شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ جي دور ۾ تصوف جا سلسلا

ڊاڪٽر عابد مظهر

ثقافت کاتو،
حڪومت سنڌ

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي دور ۾

تصوف جا سلسلا

(1689-90 کان 1752)

ڊاڪٽر عابد مظهر

نگران عالم

ڊاڪٽر نواز علي شوق

پروفيسر ايڊوائيزر

شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

ڪراچي- 2012ع

ڇپائيندڙ جا حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي دور ۾ تصوف جا سلسلا
ليکڪ: ڊاڪٽر عابد مظهر
نگران عالم: ڊاڪٽر نواز علي شوق
سال: 2012ع
ڇپيندڙ: ايليگينٽ پريس، ڪراچي
ڇپائيندڙ: عبدالعزيز عقيلي سيڪريٽري ثقافت کاتو،
حڪومت سنڌ.

قيمت: 300/- روپيا

ملڻ جو هنڌ:
ثقافت کاتو ڪتاب گھر
سامهون ايم.پي.اي هاسٽل، سر غلام حسين هدايت الله روڊ،
ڪراچي- 74400، سنڌ.
فون: 021-9206073

فهرست

پبلشر پاران.. 9
پهاڪر.. 11

باب پهريون
شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جو احوال.......................... 13
شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي خاندان جي سنڌ ۾ آمد جو مختصر احوال.......... 13
شاهہ حبيب جو ڪٽنب:.. 15
شاهہ عبداللطيف جي ولادت:.. 17
شاهہ صاحب جي ابتدائي تعليم:.. 20
شاهہ لطيف سائين جو ڪماليت ڏانهن وڌڻ وارو دور:.......................... 22
ڀٽ وسائڻ وارو دور:.. 24
شاهہ ڀٽائي جي والد جو انتقال:.. 26
والد صاحب جي گادي سنڀالڻ:.. 26
شاهہ سائين جون، عقيدتمندن، مريدن، عالمن ۽ صوفي فقيرن سان صحبتون:.... 29
شاهہ صاحب جي وفات:.. 30

باب ٻيو
شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي همعصر صوفي بزرگ ۽ شاعرن جو مختصر احوال.......................... 32
مخدوم دين محمد سيوهاڻي رحمة الله عليه:.. 32
حضرت مخدوم عبدالرئوف رحمة الله عليه هالائي:.. 33
مخدوم ضياءُ الدين رحمة الله عليه:.. 33
مخدوم عبدالحميد رحمة الله عليه هالائي:.. 34
حضرت سيد عبداللطيف تارڪي نصرپوري:.. 34
سيد رحمت الله بکري:.. 35
سيد حبيب متعلوي رحمة الله عليه:.. 36

ميان عبدالحق فاروقي رحه: 36
ميان صلاح الدين فاروقي رحه: 37
ميان محمد حافظ فاروقي رحه: 37
مولوي محمد صادق نتوي رحه: 39
مخدوم محمد رحه کهڙوي: 39
مخدوم احمد کهڙوي رحه: 40
مخدوم روح الله بکري رحه: 41
شاهه عنايت شهيد رحه جهوڪ وارو: 41
شاهه عنايت رضوي رحه: 44
شاهه لطيف ۽ شاهه عنايت رضوي جون ملاقاتون: 45
روحل فقير رحه: 48
مخدوم محمد هاشم نتوي رحه: 49
مخدوم اشرف نقشبندي رحه: 51
حاجي ابوطالب آگهمي رحه: 51
مخدوم عبدالرحمان کهڙوي رحه: 52
مخدوم ابوالحسن نتوي رحه: 54
مخدوم ميڏنو نصرپوري رحه: 55
مخدوم اسماعيل پريان لوءِ نقشبندي: 55
سيد شهمير متعلوي رحه: 57
خواجه محمد زمان رحه لواري وارو: 57
درويش صابر ولهاري رحه: 61
شيخ محمد حيات سنڌي رحه: 61
حاجي قائم رحه شڪارپوري: 62
مخدوم ابراهيم نقشبندي رحه: 63
مخدوم محمد معين رحه نتوي: 63
مولانا پير محمد رحه هالائي: 66
شيخ عبدالرحيم گرهوڙي رحه: 66
مولانا عبدالسلام جوڻ رحه: 67
مخدوم ابوالحسن ڏاهري رحه: 68
مخدوم حاجي محمد قائم نتوي رحه: 69
سيد عبدالقدوس نتوي رحه: 70
مخدوم محمد معين 70

مخدوم آدم ﷫ نقشبنديِ:...73
مخدوم ابوبڪر لاهري ﷫:...74
محمد شريف راڻيپوري ﷫:...74
شيخ محمد ابوالمساڪين نتوي ﷫:...75
مير محمد عطا ﷫ نتوي:...76

باب ٽيون

تصوف جي تشريح 82
(الف) تصوف جي معنيٰ ۽ ان متعلق مختلف عالمن جا رايا.......................82
(ب) تصوف جي ابتدا ۽ قسم...87
(ج) وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود...98
(د) نندي ڪنڌ ۾ تصوف جي شروعات...105
(ه) سنڌ ۾ تصوف جي شروعات...109
(و) سنڌ جي سماج تي تصوف جو اثر...113

باب چوٿون

چشتي سلسلي جي ابتدا 118
نندي ڪنڌ ۾ چشتيه سلسلي جي اوسر:...122
سنڌ ۾ چشتي سلسلو...126
شاهہ لطيف ۽ سماع...129

نندي ڪنڌ جا مشهور چشتي بزرگ.......................................131
خواجہ معين الدين چشتي ﷫ اجميري...131
سلطان المشائخ خواجہ نظام الدين اولياءُ ﷫......................................132
خواجہ شيخ حميدالدين صوفي ﷫...136
حضرت خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪي ﷫......................................137
حضرت خواجہ فريدالدين شڪر گنج ﷫..140
حضرت سيد محمد گيسو دراز ﷫...143
حضرت خواجہ نور محمد مهاروي ﷫:...145
حضرت خواجہ محمد عاقل ﷫...149
حضرت شيخ عبدالقدوس گنگوهي:...151

سنڌ جا چشتي بزرگ...154

مولانا ظهيرالدين بڪري رحه: 154
خواجه احمد سيوستاني رحه: 156
حضرت شيخ هوتي رحه: 156
حضرت محمد چشتي بڪري رحه: 158
حضرت عبدالرحمان سنڌي لکنوي رحه: 158
سيد نجم الدين بڪري رحه: 159
مولانا محمد علي سنڌي رحه: 159
حضرت عبدالله چشتي بڪري رحه 160

باب پنجون

سهروردي سلسلي جي ابتدا 165

نندي کنڊ ۾ سهروردي سلسلو 166
سهروردين جو ذڪر 169
سنڌ ۾ سهروردي سلسلو 169

سهروردي سلسلي مان نڪتل ٻيا سلسلا 171

1. شهابيه سهرورديه: 171
2. ڪبرويه سهروردي: 171
3. فردوسيه سهرورديه: 172
4. موليه رومين سهرورديه: 172
5. جلاليءَ بخاريه سهرورديه: 172
6. صفويه سهرورديه: 172
7. خلوتيه سهرورديه: 172
8. شطاريه سهرورديه: 172
9. ابراهيم سوقيه سهرورديه: 173
10. رسول شاهيه سهرورديه: 174
11. سدا سهاگيه سهرورديه: 174

مشهور سهروردي بزرگ 174

1. حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي رحه 174
2. حضرت شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني رحه 176
3. حضرت شيخ صدرالدين عارف رحه 179
4. حضرت شيخ رڪن الدين ابوالفتح رحه سهروردي 181

5. حضرت شيخ نجيب الدين متوڪل رحمة الله عليه 182
6. حضرت جلال الدين سرخ بخاري رحمة الله عليه 184
7. حضرت شيخ حميد الدين ناگوري رحمة الله عليه 185

سنڌ جا سهروردي بزرگ 188
حضرت پير پٺو رحمة الله عليه: 188
سيد محمد مڪي بڪري رحمة الله عليه: 188
حضرت لعل شهباز قلندر رحمة الله عليه: 189
حضرت شاهہ صدر الدين لڪياري رحمة الله عليه: 191
شيخ طاهر اڏيرو لعل سهروردي رحمة الله عليه 192
مخدوم محمد جعفر بوبڪائي رحمة الله عليه: 192
حضرت مخدوم نوح سهروردي هالائي رحمة الله عليه: 195
ذڪر حضرت مخدوم بلال رحمة الله عليه: 199
حيدر شاهہ سنائي رحمة الله عليه: 201

باب ڇهون
قادري سلسلي جي اوسر 207
قادري سلسلي جو مختلف هنڌن تي بنياد: 209
نندي ڪنڊ ۾ قادري سلسلي جي اوسر 211
سنڌ ۾ قادري سلسلي جي اوسر: 216

مشهور قادري بزرگ 220
حضرت جنيد بغدادي رحمة الله عليه: 220
حضرت عبدالقادر جيلاني رحمة الله عليه: 222
حضرت شيخ سيف الدين عبدالوهاب بن غوث الثقلين: 227
حضرت شيخ شريف الدين عيسيٰ رحمة الله عليه: 228
حضرت شيخ فريد الدين عطار رحمة الله عليه 228
حضرت شيخ علي بن هيبتي رحمة الله عليه 230
حضرت شيخ معروف ڪرخي رحمة الله عليه: 231
حضرت شيخ محي الدين ابن عربي قدس سره 233
حضرت شيخ شمس الدين عبدالعزيز رحمة الله عليه 235
حضرت شيخ سري سقطي قدس الله سره العزيز: 235

سنڌ جا قادري بزرگ 237
پير ببر شير قادري رحمة الله عليه: 237
شيخ خضر سوستاني رحمة الله عليه: 238
حضرت ميان مير سيوستاني رحمة الله عليه 239
بيبي جمال خاتون سيوستاني: 242
خليفو زين العابدين ٺٽوي رحمة الله عليه: 243
مخدوم اسماعيل سومرو رحمة الله عليه: 243

باب ستون
نقشبندي سلسلي جي ابتدا 247
ننڍي کنڊ ۾ نقشبندي سلسلي جي اوسر 251
سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي جي اوسر: 254

مشهور نقشبندي بزرگ 256
حضرت شيخ بايزيد بسطامي رحمة الله عليه 257
خواجہ بهاؤالدين نقشبندي: 258
حضرت شيخ مجدد الف ثاني رحمة الله عليه 259
شيخ آدم بنور رحمة الله عليه: 260
حضرت حجت الله خواجہ محمد نقشبندي قدس سره: 261
حضرت شيخ ابوالحسن خرقاني رحمة الله عليه: 262
حضرت امير ڪلال قدس سره نقشبندي: 264

سنڌ جا نقشبندي بزرگ 265
مخدوم ابراهيم نقشبندي لاهري رحمة الله عليه: 265
مولانا جلال الدين ٺٽوي رحمة الله عليه: 265
مخدوم جلال الدين (کهڙوي) رحمة الله عليه 266
مخدوم اسدالله کهڙوي رحمة الله عليه: 266
ميان ابوبڪر لاهري ٺٽوي: 267
مخدوم عبدالخالق (کهڙوي): 268
مخدوم محمد عاقل اول: 268

پبلشر پاران

شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ سنڌ جو روح ۽ سڃاڻپ آهي. هتان جي ماڻهن جي لاءِ شاهہ جو رسالو آب حيات بڻيل آهي. هيستائين بہ سنڌ جا ماڻهو جنهن هستيءَ کي وڏ ۾ وڏ پنهنجو متفق رهبر سمجهن ٿا، سا شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ جي شخصيت آهي.

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ جي فڪر ۽ پيغام کي هر ملڪ جي عوام تائين رسائڻ ۾ گذريل ڪيترن ئي سالن کان قابل قدر خدمتون سرانجام ڏئيون آهن. ان سلسلي ۾ ڪيترن ئي رسالن جي تياري ۽ ڇپائي سان گڏ لطيفيات تي لاتعداد علمي ۽ فڪري ڪتاب ڇاپيا ويا آهن.

شاهہ جي رسالي جو مُک ماخذ "گنج" ثقافت کاتي جي پاران هڪ عالمي شاهڪار جي حيثيت ۾ ڇاپيو ويو هو جنهن کي 2012ع ۾ وري ساڳي طرح جي بهتر معيار سان ڇپائڻ جو بندوبست ڪيو ويو آهي. ان سان گڏ محترمہ ايلسا قاضي جي جوڙيل رسالي جو انگريزي انتخاب Selection from Shah jo Resalo ۽ شاهہ لطيف چيئر ڪراچي يونيورسٽي جي سهڪار سان ٿيل شاهہ عبداللطيف ڀٽائي انٽرنيشنل ڪانفرنس جا مقالا بہ هن سان گڏ ڇاپيا پيا وڃن.

ثقافت کاتي جي وزير محترمہ سسئي پليجو جيئن شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ جي ابدي ماڳ ڀٽ شاهہ جي ترقي ۽ ان جي سالياني عرس جي تقريبات کي لاڳائتو بڻائڻ ۾ بيحد دلچسپي ۽ سرگرمي جو اونو رکندي آئي

آهي، تيئن شاهہ لطيف جي فڪر کي هتان جي ماڻهن ۽ دنيا جي قومن تائين پهچائڻ لاءِ سنڌس هدايتون اسان لاءِ وڏو اتساهہ رهيون آهن.

هي ڪتاب ”شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي دؤر ۾ تصوف جا سلسلا“ محترم عابد مظهر جي پي ايڇ ڊي ٿيسز آهي. مون کي اميد آهي تہ هيءُ ڪتاب بہ شاهہ لطيف ۽ تصوف سان دلچسپي رکندڙن وٽ گهڻي مقبوليت ماڻيندو.

عبدالعزيز عقيلي

سيڪريٽري

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

پهراکر

مان جڏهن شعور ۾ آيم، تڏهن امڙ کي صبح جي نماز پڙهندي الله جي ذڪر ۾ مشغول ڏٺم ۽ رات جو بابا سائين سيد مظهر سيوهاڻيءَ کي آرام مهل تيستائين پيو زور ڏيندو رهيس، جيستائين کين ننڊ اچي وڃي. والدين جي خدمت ڪرڻ پنهنجي عبادت سمجهندو هيس ۽ سمجهندو آهيان. انهيءَ وقت خدمت ڪندي بابا سائين موليٰ علي عليه السلام جو زور زور سان ذڪر ڪري، پرسڪون ننڊ جي دنيا ۾ هليو ويندو هو ۽ مان بہ وڃي رب جو منڙو نالو وٺي سمهي پوندو هيس. ايئن والدين جي خدمتن ۽ عبادتن جي دنيا ۾ مون پرورش حاصل ڪئي.

جڏهن ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتم تہ مون کي والدين جهڙا بہ شفيق صاف دل انسان مليا. هڪ ڊاڪٽر اياز قادري ٻيو ڊاڪٽر نواز علي شوق. ايم اي ڪرڻ کان پوءِ مون ڊاڪٽر اياز قادريءَ وٽ پي ايچ ڊي جو فارم ڀريو ۽ سائين مون کي شاهہ لطيف چيئر ۾ ريسرچ فيلو ڪري رکيو. پر جلدئي سائين هن فاني دنيا مان لڏي وڃي بقا جي بستيءَ ۾ آرامي ٿيو پوءِ مون ساڳي عنوان سان وري رجسٽريشن سائين نواز علي شوق وٽ ڪرائي. ان جي محبتن، پيار، پنهنجائپ مون کي موهي وڌو. شوق صاحب پنهنجي گهر جي عاليشان لائبريريءَ جا دروازا کولي ڇڏيا. سندس لائبريريءَ ۾ تصوف جا قيمتي ڪتاب ڏسي خوشيءَ ۾ نہ پيو ماپندو هيس. ڪيترائي اهم تصوف جا ڪتاب سائين شوق صاحب جي پيار جي پناهن ۾ پڙهيم، ان کان سواءِ سنڌ جون ڪيتريون ئي لائبريريون ووڙي وڃي ڏٺم. پنهنجي والد جي لائبرري ۾ موجود تصوف تي اهم ڪتابن منهنجي تحقيق ۾ مدد ڪئي.

هيءَ حقيقت آهي تہ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي دؤر ۾ ويدانت ۽ تصوف جا ڪيترا ئي سلسلا سنڌ جي صوفياڻي سرزمين تي پرورش حاصل

ڪري رهيا هئا. پر مون پنهنجي هن مقالي ۾ تصوف جي اسلامي سلسلن، چشتيہ، سهرورديہ، قادريہ ۽ نقشبنديہ سلسلن جو ذڪر ڪيو آهي. شاهہ سائين خود بہ خانداني حوالي سان قادريہ سلسلي سان تعلق رکندو هو. ان ڪري مون ڪي بہ سنئو لڳو تہ مان انهن سلسلن جي اوسر تي ڪم ڪيان. آخر ۾ مان محترمہ سسئي پليجو صاحبہ صوبائي وزير ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، محترم سائين عبدالعزيز عقيلي صاحب، سيڪريٽري ثقافت کاتو سنڌ ۽ ڊاڪٽر محمد علي "مانجهي" ڊائريڪٽر ثقافت کاتو حڪومت سنڌ جو انتهائي شڪرگذار آهيان، جن منهنجو هي P.hd جو مقالو ڇپرائي پڌرو ڪيو.

ڊاڪٽر عابد مظهر
سنڌي شعبو
ڪراچي يونيورسٽي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو احوال

شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي خاندان جي سنڌ ۾ آمد جو مختصر احوال

”حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي سوانح جي سلسلي ۾ سڀ کان آڳاٽو مير علي شير قانع ٺٽوي پھريون عالم آهي، جنھن شاھ صاحب جي وفات کان پوءِ ستٽيھن کن سالن واري عرصي اندر پنھنجي ٽن فارسي ڪتابن تحفت الڪرام، مقالات الشعراء ۽ معيار سالڪان طريقت اندر ڀٽائيءَ جو مختصر احوال ڏنو آهي.“[1]

سنڌ جي عظيم عالم، اديب ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو آهي ته شاھ جي وفات بعد سندس حياتي بابت جيڪي عام ڳالھيون هلندڙ هيون، سي ”مير عبدالحسين سانگي 1880ع ڌاري گڏ ڪرڻ شروع ڪيون ۽ 1888ع ۾ هن ذخيري کي فارسي ”لطائف لطيفي“ نالي ڪتاب ۾ قلمبند ڪيو. مرزا قليچ بيگ پڻ 1897ع ۾ شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي سوانح بابت انگريزي ۾ ڪتاب لکيو. جيڪو پوءِ 1897ع ۾ احوال شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي نالي سان سنڌي ۾ شايع ڪيائين. مٿين ٻنهي ڪتابن جو مواد مير عبدالحسين سانگي وارو هو. ان کان سواءِ ليلارام وتڻ مل لالواڻي سن 1889ع ۾ ”شاھ لطيف جي زندگي، مذهب ۽ شاعري“ جي عنوان سان انگريزي ۾ ڪتاب لکيو. اهو مواد پڻ مير صاحب ۽ مرزا قليچ بيگ وارو هو.

انهن تحقيق نگارن کان سواءِ رچرڊ برٽن، ڪمشنر فريئر جي منشي ارنيسٽ ٽرمپ ۽ ڏيارام گدومل، جيڪو ڪجھ شاھ صاحب بابت لکيو سو پڻ مير علي شير قانع جي ڏنل معلومات مان ورتل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پڻ، اها ڳالھ لکي آهي ته انھن شاھ جو مواد قانع جي ڪتاب معيار سالڪان طريقت کي سامهون رکي لکيو آهي.

شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي خاندان جو تعلق حضرت محمد ﷺ جن سان آهي. شاھ صاحب جي خاندان جي سنڌ ۾ آمد بابت شاھ سائين جي سوانح حيات بابت سيني معتبر محققن جي حال احوالن کي ڏسي، پڙهي

هينيون حال احوال ڏجي ٿو.

امير تيمور 1398ع ۾ هرات تي ڪاهہ ڪري آيو هو. سيد مير علي، امير جي خدمت ۾ حاضر ٿي، لشڪر جي مهماني لاءِ هڪ وڏي رقم ڏني. امير تيمور ان جي بدلي سنڌس ڇهن پٽن مان چئن پٽن کي جدا جدا علائقي جو حاڪم مقرر ڪيو. ۽ "پهريون مير عبدالباقي جو اجمير جو حاڪم ٿيو. ٻيو مير عبدالواحد جنهن کي ملتان جي حڪومت ڏني وئي، ٽيون مير عبدالرزاق جنهن کي بکر جي حڪومت ملي، چوٿون مير ابوبڪر جو سيوهڻ جو والي مقرر ٿيو. پنجون مير شرف الدين جنهن پنهنجي خاندان سان رهڻ پسند ڪيو ڇهون مير حيدر شاهہ. جنهن کي پڻ حڪومت آڇي وئي، مگر ان نوڪري وٺڻ کان ناڪار ڪئي ۽ رخصت گهري تہ جيئن هو پنهنجي والد سان سلطان جي خدمت ۾ همرڪاب ٿي رهي. سلطان سنڌس هي عرض خوشيءَ سان قبوليو. هندستان ۾ پهچڻ کان پوءِ سيد حيدر شاهہ پنهنجي پيءُ کان اجازت گهري، انهيءَ لاءِ تہ پنهنجي ياٽرن سان ملاقات ڪري ۽ هن نئين ملڪ جي جدا جدا ڀاڱن جو سير ڪري."[2]

اهڙي طرح هندستان جو سير ڪندي سنڌ ۾ پراڻن هالن ۾ اچي نڪتو. جنهن کي هالا ڪندي بہ چوندا هئا. اتي هالا قبيلي جي رئيس شاهہ محمد بن دريا خان وٽ اچي مهمان ٿيو. "شاهہ صاحب جي خاندان جي اهميت سبب، شاهہ محمد ڪيس پنهنجي نياڻي ڏني، جنهن مان ڪيس علي نالي پٽ ڄائو."[3] سيد حيدر پنهنجي فرزند جي ڄمڻ کان اڳ ئي پنهنجي والد جي وفات جي خبر ٻڌي وطن واپس هليو ويو هو.

"سنڌ جا ڪريم پوٽا سيد ۽ مٽيارين جا ٻيا سيد سڀ علي سنڌي جو اولاد آهن." سيد صاحب 802صدي هجري جي آخر ڌاري ڄائو. پنهنجي ناناڻن ۾ نپنو جڏهن جوان ٿيو تہ هنن سنڌس شادي ڪرائي، جيڪا سنڌس ناناڻن مان هئي. ٻي شادي ترڪن مان ڪيائين. ڪيس ٽي پٽ ٿيا. احمد، شرف الدين ۽ مرتضيٰ عرف پرئو ان وقت سيد علي هالا ڪندي مان لڏي اچي پينگهاري پرڳڻي سان لاڳو متعلہ يا متعالہ يعني متهلو (متهالو يا مٽ هالا) شهر ۾ وينو. اهو هالا قبيلي جي سربراهن جي ۾ هو ۽ هنن پنهنجي ڌهٽي کي جاگير ڪري ڏنو هو. اهو شهر هن وقت موجود ناهي، پر شهدادپور کان اٺ نو ميل اوپر طرف متهلو ديهہ نپو ان نالي جي يادگار موجود آهي. سيد علي ۽ سنڌس اڪثر اولاد 9 صدي هجري وارو گهڻو عرصو متهلي ۾ رهيا. سيد علي بہ ۾ "متهلي" ۾ ئي وفات ڪئي."[4] اهڙي طرح هن صديءَ آخر ۾ پاٽيءَ جي اٽاٽ سبب موجوده شهر

مٽيارين ۾ لڏي آيا. هنن سيدن سلطان ڄام نظام الدين جي دور حڪومت (866ھ/ 914ھ) ۾ وڏو اثر رسوخ پيدا ڪيو.

مٽيارين ۾ لڏي اچڻ کان پوءِ چاليھہ پنجاهہ سالن اندر مير علي جي فرزند شرف الدين جي اولاد شرف پوٽن مان لال محمد شاهہ عرف للي شاهہ جي گھر عبدالڪريم شاهہ ڄائو. جيڪو پنهنجي درويشي ۽ دينداري، فڪر ۽ فهم، تصوف ۽ توڪل جي ڪري مشهور هو. "سيد عبدالڪريم جي ولادت 966ھ ۾ ٿي. تمام گھڻو عبادت گذار هو، صبح جي نماز جي بانگ ڏئي، جماعت جي اوسيئڙي ۾ وظيفا پڙهندو رهندو هو. نماز پڙهڻ کان پوءِ اشراق تائين اهڙي نموني وقت گذاري گھر تشريف آڻيندو هو."[5] تصوف جي حوالي سان شاهہ ڪريم جو والد سهروردي سلسلي سان نسبت رکندو هو پر قادري سلسلو ساڻ وڏيڪ وابستہ رهيو ان ڪري شاهہ ڪريم بہ قادري سلسلي سان گھرو تعلق رکندو هو. شاهہ ڪريم کي اٺ پٽ ٿيا. "پهريون سيد للو جنهن تي ڏاڏي بزرگوار جو نالو رکيل هو. جيڪو ننڍپڻ ۾ فوت ٿي ويو ٻيو وري سيد عبدالرحيم، ٽيون سيد جلال، چوٿون سيد برهان، پاڻ شاندار ڪماليت جو مالڪ هو. پنجون سيد للو ثاني، ڇهون سيد دين محمد، ستون سيد محمد حسين، والد صاحب هن کي سيدالفقراءَ جو لقب ڏنو هو. اٺون پٽ سيد عبدالقدوس، ننڍپڻ ۾ گذاري ويو هو. شاهہ ڪريم سندس بابت چيو هو تہ خدا تعاليٰ کان گھريو اٿم تہ اهڙو پٽ عطا ڪري جنهن کان خدائي ڳالهيون پڇان.[6] سوچيندو هو تہ شاهہ ڪريم جي اٺن پٽن مان ڇئني کي اولاد ٿيو. جيڪو وڌيو ويجهيو ۽ ڏاڏي جي نالي سان سندن پاڙو ڪريم پوٽا ٿيو. سندس ٽئين نمبر فرزند جلال شاهہ جي اولاد مان شاهہ لطيف جو والد شاهہ حبيب تولد ٿيو." "اوائلي مصنفن مير علي شير قانع توڙي بين بيان العارفين واري شجري کي سامهون رکي هي نالو جلال ڪري ڄاڻايو آهي، البت ان کان پوءِ واري دور ۾ اهو نالو جمال شاهہ ڪري لکيو ويو آهي."[7]

شاهہ حبيب جو ڪٽنب:

حبيب شاهہ، شاهہ عبداللطيف جو والد شاهہ ڪريم جو پڙپوٽو هو. جلال شاهہ يا جمال شاهہ پنهنجي والد شاهہ ڪريم جي وقت ۾ ئي مٽيارين ۽ هالن جي طرف رهڻ لڳو هو. تحفت الڪرام ۾ آهي تہ "عابد روزگار آمد" يعني وقت جو وڏو عابد هو. پنهنجي والد جي حياتيءَ ۾ هالن جي لڳ چورن جي هٿان شهيد ٿي ويو هو. "چون ٿا ڪنهن رن زال جو مال چور ڀڄيو ٿي ويا عاجزہ عورت اچي شاهہ جمال سان احوال ڪيو جنهن تي هي بزرگ چورن جي ڪڍ پيو.

چورن سان آمهون سامهون مقابلي ۾ شهيد ٿي ويو. سندس مقبرو ڀٽ جي اتر کان گولي پير جي قبرستان ۾ آهي." [8] هي مقام شهدادپور تعلقي جي ديهہ ۽ ٽپي "جما" ڀٽ کان ست ميل پري آهي. جتي جلال شاهہ يا جمال شاهہ جي تربت موجود آهي.

سندس شهادت بعد سڀ گهر جا ڀاتي مٽيارين مان لڏي ٻلڙي وڃي ويٺا. سيد جمال شاهہ جي فرزند سيد عبدالقدوس شاهہ بہ اتي ئي وفات ڪئي. سندس مزار بہ شاهہ ڪريم جي روضي ويجهو ڏکڻ طرف آهي. عبدالقدوس شاهہ کي ٻہ فرزند ٿيا. شاهہ حبيب ۽ عبدالرشيد شاهہ. هنن ٻنهي کي بہ اولاد ٿيو. مگر ديناري ۽ درويشي حبيب الله شاهہ کي ملي، شاهہ حبيب زهد و عبادت ۾ شاهہ ڪريم وانگر هو. پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ صوفي درويش ٿي گذريو آهي. ان اعليٰ فضيلت، فقيري، درويشي جو سندس فرزند شاهہ عبداللطيف تمام گهڻو اثر قبوليو. شاهہ ڪريم کان پوءِ شاهہ حبيب ئي شاعر ٿيو جنهن جي شاعري پڻ شاهہ لطيف تي اثر ڪيو هو.

چون ٿا تہ شاهہ لطيف ننڍي هوندي ٻارن سان راند ڪندي هڪ وڏي پراڻي وڻ جي ٿڙ ۾ لڪي ويٺو هو. سڀ ٻار راند ڪندي ڪندي هليا ويا. پر شاهہ سائين ٽن ڏينهن تائين وڻ جي ان پور ۾ الله جو ذڪر پئي ڪيو. هوڏانهن سندس والد پڻ ڳولا ڪندي اچي انهيءَ وڻ پر سان نڪتو تہ شاهہ لطيف جي ڪپڙي جو ٽڪر لڙڪندي ڏٺائين. جيڪو پڻ هوا واريءَ سان لٽي چڙيو هو. شاهہ حبيب سمجهيو تہ نينگر جا هٿ ئي پساهہ پورا ٿي ويا آهن. سو تڏو ساهہ پريندي چيائين:

"لڳي لڳي واءُ، ويس انگڙا ڍڪجي"

ان بيت جي اثرائتي اثر شاهہ لطيف جي استغراق واريون اکيون کولرايون ۽ بيخودي واري حالت مان ان وڻ جي پور مان نڪري وراڻيائين:

"پئي ڪٺي پساهہ، پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي."

مٿيون قصو مولانا دين محمد جي ڪتاب لطف اللطيف مان ڏنل آهي، هي ساڳيو قصو ٻين رسالن کان وڌيڪ هن ڪتاب ۾ صوفياڻي ۽ فڪري حوالي سان معتبر آهي.

مٿئين بيت جي شاهہ حبيب واري سٽ کي ڏسي، شاهہ لطيف واري وراڻي کي ڏسي يقين اچي ٿو تہ شاهہ حبيب جي عارفاڻي زندگي جو اثر شاهہ

لطيف تي نِنڍپڻ کان هو. شاهہ حبيب ڪجهہ وقت مٽيارين ۾ رهيو پر ڪجهہ عزيزن سان اڻبڻت ڪري، هاشم شاهہ جي چوڻ تي مٽيارين مان لڏيو. ڪن روايتن مطابق شاهہ حبيب هڪ شادي عزيزن مان ڪئي ۽ ٻي ٻاهران ڪئي جنهن مان شاهہ لطيف ڄائو. سنڌ جي سڄاڻ اديب عالم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي مرتب ڪيل شاهہ جي رسالي جلد پهرئين ۾ لکيو آهي تہ "هڪ ٺي گهر مان شاهہ حبيب کي ٽي فرزند ٿيا، جن مان فقط هڪ شاهہ عبداللطيف بچيو. ٻئي گهر مان روايت مطابق جمال شاهہ ۽ مصري شاهہ نالي ٻہ فرزند ٿيا." ٽڪڙ واري شجري مطابق ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکيو آهي تہ "جلال شاهہ جو فرزند ڪريم ڏنو شاهہ ٿيو. جنهن جو ڪو ٻہ فرزند جمال شاهہ نالي ڪو نہ هو. ٻن شجرن ۾ ان جو پٽ جمال شاهہ نالي هو جيڪو شاهہ عبداللطيف جي وفات کان پوءِ گادي نشين بڻيو. پٽن کان سواءِ هڪ نياڻي بہ هئس، جنهن جو نالو بيبي بتول هو جيڪا شاهہ لطيف جي سڳي ڀيڻ هئي. ان کان سواءِ شاهہ حبيب جي ٻين ٻن نياڻين جو ذڪر بہ ٿيل آهي. "مير عبدالحسين سانگي" لطائف لطيفي ۾ ڄاڻايو آهي تہ اها پڪ ناهي تہ اهي نياڻيون ڪهڙي گهر مان هيون. پر ٻنهي جي شادي شاهہ حبيب جي زندگيءَ ۾ ٿي هئي. سانگي اهو بہ لکيو آهي تہ "مون کي غلام محمد شاهہ گدا ٻڌايو تہ انهن مان هڪ مٽياري سيدن جي موسيٰ پاڙي ۾ ڏنل هئي تہ ٻئي سمبهاڻي پاڙي ۾ ڏنل هئي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو آهي تہ "شجرن جي تحقيقات مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ شاهہ حبيب جي هڪ نياڻي سيد موسيٰ جي پاءُ سيد عيسيٰ جي اولاد عيسيٰ پوٽن جي پاڙي مان محمد حافظ شاهہ جي پٽ کي پرڻايل هئي. مگر شجرن توڙي روايتن مان اها تصديق نہ ٿي سگهي آهي تہ ڪو شاهہ حبيب جي نياڻي سمبهاڻي ۾ بہ ڏنل هئي."[9]

شاهہ عبداللطيف جي ولادت:

شاهہ ڀٽائي جي سيني سوانح نگارن لکيو آهي تہ شاهہ حبيب کي اولاد ڪو نہ ٿيندو هو. ڪيترين دعائن بعد ڪنهن خدا جي درويش جي کيس دعا لڳي، جنهن خاطري ڏنيس تہ توکي فرزند عطا ٿيندو پر سندس نالو عبداللطيف رکجان "اها دعا شاهہ حبيب کي مٽيارن جي مست درويش هاشم شاهہ ڪئي هئي. جيڪو پاڻ جرار پوٽو سيد هو. شاهہ حبيب جو عزيز هو."[10]

انهيءَ دعا تي شاهہ حبيب نهايت گهڻو خوش ٿيو. خدا جي مهرباني ۽ هاشم شاهہ جي دعا سان کيس پٽ ڄائو جنهن جو نالو عبالطيف رکيائين، پر

اهو نئنڊي هوندي ئي مري ويس. ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي مرتب ڪيل شاهہ جو رسالو (ص 9) ۾ لکي ٿو تہ "وري ڪيس ٻئي گهر مان پٽ ڄائو، جنهن جو نالو جمال شاهہ رکيائين." جنهن جو اولاد اڃا تائين پٽ جي گاديءَ تي ويهندو اچي." پهرين گهر مان وري پٽ ڄائس جنهن جو نالو عبداللطيف رکيائين، پر اهو بہ گذاري ويو. ايئن وري بہ انهيءَ ساڳي گهر مان ٽيهر پٽ ڄائس، جنهن جو نالو بہ عبداللطيف رکيائين جيڪو بچيو ۽ سنڌ ڇا پر سڄي دنيا جو اهم ترين شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ٿي اُڀريو ۽ مشهور ٿيو.

شاهہ جي مختلف رسالن ۾ شاهہ سائين جي سوانح حيات جي سلسلي ۾ شاهہ جي شارحن ۽ محققن شاهہ جي والده ماجده جي باري ۾ لکيو آهي تہ اها شاهہ ڏياني جي ڌيءَ هئي. ڊاڪٽر گربخشاڻي بہ لکيو آهي تہ، "شاهہ لطيف جي والده شاهہ ڏياني جي ڌيءَ هئي. شاهہ ڏياني کي مخدوم عربي بہ ڪري سڏيندا هئا ڇو تہ سندس ابا ڏاڏا اصل عربستان کان آيا هئا." [11] پر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ تحقيق ڪري پنهنجي مرتب ڪيل شاهہ جي رسالي ۾ لکيو آهي تہ "اهي ٽئي ٻارڙا جنهن بيبي مان ٿيا، سا عرس فقير ڏيري جي نياڻي هئي. جيڪا ملتان جي ولي غوث بهاءُالدين زڪريا جي خليفي قندر فقير ڏيري جي اولاد مان هئي. [12] سٽي قندر واري مقام ۾ ڏيرن فقيرن جو هڪ خاص مقام آهي. جيڪو هڪ اوچي ٿلهي تي ٺهيل آهي. عرس فقير پنهنجي نئنڊي نياڻي شاهہ حبيب کي ڏني هئي. شاهہ حبيب شادي بعد سهري جي پاڙي ۾ يعني ڏيرن فقيرن جي پرسان ٿي وينو هو.

ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق مطابق شاهہ حبيب جو گهر روينيو رڪارڊ موجب سروي نمبر 134 ديهہ سٽي قندر جاگير تعلقي شهدادپور ۾ آهي. انهيءَ سٽي قندر واري مقام ۾ شاهہ حبيب جا پهريان ٻہ پٽ بہ دفن ٿيل آهن. جن جا نالا پڻ عبداللطيف رکيا ويا هئا، شاهہ حبيب جي ٽئي پٽ بہ انهيءَ ساڳي گهر ۾ جنم ورتو. اهو سال 1102هجري هو. وفات 1165هجري ۾ ڪيائين، عمر 63 سال هين، نالو عبداللطيف هئن، سنڌ جي عالم فاضل سيد غلام محمد شاهہ "گدا" سندس تاريخ ولادت هيٺين ريت لکي آهي.

"گدا سال توليد سلطان پٽ"

شنيده زهاتف "عنايت شعار" [13] 1102هہ

ڊاڪٽر بلوچ اها ساڳي جنم جي تاريخ پنهنجي رسالي ۾ پڻ لکي آهي. اهڙي طرح شاهہ صاحب جي ولادت واري جڳهہ بابت بہ شاهہ جي سوانح نگارن ۽ محققن الڳ الڳ جڳهيون لکيون آهن.

مولانا دين محمد وفائي شاهه صاحب جي وفات يا جنم هالا تعلقي جي هڪ ڳوٺ "ڀئي پور" ۾ ڄاڻايو آهي. جنهن جو صحيح تلفظ ڊاڪٽر بلوچ "ڀينءِ پور" لکيو آهي ۽ ڪن وري هالا حويلي ۾ شاهه جو ڄمڻ لکيو آهي. اهوئي سبب آهي جو ڊاڪٽر بلوچ لکيو آهي ته. "شاهه صاحب هڪ ئي وقت هالا حويلي ۽ ڀينءِ پور ۾ ڪيئن تو جنم وٺي سگهي. ڇاڪاڻ جو ڀينءِ پور کان هالا حويلي ڪافي پري آهي. ڀينءِ پور تعلقي حيدرآباد ۽ هالا حويلي تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ آهي. ڀينءِ پور هاڻي حيدرآباد تعلقي بدران مٽياري تعلقي ۾ آهي. ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق مطابق شاهه سائين جي ولادت سئي قندر ۾ ٿئي. پاڻ 1959 ـ 1974 ـ 1976ع ۾ سئي قندر واري ماڳ توڙي گنباٺ لڳ ڳوٺن ۾ ويجي پڇا ڪيائون ته ڄاڻ پين ته "شاهه حبيب سُئي قندر واري مقام لڳ اولهه واري ڳوٺڙي ۾ پنهنجي حويلي ۾ رهيو هو ۽ جڏهن اتان لڏيائين ته پوءِ ڪوٽڙي ويو. ٻئي روايت مطابق پوئين دور جي مصنفن ليکڪن کان متاثر ٿي بيان ڪئي ويئي آهي، سا هيءَ هئي ته ڇاڪاڻ جو ٻارڙا ڀهريان کو نه بچيا هئا، انهيءَ ڪري جڏهن شاهه لطيف پيٽ ۾ ٿيو ته شاهه حبيب ماڳ مٽايو ۽ اتان لڏي ويو. پر اهو دليل ايڏو وزندار ڪونهي، ڇاڪاڻ ته شاهه حبيب ارادي ۽ وڏي توڪل وارو بزرگ هو جو باوجود ڀهرين ٻن ٻارڙن جي فوت ٿي وڃڻ جي هوندي به هن ٽئين ٻار جو نالو عبداللطيف رکيو ته پوءِ وهم ۽ وسوسي ۾ اچي هن گهر ڪيئن ڇڏيو هوندو! جيئن ته شاهه حبيب جي گهر واري جاءِ توڙي ٻن ٻارن جي ولادت ۽ وفات بابت مقامي طور پڪيون ۽ پختيون شاهديون توڙي پڪا پختا آثار موجود آهن. انهيءَ ڪري پوري وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته ٽيون ٻار شاهه عبداللطيف پڻ انهيءَ گهر ۾ ڄائو [14] بلوچ صاحب وڌيڪ اها به ڳالهه لکي آهي ته: شاهه ڀينءِ پور، ٻار جي دوادرمل لاءِ ويو هوندو، ڇاڪاڻ جو اتي شاهه حبيب جا مريد رهندا هئا. جن مان شاهه عبداللطيف جو اسماعيل فقير خليفو ٿيو هو. بهرحال جيڪڏهن شاهه حبيب جو اتي رهڻ ٿيو هو ته به ڪجهه ڏينهن رهي هو وري واپس پنهنجي حويلي ۾ موٽي آيو هو.

جناب ولي محمد طاهر زادي پنهنجي هڪ مضمون "حبيب شاهه جي حويلي ۽ شاهه لطيف جو ننڍپڻ" ۾ ان حويلي جو هن طرح نقشو چٽيو آهي: "چوڏاري گنب جي پٺين سان اٽڪل ٽيهه هزار پرهه ڊيگهه ۽ ويڪر هڪ وسيع مڪان سرسبز زمين تي موجود هو. اندرين حويليءَ کي ڏکڻ طرف ڪاٺ جو نهيل وڏو دروازو وچ ۾ ننڍي دريءَ سان اڳيان ڏيڍيءَ سان اڏيل هو. دروازي واري دالان ۾ جي ڇيڙي سڌي لام ۾ رنڌڻو هو. ان سان لاڳاپيل (توشاخانو) اناج رکڻ جو گدام، ان

جي پر ۾ پنئين پاسي بنا اڏاوت ويڙهو (ڪاڪوس) ۽ ڪائين رکڻ لاءِ هڪ جاءِ هئي، سامهون ڇڄهرين سان ٽي صفا اڏيل پر بنا دروازن جي جن جي مٿان مينهن پاڻي وهائڻ لاءِ نڪر جا نيسارا، آڳنڌ تي وسندڙپوري وچ تي لٽل هئا. انهن تي جدا صفن جي وچ ۾ ٻه گهٽيون هيون، جن مان نڪري اترئين طرف ڏي هڪ خاص اڱڻ ۾ جاين لاءِ ٻين ضرورتن لاءِ ويڙهو پوندو هو. صفن جي اولهندي ۽ اوڀرندي ونگن وارن درن سان ٻه ڪوٺيون هيون، ڪوٺين ۾ صفن جون ڇتيون، ڪاسن، داسن ۽ ڪاين سان ڍڪيل هيون، جن جي مٿان نڪون ۾ ڪهجري پٿريل هئا. ٿهيل لٽل پرپاسن کان هوادار کليل هيون.“ ٻاهرئين پاسي حويلي سان لاڳيتو مسافر خانو هو جت مهمان رهندا هئا.[15] مٿيون حويلي جو نقشو۽ منظر آهي، جيڪو سٺي قندر پرسان هئي. مٿين پڪن ثبوتن مان اها پڪ ٿئي ٿي تہ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي تحقيق مطابق شاھ جي سوانح نگارن اڄ ڏينهن تائين شڪ شبهن ۽ قياس آرائين مان پئي ڪم ورتو آهي، پر اصل ۾ سائين جي ڄمڻ جي پاڪ جڳهہ سٺي قندر جي ويجهو اولهہ طرف شاھ حبيب جي حويلي هئي. ”مقامي طور تيهہ سال کن اڳ تائين اتان جي ماڻهن کي ان جي خبر هئي. انهيءَ حويلي جي لڳ هڪ کڏ هئي، جنهن کي ساياتن جي کڙ ڪري چوندا هئا. انهيءَ جي پرسان 1930ع تائين ڪنڊيءَ جا وڻ بيٺل هئا، جيڪي شاھ صاحب جا ڪنڊا ڪري سڏبا هئا.“[16] اتي ئي سندس حويلي هئي.

شاھ صاحب جي ابتدائي تعليم:

شاھ صاحب لطيف ڀٽائي جي ولادت 1102هجري، صفر مهيني جي چوڏهين تاريخ ۽ وفات 1165هجري ۾ ٿي. شاھ سائين ننڍپڻ ۾ پنهنجي والدين جي محبت ڀرين پناهن ۾ رهيو. اهي پناهون ۽ نعمتون وڏي هوندي تائين سندس شامل حال رهيون. ٻاراڻي وهي ۾ سندس ويجهو دوست ۽ ماسات محمد عالم رهيو، سندس اٿڻ ويهڻ ۽ ڏسڻ وائسڻ جو مرڪز سندس پنهنجي حويلي وارو ڳوٺڙو هو. جيڪو ڳنباٽ واري جوءِ تائين وسيع هو. شاھ لطيف پنهنجي سڄي ماسيءَ وٽ گهڻو ايندو ويندو هو. اتان جي ٻولي نج سنڌي هئي، ڏيرن فقيرن کي پنهنجي ٻوليءَ تي مڪمل دسترس هئي.

”ڳنباٽ هڪ وڏي ايراضي جو نالو هو، موجوده صورتحال موجب اها ايراضي شهدادپور تعلقي جي حدن ۾ شهدادپور ۽ ٽنڊي آدم وچ ۾ ريلوي لائين کان اولهہ واري طرف ويندي وڏي واھ سکر بئراج تائين هئي. اتر ۾ گولي پير تائين ۽ ڏکڻ ۾ ڳوٺ ملي مکڻ تائين هئي. سمن جي دور کان وٺي هيءَ هڪ وڏي

آبادي هئي. ترخانن جي دور ۾ هيءَ ايراضي شاهه قاسم بيگلارجي جاگير هئي. جنهن گنبات وارو قلعو ٺهرايو هو. جنهن جا آثار مٺن فقيرن ڏيري جي ڳوٺ کان سڏ پنڌ اولهه طرف ويندي 1976ع تائين موجود هئا."[17] شاهه ڀٽائي جي وقت قرآن شريف ۽ سنڌي ٻولي ۽ فارسي جي تعليم معياري سطح تي ڏني ويندي هئي. "لطيف سائين کي بہ روايت مطابق شاهه حبيب کيس قرآن پاڪ پڙهائڻ لاءِ اهڙن استادن وٽ ويهاريو جيڪي پاڻ نيڪ ۽ پرهيزگار هئا. انهن توجهه سان شاهه صاحب کي پڙهايو جو قرآن پاڪ شاهه لطيف کي دل تي نقش ٿي ويو. انهن مان خاص استاد ميون نور محمد ڀٽي هو. جنهن شاهه صاحب کي مڪتب جي تعليم پڻ ڏني."[18] ننڍپڻ واري تعليم بعد لطيف سائين پنهنجي والد جي شفقت ۽ پناهن هيٺ رهيو جنهن جي بي بها تربيت ۽ هدايت حاصل ڪندا رهيا. شاهه حبيب پنهنجي دور جو تمام وڏو عبادت گذار شخص هو. سندس فيض عام و جام هو. مير علي شير قانع شاهه حبيب کي ڪريمي سلسلي جو بزرگ سڏيو آهي. سندس سعادت مند فرزند شاهه لطيف پنهنجي والد وٽان ابتدائي تعليم سان گڏوگڏ اخلاقي ۽ روحاني منزلون پڻ ماڻيون. جڏهن شاهه صاحب ٻارنهن سالن جو هو تڏهن شاهه حبيب سئي قندر مان لڏي ڪوٽڙي مغل وچي ويٺا. اتي شاهه حبيب پنهنجي شهزادي شاهه کي پاڻ سان وٺي گڏ وقت جي تمام وڏن درويشن ۽ عالمن سان ڪچهريون ڪرايون. شاهه ڪريم جو آخري آرامگاهه گهمائي، شاهه عنايت رضوي سان ملڻ لاءِ کيس شاهپور نصرپور تائين گهمايائينس. اتر طرف هالن کان وٺي هيٺ لاڙ ۾ بلڙي، ٺٽي تائين ۽ اوير طرفن گنبات کان اڳتي ڀيڻءِ پور، هالا حويلي جا ڪيترا دفعا چڪر لڳرايا. انهن سفرن ۽ صحبتن مان پنهنجي والد سان گڏ ذهين لطيف تمام گهڻو ڪجهه پرايو. اهڙي طرح والد جي توجهه شاهه لطيف کي اعليٰ تربيت ۽ عارفانه نظر سان اعليٰ اخلاق ۽ نيڪ اعتقاد ڏانهن مائل ڪيو. شاهه سائين خود بہ پنهنجي نفس کي نمائڻ لاءِ چلا ڪيا. انهن چلن ڪڍڻ واريون ٽي جڳهيون گهڻيون مشهور آهن. "انهن مان هڪ لئي جو وڏو شاهي وڻ جيڪو پوءِ لال لئو سڏجڻ لڳو. ٻي ڀٽ واري اها جڳهه جتي پنهنجو حجرو ٺهرايائين. ٽيون نشان هاڻ جيڪو شاهه جو ڪنڊو ٿو سڏجي. جيڪو ڀٽ کان ڏيڍ ميل پري اتر طرف وٽن جي جهنڊ ۾ موجود آهي."[19] اهڙي طرح شاهه حبيب، ننڍڙي لطيف جي پورا پنج سال تربيت ڪئي، جنهن تربيت ۾ شاهه لطيف جون ايڪانت واريون عبادتون بہ شامل آهن. سترنهن سالن جي عمر ۾ شاهه لطيف کي شاهه حبيب مٽيارين ۾ درويش هاشم شاهه وٽ وٺي آيو جنهن جي دعا سان شاهه لطيف جنم ورتو هو.

هن درويش نوجوان لطيف ۾ اعليٰ صلاحيتن جا آثار ڏٺا ۽ ايجا مجاز جون نشانيون ڏسي هن درويش نوجوان لطيف لاءِ چيو هو.

”حبيب جو پٽ ايجا پڇي راس نہ ٿيو آهي.“ اهو ٻڌي شاھ لطيف وري ٻيھر گھڻيون عبادتون ۽ رياضتون ڪيون. آخرڪار عشق الاهي ۾ پڇي نروار ٿيو. هڪ دفعو ٻيھر جڏهن شاھ حبيب هاشم شاھ وٽ ويو آيس, تڏهن هن لطيف کي محبت ۽ شفقت جي نگاھ سان ڏٺو ۽ دعا ڏيندي چيو: ”لطيف جو چراغ روشن ٿيندو.“ انهيءَ دعا بعد هاشم شاھ جلدي وفات ڪري ويو ان وقت شاھ لطيف جي عمر 18 سال هئي.

شاھ لطيف سائين جو ڪماليت ڏانهن وڌڻ وارو دور:

شاھ لطيف جي سڄي زندگي عارفانہ تحقيق ۾ گذري مگر سندس تربيت وارو دور سندس حياتيءَ جي ٻن حصن ۾ جاري رهيو. پهريان ويهارو سال ڪن, تلاش ۽ پروڙڻ وارو دور هين, شروعاتي پندرهن سال 1120 هجري ۽ 1135هجري وارو هئا. جنهن ۾ سندس سلوڪ جا رستا تحقيقي ۽ طلب وارا سال هئا. ٻيو پويون ڇهن ستون سالن وارو دور 1135هجري کان 1142هجري وارو هو جنهن ۾ پٽ اچي وساياٿين. مٿين ٻنهي دورن ۾ لڳاتار حق ۽ تحقيق, جستجو, طلب ۽ تلاش جا نتيجا سندس آخري عمر تي تمام گھڻا آهن. هن سڄي زندگي ۾ پُر هجڻ پروجھڻ سير و سفر, شادي جي رسم, عارفانہ زندگي کي سمجھڻ لاءِ پنهنجي تڙ ڏاڏي ميين شاھ ڪريم جي سوانح ۽ سندس عملي طريقت کي سمجھڻ لاءِ ڪوشش ڪيائون ۽ سلوڪ طريقت, معرفت جي اعليٰ فڪر کي ڄاڻڻ لاءِ شاھ ڪريم جي نڪتن ۽ مولانا روم جي مثنوي ۾ سمايل رازن کي پروڙڻ طرف سڄو ڌيان ڏنائون ۽ ٻين جي سمجھڻ لاءِ پنهنجي فڪر کي پنهنجي شاعري ذريعي عوام تائين پهچائڻ جو عملي طرح ارادو ڪيائين اهڙي طرح شاھ لطيف سائين وري هڪ دفعو ٻيھر, انهن ماڳن جو سير و سفر اختيار ڪيو, جن ڏانهن اڳ رستو پنهنجي والد صاحب ڏيکاريو هين. انهن ماڳن مان مٽياري, گنجو ٽڪر, ٻلڙيءَ نتو هئا. ٻلڙي شاھ ڪريم ۽ عبدالقدوس شاھ جون مزارون هيون. پهريون شاھ جو تڙڏاڏو ۽ ٻيو ڏاڏو هين. اتر طرف پراٽا هالا هو جيڪو عالمن درويشن جو مسڪن رهيو آهي, شاھ سائين جي وڏن جي پهرين منزل هئي. اتان ڏھ ميل پري گولي پير جي مزار اوير طرف هئي. جت شاھ جي پڙڏاڏي جمال شاھ شهيد جي تربت هئي. اتان اوير ۽ ڏکڻ طرف ساڱري ڍوري جي ڪناري ڪيترن درويشن, بزرگن, اوليائن جا

ماڳ مڪان هئا، جيڪي ديدار ڪرڻ جهڙا اهميت وارا هئا. ڀين ۽ پور شاهپور چاڪر، نصرپور وارن علائقن ۾ اتان جو مشهور شاعر، بزرگ، برگزيده ٻانهو ميون شاهہ عنايت اجا زنده هو. شاهہ عنايت سان شاهہ لطيف جو نيازمندي وارو رستو هو، هميشہ وٽن ويندا رهندا هئا. ان کان سواءِ پوري لاڙ ۽ بدين ۾ ڪيترين خانقاهون هيون، جن ۾ ڪجهہ شاهہ ڪريم جا هم عصر ۽ صحبتي بہ هئا. انهن سان بہ ڪچهريون ڪندو رهندو هو. ساگري واهہ جي ڪناري سان هوتي مشائخ جي درگاهہ هئي، ڏکڻ طرف بہ ڪجهہ درگاهون هيون، انهن مان ڪجهہ اهل الله درويشن جا نالا ڏجن ٿا.

درويش آچر، شيخ پرڪيو ڪاتيار، درويش پلي، پنيو سهاڻ مخدوم احمد اسماعيل سومرو اگهم ڪوٽي، شيخ موسو رڪن الدين ولد رتو، ميرڻ ڪاتيار، مهراڻ فقير نهڙيو، مخدوم صابر ولهاري، سيد ساجن سوائي، جرڪس فقير ڏناڻي وغيره. انهن سيني جون شاهہ لطيف زيارتون ڪيون ۽ اتان جي ماڳن، مڪانن کي گهمي ڏٺو. اڳتي تلهار ۽ بدين طرف ميين شاهہ ڪريم جي اولاد مان بہ درويش پنيلڏو ۽ سيد مگيلڏو تلهار جي علائقي ۾ اچي سڪونت پذير ٿيا. بدين جي پرسان شهاب الدين سهروردي جي مقام ۾ شاهہ ڪريم جو والد سيد للودفن ٿيل آهي. شاهہ لطيف جي سير و سفر وارا پهريان سال سڄي سنڌ جي درويشن خانقاهن ۽ درگاهن کي ڏٺو ۽ انهن جو عارفانہ جائزو ورتو. ان کان سواءِ مختلف هنرن، ڌنڌن ڌاڙن وارن عام ماڻهن سان مليو، عوامي زندگي کي ويجهائپ کان ڏٺو ۽ محسوس ڪيو. اهڙي طرح شاهہ لطيف آهستي آهستي ڪماليت جي طرف اسريو ئي مس تہ سندس شادي ٿي. ان وقت سندس عمر چوويهہ سال هئي. سندس رفيق حيات اها ئي هئي، جنهن لاءِ ڪن محققن جو چوڻ آهي تہ شاهہ صاحب جو ان عورت سان عشق هو. پر حقيقت ايئن نہ آهي ڇو تہ شاهہ لطيف جو نظريو شادي بابت ساڳيو شاهہ ڪريم ۽ سندس ڏاڏي جهڙو هو پر لوڪ وانگر عام روايتي شادي ڪيائين. والد جي رضا سان هڪ يتيم گهر کي سهاري ڏيڻ خاطر شاهہ صاحب ان سان شادي ڪئي. شاهہ جي مختلف رسالن جي سوانح حيات ۽ ٻين ڪتابن ۾ شاهہ جي سوانح پڙهندي اهو محسوس ٿئي ٿو تہ سندس شادي عام شرعي رسم کان وڌيڪ اهميت جوڳي ڪو نہ هئي. شادي بعد گهروارن سان رويو رسمي شريفاڻو هئس. روايت آهي تہ ”ڪن مهينن کان پوءِ شاهہ سائين جي گهرواريءَ کي اميدواري ٿي. هڪ ڏينهن هڪ فقير شاهہ صاحب جي خدمت ۾ تڪو تڪو پهچندو آيو. جنهن تي شاهہ صاحب فرمايو تہ: ”ٻيو تہ خير آهي جو ايڏي ٻڪ

ٻوڙ ۾ لڳو پيو آهين.“ فقير عرض ڪيو تہ سائين ”بيبي صاحبہ ڪي اميدواري آهي، پاڻ پلي ڪائڻ جي خواهش ڏيکاري هئائون. جنهن ڪري آءُ پراهين هنڌ تان پلو وٺي ٻوڙندو اچي پهتو آهيان.“ شاهہ صاحب درويشاڻو جواب ڏيندي چيو تہ اجا اولاد ڄائو ئي ڪونہ آهي تہ فقيرن کي رلائي ٿو. پوءِ جي ڄمندو تہ الائي ڪهڙا ڪلور ڪندو.“ [20] چون ٿا تہ پوءِ اهڙو ڪو سبب ٿيو جو ٻار نہ ڄائو. ڊاڪٽر بلوچ ان پلي آڻيندڙ فقير جو نالو ونهيون فقير لکيو آهي. حقيقت ۾ شاهہ جي دنيا جي ڳالهين سان پيار ۽ پنهنجائپ ختم ٿي وئي هئي. هو پنج وقت نماز پڙهي اڪثر ٻاهر گذاريندو هو. ماڻهن سان ڪچهريون وغيره ڪندو رهندو هو. حقيقت ۾ شاهہ لطيف، شاهہ ڪريم جي طور طريقي جو حامي هو. ڪريمي سلسلي کي پوري ريت ڄاڻيندو هو. اڪثر ڪريمي فقيرن سان ڪچهريون ڪندا هئا. بيان العارفين جو اڪثر مطالعو ڪندو رهندو هو. ڪيس ڪماليت تائين پهچائڻ وارو مولانا روم جو رسالو پڻ هو. مثنوي رومي سان محبت هئڻ ڪري وقت جي حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙي مثنوي جو هڪ سهڻو قلمي نسخو شاهہ صاحب ڏانهن تحفي طور موڪليو هو. شاهہ سائين قرآن پاڪ، بيان العارفين، مثنوي روم کي تمام گهڻو پڙهيو ۽ سمجهيو. سجاڳ ذهن ۽ صاف دلي ڪري هو سڄي عمر ڪمال جي جستجو ۾ رهيو ۽ ڪمال لاءِ ڪشالو جاري رکيو. هڪ جڳهہ ويهڻ بدران ڪيترائي سال زندگيءَ جا سنڌ جو سير و سفر ڪيو. شاهہ ڪريم جا فقير اڳتي هلي شاهہ جا مريد ٿيا، پاڻ جيسلمير بہ ويو الهندي طرف لس ٻيلو خزدار اتر طرف ملتان، سنڌ ۾ لاڙ ڪاروڻجهر، وچ، ڪاڇو وغيره سڀ حصا گهميو. جنهن جو ثبوت سندس شاعري جي هر سر ۾ موجود آهي. انهيءَ طرف جي ذڪر سان گڏو گڏ اتان جي منظرن جو بہ ذڪر ڪيو اٿس. شاه سائين بصيرت جي منزل تي پهچڻ کان پوءِ ٻين جي رهنمائي لاءِ فيض ۽ تربيت ڏيڻ لاءِ آخرڪار زندگيءَ جا آخري ڏينهن هڪ جڳهہ وسائي جنهن جو نالو ڀٽ هئي.

ڀٽ وسائڻ وارو دور:

مرزا مغل بيگ جي نياڻي سان شادي کان پوءِ شاهہ صاحب ڪوٽڙيءَ مان ڀٽ تي لڏي آيو هو. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب، ”احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي“ ۾ لکيو آهي تہ: ”گشت ڪندي هڪ ٽڪرو زمين جو ڏٺو هئائين سو سندس دل کي وڻيل هو. اتي واريءَ جون ڀٽون هيون ۽ چوڌاري گهاٽو جهنگ هو. آس پاس ڍنڍون ۽ پاڻيءَ جا ڍبا بہ هئا. بلڪل فقيراڻي ڊول جي زمين هئي. انهيءَ مڪان جو نالو ڀٽ هو انهيءَ ساڳي جڳهہ لاءِ هن ڪتاب ۾

اهو پڻ لکيل آهي تہ شاهہ ڪريم مخدوم نوح هالن واري سان ملڻ ڀٽيءَ ويو تہ انهيءَ ڀٽ واري جڳهہ تي ساڪرواهہ جي ڪناري وٽ اچي ڏاڍو ڪيائين. نماز پڙهندي پنهنجي جماعت کي چيائين جيڪا ساڻن گڏ هئي تہ "منهنجي اولاد مان هڪڙو وڏو مشهور مرد خدا پيدا ٿيندو جيڪو ڏاڍو چڱو ڪلام ڪندو ۽ شعر چوندو ۽ هن هنڌ ان جي درگاهہ ٿيندي"[21]

لطائف لطيفي ۾ پڻ لکيل آهي تہ "شاهہ صاحب ڀٽ شريف کي سڀ کان اول اچي وسايو. ان کان اڳ اها سرزمين غير آباد هئي ۽ منجهس جهنگ هو ڀٽ شريف جي چوڌاري پاڻي بيهندو هو. گاهہ گهڻو ٿيندو هو ۽ ڳيا ماڻهو مال چاريندا هئا. سانوڻ جي آبڪلاٽي ۾ ڳيا ماڻهو ڀٽ تي پنهنجا پاڻ ڪندا هئا. حضرت اولياء صاحب جيئن تہ هٽ اڪيلو پيو گهمندو هو سو هن ڀيٽي کي ڏسي پسند ڪيائين. پر جيئن تہ هٽ واري پٽي وسندي هئي سو مٽان ينجهو وجهائي ڀٽ کي هموار ۽ ڪشادو ڪيائين."[22] "اتي هڪ ڪوٺي جنهن جي آڏو ڪجهہ وٽڪاري ڪئي. بہ صفا (حجرا) ٺهرايائين. هڪ پنهنجي گهرواري لاءِ ٻي پنهنجي والد جي لاءِ ٻيو هڪ مسجد پڻ پنهنجي سر پاڻ بيهي ٺهرايائين. جنهن محنت ۾ سندس پگهر شامل آهي. هو عام روايتي مرشد نہ. پر هڪ مڪمل پورهيت الله وارو شخص پڻ هو. يعني هن انهيءَ جڳهين لاءِ پاڻ محنت مزدوري ڪئي. باقي بچيل زمين تي پنهنجي عصا سان ليڪا ڪڍي درگاهہ جي خليفن لاءِ ڪين جايون جوڙائڻ لاءِ ڏنيون. شاهہ ڀٽائي جي زندگيءَ ۾ ڪٿي بہ هٺ غرور، تڪبر، ڪو نہ هو. ڀٽ تي ڪيترن مريدن هوندي بہ هميشہ پنهنجي پيئڻ لاءِ پنهنجي هٿن سان پاڻي ڀري پيئندو هو. شاهہ صاحب ڪائيندو پهريندو سادو هو سندس پوشاڪ ڪاري ڏاڳي سان سبيل هوندي هئي. مٿي تي سفيد رنگ جي ٽوپي يا ڪلاهہ. ان جي مٿان ڪاري رنگ جي ڪپڙي جو ٽڪرو ويڙهيل هوندوهو. هٿ ۾ جوڳين جي بيراڳڻ جهڙي لٺ ڪٽندو هو. کاڌي پيتي لاءِ هڪ ڪشتو يا ڪشڪول هوندو هئس. ڪڏهن ڪڏهن پيرن ۾ جتي پائيندو هو. نت پيرن پنڌ بهر جهنگ ووڙيندو وتندو هو. هڪ پراڻي ڪتائين گودڙي تي سمهندو هو ننڊ بہ تمام ٿوري ڪندو هو."[23] مطلب تہ سڄي زندگي شاهہ صاحب نهايت سادگي سان گذاري. ڀٽ واري دور ۽ سندس جواني واري عرصي ۾ پنهنجي خواهش کي ڪڏهن بہ اُڀرڻ ڪو نہ ڏنو. ڀٽ تي سڪونت اختيار ڪرڻ وقت ڪيترائي ماڻهو هزارن جي تعداد ۾ شاهہ سائين وٽ ظاهري ۽ باطني پاڪائي حاصل ڪرڻ جي خيال سان اچڻ وڃڻ لڳا. پاڻ ڀٽ جي ڀرسان رهندڙ ماڻهن جو

روحاني مددگار ثابت ٿيو. ڪين هميشہ سهڻي زندگي ۽ سهڻي رهڻي ڪهڻي جي مختلف نُڪتن جي سمجهاڻي ڏيندو رهيو. اُتان جا غريب شاهہ سائين مان خوش هئا. انهن جو هميشہ حامي مددگار بڻجي رهيو.

شاهہ ڀٽائي جي والد جو انتقال:

شاهہ صاحب ماڻهپي ۽ انسانيت جا خوبصورت بوٽا ڀٽ تي اجا پوکڻ شروع ڪيا تہ اوچتو ئي اوچتو شاهہ حبيب بيمار ٿي پيو. شاهہ لطيف هر وقت پنهنجي والد جي چڱيلائي لاءِ دعائون گهرندي هميشہ هن جي خدمت ۾ گذارڻ لڳو. ڪيترن حڪيمن ڏاهن کان دوائون درمل ڪرايائين. پر شاهہ چواڻي "تڏهن ڦڪيون فرق ڪن، جڏهن امر ڪرهيو ان ڪي." پر ڦڪين فرق ڪو نہ ڪيو. شاهہ سائين هر وقت پنهنجي والد کان طبيعت جو حال احوال وٺندو رهيو. شاهہ حبيب بيمار هوندي بہ هر وقت الله جو شڪر ادا ڪندو رهيو.

آخر اهڙو وقت آيو جو شاهہ حبيب طرفان ڪاورندي ڪانہ آئي شاهہ صاحب ان وقت گهر کان ٻاهر آيو تہ مريدن معتقدن کانئس شاهہ حبيب جي باري ۾ پڇيو تہ سندس اکين ۾ پاڻي آيو. پاڻ جواب ۾ وراڻيائون:

اوني اڀرا ٿيا، بيٺا تنگ ڪشين
ڪچن پچن ڪينڪي، ورندي وات نہ ڏين،
لاکيٽا لطيف چئي، ٿا منجهئون لوڪ لڏين،
نيڻ نماڻا ڪنيو، هنجون ٿا هارين،
سي جنگ جواب نہ ڏين، ڪنهن ٺاڍي ڪيف ڪڪوريا.[24]

نيٺ شاهہ حبيب هي فاني دنيا ڇڏي اصل ماڳ روانو ٿيو شاهہ ڀٽائي رضا تي راضي ٿي پنهنجي والد کي ڀٽ تي دفنايو. اهو سال 1166 هجري هو. ٺٽي جي عالم ميان محمد صادق نقشبندي شاهہ حبيب جي تاريخ هيٺين عربي فقير مان ڪڍي آهي. جيڪو معنوي اعتبار سان نهايت موزون آهي.

"الموت جسر يوصل الحبيب للقاء الحبيب"[25] (يعني موت هڪ پل آهي، جيڪا هڪ دوست کي ٻئي دوست سان ملائي ٿي.) اهو ساڳيو فقرو شاهہ حبيب جي قبر تعمير ڪرائڻ وقت روضي جي در تي سهڻو ڪري هڻايائون.

والد صاحب جي گادي سنڀالڻ:

شاهہ سائين کي مرشدي جي گادي وراثت ۾ ملي هئي. پر پاڻ رسمي

مرشد ڪونہ هو. سنت نبوي جو قائل هو. حضور جي طريقت تي هلندڙ هو عام ماڻهن سان اٿندي ويهندي پاڻ کي ڪنهن کان بہ اهم نہ سمجهندو هو. هٺ، غرور تڪبر، انسانيت جي توهين سمجهندو هو. ميين شاهہ ڪريم کان پوءِ، شاهہ حبيب صوفياڻي سلسلي قادري جو پوئلڳ هو. ڪيترائي ماڻهو شاهہ حبيب جا مريد هئا. ڪين ان وقت جي مشهور بزرگن مان مشهور بزرگ ۽ اولياءَ الله سمجهندا هئا. اهي سيئي مريد وري شاهہ حبيب جي وفات بعد شاهہ لطيف ڏي متوجهہ ٿيا. شاهہ لطيف پڻ قادري طريقي ۾ پنهنجي والد کان دست بيعت حاصل ڪئي. جيڪا سلسلي وار هن طرح آهي. ”شاهہ عبداللطيف پنهنجي والد حبيب الله شاهہ کان قادري طريقي جي خلافت جو ذرقو ڏکيو. حبيب الله شاهہ پنهنجي والد عبدالقدوس شاهہ کان، ان پنهنجي والد جمال شاهہ کان، ان پنهنجي والد شاهہ عبدالڪريم کان، ان پنهنجي مرشد سلطان ابراهيم بهاري کان، ان پنهنجي مرشد سيد احمد قادري حبيب حموي کان، ان پنهنجي والد سيد علي هاشمي کان، ان پنهنجي والد سيد شهاب الدين احمد کان، ان پنهنجي والد سيد شرف الدين قاسم کان، ان پنهنجي والد سيد بدرالدين يحيٰ کان ان پنهنجي والد نورالدين حسين کان، ان پنهنجي والد سيد علاؤالدين علي کان، ان پنهنجي والد سيد شمس الدين محمد کان، ان پنهنجي والد سيد سيف الدين يحيٰ کان جيڪو (حضرت پيران پير جي اولاد مان پهريون بزرگ هو جنهن بغداد مان لڏي اچي حمام سڪونت اختيار ڪئي هئي.) ان پنهنجي والد سيد ظهيرالدين احمد کان، ان پنهنجي والد سيد شمس الدين ابو نصر محمد کان، ان پنهنجي والد قاضي سيد ابو صالح نصر کان، ان پنهنجي والد سيد حافظ ابوبڪر تاج الدين عبدالرزاق کان، ان پنهنجي والد شيخ الاسلام حضرت غوث اعظم سيد محي الدين ابو محمد عبدالقادر جيلاني کان، جيڪو قادري طريقي جو باني هو.“[26]

شاهہ لطيف اڳ ۾ ئي پنهنجي والد مرشد جو جاءِ نشين هو انهيءَ ڪري مريدن جو اڳ ۾ بہ شاهہ سائين سان واسطو رهندو ٿي آيو. انهيءَ ڪري والد جي وفات کان پوءِ خانداني طور تصوف جو طريقو هن ختم ڪونہ ڪيو. البت هن ڪنهن کي پنهنجي مريد ٿيڻ جي صلاح ڪو نہ ڏني. باقي شاهہ سائين سان ماڻهن جي ڪچهرين ذريعي عقيدت ۽ محبت وڌندي رهي، ڇاڪاڻ جو اها ڪچهري سنڌ جي سپوجهہ ۽ اپوجهہ عوام لاءِ وحدانيت جي پرچار ۽ ذاتي طور آٿت جو ڪارڻ هئي، ڪيترن ئي شاهہ کان متاثر ٿي ساڻس صدق و اخلاص جو ناتو ڳنڍيو. ڪيترائي اڳ کان بہ وڏيڪ سندس ارادتمند پيدا ٿيا.

جيڪي اڻ پڙهيلن سان گڏوگڏ پڙهيل ڳڙهيل عالم بہ هئا. هڪ طرف مخدوم محمد معين جهڙا جيد عالم تہ ٻئي طرف ڪڇ جا غريب بلوچ سندس عقيدتمند ٿيا. شاهہ صاحب طريقت ۾ پنهنجي ڏاڏي شاهہ ڪريم وارو سلسلو اختيار ڪيو جيڪو قادري هو ان کان اڳ شاهہ ڪريم سهروردي سلسلي سان واڳيل هو. ساڳي وقت پنهنجي مرشد سلطان ابراهيم وانگر ذاتي ارادت ۾ اويسي پڻ هو. شاهہ لطيف پڻ اها ساڳي پنهنجي وڏن واري روش اختيار ڪئي هئي. پاڻ رسالت ۽ توحيد کي لازمي ڪري ٿي ڄاتو.

"وحده لا شريڪ لہ جان، ٿو چئين ايئن،
تان مڃ محمد ڪارڻي، نرتئون منجهان نينهن،
تان تون وڃيو ڪيئن، نائين سرپين کي" (27)

حضور محمد ﷺ جن سان شاهہ سائين جي تمام گهڻي محبت هئي. شاهہ لطيف بہ پنهنجي عارفانہ بصيرت واري دور ۾ ساڻن اويسي روحاني رشتو جوڙيو. جيئن تہ پاڻ ان وقت سلوڪ ۽ طريقت ۾ مرشدي جي مقام تي فائز هو. انهيءَ ڪري شاهہ صاحب پنهنجي اعليٰ شعور کي استعمال ڪري سلوڪ ۽ طريقت جي رهنمائي ٺٽي جي وڏي محقق، عالم، صوفي مخدوم معين الدين ٺٽوي ڏانهن اويسي طريقي بابت خط لکي معلومات حاصل ڪئي. جنهن جو مخدوم صاحب تفصيل سان جواب ڏنو. انهن خطن جي سلسلي مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ شاهہ کي امي ۽ اڻ پڙهيل سمجهندڙ ڪنهن غلط فهمي جو شڪار آهن. اهي خط هڪ تہ اويسي طريقي جو مدلل جواب آهن، ٻيو شاهہ سائين کي عربي فارسي جو هڪ پڙهيل ڳڙهيل عالم هئڻ جو پڪو ثبوت آهن. مخدوم معين الدين ٺٽوي رح جي ان جواب کان پوءِ پاڻ بلڪل مطمئن ٿي پٽ جي عوام جي زندگي سنوارڻ لاءِ جتن ڪيائون. سڄي پٽ جو انتظام فقيرن ۽ معتقدن ۾ ورهاياائين. حويلي جو انتظام "مائي گنگا جت، مائي صالحان تنياڻي ۽ مائي بوٺا وساڻ کي سنڀالڻ لاءِ ڏنائون، عبدالواسع فقير سالارو، سکر فقير ڏيرو، اسماعيل فقير سمون ڀينءَ پوري، فقير سيد نهال شاهہ، اسماعيل فقير ڏيرو، اڄڻ فقير ڏيرو، ڪمال فقير سينهڙو، ورو فقير وڳند، نور محمد فقير ابري ڪانڌي کي مڪان جي خدمت حوالي ڪيائون. عمر فقير سهتو، فقير سيد سائينڏنو موسوي پوٽو مٽياروي ۽ ٻچو فقير خاص حاضري جا فقير هئا. عمر فقير سهتو شاهہ سائين جو خاص خادم هو. جنهن کيس ننڍي هوندي نپايو هو. سيد صاحب جو هنڌ بسترو سيد سائيڏني جي حوالي هو. ٻچو

فقير ڪونئرو جهليندڙ هو. عبدالجليل فقير انڙ شاھ صاحب جو مصلو ۽ تسبيح سنڀاليندو هو، نماز ۽ عبادت جو بندوبست سندس حوالي هو. خليفو محمد عالم ڏيرو شاھ صاحب جو ماسات ذڪر ۽ سماع جو نگران هو. سومر فقير لاڙڪ هڪ پهتل درويش هو. جنهن کي شاھ صاحب کان پيري مريدي جو ارشاد مليل هو. يعني ڪو مريد ٿيڻ ايندو هو ته سومر فقير جي حوالي ٿيندو هو. عارف فقير ٽيپو ٽنڊي الهيار جو وڏو عابد شخص هو. فقيرن کي عبادت جي ترغيب ڏيندو هو. نماز سيکاريندو هو. عنايت فقير وساڻ ڪجائي جو رسو جهليندو هو. رحمو فقير بورچي هو. قاسم فقير حجام هو. شاھ صاحب جي سنوارت ٺاهيندو هو. احمد فقير سمون شاھ صاحب جي گهوڙي (چنگل) جو سئيس ۽ گاهي هو. ونهيو فقير سالاراڻي جت، شاھ صاحب جي ڀنهي ڪتن موتي ۽ ڪينهون جو سنڀاليندڙ هو. محمد رحيم فقير شاھ صاحب جو منشي هو ۽ لکپڙھ جو ڪم سندس حوالي هو."[28] ان کان سواءِ راڳائي فقير الڳ هئا.

شاھ سائين جون، عقيدتمندن، مريدن، عالمن ۽ صوفي فقيرن سان صحبتون:

شاھ صاحب جي عمر جو (1120ھ کان 1142ھ) وارو دور طلب ۽ تحقيق وارو دور هو. چاليهن سالن جي عمر کانپوءِ واري دور ۾ پاڻ حال ۽ قال جو صاحب هو. هندور جون سندس مسافريون مقصدن سان ڀريل هيون، اڪثر ڪري پيارن، فقيرن، دوستن، عالمن، درويشن سان سلوڪ واريون صحبتون اختيار ڪندو هو. سفر دوران قرآن پاڪ، شاھ ڪريم جو رسالو ۽ مثنوي مولانا روم پاڻ وٽ رکندو هو. سندس ارادتمند ميون محمد صلاح ساٿس اڪثر گڏ هوندو هو.

شاھ سائين سيني کي پيار ۽ اخلاق جا سبق ڏنا. انهن نصيحتن جي اثر هيٺ ڪيترائي هندو فقير ۽ حڪمران سندس معتقد ٿيا. شاھ صاحب جتي جتي ويو اتي سندس نالي تڪيا قائم ٿيا. مثلاً کپري تعلقي ۾ واگهين جي پٽ، ٺٽي ۾ مڪلي لڳ بدين، روهڙي، سکر (پراڻو) ۽ ترائي مديجي کان ٻه ميل (اوتر اولهه) ۾ سيوهڻ جي لعل باغ ۾ شاھ جو لئو مشهور آهي.

شاهہ صاحب جي وفات:

شاهہ جي مرتب ڪيل ڪلياڻ آڏواڻي واري شاهہ جي رسالي ۾ لکيل آهي تہ شاهہ صاحب ڪي آخري ڏينهن ۾ ڪربلا شريف جي زيارت جي سڪ لڳي، سو سفر تي سنبري پيو. واٽ تي ڪو خدا رسيده مريد گڏيس، تنهن چيس: "سائين اوهان چوندا آهيو تہ توهان جو ڪفن دفن پٽ تي ٿيندو، پوءِ هينئر پڇاڙي جي وقت هيڏي سفر تي ڪيئن نڪتا آهيو؟" اهو ٻڌي پٽ ڏانهن واپس وريو. پهچڻ سان ڪربلا جي شهيدن جي مان ۾ سرڪيڏارو ڇپائين. پورا ايڪويهہ ڏينهن اڪيلائي ۾ گذاريائين. انهيءَ عرصي ۾ ٻن ويلن جيتري ماني مس کاڌائين. جڏهن ٻاهر نڪتو تڏهن غسل ڪري هڪ چادر مٿان وجهي مراقبي ۾ ويهي رهيو پوءِ سرود سماع جو اشارو ڪيائين. آخر راڳ ختم ٿيو شاهہ جي ويجهو وجي مريدن ڏٺو تہ شاهہ سائين جو روح مبارڪ وڃي رب پاڪ سان مليو آهي. شاهہ صاحب صفر مهيني جي چوڏهين تاريخ 1165هہ مطابق 1752ع ۾ لاڏاڻو ڪيو. سندس وصيت مطابق ڪيس شاهہ حبيب جي پيراندي ۾ دفن ڪيو ويو.

حوالا/ حاشيا

1. شاهہ جو رسالو جلد پهريون. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 2، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪزيت شاهہ. سال 1989ع.
2. شاهہ جو رسالو. ڊاڪٽر گربخشاڻي، صفحہ 7، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي سال 1985ع.
3. شاهہ جو رسالو جلد پهريون. محقق ۽ شارح، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 3، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪزيت شاهہ سال 1989ع.
4. ساڳيو صفحہ 4.
5. تحفت الڪرام، سيد مير علي شير قانع، صفحہ 431، سنڌي ادبي بورڊ سال 1974ع.
6. ساڳيو صفحہ 433.
7. شاهہ جو رسالو جلد پهريون. محقق ۽ شارح ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحہ 4 شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ. سال 1989ع.
8. لطف اللطيف، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 7، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز سال 1991ع.
9. شاهہ جو رسالو جلد پهريون. محقق ۽ شارح، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحہ 8، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ سال 1989ع.
10. ساڳيو صفحہ 9.
11. شاهہ جو رسالو مرتب ڊاڪٽر گربخشاڻي، صفحہ 9، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ، ثقافتي مرڪز سال 1985ع.

12. شاهہ جو رسالو جلد پهريون، محقق ۽ شارح، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحہ 9، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز سال 1989ع
13. لطف اللطيف مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 9، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز سال 1989ع
14. شاهہ جو رسالو جلد پهريون، محقق ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحہ 12، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ سال 1989ع
15. لطيف سالگرهہ مخزن، صفحہ 81، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز حيدرآباد، سال 1980ع
16. شاهہ جو رسالو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحہ 10، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز سال 1989ع
17. ساڳيو صفحہ 13.
18. شاهہ جو رسالو جلد پهريون ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحہ 14.
19. ساڳيو صفحہ 17، سال 1989ع
20. لطف اللطيف مولانا دين محمد وفائي صفحہ 88، 87 ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز حيدرآباد، سال 1990ع
21. احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، مرزا قليچ بيگ صفحہ 34، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز حيدرآباد، سال 1990ع
22. لطائف لطيفي، مير عبدالحسين سانگي صفحہ 91، 90، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز سال 1987ع
23. شاهہ عبداللطيف ڀٽائي سوانح ۽ چونڊ ڪافيون، مرتب مشتاق باريچو صفحہ 59، صداقت بڪ ڊيپو حيدرآباد، سال 1984ع
24. شاهہ جو رسالو جلد پهريون، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 32، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ، سال 1989ع
25. ساڳيو صفحہ 33.
26. ساڳيو صفحہ 33
27. شاهہ جو رسالو عثمان علي انصاري صفحہ 65، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ سال 1997ع
28. شاهہ جو رسالو جلد پهريون ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحہ 39، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ 1997ع

باب ٻيو

شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي همعصر صوفي بزرگ ۽ شاعرن جو مختصر احوال

مخدوم دين محمد سيوهاڻي رحمة الله عليه:

هن بزرگ جي ولادت 1113 هجري ۽ وفات 1192 هجري ۾ ٿي ڪين ٻه فرزند هئا. پهرئين جو نالو عبدالواحد ٻئي جو محمد حسن هو. (1) ميان حبيب الله صديقي سيوستاني جو مخدوم صديقي خاندان سيوهڻ وارن جو وڏو هو انهن جي ذاتي لائبريري جي بياض مان هيٺيون احوال مليو:

"مخدوم دين محمد بن مفتي عبدالواحد ڪبير پاٽائي، هي بزرگ پاٽ مان سيوهڻ اچي رهيو ۽ اتي ئي هڪ علمي خاندان مان شادي ڪيائين. شهر جي قضا ۽ فتويٰ سندس حوالي ٿي. هو تصوف ۽ ظاهر علم جو وڏو ڪامل ۽ عامل هو. (2) هن صاحب جا شاهه لطيف سان دوستانه تعلقات هئا هو هڪ ٻئي جون دستارون بدلائي پڳ مٽ يار بنيا. ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي ان وقت حڪومت هئي. دهلي جي محمد شاهه مغل پاران هو سنڌ جو مر زبان هو. مخدوم دين محمد صاحب جا سنڌ جي حاڪم سان گهاٽا لاڳاپا هئا. بعض امورن ۾ ڪانئس مشورا به ورتا ويندا هئا. مخدوم خاندان سيوهڻ وارن جي لائبريري ۾ هڪ خط پيل آهي، جيڪو مخدوم دين محمد جي نالي نور محمد ڪلهوڙي جو لکيل آهي، جنهن ۾ ڪيس نهايت معزز القابن سان لکيو ويو آهي. هڪ سيد بي گناهه ڪنهن ماڻهو جو خون ڪيو هو ان بابت ڪيس تحقيق ڪري اطلاع ڏيڻ جي عرضداشت ڪيل هئي. هن خط جي آخر ۾ ميان نورمحمد جي مهر لڳل آهي." (3)

مخدوم دين محمد سيوهڻ جي عبادت گذار خاندان جو فرد هو. پاڻ نهايت متقي، پرهيزگار ۽ اسلامي علوم تي عبور رکندڙ شخصيت هو ۽ نقشبندي سلسلي سان منسلڪ هو.

حضرت مخدوم عبدالرئوف هالائيؒ :

پنهنجي وقت جو وڏو عالم، صوفي ۽ درويش هو. سچي زندگي عبادت ۽ رياضت الاهيءَ ۾ گذاريائين، پنهنجي وقت جي مشائخن ۾ وڏو مرتبو رکندڙ الله وارو هو. وقت جو حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙو سندس معتقد ۽ خدمت گذار هو. هالائي رح جو سمورو خرچ ميان نور محمد تي هوندو هو. ميان عبدالرئوف جي ڪيتي تان دِل نہ ونڻ جي باري ۾ هڪ خط ميان نور محمد جي مهر سان اڄ تائين سندس خاندان ۾ موجود آهي.[4] مخدوم صاحب سنڌي زبان جو وڏو شاعر هو. فارسي علم عروض جي نموني تي سڀ کان پهرين نظم لکيائين. خاص طرح مخدوم صاحب جا مولود سنڌ جي ڀرارڙين ۽ شهرن ۾ مشهور آهن، اڪثر نعت خوان سندس مولود پڙهندا آهن. مخدوم صاحب 1166 هجري ۾ يعني شاهہ لطيف سائين کان هڪ سال پوءِ وفات ڪئي. "ميان ابراهيم قاضي زاده هالائي سندس تاريخ وفات "ڪان وليا رئوف الخلق" جي فقير مان ڪڍي آهي."[5] پاڻ ٻہ دفعا حج جي سعادت حاصل ڪيائون. پوئين حج جي سفر ۾ وفات ڪيائين، سندن وفات 1161 هجري ۾ ٿي.

مخدوم ضياءُ الدينؒ :

هي بزرگ ٺٽي جو وڏو عالم هو. ڪيس سنڌي صورتخطي جي بنياد وجهندڙن مان چيو ويندو آهي. پاڻ سهروردي طريقي جي اڳواڻ شيخ شهاب الدين عمر سهرورديءَ جي نسل مان هو سندس ولادت "1090 هجري مطابق 1679ع ۾ ٿي ۽ 1171 هجري مطابق 1757ع ۾ وفات ڪيائين."[6] ٺٽي جو مشهور عالم مخدوم عنايت الله سندس اوائلي استاد هو سڀ کان وڏي ڳالهہ اها هئي تہ ٺٽي جو مشهور عالم محمد هاشم ٺٽوي سندس مدرسي مان علم حاصل ڪيو. سندس ڪيترائي ڪتاب جيڪي وضوءِ نماز تي لکيل آهن، سي سندس ئي ٺهيل صورتخطي مطابق لکيل آهي. اها صورتخطي مخدوم ضياءُ الدين سنڌي جي نالي سان مشهور آهي. سندس ڪتابن مان ڪجهہ شعر مثال طور هيٺ ڏجن ٿا:

فرض آهي ماءُ پيءُ تي سعي سوڌو پٽ
تہ موڪلي مڪتب ۾ صغير وڏي سٽ
جيئن تابع ٿئي طبع جو مومن وڏي مت
راتون ڏينهن ٻالڪ ڪري نماز پرت
وضوءَ جي وجود ۾ پڇي ڪري پرت

**

جي نہ ٻ سين امام کي تہ ڇڏج سنتا
ڪج اقتدا امام سين فرض کي رسجا
ري فرض سنت کي قضا ناه روا
ڏني انهيءَ قول تي عالمن فتوي (7)

مخدوم عبدالحميد هالائي رحمة الله عليه:

بزرگ عبدالحميد، مخدوم فتح الله ڀٽيءَ جو فرزند هو. فتح الله صاحب ڀٽي خاندان جو عالم، فاضل بزرگ هو. سندس نور چشم عبدالحميد وٽان تعليم حاصل ڪئي. پاڻ نهايت اعليٰ درجي جو فقيهہ، عالم بزرگ ٿي گذريو آهي ۽ پنهنجي وقت جي فقيراڻيءَ درويشاڻي زندگيءَ جو بهترين نمونو هئا. مخدوم عبدالرئوف کان پوءِ پاڻ ئي فيض ۽ معرفت جا مالڪ هئا.

”حج جو فرض ادا ڪرڻ کان پوءِ جڏهن مديني منوره پهتا تہ اتي ئي وفات فرمايائون.“ مقالات الشعرا ۾ لکيل آهي تہ مخدوم محمد حيات سنڌيءَ ۽ مخدوم محمد قاسم ٺٽوي جي قبر ۾ دفن ڪيو ويو. ٻي هڪ روايت آهي تہ ازواج مطهرات جي قبہ لڳ (جنت البقيع) ۾ کيس دفن ڪيو ويو. اهو واقعو 1171 هجري ۾ ٿي گذريو. هيٺين عربي فقري مان سندس تاريخ وفات نڪري ٿي. ”ادخل الله الجنت في جوار المکبين.“(8)

حضرت سيد عبداللطيف تارڪي نصرپوري رحمة الله عليه:

سيد عبداللطيف تارڪ بہ شاهہ لطيف ڀٽائي جي دور جو بزرگ آهي. مخدوم نوح رحمة الله عليه جو مريد هو. سندس ڪيترائي معجزا مشهور آهن. سندس روضو نصرپور جي ايرندي طرف آهي. سندس احوال تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱي ٽئي ۾ موجود آهي. اتان ئي سندس هڪ ڪرامت مختصر لکجي ٿي.

”روايت آهي تہ سگداسي چانورن جي ٻيڙي درياه مان ٺٽي جي نواب لاءِ وڃي رهي هئي، پاڻ پنهنجي مريدن کي حڪم ڪيائين تہ هي چانور بيت المال جا آهن. هن تي توهان جو بہ حق آهي، ان ڪري ڦري کائي ڇڏيو. مريدن ائين ڪيو. اها خبر جڏهن ٺٽي جي حاڪم کي پئي تہ کيس گرفتار ڪرڻ لاءِ جوابدار روانا ڪيائين اها ڳالهہ ڪشف جي ذريعي عبداللطيف کي پئي. پنهنجي مريد عيسن کي چيائين تہ، ”تون وڃي منهنجي بدران گرفتاري ڏي.“ ائين کيس وڃي ٺٽي ۾ بند ڪيائون. ان وچ ۾ ٺٽي ۾ ايترو تہ پاڻي آيو جو سڄو

ننڍو پاڻي تي ويو. اها ڳالهه ڏسي ڪيس جيل مان ڪڍي ننڍي جي حاڪم چيو ته. "اي سيد لطيف پلي آئين". جنهن تي فقير چيس ته. "مان لطيف نه پر ان جو مريد آهيان." هو صاحب پنهنجي جاءِ تي موجود آهي.

ان ڪانپوءِ نواب معافي وٺي سوکڙين سان سيد لطيف ڏي روانو ڪيس. ان قسم جون ڪرامتون. دليل الذاڪرين ۽ ارشاد الطالبين ۾ موجود آهن." (9)

سيد رحمت الله بڪري رحمة الله عليه:

سيد صاحب ڪلهوڙا دور جو بزرگ ٿي گذريو آهي. ميان عبدالغني فيروز جنگ بهادر سنڌ جي پوئين ڪلهوڙي حاڪم جو درباري شاعر ۽ مداح قصيده خوان ٿي گذريو آهي. سيد صاحب بڪار جي جاگيردارن مان هو. سيد صاحب 1194 هجري تائين جيئرو رهيو. سندس وفات جو سال يقيني معلوم ٿي نه سگهيو آهي.

سندس هڪ قصيدو مثال طور هيٺ لکجي ٿو جنهن ۾ سنڌ جو ڪافي پيارن مان ذڪر ڪيو اٿس.

بارک الله ڪشور سنڌ سودا دلڪشا
کز غبار ابود چشم فلک را توتيا
آبروئي چهره خلد برين را آبرو
از هوايش گلشن فردوس را نشونما
شرخشان باده توحيد را ميخانه
ارزو وعده ايصال را سلمي نما
بسکه آدم پرور آمد اين گلستان هنر
سبز از کهسار مي رويد همه مردم گيا
در چنين ملک ملک خيز. ملائک پروري
در بنود گر شد ابليس از ڪفرش رها. (10)

ترجمو: دل کي فرحت ڏيندڙ سنڌ ديس تي الله جي برڪت هجي شال، جنهن جي خاڪ جي دز آسمان جي اکين جو سرمو آهي. سنڌ بهشت بلند جي چهري تي آبرو آهي ۽ هن جي هوا ڪان بهشت جو باغ وڌي ويجهي رهيو آهي. توحيد جي مست متوالن لاءِ سنڌ ديس ميخانو آهي. ميلاپ جي واعدي لاءِ معشوق وانگي وٺندڙ آهي. هي هنر و عقل جو باغ ڏاڍو انسان پرور آهي. ڪهسار تي سبزگاه جي بجاءِ به پرورش وٺي رهيا آهن. اهڙي ملائڪ پيدا

ڪندڙن ۾ ملائڪ پالينڊڙ ملڪ ۾ شڪ نہ آهي تہ ابليس بہ پنهنجي ڪفر کان توبہ تائب ٿي وڃي.

سيد حبيب متعلوي رحمة الله عليه:

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جو والد سيد حبيب شاهہ متعلوي، نهايت متقي عبادت گذار رب سائين جو پيارو ٻانهو هو. پاڻ سيد عبدالقدوس شاهہ جو فرزند هو. شاهہ حبيب جو هڪ ڀيو بہ ڀاءُ هو جنهن جو نالو عبدالرشيد شاهہ هو. شاهہ حبيب بابت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو آهي تہ "شاهہ حبيب ٻہ شاديون ڪيون، سندس ڪٽنب بابت ڪنهن پڪي نتيجي تي پهچڻ مشڪل آهي. البت اهو يقيني آهي تہ هڪ ئي گهر مان شاهہ حبيب کي ٽي فرزند ٿيا. جن مان فقط هڪ شاهہ عبداللطيف باقي بچيو [11] "شاهہ حبيب پڙهيل ڳڙهيل بزرگ هو دعا خاطر تعويذ لکي ڏيندو هو ۽ شاعر پڻ هو. عالمن، عارفن جو صحبتي هو خود عابد، زاهد، فيض وارو انسان هو. مير علي شير قانع کيس ڪريمي سلسلي جو ناميارو بزرگ ۽ وجدحال وارو ڪرامتن جو صاحب سڏيو آهي. "[12] هو اڪثر استغراق جي حالت ۾ رهندو هو. "اڪثر سندس فرزند شاهہ لطيف سندس خدمت ۾ حاضر ٿيندو رهندو هو تہ پڇندو هئس: "ڪير آهين؟" شاهہ ڀٽائي ورائيندو هئس: "توهان جو غلام عبداللطيف" شاهہ حبيب خدا وارو آدمي هو جڏهن گذر ڪري ويو تڏهن سندس وفات جي تاريخ "الموت جسر يوصل الحبيب الیٰ لقاء الحبيب" لکيائون. "[4]

مٿين تاريخ شاهہ حبيب ڀٽائي جي مريد مٿين عربي فقير مان ڪڍي آهي. "يعني موت هڪ پل آهي، جو هڪ دوست ٻئي دوست ڏانهن پهچي ٿو. "[13] سندس مزاريت شاهہ تي شاهہ لطيف جي سيراندي کان آهي.

ميان عبدالحق فاروقي رحمة الله عليه:

"ميان عبدالحق فاروقي، خواجہ محمد حافظ جو ننڍو فرزند هو. سندن ولادت 1138 هجري ۾ ٿي ۽ تمام وڏي ڄمار کي پهچي 1214 هجري ۾ هن دارالفاني مان رحلت ڪري ويو. [14] پنهنجي دور جو هڪ وڏو عارف ۽ جيد عالم ٿي گذريو آهي. پاڻ ننڍي فرزند هئڻ جي باوجود پنهنجي مرشد سيد عبدالله جيلاني جي چوڻ تي پنهنجي والد جو گادي نشين مقرر ٿيو.

شاهہ ڀٽائي جي دور جو وڏو صوفي بزرگ هو. تصوف جي مڙني رمزن کان واقف هو. وٽس ڪيترائي ماڻهو منزلون ڪري مريد ٿيڻ جي شوق ۾ ايندا هئا.

اهڙي طرح سچل سائين وٽ بہ جيڪي مريد ٽيڻ جي خواهش ۾ ايندا هئا، تن کي بہ پنهنجي مرشد ۽ چاچي سهري ميان عبدالحق ڏانهن رجوع ڪندو هو. سچل سائين سندس تعريف ڪندي هڪ هنڌ فرمايو آهي:

پير عبدالحق اسان جو رهنما
جنهن اڳيان هڪ شخص آيو پارسا
باادب تي ان چيو اي شاهہ دين
مون کي سمجهايو اوهان عين اليقين

”سچل سائين پنهنجي مثنوي ۾ ٻڌائي ٿو تہ پير عبدالحق کي علم اليقين ۽ حق اليقين تي مڪمل ڄاڻ هوندي هئي، رازنامہ ۾ سندس تعريف ڪندي آخر ۾ چئي ٿو ڏئي:

”مدح اواز مانتمي گردر تمام“
هرچہ گفتم آن بود بس والسلام. [15]

ميان عبدالحق جي ديني فتوىٰ کي بہ حرف آخر سمجهيو ويندو هو هي درويش دنيا سان ڪو بہ تعلق ڪو نہ رکندو هو. کيس پنج فرزند هئا. جن جا نالا مبارڪ آهن، سخي مقبول محمد، زين العابدين، دين محمد، ولي محمد، خدا داد، جن مان سخي قبول محمد سندن وفات بعد گاديءَ تي ويٺو.

ميان صلاح الدين فاروقي رحمة الله عليه :

ميان محمد حافظ فاروقي جا ٻہ فرزند هئا. پهريون صلاح الدين فاروقي، ٻيو ميان عبدالحق، پر ميان محمد حافظ جي مرشد سيد عبيدالله جيلاني کيس فرمايو تہ ”تنهنجي وڏي پٽ ميان صلاح الدين کي هڪ مجذوب الحال فرزند پيدا ٿيندو جو دنيا کي ترڪ ڪري ويهي رهندو.“ [16] ڪتاب ”نينهن جا نعرا“ جي صفحي 21 تي لکيل آهي تہ ”ميان صلاح، ميان عبدالحق جي جاءِ نشيني کان اڳ وفات ڪري ويو.“

ميان محمد حافظ فاروقي رحمة الله عليه :

خواجہ محمد زمان جي والد صاحب جو نالو مبارڪ ميان عبدالوهاب هو کيس صاحب ڏنو موراڳي ۽ سوائي جي نالي سان بہ سڏيندا هئا. ان وقت جي رواج موجب عربي فارسي علمن ۾ قابليت حاصل ڪري سرڪاري ملازمت ۾

داخل ٿيو. موره جي ديهہ ۾ ڪلهوڙن طرفان فصلي ضابط جو ممتاز عهدو حاصل ڪيائين. هڪ دفعي جيئن گهوڙي تي سوار ٿي نوڪري تي وڃي رهيو هو، تہ ڪونڙي ڪبير ۽ ڏيوٽي جي وچ تي هڪ مجذوبہ عورت گهوڙي جي واڳ جهلي سندس رستو روڪي بيهي رهي ۽ ڪجهہ بيت ڏئي چوڻ لڳي "خدا توکي تو ڳولي ۽ تون ڪنهن جي ڳولا ۾ آهين." مجذوبہ جي گفتگو ٻڌي خواجہ صاحب تي حال پئجي ويو. نوڪري وغيره ڦٽي ڪري، جهنگل وسائي چلہ ڪشي ڪيائين. چاليهن چلن ڪڍڻ بعد شاهہ عبيدالله جيلاني اچي کيس مريد ڪيو. اهو قصو سچل سائين پنهنجي مشهور تصنيف رازنامہ ۾ بيان ڪيو آهي.

"خواجہ محمد حافظ جي چلہ ڪشي واري وقت ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح بہ ساڻس ملاقاتي ٿيو هو. اهو مخدوم محمدي جو زمانو هو. انهيءَ ملاقات جو ذڪر "مخاديم کهڙا" ۾ هن ريت آيل آهي. شاهہ صاحب سير سفر ڪندي اتفاقن کهڙن جي ٻاهران چنيهہ فقير جي کُوهہ تي اچي نڪتو مخدوم صاحب دعوت لاءِ کيس ماڻهو موڪليو. شاهہ صاحب مخدوم صاحب ڏانهن هيٺيون بيت چورائي موڪليو."(17)

اڄ نہ آيس آءٌ، صبح ايندس سپرين
توتي جنهن جو ناءُ، ڪٺي بار کهين جو.

اهڙي طرح سان شاهہ صاحب مخدوم صاحب جو مهمان ٿيو ۽ پورو هفتو مخدومن سان ڪچهريون ڪري درازن ۾ اچي خواجہ محمد حافظ سان ملاقات ڪيائين. چون ٿا تہ شاهہ صاحب جي اچڻ وقت خواجہ صاحب هڪ غار ۾ معتڪف هو. شاهہ صاحب غار جي مٿان بيهي چيو: "هت پڪل گدري جي بوءِ اچي ٿي." پوءِ اندر وڃي خواجہ صاحب سان مليو ۽ چيائين: "يار کي لڪائڻ نہ گهرجي، ساڻس روح رچنديون رهاڻيون ڪيائين پوءِ انهيءَ هنڌ جايون، مسجد ۽ کوهہ کٽايو ويو."(18)

"اهڙي طرح خواجہ محمد حافظ 91 سال ناسوتي ملڪ جو سير ڪري 1192 هجري ۾ وصال ڪيو. کيس بہ فرزند هئا. ميان صلاح الدين ۽ ميان عبدالحق. جيڪو سندس گاديءَ جو وارث بنيو." ميان صلاح الدين قادري سلسلي جو بزرگ هو. خواجہ محمد حافظ ڪلهوڙا دور جو نهايت اعليٰ مرتبي جو بزرگ عالم ۽ شاعر هو. سندس تاريخ ولادت ۽ وفات هيٺين قطعي ۾ لکيل آهي.

گل فردوس رحمت باغ فاروق
ز اسرار خدا واقف کماھي
ولايت اوبود مشھور آفاق
ز فوق عرش اعظم تا بماھي
"محمد حافظ ھادي" تولد (1101ھ)
سنش "ڪامل"، نقل مظھر الاھي (1192ھ)

مولوي محمد صادق نٽوي رحمة الله عليه:

مخدوم محمد صادق جي والد صاحب جو نالو ميان محمد سعيد واعظ ھو. مولوي صاحب وقت جو وڏو عالم متقي ۽ پرھيزگار ھو. حال ۽ قال جو مالڪ ھو. عام خلق کي علمي فائدو پھچائيندو رھندو ھو. مولوي صاحب علامہ مخدوم معين جو شاگرد ھو، منطق ۽ فلسفي جو وڏو ڄاڻو ھو. سوين شاگرد سندس مدرسي مان فيضياب ٿيا. "مخدوم نعمت الله ۽ خواجہ محمد زمان لواري وارو بزرگ بہ سندن شاگردن مان ھئا." مولوي محمد صادق سيد عبداللطيف ڀٽائي جو خاص مريد ھو."[19] نٽي جو ناظم شيخ شڪرالله ۽ شيخ السلام ميرڪ محمد احسن ھن بزرگ جي ڏاڍي عزت ڪندا ھئا. شعر و شاعري سان دلچسپي ھوندي ھين، ٻارھين صديءَ جي علماءِ ڪرام منجھان آھن. شاھہ لطيف جي ڪچھري ۾ ھميشہ خاموشي سان قلبي ذڪر و فڪر ۾ مصروف رھندا ھئا.

مخدوم محمد کھڙوي رحمة الله عليه:

مخدوم محمد عبدالرحمان شھيد جو فرزند ھو ھن ننڍپڻ ۾ پنھنجي والد صاحب کان ابتدائي تعليم حاصل ڪئي. پنھنجي والد صاحب جي شھادت کان پوءِ گھوٽڪيءَ جي پير سيد محمد موسيٰ شاھہ کان تربيت حاصل ڪيائين. سٽن سالن اندر قرآن پاڪ جو حافظ بڻيو. ان بعد جناب مخدوم ابوالمعاليٰ نوشھرائي وٽ علم حاصل ڪرڻ لڳا.

مخدوم محمد شرعي علمن کان سواءِ عربي فارسي ۾ دسترس رکندا ھئا. "تصوف ۾ اويسي ولايت جا مالڪ ھئا."[20] ڪشف ۽ ڪرامت رکندڙ مخدوم صاحب جو مريد چھرو مبارڪ ڏسندي ئي قلبي وارداتون حاصل ڪندا ھئا، پاڻ اڪثر چادر جي جھنب لڳائي ھلندا ھئا.

"ھڪ دفعي حضرت شاھہ عبداللطيف ڀٽائي رحمة الله عليه کھڙن جي ٻاھران چنيھہ

فقير اچڻ جي کوهہ تي اچي منزل ڪئي. مخدوم صاحب دعوت لاءِ سندس خدمت ۾ ماڻهو موڪليو شاهہ صاحب هيٺيون بيت ڪيس لکي موڪليو.

"اڄ نہ آيس آءُ، صبح ايندس سپرين،
توتي جنهن جو نانءُ، ڪٽي بارکهين جا."

شاهہ صاحب ٻئي ڏينهن مخدوم صاحب جو اچي مهمان ٿيو. نماز تهجد کانپوءِ شاهہ صاحب جي عادت هوندي هئي تہ يڪتاري تي ڪجهہ راڳ ٻڌندو هو ۽ فقيرن جي ٽولي ساڻ هوندي هئس. کهڙن جي شريعت واري شهر ۾ مخدوم صاحب جي خليفي شاهہ صاحب کي عرض ڪيو تہ راڳ بنا سرود جي پل ٻڌو پر سرود بند ڪرايو. شاهہ صاحب اها ڳالهہ قبول ڪئي. تنبورو ۽ ٻيو ساز سامان هڪ ڪوٺي ۾ بند رکي ڇڏيائون. رات جو تهجد جي نماز کانپوءِ جڏهن شاهہ صاحب فارغ ٿيو ۽ فقيرن ڳائڻ شروع ڪيو تہ بند ڪوٺي مان سردن جو آواز اچڻ لڳو. ماڻهن مخدوم صاحب کي وڃي اطلاع ڪيو تہ ڪوٺي ۾ قلف ڪڙا هوندي بہ آواز اچي رهيا آهن. فرمايائون اها هڪ جدا حالت آهي، جنهن سان شريعت جو حڪم لاڳو تي نٿو سگهي. ان کان پوءِ شاهہ ڀٽائي پورو هفتو کهڙن ۾ رهيو مخدوم صاحب وٽ مهمان رهي، روح رهاڻيون ڪري پوءِ روانا تي ويا."[21]

"مخدوم محمد کهڙوي 24 سالن جي عمر ۾ 1171هجري يعني ڀٽائي صاحب جي وفات کان پنجن سالن بعد وفات ڪئي."[22]

مخدوم احمد کهڙوي رحمة الله عليه :

مخدوم عبدالرحمان شهيد جو فرزند مخدوم احمد کهڙوي قادريہ طريقي جو فيض يافتہ آهي. ظاهري، باطني ڪشف ڪرامات جو مالڪ هو. ڪلهوڙا دور جو هي بزرگ پنهنجي پاءُ مخدوم محمدي جي وفات کان پوءِ مسند جو مالڪ بنيو. ماڻهن ۾ سندس بزرگي جو وڏو نالو هيو. "سندس وضو جو بچيل پاڻي بيمارن کي وڃي پياريندا هئا تہ هو چڱا ڀلا تي ويندا هئا."[23]

پاڻ اسلام لاءِ تمام گهڻي تبليغ ڪيائون. مخدوم صاحب اسلامي قدرن کي اجاگر ڪرڻ ۽ هندن کي اسلام ۾ آڻڻ لاءِ سفر ڪندا رهندا هئا. مخدوم عبدالرحمان جي شهادت وقت پاڻ عمر ۾ ننڍا هئا. ان وقت جڏهن سندس والد شهيد ٿيو تہ "ڪيس دائي گلي حجامڻ پاڻ وٽ لڪايو هو. سندس اصل پٽ بہ دائي سان گڏ هو تہ ظالمن ڪيس ڏسي ورتو هنن ڪانئس پڇيو تہ مخدوم جو پٽ

ڪهڙو آهي. هن پنهنجو اصل پٽ مخدوم صاحب ڄاڻائي ظالمن جي حوالي ڪيو. [24] "مخدوم صاحب کي هندن دوا ۾ زهر ملائي هڪ حڪمي هٿان شهيد ڪرايو هو. اهو واقعو سال 1203هه جو آهي." [25] پاڻ سکر مان ٻيڙي تي چڙهي کهڙن پهتا هئا ۽ کهڙن ۾ ئي وفات جو جام نوش ڪيائون.

مخدوم روح الله بکري ﷫:

مخدوم صاحب روحاني طور سيني ڪمالن جا مالڪ، متقي ۽ پرهيزگار هئا. پاڻ فارسي جا سٺا شاعر به هئا. سندس شاهه عنايت صوفيءَ سان تمام سٺا تعلقات هئا. "شاهه عنايت رح جو هڪ خط هٿ آيو آهي جو مخدوم روح الله لاءِ لکيو اٿس، جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته مخدوم صاحب وقت جو وڏو سالڪ ۽ صوفي هو. جنهن ڪري شاهه عنايت جهڙو رند مشرب به سندس معتقد رهيو آهي." [26] اهو خط 1130 هجري جو آهي اهو خط تذڪره مشاهير سنڌ ياگو پهريون ۾ ڇپيل آهي.

مخدوم صاحب يارهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ وفات فرمائي.

شاهه عنايت شهيد ﷫ جهوڪ وارو:

شاهه عنايت شهيد ميرانپور جي ويجهو جهوڪ شريف ۾ 1065هه مطابق 1656ع ۾ ڄائو. [27] سندس حسب نسب هن طرح آهي.

"شاهه عنايت الله پٽ مخدوم فضل الله پٽ ملا يوسف پٽ ملا شهاب الدين پٽ ملا آجب پٽ مخدوم صدو لانگاهه" مير علي شير قانع انهن بزرگن جو احوال هن طرح ڏنو آهي.

"مخدوم فضل الله هڪ بي ريا درويش ۽ وڏن جي طريقي تي هلندڙ هو. جيڪو حياتي جا ڏينهن پنهنجي حالت کي لڪائي گذاري ويو."

ملا يوسف: فقير ۽ توڪل پرست ۽ مصرفت جو مالڪ هو.

ملا آجب: هي صاحب ڪليل ڪرامتن جو مالڪ هو هڪ ڏينهن ڪنهن ڳوٺ وڃڻ جو قصد ڪري نڪتو. ٽيهري جي نماز وقت اچي درياهه جي ڪناري تي پهتو. درياهه تي ڪابه ٻيڙي ڪو نه هئي. خادم چين ته سياري جي موسم آهي. ڳوٺ موٽي هلي رات گذارجي، سياڻي پتڻ ٽپجي. وراڻيائينس "خير آهي اتي ئي رات گذري ويندي، ٿوري رات مس گذري ته رب پاڪ جي قدرت سان درياءَ هڪ واهي جيترو تي پيو ۽ آواز ڏنائينس ته شيخ جيڪڏهن ٽپڻ جو ارادو هجي ته اجهو رستو موجود آهي، پر شيخ ملا آجب قبول نه فرمايو.

چپائينس، اسان جي توڪل الله تي آهي، توڏانهن التجا ڪو نہ آڻينداسين، نيٽ ڀئي ڏينهن ڀيڙي تي ٽپي ويا.

مخدوم صدو لانگاهہ: پنهنجي وقت جو وڏو بزرگ توڪل جو صاحب هو رات جو مٽن جو پاڻي هاري ڇڏيندو هو نئون ڏينهن رزق، سندس ڪرامتون عام جي سمجهہ کان ٻاهر آهن.

شاهہ عنايت شهيد، انهن مٿين بزرگن جو اولاد هو. توڪل پرستي، تقويٰ، پرهيزگاري ۾ مشهور هو. سندس دلي لاڙو هميشہ حق ڏانهن هوندو هو. گهڻوئي سير و سفر ڪيائين، ڪجهہ سنگتين سان حيدرآباد دکن وڃي نڪتو، جتي ساٿين سميت عبدالمالڪ شاهہ قادري وٽان سکيا حاصل ڪري، تصوف جي سند حاصل ڪيائين. مرشد جي اجازت سان واپسي ۾ سنڌ اچي نٽي ۾ رهيو. اتي اسلامي تبليغ کان سواءِ غريبن، هارين، نارين سان همدردي ڪرڻ لڳا. سندس غريب پروري ڪري ڪيترائي سندس حلقي ۾ آيا. ڪيترا وري پنهنجا اصل مرشد ڇڏي اچي هن جا پوئلڳ ٿيا. اتي پاڻ ڪيترن ئي الله تعاليٰ جي بندن کي ميٺ، محبت، ايڪو، ڀڏي ۽ يڪجهتي وارو سبق ڏيڻ لڳو. ان کان سواءِ ڪيترن طالبن کي تصوف جي تعليم ڏنائين. اهڙين ڳالهين جي ڪري سنڌ جا ڪيترائي سلجهيل، ٻانها سندس قريب آيا. پاڻ انهن کي "جيڪو کيڙي سو کائي" وارو فلسفو سمجهايائون. ان ڪري ڪيترائي ماڻهو سندس زمينن تي اچي ڪم ڪرڻ لڳا. هر هنڌ شاهہ عنايت جي واه واه ٿي وئي. اها ڳالهہ تر جي حاسد ماڻهن کي نہ وڻي، جيڪي هن سان بنا ڪنهن ڪارڻ جي بغض ڪرڻ لڳا. انهن ڏينهن ۾ جڏهن صوفي شاهہ عنايت نٽي ۾ مقيم هو "تڏهن شاهہ عبداللطيف ڀٽائي پنهنجي ڦوهہ جواني ۾ سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ جو سفر ڪري، سنڌي عوام جي ڏکائيندڙ حالتن تڪليفن ۽ عذابن کي پنهنجي اکين سان ڏسندو مشاهدو ڪندو ٿي رهيو. انهن عذابن ۽ تڪليفن مان نڪري آزاد ٿيڻ لاءِ سنڌي عوام کي بهادري، اتحاد ۽ ڀائيچاري جو سڏ پئي ڏنو. تڏهن ڪيس صوفي شاهہ عنايت جي پروڙ پئي ۽ پاڻ صوفي شاهہ عنايت سان ملڻ لاءِ نٽي آيو. ملاقات ۾ شاهہ لطيف کي سنڌ جي عوام کي ڏارين کان اصل آزادي ماڻڻ واري راهہ ۽ رستو چٽي طرح معلوم ٿيو ۽ شاهہ لطيف، صوفي شاهہ عنايت جي فلسفي ۽ عوامي نظريي آزادي لاءِ جدوجهد جي رٿابندي ڏاڍو متاثر ڪيو ۽ پاڻ بہ انهن صوفي ازم جو پرچار ڪندي غريب سنڌي عوام کي ان صحيح آزادي ماڻڻ واري راهہ تي هلڻ جو گس ٻڌائڻ لڳو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ اها شاهہ لطيف ۽ صوفي شاهہ عنايت جي هيءَ پهرين ۽

آخري ملاقات هئي، پوءِ هي ٻئي صوفي بزرگ وري هڪ ٻئي سان ملي نہ سگهيا. ڇو تہ شاهہ لطيف سنڌ جو ڊورانهون سفر ڪندو رهيو. ان عرصي ۾ ڌارين مغلن شاهہ عنايت کي شهيد ڪرائي ڇڏيو هو. [28] بهرحال نئي کان پوءِ پاڻ وڃي ميرانپور جهوڪ وڃي ويٺا. اتي بہ وحدانيت جي ۽ "جو ڪيڙي سو کائي" واري نظريي جي تبليغ ڪرڻ لڳا. اتان جا وڏيرا، پير فقير، دنيائي مرشد کانئس سڙندا رهيا. "هڪ ڏينهن ساڙ ۽ حسد مان وڃي ٺٽي جي مغل حڪمران مير لطف علي خان وٽ شڪايت ڪيائون. هن بنا ڪنهن جاچ جي وڃي شاهہ عنايت جي فقيرن تي حملو ڪرايو. جنهن ۾ هن جا ڪيترائي فقير شهيد ٿي ويا. ان جي دانهن شاهہ عنايت جي صلاح سان ان وقت جي هندستان جي حاڪم سان ڪئي، جنهن شرعي قاعدي مطابق قاتلن جون سموريون زمينون قصاص ۾ شهيد ٿيل فقيرن جي وارثن کي ڏنيون." [29] ان واقعي کان پوءِ ڪيترائي تر جا زميندار شاهہ عنايت جا دشمن ٿي پيا. اڳتي هلي جڏهن نواب اعظم خان ناظمي جون واڳون سنڀاليون تہ تر جي وڏيرن، سيدن، شاهہ عنايت جي خلاف هن جا ڪن ڀرڻ شروع ڪيا . آخرڪار وقت جي ناظم شاهہ عنايت جي فقيرن کان ڍل وٺڻ جي گهر ڪئي تہ فقيرن ڍل ڏيڻ کان انڪار ڪندي چيو تہ "سرڪار هي زمينون اسان جي حوالي ڪيون آهن." نواب صاحب کي هن انڪار تي ڪاوڙ آئي، ويتر وقت جي زميندار هن کي برغلائڻ شروع ڪيو تہ صوفي حڪومت جي پرواهہ نٿا ڪن پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ گهرن ٿا. اها ڳالهہ نواب اعظم، فرخ سير ڏي رواني ڪئي، جنهن هڪ حڪم جاري ڪيو تہ فقيرن جي هڪدم پاڙ پٽي وڃي. پوءِ نواب اعظم دين محمد ڪلهوڙي ۽ ٻين جاگيردارن جي مدد سان سڄا سارا چار مهينا سندس ڳوٺ کي گهيرو ڪري ويٺا رهيا. آخرڪار عاشقن جي امام کي دوکو ڏنو تہ اسان توسان ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ ٿا اچون. جڏهن شاهہ عنايت اجازت ڏني، تڏهن شاهہ عنايت جي بستيءَ ۾ داخل ٿي اوچتو ترار جو وار ڪيائونس پر ترار اثر نہ ڪيو تنهن تي شاهہ عنايت ڪين پنهنجي مرشد جي تلوار ڏني تہ هن سان ڪيس شهيد ڪيو وڃي، شهادت وقت سندس زبان حافظ جو هي شعر جهونگاريو.

رها نيدي مرا از قيد هستي
جزاک الله في الدارين خيرا.

يعني: "مون کي هٿڻ جي قيد مان آزاد ڪيئي، شل الله تعاليٰ ٻنهي جهانن ۾ تنهنجو ڀلو ڪري."

هي دل ڏاريندڙ داستان ڀهرين صفر 1130 هجري ۾ ٿيو. شاهہ عبداللطيف

ان وقت 28 ورهين جو هو. (29A) ڊاڪٽر نواز علي شوق، شاھ عنايت شهيد سنڌ جو هڪ سوشلسٽ صوفي" ڪتاب جي صفحہ نمبر 151 ۾ پنهنجي هڪ مضمون "صوفي شاھ عنايت" ۾ هن سانحي بابت لکيو آهي تہ "ٻارهين صدي هجري وارو عرصو سنڌ لاءِ سورن ۽ مصيبتن وارو دور هو. نواب اعظم وارا چار سال سنڌ لاءِ نحوست وارا دور هئا. هڪ تہ ملڪ ۾ ڏڪار پيو ٻيو ان دور ۾ حق شناس حضرت شاھ عنايت جي شهادت واري واقعي جنم ورتو." مطلب تہ شاھ عنايت شهيد پنهنجي دور جو حق شناس پورهيت صوفي هو. جنهن مذهبي تبليغ کان سواءِ "جيڪو کيڙي سو کائي" وارو نعرو هنيو. هو روحاني بزرگ سان گڏوگڏ سياسي شعور رکندڙ غريب پورهيتن، هارين جو هڏ ڏوکي پڻ هو.

شاھ عنايت رضوي رحمۃ اللہ علیہ:

شاھ عنايت سنڌ جو مشهور شاعر ۽ صوفي بزرگ هو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سندن متعلق لکيو آهي تہ: "تحفت الڪرام کان سواءِ هڪ آڳاٽي شجره طيبہ سادات نصرپور ۾ سندس خاندان بابت ڪافي معلومات ملي ٿي. شجره مطابق امام موسيٰ رضا جي اولاد مان سيد ابوالمڪارم زيد بن جعفر بن حمزه بن هارون بن عقيل بن ابي عقيل بن اسماعيل بن ابي عبدالله جعفر ثاني بن علي نقي بن محمد تقي بن موسيٰ رضا جي خاندان مان ابوالمڪارم زيد جو فرزند سيد قاسم اول جا ٻہ فرزند سيد محمد ۽ سيد علي موسيٰ ڪاظم جي اولاد مان سيد چڱي (چنگہ) بن علي بن عباس سان گڏجي سنڌ ۾ آيا. شاھ عنايت رضوي انهيءَ خاندان جي مبارڪ پوٽا پاڙي مان جنم ورتو. سيد مبارڪ کي سيد عثمان، سيد ابابڪر ۽ سيد ابراهيم نالي ٽي فرزند ٿيا. اسان جو شاھ عنايت سيد عثمان جو پوٽو ۽ سيد نصرالدين جو فرزند هو." (31) سندس جنم جي تاريخ 1020_1035ھ جي وچ ڌاري آهي ۽ وفات 1120_1125ھ جي وچ ڌاري ٿي.

شاه عنايت شروعاتي تعليم پنهنجي گهر مان ئي حاصل ڪئي ۽ وقت جي دستور مطابق فارسي جي تعليم بہ حاصل ڪيائين.

شاھ عنايت رضوي سلوڪ ۽ طريقت ۾ سکر جي شاھ خيرالدين قادري رح جي سلسلي سان وابستہ هو. پنهنجي وقت جو وڏو شاعر هو. هي پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن جو مڪمل سنڌي رسالو مليو آهي. جنهن ۾ داستانن هيٺ بيتن سان گڏ وايون بہ آهن. شاعريءَ ۾ پختگي، رنگيني ۽ شگفتگي بہ

آهي، هن جي ڪلام ۾ تصوف سان گڏ حسن و عشق، هجر وصال جو بيان دلگداز انداز ۾ ملي ٿو. ان کان سواءِ سندس شعر ۾ سنڌ جي معاشي ۽ معاشرتي حالتن جو عڪس بہ ملي ٿو. سنڌي ثقافت جي ترجماني بہ ملي ٿي، مثال طور سندس هڪ بيت هيٺ لکجي ٿو.

جهڙا ڪرڙ ڪڪورئا، تهڙيون لويون سر لڱن
هيڪانديون ٿي هليون، پُسيءَ ڪي پڪن
ميڙين ڏٽ مليز ۾ سدا ساٿيهہ ڪن.[32]

سندس فقيري ڏانهن لاڙو جواني جي موٽ واري عمر ۾ ٿيو. اها عمر 40 کان 60 سالن جي وچ واري هيس، ان کان اڳ پاڻ دنياوي رنگ ۾ رنگيل هئا، فقيري واري دور ۾ سنڌ جي درگاهن جو عقيدت وچان زيارتون ڪيائون.

شاھ لطيف ۽ شاھ عنايت رضوي جون ملاقاتون:

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو آهي تہ "شاھ لطيف جڏهن شاھ حبيب جي حويلي مان قدم وڌائي ٻاهر ڪائنات ۾ رکيو تہ اول جنهن شاعر جو نالو يا جنهن بزرگ جو ذڪر سندس ڪنن تي پيو هوندو سو غالباً ميين شاھ عنايت جو ٿي هوندو. ميين شاھ عنايت جي عمر ان وقت 80 ورهين کان مٿي هئي ۽ ڀٽائي جي عمر 18 کان 23 سال هئي. شاھ لطيف ۽ شاھ عنايت جون هڪ ٻئي سان ڪافي ملاقاتون ٿيون. ڀٽائي صاحب ميين شاھ عنايت وٽ رس رهاڻ لاءِ ايندو هو. شاھ عنايت کيس تمام گهڻو ڀائيندو هو. سندس ملاقاتن ۽ مجسلن بابت اڪثر روايتون سگهڙن طرفان ملن ٿيون. جن ۾ چيو ويو آهي تہ شاھ ڀٽائي، شاھ عنايت جي بيتن کي ردڪد ڏيندي سامهون بيت چيا. ليڪن انهن روايتن کي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ رسالي جي صفحي 90 ۾ غير وزندار ۽ حقيقت جي خلاف لکيو آهي. پر ڪي وڌيڪ وزندار ۽ قابل اعتبار ڳالهيون ڊاڪٽر صاحب هن طرح لکيون آهن. "چون ٿا تہ هڪ ڀيري جڏهن شاھ عبداللطيف، ميين شاھ عنايت سان مليو تہ ميين شاھ عنايت کيس شعر ۾ چوڻ جي ترغيب ڏني، جنهن تي نوجوان لطيف چيو تہ زمين سڄي کيڙي پئي آهي، پوءِ مون کي کهڙو ٿا ڏس ٿيو. ميين شاھ عنايت چين تہ "ابا تون وڃي سمنڊ کيڙ."[33] اها روايت ڊاڪٽر صاحب، حاجي بخش علي شاھ جي واتان ٻڌي، اهڙي طرح ٻي روايت حاجي عمر چانڊئي جي واتان ٻڌائين.

"هڪ دفعي شاھ عبداللطيف سوز ۽ درد جي حالت ۾ اهڙي وقت اچي

ڀيڻ جو شاھ عنايت اندر حويلي ۾ هو. ٻاهر ڪا پهر ئي ڪا نہ هئي. در تي ڪا ٻانهي هئي، جنهن کي لطيف چيو تہ اندر شاھ کي وڃي ٻڌاءِ تہ ڪو ماڻهو آيو آهي ۽ چوي ٿو تہ وڃي اندر چئہ.

در تي ڪري دانهن، در تي ڪري دانهن

ميين شاھ عنايت پيرسن ستو پيو هو. اهو نيا پو ٻڌي اٿيو. ڏکھو مڙس هو عصا کڻي هلندو هو. در ڏانهن آيو تہ عبداللطيف تي نگاھ پيس ۽ چيائين تہ:

"ڪلهي لائي ٻانهن، کڻي پرين ڪندس پانهنجو."

ايئن چئي عبداللطيف کي ڀڪڙهاتي پاتائين ۽ کيس هر طرح جي تسلي ڏئي پاڻ وٽ رهايائين.[34]

مٿين روايتن مان ڄاڻ پئي ٿي تہ شاھ لطيف ۽ شاھ عنايت جي پاڻ ۾ تمام گهڻي گهاتائي هوندي هئي، ڏک سک، سور ۽ درد هڪ ٻئي سان ونڊيندا هئا. ان وقت شاھ ڀٽائي تي مجاز جو غلبو هو. جيئن تہ ميون شاھ عنايت جي مٿس والدانہ شفقت هئي ۽ وٽس تسلي واسطي هر وقت ٻاجھ جي ٻڪي هوندي هئي. انهيءَ ڪري نوجوان لطيف اچي ساڻس حال احوال اوريندو هو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي مرتب ڪيل شاھ جي رسالي ۾ لکي ٿو تہ: شاھ پور جو ڳوٺ جتي ميون شاھ عنايت رهندو هو توڙي نصرپور جتي هو ايندو ويندو هو ٻئي ماڳ ڪوٽڙي کان گهڻو پري ڪو نہ هئا. اندازاً سن 1120هجري کان وٺي 1133هجري ۾ شاھ لطيف، شاھ عنايت سان رهاڻيون ڪيون.[35]

شاھ عبداللطيف واري زماني ۾ شاھ عنايت رضوي ان دور جي سيني شاعرن کان اهم هو ان ڪري شاھ لطيف پڻ ان جو اثر قبول ڪيو. ان جي سالڪانہ طريقت جو اثر پڻ شاھ لطيف سائين قبول ڪيو ۽ هڪ ٻئي جي عارفانہ منزل توڙي شاعرانہ شعور کي پروڙيو.

چيو وڃي ٿو تہ شاعريءَ ۾ شاھ عنايت مارئي جي قصي کي اهميت ڏئي مارئي ڳائيندو هو ۽ سسئي جي باري ۾ چوندو هو جيڪا ستر ڇڏي جهنگن ۾ ڪاهي پئي تنهن کي ڪهڙو ساراهبو! اها خبر جڏهن لطيف سائين کي پئي، تڏهن تمر فقير کي چيائين تہ شاھ عنايت وٽ هلنداسين ۽ جڏهن اسان پاڻ ۾ گڏجون تڏهن اسان جو فلاڻو بيت، پنهنجا فلاڻا بيت پڙهجانءِ. چون ٿا تہ ملاقات جي وقت جيئن شاھ عنايت ۽ شاھ لطيف گڏيا تہ تمر فقير اول ڀٽائي صاحب جو بيت پڙهيو:

ڪڙهي ۽ ڪڙي، پر پٽ پير پنهونءَ جا

سڪ ٻڌائين سندرو، جانب ڪاڻ جڙي
لڪن منجھ لطيف چئي، جھيڙي ۾ جھڙي
پٽي تان پڙي، جي عمر سڀ ايئن ڪري

ان بعد تمر فقير پنھنجو بيت پڙھيو:

تي پيادي پٽ ۾، جتن ڪارڻ جوءِ،
ڪي ھلي ڪي ھٿ ڪٽي، ڪي رڙھي ڪي روءِ
طالب ڪي تمر چئي، ڏس ڏيرن جو پوءِ
ڪيچان اوري ڪوءِ، ڪجئن غور غريب جو.
ڪجئن غور غريب جو موتي مان ميان
سي ساھ ڏيان، پنھونءَ ڪارڻ پٻ ۾.

انھن بيتن کي ٻڌندي شاھ عنايت ڏاڍو متاثر ٿيو اتي جو اتي شاھ عنايت چين تہ ادا سسئي تہ ڪا سورن سان ستيل ھئي. مون کي معاف ڪجو. ھاڻ مون کي بہ اجازت ڏيو تہ مان بہ سسئي ڳايان. ان کان پوءِ شاھ عنايت سر سسئي ۾ ڪيترائي انمول ۽ گھرا بيت چيا، جن مان ڪجھ مثال ھيٺ ڏجن ٿا.

سره گڏيئي، سسئي ھاروچا ٻئي،
طرح پيچندو تڪڙي، سوڙھي مجھ سھي،
پنھنجي پاڻ ھٿن سان، واچيندينءَ وھي،

انھيءَ جواب ۾ ڀٽائي صاحب بہ بيت پڙھيا:

جبل ۾ جانار، سرھ گڏ ٻئي سسئي،
ٻني ٻي پورائي، ٻانيڻ جي ٻاڪار
ھوتاڻي ھيڪار، مولي مونکي ميڙئين،

سمر جنين ساڻ، آھي ھوت حمايتي تن جو
ڪري ڇيچ ڇپر ۾، پنھون ايندو پاڻ
ٿيندي روح رھاڻ، لحظي ۾ لطيف چئي." [36]

مطلب تہ ٻنھي شاعرن ۽ صوفي بزرگن جي ھڪ ٻئي سان روح رھاڻ ٿيندي رھندي ھئي، ھو ٻئي شاعر ھجڻ سان گڏوگڏ ھڪ ئي مسلڪ قادري طريقي جا پيروڪار ھئا. اھي سڀ اھڃاڻ ھنن ٻنھي بزرگن ۽ شاعرن جي

هڪ ٻئي سان ويجهائپ جو سبب بنيا.

محترم حسام الدين راشدي پنهنجي ڪتاب A Brief History of Sindhi Literature ۾ لکي ٿو ته شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف شعر ۾ هڪ ئي رستي تي هليا. اها ئي ٻولي ساڳين پابندين ۽ خيالن جي هڪ جهڙائي، توڙي دلڪشي، سنڌ جي ڪلاسيڪل داستانن کي شعر ۾ استعمال ڪيو. عام صوفيانه خيال مطابق شاهه عنايت به محبت کي ڏاهپ تي ترجيح ڏني، يعني جيڪڏهن من ۾ محبت آهي ۽ رهبري ڪرڻ لاءِ ڪو رهبر آهي، ته ڪيڏا به ڏکيا مرحلا ڇو نه هجن ماڻهو آساني سان طئه ڪري سگهي ٿو.[37]

روحل فقير ؒ:

روحل فقير جو والد شاهو خان رنگيچو بلوچن جي جتوئي قبيلي جي شاخ ما ن هو. شاهو خان دين محمد ڪلهوڙي پاران عمر ڪوٽ جي علائقي ۾ هڪ وڏي منصب تي فائز هو. اهو علائقو هن کي ايترو ته پسند آيو جو هن عمر ڪوٽ ۾ ڪاردڙي جي وچ ۾ پدما جي پٽ ڳوٺ ۾ رهائش اختيار ڪئي.

”هن ڳوٺ ۾ 1132هه ۾ ڪيس پٽ ڄائو جنهن جو نالو روحل فقير رکيائين. روحل شاهه لطيف کان 30 سال ننڍو هو. سندس وفات 1194هجري ۾ ٿي.“[38] حضرت روحل هڪ خوشحال گهراڻي ۾ جنم ورتو ۽ اعليٰ تعليم حاصل ڪيائين. جواني ۾ ئي هن کي تصوف ۽ روحانيت سان پيار ٿي ويو ۽ شاهه عنايت شهيد جي فرزند عزت الله جي حلقه ارادات ۾ داخل ٿي ويو.

شاهو خان جي انتقال بعد ميان غلام شاهه ڪلهوڙي پنهنجي دور حڪومت ۾ روحل کي جيسلمير، جوڌپور ۽ بيڪانير جي حڪومتي دور ۾ سفير بنائي موڪليو. ان جو سبب اهو جو ان تر جا ماڻهو حضرت روحل جا ڏاڍو احترام ۽ عزت ڪندا هئا ۽ روحل فقير ان تر جون ٻوليون به ڄاڻندو هو. حضرت روحل اهو منصب قبول ڪري، تبليغ ۽ عوام جي ڀلائي لاءِ ڪم ڪرڻ لڳو. پري پري تائين روحانيت جا پيغام پهچائڻ لڳو ۽ هندي ۾ پڻ شاعري ڪرڻ لڳو جيڪا هتان جو عوام چڱي طرح سمجهي سگهندو هو. جوڌپور جو راجا سندس ڏاڍي عزت ڪندو هو. ڪيترن ئي پنڊتن سان سندس مذهبي مناظرا ٿيندا رهندا هئا. جن مناظرن کي روحل فقير آگم وارتا جي نالي سان منظوم ڪيو آهي. اهڙي طرح ڪيترائي غير مذهب وارا ماڻهو اسلام ۾ داخل ٿيا. هن پنهنجي شاعري جي ذريعي اسلامي تصوف ۽ اسلام جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. ڪجهه عرصو وري پنهنجي مرشد حضرت عزت الله وٽ

ويا. جڏهن حضرت عزت الله وفات ڪئي تہ هن گوشہ نشيني اختيار ڪئي ۽ پنهنجي مرشد جي وفات بعد ستن سالن کان پوءِ سنڌس وفات ٿي. روحل فقير جي مزار ڪنڊڙي ۾ آهي.

حضرت روحل جي مادري زبان سرائڪي هئي، پر هن سنڌي، هندي، سرائڪي، فارسي ۽ اردو زبانن ۾ شاعري ڪئي آهي. هن سفير جي حيثيت ۾ جيسلمير ۾ اسلام جي وڏي خدمت ڪئي. ڪيترائي مينگھواڙ راجپوت سنڌس تبليغ جي اثر هيٺ مسلمان ٿيا ۽ فقير صاحب جا مريد بنيا. اهڙي طرح پنهنجي معتقدن جي هدايت ۽ رهبري لاءِ هن ڪيترائي هندي دوها ۽ شعر چيا، جيڪي آگم وارتا من پربوڌ ۽ اڏيت گرنٿ نج مول گرنٿ وغيره جي نالي سان مشهور ٿيا. انهن شعرن ۾ فقير صاحب تصوف جي اهم مسئلن، توحيد، نفي اثبات، تزڪيہ نفس ۽ همہ اوست جي وڏي دلڪش انداز ۾ وضاحت فرمائي آهي. ٻوليءَ جي حوالي سان هن جي شاعري ۾ هندي، اردو، سنڌي، سرائڪي سڀني ٻولين جا لفظ مليل آهن. اهو فقط ان ڪري تہ جيئن هتان جا ماڻهو پنهنجي ئي ٻوليءَ ۾ صوفياڻي رهبري حاصل ڪن، ڇاڪاڻ جو صوفي جو ڪجهہ چوڻ ٿا، اهو جو مقصد شاعري نہ بلڪ عوام جي رهبري آهي.

حضرت روحل فقير جا ڪجهہ شعر مثال طور هيٺ ڏجن ٿا.

باپ ميرا شاهو نهين، اس گھر ناهين مات،
جن ني هم جانا نهين، ڪال درن نهين جات،
ايڪ هي اکھرا رتھہ، نهين ڪوئي اکھرا نيڪ،
اي من ڀهولا مت پهرو هي، انت جگ گراويڪ [39]

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ؒ:

مخدوم صاحب جا بزرگ، محمد بن قاسم سان سنڌ ۾ آيا هئا ۽ اچي سيوهڻ شريف ۾ سڪونت اختيار ڪيائون. سنڌن والد جو نالو عبدالغفور پنهور هو (پاڻ حضرت حارث جي اولاد مان آهن، بعد ۾ سيوهڻ مان لڏي لاڙ طرف بٺوري ۾ اچي رهيو.) "مخدوم محمد هاشم بٺوري ۾ خميس رات، ڏهين تاريخ ربيع الاول سن 1104هہ۔ 1692ع تي ڄائو." [40] "يعني شاھ ڀٽائي کان ٻہ سال ننڍو هو."

مخدوم صاحب ابتدائي تعليم پنهنجي والد مخدوم عبدالغفور وٽ حاصل ڪئي. ڇهن مهينن ۾ قرآن پاڪ پورو ڪيو. فارسي صرف ونحو ۽ فقہ جا ڪتاب

ٻه پنهنجي والد وٽ پڙهيو. عربي تعليم مخدوم محمد سعيد وٽ ۽ مخدوم ضياءالدين وٽ حديث جو علم پرايائين. اهڙي طرح نون سالن جي عمر ۾ عربي علوم جي تڪميل ڪري فارغ ٿيو. انهيءَ دور ۾ سندس والد 1113هجري ۾ وفات ڪري ويو انهيءَ صدمي کيس ڏاڍو منجهائي وڌو پر صبر ۽ شڪر اختيار ڪري، حديث ۽ تفسير جي ڪمال حاصل ڪرڻ لاءِ 1135هجري ۾ حرمين شريف روانو ٿيو. مخدوم صاحب اتي حج ڪرڻ سان گڏوگڏ علم حديث ۽ ٻين علمن ۾ ڪمال حاصل ڪيو. پاڻ رسول خدا ﷺ جو سچو عاشق هو سندس علمي عظمت ۽ رسول ﷺ جي عشق ڪري هڪ واقعو مشهور آهي.

"حرمين شريف ۾ سفر دوران مخدوم صاحب جڏهن مديني منوره ۾ حضور ﷺ جن جي روضي تي حاضري ڏني ۽ سلام پڙهيو ته حضور ﷺ جن طرفان کيس سلام جو جواب مليو ۽ خاص طرح سندس نالو ڪٺي ڪيڪاريو ويو ته پٺيان آئين محمد هاشم ٺٽي وارا، ڇو ته محمد هاشم جي نالن وارا ٻيا به هئا." (41)

مخدوم صاحب طريقت جي سلسلي ۾ ٺٽي جي مشهور بزرگ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي وٽ ويو. اتي طريقت جي تلقين لاءِ عرض ڪيو. پر ابوالقاسم فرمايو ته، "توکي طريقت جي تلقين سيد سعدالله قادري سورت بندر وارو ڏيندو. پاڻ اوڏانهن روانا ٿيا. "اتي هڪ سال عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهيو اتان خلافت جو خرقو اوڙهي، 1137هه تي پنهنجي ماڳ ٺٽي موٽي آيو."

اتي اچي علم ۽ قلم سان ٺٽي جي عوام جي خدمت ڪندو رهيو. بدعتن کي روڪي ڇڏيائون. جهالت ۽ بي ديني جي پاڙ پٽي ڇڏيائون. اهو سمورو ڪم هو دين جي بلنديءَ لاءِ ڪندو رهيو. حق چوڻ لاءِ ڪنهن جي ملامت ۽ مخالفت جو خيال نه ڪندو هو.

مخدوم صاحب عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻولين جو ماهر هو. سندس ڪيئي نثري ڪتاب عربي ۽ فارسي ۾ آهن. ڪيترائي سنڌي ڪتاب نظم ۾ لکيل اٿن. مخدوم صاحب جا سنڌي شعر ڏگها لکيل آهن، جن کي ڪبت واري شاعري چئبو آهي. سندن سنڌي ڪتابن جا نالا هي آهن.

تفسير هاشمي، بناء الاسلام اصلاح مقدمہ الصلوات، زادالفقير، راحت المومنين، قوت العاشقين، تحفتہ التائبين، رسالہ في موعظم القبرو ما بعد، "قصيده جيميہ" ۾ دعائن اللهم اني ۽ الله ربي جو مختصر ترجمو آهن.

سندن سنڌي شاعري جا مختصر نمونا هيٺ ڏجن ٿا.

هئي هئي حياتي ڏينهڙا، توکي وسار ي ويا،
عمر گذاريئي عيش ۾، هاريئي هميشا.
**

مدد ڪري مصطفيٰ، متي مريضن،
جنين مهر نہ ساڻ ڪي، نہ ڪو سير سونهن.

مطلب تہ مخدوم صاحب دين جي خدمت سان گڏ سنڌي ادب جي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ ۾ تمام اهم ڪردار ادا ڪيو.

"سندس وفات ستر سالن جي عمر ۾ 16 ربيع الاول 1174هجري ۾ ٿي."[42]

مخدوم اشرف نقشبندي رحمة الله عليه:

مخدوم محمد اشرف جو والد صاحب مخدوم آدم نقشبندي وڏي ڪمال جو مالڪ هو علي شير قانع تحفت الڪرام ۾ مخدوم اشرف لاءِ لکيو آهي: فرزندش محمد اشرف نام بود بعد واقع مخدوم قائم مقام شد و بزرگي اتم زيست نمود"[43]

هي بزرگ ڪجھ وقت سرهند ۾ رهي، نقشبنديہ طريقت حاصل ڪري ٺٽي موٽي اچي خلق جي خدمت ڪرڻ لڳو. "مخدوم محمد اشرف کي هڪ فرزند محمد نالي ٿيو ۽ هڪ نياڻي ٿي، جنهن جي شادي محمد صادق نقشبندي سان ٿي."[44]

حاجي ابوطالب آگهمي رحمة الله عليه:

"هي بزرگ خواجہ محمد زمان بزرگ لواري واري جي وفات 1188هجري وقت زنده هو."[45] وڏو ڪامل درويش صاحب دل، متقي پرهيزگار هو. پاڻ عرب، عجم جو سير ڪري ڪيترن ئي درويشن جون زيارتون ڪيائين، تارڪ الدنيا درويش هو، زندگي ۾ ڪنهن کان بہ ڪو سوال نہ ڪيائين. مکڻ ڏڌ ۽ کير وڪڻي گذر سفر ڪندو هو. ٻڪريون چاري، ڏاس جا رسا وٽي پيٽ گذر ڪندو هو. پيري مريدي کان پري گذاريندو هو.

درويش محمد صالح کُهڙن وارو نقل ڪري ٿو تہ: هڪ دفعي سندس گهر ۾ ڪجھ بہ نہ هو لاچار ٿي درياءَ تي مڇي مارڻ ويو. پر اتي بہ شڪار ڪو نہ لڳس ۽ نااميد موٽيو پئي تہ رستي ۾ دنيا سينگار جي سندس سامهون اچي بيٺي، پر هن درويش منهن ڦيرائي ڇڏيو. دنيا نااميد ٿي واپس هلي وئي.

بنده پير خرا باتم که درويشان را
گنج را ازبي نيازي خاڪ برسر سڪيند

”شيخ ابوالطالب اڳهمي آخري عمر حيدرآباد جي ڏکڻ ۾ سيد پور جي ڳوٺ ۾ اچي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين.“[46]

مخدوم عبدالرحمان کهڙوي رحمة الله عليه:

مخدوم عبدالرحمان جي والد جو نالو مخدوم محمد عباسي هو. پاڻ طريقت ۽ شريعت تي پابند هئا. شرعي لحاظ سان پوري هوندي به ڪڏهن ڪڏهن جذبي جي حوالي سان نامناسب جملا نڪري ويندا هئن. جڏهن هوش ۾ ايندا هئا ته توبه تائب ٿيندا هئا. ”مخدوم صاحب نورمحمد ڪلهوڙي جي زماني جو عالم دين ۽ صوفين منجهان هو.“[47] شريعت جا تمام گهڻا پابند هئا. ”پاڻ هڪ دفعي جامع مسجد جي پرسان آيل پاڻي مان وضو ڪري رهيا هئا، ڏٺائين ته حضرت خضر عليه السلام انساني صورت ۾ ان پاڻيءَ مان ظاهر ٿيو ۽ اوگهڙ ظاهر ڪرڻ لڳو. تنهن تي مخدوم صاحب کيس منع ڪئي، مگر خضر عليه السلام انڪار ڪيو ۽ سندس سيئي عضوا سن ٿي ويا. تنهن هوندي به سيني جي روز سان ڏانهس متوجه ٿيو ۽ چيائونس شريعت جي بي ادبي ٿا ڪريو. مان توهان کي سڃاڻان ٿو، مگر شرعي حڪم سڀ کان بالا آهن. ان کان پوءِ خضر عليه السلام مخدوم صاحب کي اچي پاڪر پاتو ۽ سندس عضوا صحيح سلامت ڪيائين. فرمايائين ته، ”مان حضور جن جي ارشاد سان توهان وٽ آيس، توهان امتحان ۾ ثابت قدم رهيا. الله توهان کي ۽ توهان جي پوين کي باشريعت رهائيندو.“[48] پاڻ گهڻو استغراق ۾ هوندا هئا. سندس ننگر عام جام هلندو هو. ڪڏهن ڪڏهن جوش ۾ اچي (مالڪ الملڪ منم) چوندا هئا ۽ عوام کي ملڪ گيري جا پروانا لکي ڏيندا هئا. جڏهن صحت سلامت ٿيندي هئن، ته استغفار جو ورد ڪري ماڻهن کي پئسا ڏئي پروانا واپس وٺندا هئا.“[49]

سندن شهادت جا ڪيترائي سبب بيان ڪيا ويا آهن. پر هڪ سبب نورمحمد ڪلهوڙي جي دشمني پڌائي وڃي ٿي. تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽيون ۽ تاريخ تذڪره بزرگان سنڌ ۾ هي واقعو هن طرح لکيل آهي.

هڪ دفعي جو واقعو آهي ته روهڙي جي رضوي ساداتن جي جاگيرن جا پروانه جيڪي سرڪار پاران جاري ڪيل هئا، سي ميان نورمحمد ڪن سببن جي ڪري روڪي ڇڏيا. ساداتن مخدوم صاحب کي اچي عرض ڪيو ته،

توهان سائين نورمحمد ڏي هلو. هيڪر پاڻ انڪار ڪيائون، مگر گهڻي زور منٿ ڪري هلڻ قبول ڪيائون ۽ هزارن ماڻهن سان ميان نور محمد جي دربار ڏي آيا. سندن آمد جا اطلاع ميان نورمحمد کي بہ مليا. ميان نورمحمد جو قاعدو هو تہ ڪنهن بہ ماڻهوءَ لاءِ ڪچهري ۾ نہ اٿندو هو ويٺي ماڻهن جي مرحبا ڪندو هو. پر مخدوم صاحب جي جماعتي طاقت ۽ عباسي نسب هجڻ ڪري سندس خدمت ۾ نہ اٿڻ بہ ڏکيو هو. تنهن ڪري تدبير ڪئي وئي تہ ميان صاحب کي اڳ ۾ دربار ۾ آندو وڃي. جڏهن مخدوم صاحب دربار ۾ داخل ٿيو ۽ ميان صاحب کي نہ ڏٺائين تہ چادر وڇائي نفل پڙهڻ ۾ مشغول ٿي ويا. ميان صاحب جڏهن آيو تہ مخدوم صاحب ماڻهن ۾ مشغول ڏٺائين ۽ پاڻ مسند تي وڃي ويٺا. جڏهن سلام ورايائين تہ ٻنهي ڄڻن ويٺي ويٺي هڪ ٻئي جي مرحبا ڪئي.

ڪچهري ۾ مخدوم صاحب احوال ڏيندي چيو تہ ميان صاحب اوهان وٽ پانت پانت جا ڪتا بہ هوندا. ميان صاحب هائو ڪندي، هندستان ۽ خراسان، گجرات جا ڪتا مخدوم صاحب جي ڏيکارڻ لاءِ آڻايا. مخدوم صاحب چين تہ اسان کي ڪتن جي ضرورت ڪانهي، پر ڪتن کي ڏسي هڪ حديث ياد آئي تہ حضور جن فرمايو تہ صدقو يا خيرات ڏئي موٽائيندڙ ڪتي جهڙو آهي. جو ٿئي ڪري وري پاڻ ڪائيندو آهي. جيئن تہ اڳين حاڪمن روهڙي جي سيدن کي زمينون ڏنيون سي وري واپس ورتو ٿا. اها عادت توهان شايد ڪتن کان سکي آهي. ايئن چئي دعاءِ خير گهري واپس پنهنجي رهڻ واري اوطاق تي آيا.

ميان نورمحمد هڪ داناءُ حاڪم هو هن اهي پروانا مخدوم صاحب جي چوڻ تي واپس ڪيا، مگر ڪتي سان مشابهت ڏيڻ وارو مثال سندس دل ۾ دشمني جي تير وانگر چڀجي ٻيهي رهيو هو ۽ هن دل ۾ عهد ڪيو تہ اهو پلاند ضرور وٺندس. اهو پلاند وري ميان نورمحمد هن طرح ورتو جو مخدوم صاحب کي شهيد ڪرايائين. اهو واقعو هن طرح آهي. "هڪ لنگهياڻي عورت ڪنهن سيد جي سريت هئي، اها دانهن ان عورت جي مڙس مخدوم صاحب کي ڏني، مخدوم صاحب ان سيد ۽ ان جي عزيزن کي گذارش ڪئي، مگر سيد ڪنهن جي بہ چوڻ ۾ نہ آيو. تنهن تي مخدوم صاحب ان عورت ۽ ان جي مڙس کي پنهنجي ٻانهي زيرڪ ۽ ڪجھ ماڻهن سان روهڙي جي ڪاردار ڏانهن خط لکي موڪليو تہ توهان فيصلو ڪيو. جڏهن اها خبر ان سيد کي پئي، سو رستي روڪ ڪري ڪجھ ماڻهن سان ٻيهي رهيو. زيرڪ کان اها عورت ڦرڻ

جي ڪوشش ڪيائين، مگر زيرڪ عورت نہ ڏني. جهيڙو شروع ٿي ويو. اوچتو سيد کي ڏنڪ لڳو هو ڪري پيو. سيد جي همراهن هن کي کٽ تي کڻي روهڙي جي ڪاردار ڏي روانا ٿيا. اتي پهچندي سيد گذاري ويو. اهڙي طرح سيد وچي روهڙي جي حاڪم وٽ فريادي ٿيا. ان حاڪم هڪ رپورٽ ناهي ميان نورمحمد کي موڪلي، ميان نورمحمد اڳئي مخدوم صاحب تي ڪاوڙيو ويٺو هو، اهڙو توجهہ ڏسي، فوج موڪلي مخدوم عبدالرحمان کي شهيد ڪرايائين. ان جو سبب اهو ٻڌايائين تہ خون جو بدلو خون آهي.“ اهو واقعو 1145هہ جو آهي. اهو زمانو شاهہ ڀٽائي جو بہ آهي، ڀٽائي صاحب ان وقت ٻائيتاليهہ يا ٽيتاليهہ سالن جو هو.

مخدوم ابوالحسن ٺٽوي ﷬:

”مخدوم صاحب مڪلي کان اتر طرف هڪ ڳوٺ ۾ جنم ورتو.“ [50]

مخدوم صاحب جي وفات تخميني طور 1165هہ ٻڌائي وڃي ٿي. سنڌي ادب جو ناميارو عالم، ڪامل، عارف ۽ شاعر هو. ٻارهين صديءَ جي دور جي اهم شخصيت هئي. ”چون ٿا تہ ابوالحسن ننڍي هوندي کان ئي سوچ ۽ فڪر ۾ گذاريندڙ هو. خاص ڪري رات جو پيءُ کان پڇ پڇان مڙئي سرس ڪندو هو. جنهن تي پٽس هڪ پيري خفا ٿي کين ڪجهہ چيو تہ پاڻ جواب ڏنائون: ”بابا! ڪڏهن آئون اهڙو ڪم ڪري ڏيکاريندس، جو اڃا تائين ڪنهن بہ ڪونہ ڪيو آهي.“ [51]

مخدوم صاحب فارسي ۽ عربي جو عالم هو ۽ اڳتي هلي پڙهڻ پڙهائڻ ۽ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ڪرڻ لڳو. ڪيترائي شاگرد علم سان مالامال ڪيائين، جن ۾ ٻين کان سواءِ ”علامہ محمد حيات سنڌي بن ابراهيم سنڌي چاچڙ وفات 1163هجري جهڙو عظيم عالم ۽ مدبر پڻ هو.“ مخدوم ابوالحسن حاڪم گورنر نواب حفظ الله جان (1103هہ کان 1114هہ) جي مخالفت هوندي بہ سنڌي جي صورتخطي جوڙي ورتي، گهري سوچ ويچار کان پوءِ اُها الف - ب عربي ۽ فارسي نموني جوڙيائين. هيٺ ڏنل نج سنڌي آوازن لاءِ ڪي بہ حرف موجود نہ هئا: پ، ڳ، ڏ، ڄ، ڃ، ڇ، ٺ، ٻ، ڙ ڊ، ڍ، ڻ، ڏ گهہ، ٽ، ٿ، ڦ، ابوالحسن انهيءَ ترتيب لاءِ هي صورتون قائم ڪيون. پ، گ، د، ج، نج، جهہ، تهہ، بهہ، ز ۽ ر، د، ر، ڊ، دهہ، نگ، تر، تهہ ۽ پهہ.“ [52]

ابوالحسن انهيءَ صورتخطي ۾ لکيل مذهبي ڪتاب مقدمة الصلوات 1700ع ڌاري لکيو جيڪو سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ ۾ ان وقت جي لحاظ کان وڏو

انقلاب هو. هن هي سچو ڪتاب نظم ۾ لکيو جنهن ۾ هن شعر جو هندي وزن آندو. جنهن ۾ هن ڏگها ڪبت لکيا. جڏهن تہ ان دور ۾ ٻين عالمن بہ سنڌي صورتخطيون ايجاد ڪيون هيون. پر سنڌي رسم الخط جو باني مخدوم ابوالحسن کي ئي چيو وڃي ٿو جو ڪلهوڙا دور جو وڏو عالم هو. جنهن ڪري هن رسم الخط، ابوالحسن جي سنڌي جي نالي سان مشهور آهي. هن ڪتاب مقدمتہ صلواتہ ۾ سادو اسلوب، لفظن جي سادگي، بي تڪلفي، تسلسل ۽ رواني ايتري آهي، ڄڻ ڪو آبشار پيو وهي. هن ڪتاب ۾ ڪافي اهڙا لفظ ڪتب آندل آهن، جن مان خاص لاڙ جي لهجي جي جهلڪ ۽ ميٺاج ماکي جيان ٽپڪندو محسوس ٿئي ٿو. هونئن تہ ابوالحسن نثوي ڀيا بہ ڪيترائي فقہ، حديث ۽ شاعري وغيره جا ڪتاب لکيا، پر مقدمتہ الصلوات سيني کان وڌيڪ مشهور ٿيو. هي ڪتاب پاڻ 1715ع تائين نثي ۾ پڙهائيندو هو.

مخدوم ميڏنو نصرپوري رحمة الله عليه:

مخدوم صاحب، مخدوم محمد امين داسوڙي جو مخدوم ميڏو وڏو موحد ۽ وقت جو ڪامل بزرگ ٿي گذريو آهي. "يارهين صدي جي پڇاڙيءَ ۾ 1181هجري ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا."[53] سندن مزار نصرپور ۾ آهي. هن بزرگ جا بعض فقهي مسئلن تي رد ۽ ڪي مناظرا مشهور آهن. سندس همعصر عبد لواحد يوستاني، مخدوم محمد صادق گچيرائي ۽ مخدوم عثمان متعلوي ۽ شاهہ لطيف ڀٽائي آهي.

مخدوم اسماعيل پريان لوءِ نقشبندي:

مخدوم محمد اسماعيل ذات جو جوڻيجو وڏو ولي، ڪامل، عالم، فاصل، سنڌ ۾ نقشبندي طريقي جو امام ٿي گذريو آهي. ظاهري علمن سان گڏوگڏ تصوف ۽ عرفان ۾ مٿانهون درجو رکندا هئا. "هو خوشخط بہ هڪ ئي هو معقول ۽ منقول جا سمورا درسي ڪتاب پنهنجي قلم سان لکي، پنهنجي ڪتب خاني ۾ جمع ڪيا هئائين."[54] روزانو ظاهري علم جي درس سان گڏ هڪ بہ قلمي جزء لکندو رهندو هو.

مخدوم صاحب جي طريقت جو سلسلو هن طرح آهي. "مخدوم صاحب مريد آهي، مخدوم جمال الله سنڌي پريان لوءِ جو حافظ ايوب سنڌي جو. اهو شيخ محمد سعد لاهوري (وفات 1152هہ) جو اهو شيخ سيد آدم بنوري جو (وفات 1153هہ) اهو شيخ احمد سرهندي، امام رباني مجدد الف ثاني رحمة الله عليه

(وفات 1034هه) جو.“[55] مخدوم اسماعيل پنهنجي زماني جو صاحب معرفت ۽ صاحب طريقت صوفي بزرگ هو. وڏي ڪشف ۽ ڪرامت وارو هو. سندس هڪ ڪرامت ڏني وڃي ٿي.

”هڪ ماهيڙي عورت ڏڏ وڪڻڻ لاءِ پريان لوءِ ڏانهن آئي ٿي، ته جهنگ ۾ واٽ ڀلجي وئي. سامهون مخدوم صاحب اچي لنگهيو. مائي چيس ته ”سائين پريان لوءِ جو ڏس ڏيو.“ مخدوم صاحب دل ۾ چيو ته مائي محبوب جي ڳوٺ جو ڏس پڇي رهي آهي. تنهن تي مائي کي سڏي فرمايائين ته ”اکيون ٻور“. مائي اکيون ٻوري کٽي کوليون ته مدينه منور سندس سامهون هو. مائي کي چيائين ”اجهو هي پرين جو شهر آهي.“ ماهيڙي بيخبر هئي، ڏاڍي حيران ٿي چوڻ لڳي ته ”مون کي جنهن ڳوٺ ۾ وڃڻو آهي سو ته هي ڪونهي.“ پوءِ مخدوم صاحب فرمايس ته ”اکيون بند ڪري پوءِ کول!“ مائي حڪم جي تعميل ڪئي ته پوءِ سچ پچ پاڻ کي پريان لوءِ جي ٻاهران ڏٺائين.“[56]

مخدوم صاحب نقشبندي ۽ قادري طريقي جو وڏو بزرگ هو. پاڻ فرمائيندا هئا ته نقشبندي ۽ قادري طريقا ٻئي هڪ ٻئي جي ويجهو آهن. قادري طريقو نور ذاتي ۽ نقشبندي نور صفاتي آهي. قادري بادشاهه ۽ نقشبندي وزير آهي. مخدوم صاحب بيو فرمائيندو هو ته، ”ذڪر اذڪار سڀ هڪ شور آهن. اصل مقصد توحيد آهي.“ هڪ ڀيري فرمايائون ته ”گمنامي عظيم مقصد آهي. هميشه ويچارو ٿي رهجي، مسڪين ٿي رهجي، ان ۾ ئي اصل مقصد آهي.“ مخدوم صاحب جي آڏو ڪنهن ڏوهيڙو پڙهيو.

سڪڻ سڀ ڪرا، سک منهنجا سپرين،
آسائتيون، اين، ٻون پنا تارا،
جڏهن واءِ من رکيو مينهن کي

مخدوم صاحب وراڻيو:

سپونءَ مَر ساراهه. هيج جنين جو هڙو
سجڻ آئي ساجاهه. اتي ويڙن وسري

متئين شعر و شاعري مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، مخدوم صاحب کي سنڌي شاعريءَ سان لڳاءُ هو. هونئن به اڪثر صوفي بزرگ تصوف جي ڄاڻ سان گڏوگڏ شاعري ۽ ادب سان به دلچسپي رکندا آهن.

مخدوم صاحب کي پٽ جو اولاد ڪو نه هو. هڪ نياڻي هئس جنهن جي

مخدوم احمد جي فرزند محمد عاقل سان شادي ٿي. سندن وفات "ربيع الاول جي مهيني ۾ ڇنڇر ڏينهن 1174هجري ۾ ٿي."[57]

سيد شهمير متعلوي رحمة الله عليه:

سيد شهمير مٽيارين جي سيدن مان هو. ابتدائي تعليم پنهنجي شهر مٽيارين جي علمائن کان حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي کان ظاهري علمن جي تعليم حاصل ڪري، انهن ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. تصوف جي سلسلي نقشبندي ۾ خلافت جو خرقو ورتو ڪيائين. ان کان پوءِ پنهنجي شهر ۾ اچي درس و تدريس ۽ سنتن جي زنده ڪرڻ ۾ خدمتون انجام ڏيڻ لڳو.

"مير علي شير قانع مطابق سيد صاحب مٽيارين جي بزرگ زادن مان ٿي گذريو آهي."[58] مرحوم مشتاق متعلوي لکي ٿو ته: "هو صاحب جڏهن مدينه منوره پهتو تڏهن پنهنجي صحيح نسب سادات هجڻ جي تحقيق جو ارادو رکي حضور جن جي پيجري شريف جي اڳيان نياز جي انداز سان سلام عرض رکيائون. جنهن جي جواب ۾ ضريع پاڪ مان آواز ٻڌڻ ۾ آيو "وعليڪم السلام يا ولدي" يعني "تو تي به سلام هجي منهنجا پٽ."[59]

هن بزرگ جو سلسلو هن طرح آهي. سيد شهمير بن سيد عبدالوهاب بن سيد محمد باقر بن سيد سومار بن سيد بهاءُالدين بن سيد محمد بن سيد ذڪريا بن شرف الدين بن سيد حيدر. سيد حيدر، شاهه لطيف سائين جي وڏن بزرگن مان هو. اهڙي طرح سيد شهمير به لطيف سائين جي عزيزن منجهان هو. "سيد صاحب 10 محرم الحرام سن 1177هجري ۾ مٽيارين ۾ وفات ڪئي."[60]

خواجه محمد زمان رحمة الله عليه لواري وارو:

سلطان اولياء خواجه محمد زمان سنڌ ڌرتي جي اها هستي آهي، جنهن جو نالو تاريخ ۾ تاحيات روشن ستاري جيان رهندو. پاڻ تصوف، شاعري ۽ بزرگي جا اهي درياءَ هئا، جنهن علم و ادب ۽ تصوف جي ڪيترن ئي مسافرن جي اُڃ اجهائي. لواري شريف جي هن بزرگ جو عالي نسب ٽيهين پيڙهيءَ ۾ حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه جن سان ملي ٿو. پاڻ 21 رمضان المبارڪ 1125هجري مطابق 1713ع ۾ قدم لواري شريف ۾ تولد ٿيا. سندن وڏا اصل عربستان جا هئا، جيڪي عباسين جي دور حڪومت ۾ آيا، پرهيزگاري ۽ تقويٰ جي ڪري آس پاس جا ماڻهو سندن مريد ۽ متعقد ٿيا.

لواريءَ جي بزرگن مان شيخ مالڪ بن محمد حج جي زيارت ڪندي،

سهروردي سلسلي جي نامياري شخص حضرت محمد يماني جو مڪ مڪرمہ ۾ وڃي مريد ٿيو ۽ جلد ئي فيض ۾ رڱجي ويو. هن ئي خاندان جو بزرگ حضرت شيخ حاجي عبداللطيف حضرت مخدوم محمد زمان جو والد هو. جنهن نقشبندي طريقو اختيار ڪيو. خواجہ محمد زمان بہ ننڍپڻ ۾ قرآن پاڪ والد صاحب وٽان پڙهي پورو ڪيو. پاڻ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ٺٽي نگر ڏانهن ويا. اتي مولوي محمد صديق جي مدرسي ۾ داخل ٿيا. جلد ئي عربي ٻوليءَ ۾ مهارت حاصل ڪيائون.

روزانو مدرسي ڏانهن ويندي هن کي خواجہ ابوالمساڪين جي خانقاهہ وٽان لنگهڻو پوندو هو. هڪ ڏينهن خواجہ صاحب جي مٿن نظر پئجي وئي ۽ يڪدم سمجهي ويو تہ هيءَ اها شخصيت آهي، جنهن جو اشارو سندس مرشد شيخ ابوالقاسم ڪيس ڪيو هو. پوءِ حضرت جن کي ڏاڍي عزت سان پنهنجي خانقاهہ ۾ وٺي آيا ۽ ارشاد وٺڻ جي تلقين ڪندا هئا. جيئن تہ مخدوم محمد زمان کي ظاهري علم جو نهايت وڏو شوق هو ان ڪري طريقت جي علم کان پاسو پيا ڪندا هئا. اها خبر حضرت ابوالمساڪين ﷺ کي بہ هئي، پر پوءِ بہ پاڻ ڪوشش ڪندا هئا. آخر اها ڪوشش ڪامياب وين. مخدوم صاحب جي قلب تي طريقت جي روشنيءَ اثر ڏيکاريو. هن جي دل ۾ علم جي ڳولا لاءِ تڙپ پيدا ٿي ۽ ظاهري علمن کان آهستي آهستي سندن دل کٽي ٿيندي وئي. اهڙي طرح مخدوم صاحب زمان حضرت ابوالمساڪين جي طريقي نقشبندي ۾ داخل ٿيو. انهيءَ ڳالهہ جي نشاندهي پاڻ هن طرح ڪئي اٿن تہ "جنهن ڏينهن منهنجي دل ۾ حق جي محبت جي چڻنگ دکي، تنهن ڏينهن کان وٺي مون کي درسي ڪتابن مان ڪو بہ حظ نہ آيو. پر اوائل ۾ منهنجي مرضي نہ هئي تہ ڪو ڪنهن کي پنهنجو راز ڏسيان. سو ظاهري طور ڪتاب لوڏيندو مدرسي ڏي پيو ويندو هئس پر موٽي گهر ايندو هئس تہ ڪتاب ٿٿي ڪري مراقبي ۾ مشغول ٿي ويندو هئس، ڏاڍي ڪوشش ڪندو هئس تہ منهنجي هن حال جي شال ڪنهن کي خبر بہ نہ پئي. جيستائين خواجہ ابوالمساڪين رخصت نہ ڏني، تيستائين ڪنهن کي بہ پنهنجو رزا نہ ڏنم پوءِ تہ ڪليو ڪلايو سمورو وقت خانقاهہ ۾ گذارڻ لڳس، وري مدرسي ۾ پير نہ پاتم. منهنجي استاد ۽ هم سبقن کي ڏاڍو ڏک ٿيو هو. منهنجي حال تي غم کائي چوندا هئا تہ خواجہ ابوالمساڪين ڪهڙي نہ اميدن پرئي ڳڀرو کي ڏتاريو آهي. پر مون کي سبق پڙهڻ کان اهڙي تہ ڪراهت ايندي هئي جو پلجي بہ انهن جي شڪل نہ ڏسندو هئس ۽ جيڪو علم انهن جي ذريعي پرايو هئم، سو سٽت ئي دل جي

ڦرهي تان ميساري ڦٽو ڪيم." [61] ائين آهستي آهستي زهد و عبادت ۾ مخدوم محمد زمان لواري وارو تمام وڏي منزل تي وڃي پهتو. حضرت ابوالمساڪين هڪ ڏينهن ڪيس پنهنجي مسند جي سامهون ويهاري پنهنجي دستار سندن مٿي تي رکي ۽ سندن جتي ٿاهي پرسان رکي، پوءِ سڀني مريدن کي حڪم ڏنائين تہ مخدوم صاحب جي پيرن تي هٿ رکي سندن بيعت ڪريو. ڇو تہ اڄ کان پوءِ هيءُ ئي توهان جو مرشد آهي. مرشد جي حڪم تي سڀني مريدن سندن پيرن تي هٿ رکيا. اهڙي طرح سندن سجاده نشيني جي ڳالهہ هر هنڌ پکڙجي وئي، پر اها ڳالهہ ڪيترن عالمن سڳورن ۽ ظاهر پرستن کي نہ وڻي. مخدوم ابوالمساڪين، خواجہ محمد زمان رحمة الله عليه جي ايتري مخالفت ڏسي، مخدوم صاحب کي سڏي چيو تہ "هاڻ توهان جي مرضي آهي، جتي وڻيو اتي وڃي خانقاهہ کوليو." اهڙي طرح پاڻ لواري شريف اچي، درس و تدريس جو سلسلو شروع ڪيائون. "لواري شريف ۾ رهڻ ڪري سندن والد حاجي شيخ عبداللطيف پنهنجي مريدن کي پڻ خواجہ محمد زمان رحمة الله عليه جي حوالي ڪندو هو. ايستائين جو والد صاحب جن پڻ ڪانئن توجہ حاصل ڪيو." [62]
والد جي وفات بعد پاڻ لواري شريف جو نئون ڳوٺ ٻڌائي اچي اتي رهيا. اتي اڪثر عوام سان ملڻ ۾ گوشو ڪندا هئا. تهجد جي نماز سمهڻ جي وضو سان ڪندا هئا. شيخي کي قيد ڪري سمجهندا هئا، پر تنهن هوندي بہ ماڻهن سان ملندا هئا. حضرت جن جي فيض حاصل ڪرڻ لاءِ پوري هندستان جا ماڻهو، اهل علم، پير، فقير پيا واجهائيندا هئا. انهن مان هڪ اولياءُ ۽ شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي پڻ هو.

"شاهہ سائين سندن حجري جي دروازي وٽ اچي ملاقات لاءِ نياپو موڪلين. نياپي ڏيندڙ واپس اچي کين چيو تہ سائين جن فرمايو آهي تہ "توهان ڪجهہ انتظار ڪيو. اسان پاڻ توهان جي آجيان لاءِ اچون ٿا." شاهہ ڀٽائي ڪانئس پڇيو تہ "پاڻ ڇا پيا ڪيائون؟" ورائيائون تہ مراقبي ۾ ويٺا هئا. سيد فرمايو تہ انهيءَ مشغولي مان ڪڏهن واندا ٿيندا جو اسان ڏي توجهہ ڪندا. ايئن چئي پاڻ اندر هلي ويا، وڃڻ شرط هي بيت چيائون:

سامي سفر هليا، ڪو پروڙي پنڌ،
جنين هيٺائون ڪنڌ، آءُ نہ جيئندي ان ري.

مخدوم صاحب جلدي ئي پهہ ورائيو:

ڪين آهين، ڪين ٿئين، وڃي ڪين ڪماءِ،

لاڳاپا لوڪ جا "لا" سين سڀ لهراءِ،
سامي پوءِ سلنڌياءِ، ڳالهہ پريان جي ڳجهہ جي.

انهيءَ بيت جي جواب ۾ ڀٽائي فرمايو تہ:

قلم وهي ويو ڪانهن، سرتيون ڪنهن سياڳ لئي
انگ اڳي ئي لکيو، ات نہ پهچي ٻانهن،
ڪنهن کي ڏيان ڏانهن تہ پرين مون سي هئين ڪئو.

انهيءَ بيت بازي کان پوءِ حضرت سلطان الاولياء خواجہ محمد زمان کان شاهہ سوال ڪيو. "فنا کان پوءِ ڇا آهي؟ ان جي ڪا، ڪل آهي؟" حضرت مخدوم وراڻيو: وري شاهہ صاحب کان پڇيائون تہ: "فنا کان اڳ ڀلا ڇا آهي؟" هي حرف ٻڌي شاهہ لطيف عرض ڪيو تہ "مان توهان جو مريد بنجڻ چاهيان ٿو." حضرت لواري واري فرمايو: "سماع ۽ ڳانو اسان جي طريقي ۾ منع ۽ حرام ٺهرايل آهي." سيد فرمايو تہ: "ساري زندگي سماع ۽ سرود ۾ گذاري اٿم، ان کي هينئر ترڪ ڪرڻ مون لئہ محال آهي." پوءِ ڳپل وقت ڪچهري ڪري سيد صاحب ڪانئن موڪلايو. موڪلائڻي وقت مخدوم محمد زمان کين خليفت جو اجرڪ پهرايو. سيد صاحب هميشہ سندن شان ۾ هيٺيون بيت پيو اچاريندو هو.

سي مون ڏٺا ماءِ! جنين ڏٺو پرين کي،
تنين سندي ڪاءِ، ڪري نہ سگهان ڳالهڙي

سيد صاحب جي موڪلائڻ کان پوءِ شاهہ صاحب بابت فرمايائون تہ: "اسان جي صحبت اختيار ڪيائون، پر همت نہ ٿيس جو اسان جي طريقت ۾ داخل ٿئي، جي ٿين ها تہ اهڙي عميق ۾ غوطا ڪارايونس ها، جو وري پنهنجي نالي نشان جو بہ سماءُ ڪونہ پوين ها."(63)

حضرت جن جي شاعري واري درياهہ مان تصوف جا واهڙ وهن ٿا، پاڻ دنيا جي ترڪ لاءِ هڪ هنڌ فرمايو اٿن.

"جڳ تنين جي جاءِ، جنين ڇڏيو جڳ کي،
سيني تو سهداءِ، جي تو سهِڍ نہ تن سين."(64)

مخدوم محمد زمان جي شاعريءَ جو "ڪتاب ابياب سنڌي"، سندن خليفي شهيد عبدالرحڪيم گرهوڙي مرتب ڪيو آهي. خواجہ صاحب وٽ

هندو مسلمان ۾ فرق نہ هوندو هو. پاڻ هڪ هندو فقير کي اسم ذاتي جي تلقين ڏئي کيس چيائون: "تہ تون ظاهر ۾ بيشڪ هندو ڌرم تي قائم رهہ، پر باطن الله سان ڳنڍيو اچ. ڏنل امانت کي حفاظت سان سانڍيندو اچ." (65)

درويش صابر ولهاري رحمة الله عليه:

درويش صابر نهايت متقي، پرهيزگار هو. پاڻ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ شاهہ عنايت رضوي جا هم عصر هئا. ننڍي عمر کان مخدوم محمد امين ڏاسوڙي وٽ قرآن پاڪ پڙهندا هئا. مسڪين قسم جا انسان هئا. کين ڪپڙا لٽا سادا ۽ پراڻا پهريل هوندا هئا. ان ڪري کين ڪو بہ نہ سڃاڻي سگهندو هو. پاڻ نهايت صابرين انسان هئا. هڪ ڏينهن سندن والده صبح جو مدرسي ۾ سڏي کين چوڻ لڳي. "ابا صابر اچي ڀت کاءُ"، "صابر ان وقت روئي چوڻ لڳو تہ. "امان صابر بہ سڏين تي وري ڪاڏي ڪاٹڻ لاءِ بہ ڪوٺين ٿي."

مخدوم امين ڏاسوڙي، درويش صابر جي استاد کي خواب ۾ حضور جن آيا ۽ کين صابر جي استاد جو لقب ڏنو. "صبح جو مخدوم صاحب پڇا ڪئي تہ منهنجي شاگردن ۾ صابر ڪهڙو آهي. سيني شاگردن صابر اشارو ڪري ٻڌايو تہ سائين هي آهي، مخدوم کيس آغوش ۾ آڻي سندس ٿورو مڃيو. ان کان پوءِ صابر جي وڏي تعظيم ڪندو هو." (66)

پاڻ هميشہ روزي ۾ رهندا هئا. رات جو عبادت ڪندا هئا. هميشہ قرآن پاڪ جو درس ڏيندا هئا. حد کان وڌيڪ بزرگي ۽ پرهيزگاري جا صاحب هئا. "مخدوم صاحب جي وفات 1135 هجري ۾ ٿي، سندن مزار ولهار ديهہ ۾ آهي. جيڪا ٽنڊي الهيار تعلقي ۾ آهي." (67) تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽيون صفحي 267 مطابق شاهہ عبداللطيف جي ملاقات سفر جي حالت ۾ صابر ولهاري سان ٿي هئي، ان وقت شاهہ لطيف جون اکيون اٿيل هيون. سندن اکين تي سائي اڳڙي لڙڪيل هئي. ملاقات وقت چيو هئائين، "اکيون اهي ساڳيون آهن نہ جيڪي منهنجي دل ۾ آهن."

شيخ محمد حيات سنڌي رحمة الله عليه:

شيخ صاحب جو جنم گهوٽڪي ۾ ٿيو. سندن وفات جو سال تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽيون ۾ "26 صفر سن 1163هہ آهي، سندن وفات مديني منوره ۾ ٿي." سندن ولادت جو سال ڪنهن بہ هنڌ لکيل ڪونہ آهي. ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ کان، پوءِ وڌيڪ تعليم مديني منوره ۾ وڃي حاصل ڪيائون. مشهور

عالم شيخ ابوالحسن محمد بن محمد صادق ٺٽوي معروف بہ ابوالحسن ڪبير جي خدمت ۾ حديث جي تعليم مڪمل ڪيائون. ”هن صاحب پنهنجي ٽوپي لاهي سندس مٿي ۾ پاتي، جنهن ڪان پوءِ هن جي ذهانت جو حافظو ايڏو ڪليو جو جيڪو پڙهندو هو سو ياد ٿي ويندو هئس. ابوالحسن ڪبير جي وفات بعد پاڻ سندس درس ۽ وعظ جي مسند تي ويٺو. سندس درس ۾ هزارين ماڻهو شرڪت ڪندا هئا. سندن فيض يافتہ بزرگن ۽ محدثن جا نالا هن ريت آهن. ”شيخ احمد بن عبدالرحمان شامي، شيخ محمد سعيد صغير، شيخ عبدالقادر خليل ڪدڪ مڪي، سيد عبدالقادر بن احمد، سيد غلام علي آزاد بلگرامي، شيخ محد فاخر محدث الهہ آبادي، شيخ غلام حسين معروف بہ ابوالحسن صغير ٺٽوي مدني، محدث خيرالدين سورتي.“[68]

سنڌ جا وڏا عالم محمد معين ٺٽوي، مخدوم هاشم سندس همعصر آهن. پاڻ مخدوم هاشم سان ڪيترن ئي مسئلن تي بحث ڪندا رهندا هئا. ان دور جو وڏي ۾ وڏو شاعر ۽ بزرگ شاهہ عبداللطيف پڻ سندس همعصر هو.

پاڻ شخصي تقليد جو قائل نہ هو. هن جو حديث تي عمل ڪرڻ تي زور رهندو هو. سندس تصنيفات مان هيٺيان ڪتاب مشهور آهن.

1. شرح حليتہ الانوار، 2. تحفتہ الانام في العمل بحديث عليہ الصلاتہ والسلام 3. الايقاف علي سبب الاختلاف، 4. شرح ترغيب و ترتيب المحدث المنزري، 5. ردبدعات تعزيہ (علامہ معين ٺٽوي کي جواب)، 6. شرح اربعين نووي، 7. تحريم الاجاتہ علي العبارت، 8. العغير عن عشق المردان والنسوان (عشق مجازي جي ترديد).[69]

حاجي قائم رحمة الله عليه شڪارپوري:

حاجي صاحب نقشبندي سلسلي جو بزرگ هو. حاجي فقيرالله علوي جو مريد هو ۽ هن جي مدرسي جو شاگرد بہ هو. فارسي جو چڱو شاعر هو. 1171هجري ۾ وفات ڪيائين، سندس شجرو تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱي پهرئين ۾ هن طرح لکيل آهي:

”مفتي اسلام فخرالدين عبدالواحد 1047_ 1123هجري (هن کي ڏهہ هزار جريب زمين جاگير رسول آباد ۾ شيخ عبدالله پاٽائي صديقي جي ويجهو ملي.) بن مولانا محمود سهروردي (1019_ 1085هہ) ابن شيخ عيسيٰ ثاني پاٽري (1004_ 1070هہ) ابن مخدوم حسن قادري (976_ 1082هہ) سندس بڻايل مسجد ۽ کوهہ پاٽ وڏي ۾ موجود آهن. ابن شهرالله رمضان (926_ 1012هہ) ابن شيخ حضرت عيسيٰ مسيح الاولياء (962_ 1031هہ) ابن شيخ قاسم پاٽائي

برھانپوري (933ـ 981ھ) ابن شيخ الاسلام يوسف سنڌي پاتائي تولد (910ھ) ابن شيخ رڪن الدين (875ـ 952ھ) سندن قبر پاٽ پراڻي ۾ آھي. ابن شيخ معروف پاتائي (844ـ 907ھ) پاٽ وڏي ۾ ڊنڊ سندس نالي آھي. ابن شيخ شھاب الدين سنڌي پاتائي المشتھر صديقي سھروردي حضرت مسيح الاوليا ڪلان، عين المعاني (وفات 989ھ) سندس قبر بکر ۾ چون ٿا. ابن نورالدين (786ـ 849ھ) ابن شيخ سراج الدين ابن شيخ وجيہ الدين (699ـ 780ھ) ابن شيخ مسعود (739ـ 848ھ) ابن شيخ رضي الدين (634ـ 695ھ) ابن شيخ قاسم (589ـ 652ھ) ابن شيخ محمد معروف بہ شيخ احمد عمادالدين (558ـ 629ھ) ابن شيخ ابوالحفص عمر شيخ شھاب الدين ڪبير (539ـ 632ھ)" (70)

مخدوم ابراھيم نقشبندي رحمة الله عليه:

مخدوم آدم نقشبندي جي وڏن خليفن مان صاحب ڪرامت ۽ فضيلت وارو بزرگ ٿي گذريو آھي. پاڻ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جو پيرڀائي ھو. مير علي شير قانع ٺٽوي ۾ لکي ٿو تہ "شيخ ابراھيم درقصبہ لاھري افاده ايشان اشتھار عام دارد." (71)

ترجمو: لاھري قصبہ جو رھندڙ ھو، عوام کي فائدو پھچائيندڙ ھو.

تحفتہ الڪرام ۾ مير قانع لکي ٿو تہ: صاحب خوارق ڪليہ است محاسب خرد وضابط فھم ازعھده شمہ آن برنيايد." (72)

يعني تہ: ايڏين ڪرامتن جو مالڪ آھي، عقل ۽ فھم جو حساب ڪندڙ يا انتظام رکندڙ انھن ڪرامتن جو ٿورو حصو بہ بيان نٿو ڪري سگھي.

ھن بزرگ جي وفات 12 صدي ھجري ۾ ٿي ۽ پوئتان بہ فرزند، ميان ابوبڪر ۽ مخدوم گل محمد ڇڏي ويو. (73) پاڻ نقشبندي طريقي جو بزرگ ھو ۽ شاھہ لطيف جي زماني جو ھو.

مخدوم محمد معين رحمة الله عليه ٺٽوي:

مخدوم محمد معين رح جن جي والد جو نالو محمد امين ھو. ذات جو دل ھو. وقت جي مشھور عالمن مان ھڪ اھم عالم ھو. ھو پنھنجي دور جو وڏو محقق، فلسفي، سالڪ ۽ صوفي وحدت الوجود جي نظريي جو زوردار حامي ھو. پاڻ مخدوم ٺاري جي نانءَ سان بہ سڃاتو ويندو ھو. ھو ٺٽي جي وڏي عالم مخدوم عنايت الله ۽ دھلي جي وڏي عالم شاھہ ولي الله جو ذھين شاگرد ھو ۽

تصوف ۾ نقشبندي طريقي جي ميان ابوالقاسم نقشبندي کان بيعت حاصل ڪئي هئائين. پر ان بعد شاهه ولي الله سان گهاريل گهڙين ۾ درس و تدريس جي مختلف علمن جي بحث ۾ پاڻ شاهه ولي الله جي صحبت ۾ نئون رستو اختيار ڪيو هئائين ۽ هو پنهنجي دانائي واري راءِ ڏيندو هو. جنهن ڪري "شاهه ولي الله" کيس چوندو هو "فقد رکبت غضنفرا." بيشڪ تون (تحقيق ڪرڻ ۾) شينهن تي سوار ٿيو آهين.[74] هن ٺٽي ۾ ابن عربي جو مشهور رسالو "فصوص الحڪم" سبق ڪري پڙهيو.[75] ان رسالي جي پڙهڻ کان پوءِ پاڻ ابن عربي جي صوفيانه مسلڪ جو حامي ٿيو. ڪين ابن عربي سان نهايت گهڻي عقيدت هوندي هئي. هن بزرگ جو نالو نهايت ادب سان لکندو هو صوفياڻي مسلڪ ۾ سخت غلو هوندي به درس و تدريس تصنيف جو ڪم نهايت محنت سان ڪندو هو. ڪيترائي ماڻهو هن وٽان علم پرائي فيض ۽ فتوي جا صاحب ٿيا.

مخدوم معين جي شاهه عبداللطيف سان محبت واري دوستي هئي اڪثر ٻئي هڪ ٻئي وٽ ڪچهرين ڪرڻ لاءِ ايندا ويندا هئا. پاڻ اڪثر تصوف تي بحث ڪندا رهندا هئا. ان وڏي شاعر ۽ بزرگ شاهه عبداللطيف کان سواءِ "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي" جن وٽانئن حديث جي سند حاصل ڪئي. ان حوالي سان هو مخدوم معين رح جو شاگرد هو. مگر اڳتي هلي مخدوم محمد هاشم پنهنجي روايتي شرعي حوالي سان هن بزرگ سان اختلاف رکيو ۽ ٻنهي جا تحريري مناظرا رهيا. اصل ۾ مخدوم معين صاحب صوفياڻي مسلڪ ۾ ڪنهن سان به شدت وارو رويو نه رکندا هئا. بلڪ پاڻ سيني صوفي سلسلن جي عزت ڪندا هئا. پر پاڻ بعض مسئلن ۾ وقت جي عالمن کان جدا مسلڪ رکندڙ هئا. مثلن تذڪره مشاهير جلد پهريون جي صفحي 115 ۾ لکيل آهي ته: "پاڻ ٻين صحابين تي حضرت علي عليه السلام جي فضيلت تي قائم هو. حضرت امام حسين عليه السلام جي ماتم کي جائز سمجهندو هو. صوفين جي ڪشف کي شرعي حجت وانگر هڪ شرعي دليل سمجهندو هو. صحيح حديث جي مقابلي ۾ ڪنهن به امام جي تقليد يا پيروي کي ڪجهه به ڪري نه ڄاڻيندو هو. ٻارنهن امامن ۽ اهلبيت جي عصمت جو قائل هو. وحدت الوجود جي مسئلي ۾ تشريح ڪرڻ وارن الفاظن سان ماڻهو هن کي دهريو سمجهندا هئا. ان وقت جي عام عالمن جي برخلاف هو ڏاڙهي کي ڪترائڻ ۽ ڪاري رنگ ڪرڻ جو قائل هو. هندن کان وياج وٺڻ جائز چوندو هو."

پاڻ شاهہ عبداللطيف واري دور جو نهايت وڏو عالم، مفڪر، اديب، شاعر ۽ ولي الله ٿي گذريو آهي. شاهہ لطيف ديني ۽ فقهي ڄاڻ ڪري سندس تمام گهڻو احترام ۽ عزت ڪندو هو. مخدوم معين پڻ شاهہ سائين جو نهايت گهڻو احترام ڪندو هو. مخدوم معين سماع جو شوقين هوندو هو. شاهہ سائين جي راڳ تي عاشق هو. ايتري قدر جو آخري زندگيءَ جا پل بہ شاهہ سائين جو راڳ ٻڌندي دم ڏيڻ جي حوالي ڪيائين. اهو ذڪر تحفتہ الڪرام ۽ معيار سالڪان طريقت ۾ پڻ مير علي شير قانع تحرير ڪيو آهي. "پٽ تي شاهہ صاحب پنهنجي فقيرن کي چيو تہ: "اچو تہ پنهنجي يار جو آخري ديدار ڪرڻ هلون." ايئن چئي نٽي ۾ (مخدوم معين وٽ آيو ۽ اتي) راڳ جي محفل ڪيائين، جنهن ۾ مخدوم (محمد معين) پڻ شامل ٿيو. محفل جي عين گرمي ۽ ذوق واري وقت هو اٿي اندر ويو ۽ ٿوري دير (مخدوم) معين دم ڏنو. سيد موصوف (شاهہ لطيف) جنازي ۾ شموليت بعد پٽ ڏانهن موٽندي چيو تہ: "نٽي ۾ اچڻ سندس ڪري ٿي ٿيندو هو، هاڻي ڪانئس پوءِ ختم." شاهہ سائين کي مخدوم معين جي وفات جو ڏاڍو ڏک ٿيو."

اها ساڳي ڳالهہ معيار سالڪان طريقت ۾ هن طرح لکيل آهي. آخر عمر ۾ (مخدوم معين) بہ قدوت العارفين شاهہ عبداللطيف جي خدمت ۾ وڏي ارادي ۽ اخلاص وارو ٿيو. شاهہ موصوف کي بہ نٽي ۾ سندس صحبت نهايت وڻي وئي ۽ سندس ملڻ خاطر هو نٽي ۾ گهڻو اچڻ وڃڻ لڳو.

مخدوم صاحب آخري عمر ۾ مجذوبانہ رنگ ۾ پوري طرح رڱيل هو. انهيءَ حالت ۾ ئي سماع ٻڌندي سندس انتقال ٿيو.

"مخدوم معين رح جي وفات سن 1161هجري ۾ ٿي." [77] مخدوم معين شاهہ سائين جي راڳ جو عاشق هو. شاهہ سائين اويسي طريقي بابت مخدوم معين سان بحث ڪيا. باقاعدي ان طريقي بابت شاهہ ڀٽائي جا ڏانهن لکيل خط ۽ ان جا جواب موجود آهن. شاهہ صاحب ڪنهن مسئلي ۾ منجهندو هو تہ مخدوم صاحب سان صلاح مشورو ڪندو هو انهن ڳالهين مان ثابت ٿئي ٿو تہ مخدوم معين ۽ شاهہ ڀٽائي هڪ ٻئي جا گهاٽا دوست، عمعصر بزرگ ۽ هڪ ئي مسلڪ جا واٽهڙو هئا.

مولانا پير محمد رحمة الله عليه هالائي:

مولانا صاحب وڏو درويش، عالم، درس و تدريس جو مالڪ، مهمان نواز، متقي پرهيزگار انسان هو. ايندڙ ويندڙ کي ماني کارائڻ بغير ڪو نہ ڇڏيندو هو. غريب هو پر سيڌو سامان اوڌر تي وٺي بہ مهمان نوازيءَ جو فرض ادا ڪندو هو.

”هڪ دفعي خواجہ محمد ذڪي ولد خواجہ محمد حنيف ولد خواجہ عبدالاحد ولد خواجہ امام محمد سعيد ولد خواجہ شيخ احمد رباني مجدد الف ثاني حج جي ارادي سان ملتان مان ٿيندو هالن ۾ اچي پهتو. هالن جي آبهوا سٺي هئڻ ڪري ڪجهہ وقت اتي رهي پيو. جتي مولانا پير محمد هالائي سندس خدمت ۾ اوڌر تي سيڌو سامان وٺي سندن کاڌي پيتي جو انتظام ڪندو هو. جڏهن خواجہ محمد ذڪي هالن کان نئي وڃڻ لڳا، تڏهن مولانا پير محمد عرض ڪين تہ رزق جي ڪشادگي جي دعا ڪيو جو سوا ڪنهن جي محتاجي جي سڀ ڪنهن مسافر کي ماني پوري کارائيندو رهان. خواجہ صاحب فرماين پيو ڪجهہ، مولانا وراڻين بس منهنجي اها آرزو آهي. خواجہ صاحب جي دعا سان رزق ۾ ايڏي تہ ڪشادگي آئي جنهن جي ڪا حد ناهي.[78] آخري ڄمار ۾ مولانا صاحب حج ادا ڪيو اتي ئي وفات ڪيائون. اهو واقعو 12 صدي هجري جي وچ ڌاري جو آهي.

شيخ عبدالرحيم گرهوڙي رحمة الله عليه:

”مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ذات جو مگريو هو. سندس ولادت 1153هجري ڌاري ديهہ ساعدي لڳ کهڙا، تعلقي گمبٽ ضلعي خيرپور ميرس ۾ ٿي. پهريان قرآن پاڪ جي تعليم محمد شريف فاروقي راڻيپور وٽ حاصل ڪيائين. ان بعد ڪوٽڙي ڪبير جي بزرگن وٽ سبق حاصل ڪيائين. سندس ڏاڏو سعد سعيد پور لڳ ڪنڊيارو جو ويٺل هو مگريا ذات سعد خاندان مان اڄ تائين سعد پور ۾ رهائش پذير آهن.

سندس شهادت 1193هجري ۾ ٿي، مهاديو سان مهاڏو اٽڪائڻ کان اڳ شهادت جي شوق ۾ چيو هئائين تہ ”جي مهاديو جي مڙهي پڳي تہ بہ فتح فقير جي، جي فقير جي مڙهي پڳي تہ بہ فتح فقير جي.“[79]

چون ٿا تہ هڪ ڏينهن ڪنهن فقير کي لواري شريف ڏانهن ويندي ڏٺائين، چيائينس تہ: ”پنهنجي مرشد کي منهنجي پاران چئج تہ جنهن واٽ تان اسان جو پيغمبر آسمان ڏانهن تشريف فرما ٿيو اهو اجا تائين کليل آهي يا فقط حضور جن لاءِ خاص واٽ هئي.“ درويش جڏهن لواري شريف پهتو،

تڏهن ڪانئس اهو نياپو ڏيڻ وسري ويو. موٽڻ وقت مخدوم لواري جن فرماين تہ، "عبدالرحيم توکي ڇا ڇيو هو؟ فقير ياد ڪري نياپو ٻڌايس. مخدوم صاحب فرماين تہ، "چئجانس تہ بغداد جي خليفي درياءَ تي پل ٻڌرائي جا اڄ ڏينهن تائين قائم آهي سڀ ڪو ماڻهو ان تان لنگهي رهيو آهي.اڳي ريت معراج وقت جيڪا راهہ حضور جن درست ڪري ويا آهن، سا ڪا بند تي ويندي بادشاهہ جي لنگهڻ ڪان پوءِ فوجين جو سندس پوئتان لنگهڻ بہ بادشاهہ جو شان آهي. فقير عبدالرحيم اهو جواب ٻڌڻ سان خواجہ صاحب جي خدمت ۾ پهچي، ياد خدا جي عبادت ۾ مشغول ٿي ويو۽ ظاهري معنيٰ کان ڪنارا ڪش ٿي ويو ۽ فرمائيندو هو تہ خواجہ محمد زمان جي طريقت جي تعليم کان پوءِ مون تي هڪ ڏينهن ابوالبشر آدم عليہ السلام جي پيدا ٿيڻ جي حقيقت کلي وئي."[80]

گرهوڙي صاحب، مخدوم محمد زمان لواري شريف وارن جي وڏن منجهان هڪ هو. شروع شروع ۾ تمام گهڻو مذهبي ۽ شريعت تي پورو هو. ان ڪري تصوف جو قائل ڪو نہ هو. تصوف ڏانهن توجهہ مخدوم محمد زمان لواري واري ڪرايس. ان بعد پاڻ صوفي نقشبنديہ سلسلي جو صوفي بزرگ بڻيو، حديث فقہ جو عالم اڳ ئي هو.

سندس ڪتاب تفسير سنڌي منظوم پنهنجي اهميت ۽ حيثيت جو پاڻ مالڪ آهي. نموني طور ڪجهہ شاعري ڏجي ٿي:

سنگ سرهو رب جو ٻيا سنگ سور ٿين،
سارو سنگ صاحب جو ٻئنون هٿ ڌوئجن.

فقير صاحب پنهنجي ڪلام ۾ پاڻ کي ڪتي عبد، عبدالرحيم مڱريو ۽ گرهوڙي پڻي سڏيو آهي.

چاڻ وڃايو تاڻ، ڪيرت راهہ گم ڪيو،
ان در متي منگريا، پاڻ م ڪڇج ساڻ،
روچاٽي راجهاڻ، آهي راڄ جنهجو.

مولانا عبدالسلام جوڻ ﷫:

مولانا صاحب مخدوم محمد زمان لواري واري جو مريد هو. وڏو ڪامل، ابدال، هو. خواجہ ابوالقاسم نقشبندي جي مريدن مان شيخ شريف محمد بن

محمد قديم کان نقل آهي تہ مولانا عبدالسلام صبح جي نماز ٺٽي ۾ ۽ مانجهاندو اچي لواري شريف ۾ ڪندو هو. ظهر جي نماز بدين ۾ عصر جي نماز جوڻ ۾ وڃي پڙهندو هو. مغرب جي نماز لواري ۾ تہ عشا ٺٽي ۾ ادا ڪندو هو.

"مرغوب الاحباب" جي حوالي سان تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽئين ۾ لکيل آهي تہ شيخ علاؤالدين سمنائي فرمائي ٿو تہ: "شاهدنا منهم ڪرامات عيانيۃ من طي الارض والعبور علي الماء بلا جسر ولا سفينۃ باقل من ساعۃ زمانيۃ ومن الاختفا عن عين الناس وقال كذالک كثير من اولاءَ اوصاف البدلاءِ."[81]

يعني اسان انهن جون ڪيتريون ڪرامتون ڏٺيون آهن، جيئن زمين جي سفر کي ويڙهي ونڻ، پاڻي تان پل، ٻيڙي کان سواءِ هڪ لمحي ۾ لنگهي پار پوڻ ۽ ماڻهن جي اکين آڏو گم ٿي وڃڻ. ڪيترن ولين ابدالن جي وصفن ۾ ايئن ئي بيان ڪيو ويو آهي. مولانا عبدالسلام ٻارهين صدي جي آخري ۽ ٻارهين صديءَ هجري جي شروعاتي سنڌي اوليائن مان آهن.

مخدوم ابوالحسن ڏاهري ﷫:

مخدوم صاحب ٻارهين صديءَ جو هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. پاڻ عارف، نقشبنديہ سلسلي جو صوفي بزرگ هو. شروع ۾ مخدوم ابوبڪر هالائي واري وٽ تعليم حاصل ڪيائين. پاڻ ننڍي هوندي کان ئي، متقي ۽ پرهيزگار هو. سندس طالب علمي جي دور جو هڪ واقعو آهي، جو هيٺ ڏجي ٿو. هڪ دفعي سندس هٿان قرآن پاڪ جو رحل ڀڄي پيو. جنهن تي سندس استاد تلاوت قرآن پاڪ فرمائيندا هو. ڊپ مان رحل جا ٽڪرا پاڻ ۾ ڳنڍي حجري ۾ وڃي رب پاڪ کان دعا گهريائين تہ پنهنجي رحمت ۽ سگهاري هٿڻ جي ڪري هن ڀڳل رحل کي درست ڪر. اهو شام جو وقت هو. صبح جو استاد رحل گهريو. دل ۾ ڊپ وٺي ويس تہ ڪهڙو بهانو جوڙي، دل ۾ آيس تہ استاد جي اڳيان رحل رکي چوندس تہ خبر ناهي تہ ڪنهن ڀڳو آهي. آخر حجري ۾ وڃي ڏٺائين تہ رحل صحيح سلامت هو. اهو راز ڪنهن کي بہ نہ ٻڌايائين. اهو واقعو هڪ قلمي نسخي ۾ لکيو اٿس، جنهن جي شرح ۾ لکي ٿو.

"معوفت برائي عام مومنان باشد. معونت و عون بمعني ياري دادن و مددگاري ڪردن. ياري مدد. و در مڪتوبات منيريہ گفتيہ عون خارقہ را گويند کہ بردست صبيان و مجانين و عامۃ المسلمين ظاهر شود."[82]

معنيٰ: معرفت (ڪرامت جو قسم) عام مومن لاءِ آهي. معنوت يا عون جي معنيٰ آهي مددگاري ۽ همراهي ڪرڻ. مڪتوبات منيري ۾ لکي ٿو تہ عون ڪرامت جو هڪ اهڙو قسم آهي، جو ٻارن، چرين ۽ عام مسلمانن جي هٿ تي بہ ظاهر ٿي سگهي ٿو جنهن جو پوءِ مٿيون واقعو بيان ڪيو اٿس.

پاڻ مختلف سفر بہ ڪندو رهيو سنڌ مان روانو ٿي احمد آباد ويو. احمد آباد جي هڪ وڏي عالم نورالدين محمد ۾ صوفي متوفي (1155هہ) وٽ تعليم حاصل ڪيائون. گجرات ۾ مرزا احمد خليل بدخشاني وٽ بہ علم حاصل ڪيائون. ظاهري علمن حاصل ڪرڻ کان پوءِ شيخ عبدالرسول صديقي نقشبندي وٽان بيعت حاصل ڪيائون. جتي نقشبندي طريقي جون خدمتون انجام ڏئي خلافت جو ذرقو ڏيڪيائون ۽ سنڌ ۾ اچي ماڻهن جي عقيدن کي درست ڪرڻ لڳا ۽ بدعتن جي خاتمي جي خدمت سرانجام ڏيڻ لڳا. عوام کي ظاهري ۽ باطني نموني جو فيض ڏيڻ لاءِ ڪم ڪندا رهيا.

پاڻ ڪيترائي مذهبي ڪتاب لکيائون. فارسي نظم ۾ نماز جي مسئلن تي هڪ وڏو ڪتاب "مفتاح المصلي" لکيائون. علم عقائد ۽ ڪلام ۾ ڪچڪول نامو فارسي نظم ۾ تيار ڪيائون. هن ڪتاب ۾ تصوف، فلسفو علم عقائد ۽ علم ڪلام جي مسئلن تي نظم لکيا اٿن. اهڙي طرح "ينابيع الحيات البديتہ في طريقہ الطلاب النقشبنديہ" ڪتاب انسان جي جدا جدا علمن تي لکيل آهي. حديث، تصوف، فقہ ۽ علم اخلاق جو وڏو حصو ان ۾ موجود آهي. هن ڪتاب ۾ مخدوم ابوالحسن جي علمي جلالت ۽ بزرگيءَ جو تمام گهڻو احوال موجود آهي.[83]

مخدوم حاجي محمد قائم ٺٽوي رحمة الله عليه:

مخدوم قائم ٺٽوي رحمة الله عليه وقت جي وڏن عالمن بزرگن ۽ شاعرن جو همعصر هو. جهڙوڪ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، مخدوم محمد معين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هن جا همعصر هئا. پاڻ تمام ذهين هوندا هئا، حافظو تيز هوندو هئس، هڪ دفعو ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ ورقن جا ورق ياد هوندا هئس.

"مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سان بحث مباحثا ۽ مناظرا ٿيندا رهندا هئس، ان کان سواءِ ٺٽي جي قاضي غلام علي سان بہ مخدوم صاحب جا مناظرا ٿيندا رهيا. قرآن پاڪ جي تلاوت ڏاڍي دردناڪ آواز سان ڪندو هو. آواز جو تاثير ٻڌندڙ ڪي جلدي اثر ڪندو هو. حج دوران شيخ عبدالقادر مڪي مالڪي کان حديث جي سند حاصل ڪري ٺٽي ۾ واپس آيو ۽ حديث جو درس عام ڏيندو هو. جنهن ڪري ڪيترن ئي ماڻهن کي فائدو پهچندو هو."[84]

پاڻ حج جي سفر تان جڏهن پهريون دفعو واپس آيو هو ته عام سندس وڏي شان ۽ مان سان استقبال ڪيو هو ان وقت سندن عمر فقط ٽيهه سال هئي. ٻئي مهيني 1150هه ۾ ٺٽي مان هجرت ڪري مديني شريف روانا ٿي ويا. اتي حرم شريف ۾ درس حديث جي خدمت تي مقرر ٿيا. سنڌ ۾ دندن تمام وڏا شاگرد ٿي گذري آهن. مولوي محمد باقر واعظ ۽ مخدوم نورمحمد نصرپوري خاص شاگردن منجهان هئا، جي وڏا عالم ٿي گذريا آهن.

سندن وفات 1157هه ۾ ٿي. "مير قانع ٺٽوي سندن تاريخ وفات في جنات تجري(1157هه) مان ڪڍي آهي.(85)

سيد عبدالقدوس ٺٽوي ؒ:

سيد صاحب وقت جو وڏو عالم هو. علمي لياقت موجب ڪيس ٺٽي ۾ شرعي فتوي ڏيڻ جا اختيارات مليل هئا. پاڻ سيد حامد بن سيد محمد حسين شاهه مراد جي اولاد مان هو. هن صاحب جي ٺٽي جي وڏي عالم مخدوم محمد معين ٺٽوي سان خط و ڪتابت هلندڙ هئي. هڪ دفعي علامه محمد معين، امام حسين عليه السلام جي شهادت کي ياد ڪندي ڪيس تمام بلند درجي جي عربي ۾ خط لکيو ۽ ڪجهه ماتمي رباعيون به لکيون. جن جو جواب سيد عبدالقدوس عربي ۽ فارسي نظم ۾ ڏنو. فارسي نظم جا ڪجهه نمونا هيٺ ڏجن ٿا:

مخدوم محمد معين ؒ:

در تعزيت حسين رد جامه به نيل،
درسد ره منتهي بشيون جبرئيل،
تاکرد رسول شيشه پر خون پرکف،
خون است دل عيسي و موسي خليل.

ايضاً

در ياد حسين خاکراهش دوجهان،
از عشق سپند مجمرش عالم جان،
امروز بما تمش سيه روز شدم،
باد زن الي يا نجات الا کوان.
جواب از مير عبدالقدوس
اي نور نبي رتبه تو نه شنيده اند،

ان بدبختان نہ از غضب ترسيد ند،
خاک قدمت مرهم دوش جدت،
هيهات سرت بخاک غلطانيد ند.

ايضاً

پيش قدمت سيد شهداءِ جهان،
عالم هم سر قدم نموده از جان،
ماتم زدگان گوئي سعادت براند،
فاسعوا بعزائد باخيار الاخوان.[86]

سيد عبدالقدوس تمام سٺي شاعر ۽ اديب هئڻ سان گڏ ٺٽي جو شرعي محتسب بہ هو تہ وڏي علمي حيثيت جو مالڪ بہ هو. سندن وفات 1147هہ تي شعبان جي مهيني ۾ ٿي.[87]

مخدوم عبدالله رحمة الله عليه نرئي وارو:

مخدوم صاحب بدين تعلقي جي ذڪڻ واري حصي جو رهاڪو هو جنهن کي ماڏر جو علائقو چيو ويندو آهي. پر انگريز محقق برٽن لکيو آهي تہ ”هو ڪڇ جي ڳوٺ نرئي ۾ ڄائو.“[88] اهڙي طرح شاهہ سائين جي بيتن جي هڪ مشهور اسڪالر سرائي اميد علي لکيو آهي تہ: ”مخدوم عبدالله منڊرو (ڪڇ جي روايتن موجب) ڪڇ جي علائقي نرئي جي هڪ ڳوٺ جو رهاڪو هو ۽ تعليم پرائڻ لاءِ سنڌ ۾ آيو. هو مخدوم هاشم ٺٽوي جو نهايت لائق شاگرد هو. تعليم، تدريس ۽ تبليغ جو سلسلو جاري رکيائين. سندس ڳوٺ جو نالو سٽريون آهي، جيڪو نرئي تعلقي ۾ آهي. انهيءَ ڪري نرئي وارو مشهور ٿيو سندس مزار ڳوٺ سٽريو ۾ آهي.“[89]

مخدوم صاحب ڪيترائي منظوم ديني ڪتاب لکيا، جن مان هيٺين جا نالا معلوم ٿيا آهن.

1. ڪنزالعبرت، 2. قصص الانبياءِ، 3. خزانت الابرار 4. خزانہ اعظم، 5. خزانتہ الادويات، 6. تنبيہ الغافلين، 7. قمرالمنير، 8. هفت بهشت، 9. بدر المنير، 10. تفسير يوسف، 11. غزوات، 12. خلفاءِ الراشدين ۽ 13. نورالابصار.

مخدوم صاحب جي ڪتابن مان هيٺيان ڪتاب ڇپيا آهن، جيڪي ڏاڍا مشهور آهن. "ڪنزالعبرت، قمر المنير، هفت بهشت، بدرالمنير، تفسير يوسف، غزوات ۽ نورالبصار.

غزوات ۾ آخري نبي جي سيرت پاڪ جا ڪجھ پهلو نروار ڪيا اٿس. هن جي ٻولي ۾ سادگي ۽ رواني آهي. اڻ ڇپيل ڪتابن ۾ خزانہ اعظم ۾ اخلاقيات ۽ تمام گھڻو اسلامي تعليمات تي بحث ٿيل آهي. هي ڪتاب اٺن جلدن تي مشتمل آهي.[90]

مخدوم صاحب جي لاڙي ٻولي آهي، نظم جي سٽا پختي اٿس، گھڻو ڪري الف اشباع جو قافيو استعمال ڪيو اٿس. صحيح قافئي سان ڏگھا بيت آندا اٿس. سندس ڪتابن مان ڪجھ بيت نموني طور هيٺ ڏجن ٿا:

ڪنزالعبرت مان:

اهو منهنجي اکين جو تار، منجھ دنيا،
۽ پڻ ميوو هوم دل جو وندر وجودا،
هيجان سانڊيون مون هنج ۾، صد پيارو پاٽا،
ڪوڏان نپايم جنهن کي، جھجھي سڪ منجھا،
هوم آڳانڊو اکين سين، دلبر منجھ دنيا.

قمرالمنير مان:

مون کي جيئڻ مشڪل ٿيو ڏاران دوستن،
نفسانيت نابود ڪي، منائي مڙن،
عادت ويئي احسان جي، منجھائي ماڙهن،
وڏا شڪ سڀ ڪي، سرهي شيطانن،
مهر محبت لڏيو هيج نہ مجھ هنين.

غزوات مان:

تيلاه آهيون، اهک سهک ۾ سيئي هيڪاندا،
آخر ٿيندي تيهين، جيڪا رب رضا،
پسو پر اوچتي، ڄاري تي قضا،
دوس کهائي دشمنن هتا، ڪرن کير پياءِ،
ڏئي بادشاهيون بيڪارن کي، اشراف ڪري اُپرا،
ڪونہ پروڙي ڪريم چوي، علم حڪمتا.

خلفاءِ راشدين مان:

هاڻ ڪريهون امام حسين جو ڪي مذڪور هن متان،
جو عابد زاهد متقي، اڪمل اطهرا،
سنهہ سونهارو چار سو پنجين تاريخا،
مهيني شعبان جي، سڪي ياد ڪجا،
تن ورهہ چوٿون سو هئو ڪنان هجر تا.
انهن ڪتابن کان سواءِ پيا بہ ڪيترائي ڪتاب لکيائون.

مخدوم آدم ﷫ نقشبندي:

مخدوم آدم نقشبندي ڪلهوڙا زماني جو باڪمال نقشبندي بزرگ هو. پاڻ حضرت ايشان سرهندي جو مريد هو. سندس نسب سيدنا صديق اڪبر سان ملي ٿو. سندس وڏا يمن جا رهاڪو هئا. جتان ڪاٺياواڙ پهتا. اتان سندس خاندان مان ڪي بزرگ ٺٽي پهتا. جن مان يارهين صدي جي آخر ۽ ٻارهين صدي جي شروع جو هي بزرگ مخدوم آدم هڪ وڏو عالم ٿي اڀريو. ”هن بزرگ جي بعيت جناب خواجہ عروت الوثقيٰ محمد معصوم ولد نصرت امام ربانيءَ مجدد الف ثاني سان ٿيل آهي. خواجہ محمد معصوم، مخدوم آدم جي اندروني ڪيفيتن کي سمجهي ارشاد فرمايو تہ: اوهان اسان جي نينگرن کي تعليم ڏيندا رهو تہ اسان اوهان جي اهل و عيال جو خود گذران جو بندوبست ڪندا رهنداسين.“ [91] ظاهري طرح خواجہ صاحب ان مقصد لاءِ روڪيو پر اصل ۾ حضرت آدم کي نقشبنديہ تعليم ڏيڻي هئي.

مخدوم آدم ظاهري تعليم جو وڏو عالم هو. پر ڪجهہ وقت هتي ترسڻ کان پوءِ هن جي ارادت جو معاملو نيڪ ٿيندو ويو ۽ سلوڪ جو سبق وٺي ذڪر و فڪر ۾ لڳي ويا. اهڙي طرح پورا ست سال هت رهي سلوڪ جون منزلون طئي ڪيائين. جڏهن ڪماليت جي درجي تي قائم ٿيو، تڏهن خواجہ صاحب مخدوم آدم کي خلافت جي خلعت ڍڪائي ٺٽي واپس روانو ڪيو ۽ چيو تہ اتي خانقاهہ قائم ڪري وچي نقشبندي طريقي جي تعليم ڏئي. مخدوم صاحب جڏهن واپس وطن پهتا تہ چئني طرف ماڻهن جا هجوم ڪنا ٿي ويا. بلڪ ٺٽي شهر ۽ پسگردائي جا وڏا وڏا عالم بہ وٽن اچڻ لڳا ۽ فيض حاصل ڪرڻ لڳا. پاڻ پهريان بزرگ هئا، جنهن سنڌ ۾ امام رباني جي طريقي نقشبندي کي رواج ڏياريو. ان وقت مخدوم آدم نالي هڪ ٻيو وڏو بزرگ بہ هو. جنهن ڪري ان جي احترام ۾ مير علي شير قانع لکي ٿو تہ: ”هو پاڻ کي ادو سڏائڻ لڳو.“

ان وقت جن جن بزرگن وٽائنئن فيض حاصل ڪيو. تن مان شيخ ابراهيم لوهرائي، سيد فتح محمد، شيخ انيس مخدوم صابر ولهاري ۽ ٻين وڏن اوليائن پڻ ڪائنئن فيض حاصل ڪيو. مخدوم صاحب جي وفات جو سال معلوم ٿي نہ سگهيو آهي. پر اهو معلوم ٿيو آهي تہ سندن وفات ٻارهين صدي جي اوائل ۾ ٿي، سندن مقبرو مڪلي ۾ عيدگاھ جي اتر ڪان آهي.

مخدوم ابوبڪر لاهري ﷫:

ميان ابوبڪر ولد مخدوم ابراهيم نقشبندي عرف نالي چڱو. ٻارهين صديءَ هجري جي وچ وارو بزرگ ٿي گذريو آهي. پاڻ ڪرامتن جو مرڪز رهيو آهي.

"چون ٿا هڪ ڏينهن سندن مسجد ۾ هڪ مست اچي گهڙيو. جماعت کيس روڪڻ لڳي، مگر ميان ابوبڪر چيو تہ ڇڏي ڏيوس. جيڪو بہ مسجد ۾ لنگهي اچي تنهن کي روڪڻ نہ گهرجي. ان ڪلام ڪري فقير تي اهڙو توجھ ٿيو جو مست فقير داناءُ بڻجي اتي ئي هميشہ مسجد ۾ ويهي رهيو."(92)

جڏهن ميان ابوبڪر وفات فرمائي تہ سندس جنازي مٿان عجيب شڪل ۽ عجيب نموني جي آوازن وارن پکين جو ايڏو ميڙ هلندو رهيو جو جيترا بہ ڪانڌي هئا، تن کي پکين جي ڇانو هئي. مڪلي جي قبرستان تائين اها ڇانو هلندي رهي، ايستائين جو جنازي دفن ڪرڻ تائين پکين جي ڇانو قائم هئي.

محمد شريف راڻيپوري ﷫:

پاڻ وقت جو وڏو عالم، محدث، صوفي ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس هڪ نظم "ملن جي سنڌي" نالي مشهور آهي. سندس اهو نظم مخدوم عبدالرحيم مگرئي جي رسالن جي مجموعن ۾ گڏيل آهي. جنهن ڪري عام ماڻهن هن نظم کي محمد شريف بدران گروهڙي جي سنڌي ڪري سمجهندا آهن. انهن نظمن کي مولوي فقير محمد متعلوي جدا ڪتابي صورت ڏياري آهي. مولانا دين محمد ان کي ماهوار رسالي "توحيد" ۾ شايع ڪرايو. هن رسالي ۾ محمد شريف ڄاڻايو آهي تہ ملن قرآن ۽ حديث کي ڇڏي فقہ تي زور ڏنو آهي. هن بزرگ جو زمانو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ شاھ عبداللطيف ڀٽائي جو هو. نموني طور ڪجھ ڪلام جو حصو هيٺ ڏجي ٿو.

1. گهٽي خلق خدا جي، ملن منجهائي
2. ملو ڇئجي تن کي، جي وات پڙهن وائي

3. اندر نہ آهن اکيون، سمجھہ نہ سيائي
4. سوريا وجن ورسيا، چڙيو سٽائي
5. مذهب محمد تاديو، ونن ٻي وائي
6. پرچاءِ آهن پاڻ، هڏ نہ هيڪڙائي
7. هڪڙا چون هڪڙي، ٻين ٻيائي
8. سچي ڪن نہ سيڪا، دڪن ديائي
9. پڙهي چون نہ پڌري معنيٰ مڙائي
10. جيڪا پوين دل ۾ سٽائن ساوائي
11. چي مصلحت آهي، ان ۾ اڳيان ئي آهي.

شيخ محمد ابوالمساڪين ٺٽوي رحمه الله:

مخدوم محمد جي ولادت کان اڳ ۾ سندس ڏاڏي بزرگ محمد آدم نقشبندي رح پنهنجي خليفي مخدوم ابوالقاسم نقشبندي کي فرمايو هو تہ: "منهنجي اولاد مان هڪ مرد پيدا ٿيندو، جنهن جو نالو آخري نبي جهڙو هوندو. پيغمبر خدا وانگر يتيم بہ هوندو، اهو پنهنجي زمان جو قطب هوندو."

مخدوم صاحب جي اها ڳالھہ پوري ٿي، شيخ محمد ولد مخدوم اشرف ولد مخدوم آدم نقشبندي رح جي ولادت کانپوءِ سندس والد بزرگوار سنت ٿي وفات فرمائي ويو. شيخ ابوالقاسم پنهنجي مرشد جي وصيت مطابق صاحبزادي کي پنهنجي تربيت ۽ پرورش ۾ ورتو ۽ وفات وقت پنهنجي امانت سندس حوالي ڪيائين ۽ پنهنجي نياڻي سان بہ شادي ڪرايائين.

ان کان پوءِ سندس ملاقات خواجہ محمد ذڪي مجددي (متوي 1143هہ) سان ٿي، جنهن جي پاڻ بعيت ڪيائون. خواجہ صاحب حج تان جڏهن سنڌ ۾ ٺٽي آيو تہ ابوالمساڪين کي پنهنجي پرسان ويهاري دلداري ڏيندي چيو تہ: "ويندي آءُ توکي پاڻ سان وٺي ويندس." مگر واپس خواجہ محمد ذڪي سورت بندر کان اچي لٿا. اتان شيخ صاحب کي خط لکيائون تہ:

"الخير فيما صنع الله ما ازپنجامي رويم توبايد کہ خودرا آنجا رساني."

يعني تہ جو ڪجھہ الله تعاليٰ ڪيو تنهن ۾ خير آهي، اسان هُت وڃون ٿا، توکي گهرجي تہ اتي پاڻ کي پهچاءِ!

خواجہ صاحب خط پڙهندي سرهند شريف ڏانهن روانو ٿيو. خواجہ محمد ذڪي سرهند ۾ مٿانس تمام گهڻو توجھہ ڪيو. نوازشون ڪيون ۽ سلسلي جي اجازت عطا ڪيائون. ان کان پوءِ کيس ارشاد ٿيو تہ دهلي ۾ وڃي خواجہ

محمد زبير ولد خواجہ ابوالعلي مجددي بن خواجہ حجت الله سان ملاقات ڪريو. خواجہ محمد زبير ان وقت شاهجهان آباد ۾ نقشبندي طريقي جو رشد ارشاد جاري ڪندڙ هو. شهر جا امير و ڪبير ۽ شاهزادا بہ سندس خدمت ۾ ايندا رهندا هئا.

هڪ ڏينهن خواجہ ابوالمساڪين،خواجہ محمد زبير جي خدمت ۾ ويٺو هو تہ ان وقت بادشاهہ وقت جي سواري اچي ناقاهہ وٽان لنگهي، ماڻهو سڀ سواري جي ڏسڻ لاءِ وڌيا. ڪي ڀتين ڪان بيهي ڏسڻ لڳا. خود خواجہ صاحب بہ فرمايو جن دوستن کي ڏسڻ جو شوق هجي پلي وڃي ڏسن. پر خواجہ ابوالمساڪين اتي جو اتي ويٺو هو. خواجہ صاحب فرمائين تہ سنڌ وارن، بادشاهن جون سواريون ڪو نہ ڏٺيون آهن، جيڪڏهن توکي خواهش هجي تہ پلي وڃي ڏس.

ابوالمساڪين جواب ڏنو تہ آءُ جنهن بادشاهہ وٽ آيو آهيان، ان جي خدمت ۾ ويٺو آهيان. ٻئي ڪنهن بادشاهہ جي ڏسڻ جي آرزو ئي ڪو نہ رکان ٿو. شيخ ابوالمساڪين جو چوڻ آهي تہ فقط ان جملي چوڻ تي مون تي ايتري تہ رحمت وسي جو هوند ٻارنهن سال بندگي ڪريان ها تہ بہ ايتري باطني ڪم جي ڪشادگي حاصل نہ ٿئي ها. ان ڪان پوءِ خواجہ محمد زبير مجددي وٽان خلافت جي خدمت ڍڪي ٺٽي ۾ آيا.

ٺٽي ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سان سندس هميشہ اٽڪٽ رهندي هئي. امام رباني جي مڪتوبات جو هڪ نسخو مخدوم صاحب پڙهڻ لاءِ گهريو هئن، جيڪو پاڻ هميشہ لاءِ ڏئي ڇڏيائين. پاڻ نهايت گهڻا مهمان نواز هئا. شيخ صاحب جي مسڪينن سان گهڻي شفقت سبب عرب مسافر ڪيس ابوالمساڪين سڏيندا هئا. "آخري وقت ۾ پاڻ هميشہ لاءِ مڪي شريف ۾ وڃي رهيا. جتي 1149هہ ۾ پنهنجي مالڪ حقيقي سان وڃي مليا."[94]

مير محمد عطا ﷫ ٺٽوي:

پاڻ وڏي مان مرتبي جو مالڪ هو، خوش اخلاق ۽ بامروت بزرگ هو. ان سان گڏوگڏ هڪ بهترين شاعر بہ هو. ٺٽي جي امير خاني ساداتن ۾ هڪ وڏي ممتاز مرتبي جو مالڪ هو. سيد محمد عطا پنهنجي والد ماجد ڪان ادب ۽ فضيلتون تمام گهڻي انداز ۾ سکيو. ڪيترن اميرن، بزرگن ۽ عالمن جي صحبت ۾ اٿيو ويٺو هو. ان ڪري هن تي انهن بزرگن جون ڪوڙ ساريون

عنايتون ٿيل هيون. هو خانداني طور شاعري ۾ بہ مهارت رکندو هو. نظم تمام سٺا لکندو هو.

چون ٿا تہ نوجواني ۾ عشق ڪيو هئائين. حياتان نالي هڪ عورت کي پنهنجي ساهہ جيان سمجهند هو. حياتان جي زندگي جڏهن ختم ٿي تہ پاڻ بہ زندگي کان بيزار ٿي پيو. سندس موت جي واقعي تي چيائين تہ: "هائي حياتم رفت" [95] هن جو حساب لڳايائون تہ حياتان جي وفات جو سال نڪري آيو. (1155هہ)

مير صاحب جي ڪلام جو نمونو هي آهي:

محو گشتم درخيال يار خوشي،
خود شده، آخر عطا غمخوار خوشي،

سندس مقبري جي پٿر تي وفات جي تاريخ هيٺين ريت آهي. نهم شهر رجب 1178هہ پاڻ شاهہ سائين جي وفات کان اٽڪل 13 سال پوءِ وفات ڪيائين.

حوالا/ حاشيا

1. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو پهريون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 86، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
2. ڪتاب ساڳيو، صفحہ 87.
3. تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو ٻيو مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 332، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
4. تاريخ و تذڪره بزرگان سنڌ، شفيع محمد عرف عبدالخالق هاشمي، صفحہ 123، اڪيڊمي المخاديم کهڙا سال 1997ع.
5. تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو ٻيو مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 102، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
6. سنڌي ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحہ 73، ڪائياواڙ بڪ اسٽور لاڙڪاڻو سال 1993ع.
7. مقالات الشعراء، مير علي شير قانع، صفحہ 40، سنڌي ادبي بورڊ سال 1970ع.
8. تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو ٻيو مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 263، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
9. تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو ٻيو سال 1985ع.
10. شاهہ جو رسالو جلد پهريون، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 9، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهہ، سال 1989ع.
11. ڪتاب ساڳيو صفحہ 9

12. تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 25، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
13. شاهہ جو رسالو جلد ٽيون، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 9، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهہ، ساال 1989ع.
14. نينهن جا نعرا، مرتب ڊاڪٽر نوازعلي شوق، صفحہ 2، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1992ع.
15. نينهن جانعرا، مرتب ڊاڪٽر نوازعلي شوق، صفحہ 21، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1992ع.
16. ڪتاب ساڳيو صفحہ 20.
17. تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 289، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
18. ساڳيو صفحہ 86.
19. ساڳيو جلد ٻيو صفحہ 86.
20. تحفته الڪرام، مير علي شير قانع، صفحہ 340، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1976ع.
21. تاريخ تذڪره بزرگان سنڌ، مخدوم الحاج شفيع محمد، صفحہ 132، مڪتبہ عزيز کهڙا، سال 1997ع.
22. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٻيو مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 172، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
23. سامي سفر هلئا، مخدوم غوث محمد گوهر، صفحہ 154، الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي ڪبير، سال 1997ع.
24. تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 172، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1958ع.
25. ڪلهوڙا دور جلد ٻيو غلام رسول مهر، صفحہ 85، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال 1964ع.
26. ڪتاب ساڳيو صفحہ 885
27. ڪتاب ساڳيو صفحہ 886.
28. ڪتاب ساڳيو صفحہ 886.
29. ڪتاب ساڳيو صفحہ 887.
30. ميين شاهہ عنايت جو ڪلام، تحقيق ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 22، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال.....
31. سنڌي ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحہ 90، ڪانياواڙ بڪ اسٽور ڪراچي، سال 1993ع.
32. ڪتاب ساڳيو صفحہ 92.
33. ميين شاهہ عنايت جو ڪلام، تحقيق ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 92، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال......

34. شاھ جو رسالو مرتب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 54، شاھ عبداللطيف ثقافتي مرڪزيت شاھ، سال 1985ع

35. لطيف ڊائجسٽ، ماھوار (مضمون)، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، شاھ عنايت رضوي ۽ شاھ لطيف، صفحہ 13، سال 1989ع

36. سنڌي ادب جو مختصر جائزو اڪبر لغاري، صفحہ 38، نيوفيلڊس حيدرآباد، سال 1999ع

37. ڪتاب ساڳيو صفحہ 38.

38. صوفياءِ سنڌ، پروفيسر معين، صفحہ 131، اڪيڊمي آف ايجوڪيشن نارٿ ناظم آباد ڪراچي، سال 1973ع.

39. ڪتاب ساڳيو صفحہ 132.

40. مخدوم محمد ھاشم ٺٽوي، قادري عبدالرسول، صفحہ 17، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1988ع.

41. تذڪرہ مشاھير سنڌ، ڀاڱو ٻيو مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 254، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.

42. روزانہ اخبار مھراڻ، 7 جون 1968ع، مضمون نگار عبدالله

43. تحفتہ الڪرام، مير علي شير قانع، صفحہ 578، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1976ع

44. تذڪرہ مشاھير سنڌ، ڀاڱو ٽيون مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 97، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال 1986ع.

45. ڪتاب ساڳيو صفحہ 132.

46. ڪتاب ساڳيو صفحہ 132.

47. تذڪرہ مشاھير سنڌ، ڀاڱو ٻيو مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 155، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.

48. تاريخ و تذڪرہ بزرگان سنڌ، مخدوم الحاج شفيع محمد، صفحہ 85، درگاھ ڪھڙا، ضلعو خيرپور ميرس، سال 1997ع

49. سامي سفر ھلئا، مخدوم غوث محمد گوھر، صفحہ 60، الڪبير اڪيڊمي، سال 1970ع

50. سنڌي ادب جي تاريخ، عبدالمجيد ميمڻ، صفحہ 72، ڪائياواڙ بڪ اسٽور، سال 1993ع

51. تذڪرہ مشاھير سنڌ، ڀاڱو پھريون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 124، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.

52. سنڌي ادب جي تاريخ، عبدالمجيد ميمڻ، صفحہ 103، ڪائياواڙ بڪ اسٽور ڪراچي

53. تذڪرہ مشاھير سنڌ، ڀاڱو ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 178، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1986ع.

54. ڪتاب ساڳيو صفحہ 1.

55. تاريخ و تذڪرہ بزرگان سنڌ، مخدوم شفيع محمد، صفحہ 155، درگاھ المناديم ڪھڙا، سال 1947ع

56. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٽيون، صفحه 2، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1976ع.
57. تاريخ و تذڪره بزرگان سنڌ، مخدوم الحاج شفيع محمد، صفحه 150، مخدوم عبدالرحمان شهيد اڪيڊمي درگاهه المخاديم ڪهڙا ضلع خيرپور ميرس، سال 1947ع.
58. تحفته الڪرام، مير علي شير قانع، صفحه 471، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1976ع.
59. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1986ع.
60. قديم سنڌ، مرزا قليچ بيگ، صفحه 400، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1966ع.
61. لواريءَ جا لال، ڊاڪٽر گربخشاڻي، صفحه 43، ناشر انتظاميه جماعت درگاهه لواري شريف، سال 1975ع.
62. ڪتاب ساڳيو صفحه 50.
63. ڪتاب ساڳيو صفحه 56.
64. ابيات سنڌي، خواجه محمد زمان: مترجم ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز سال 1994ع.
65. تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحه 115، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
66. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحه 266، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
67. تحفته الڪرام، مير علي شير قانع، صفحه 501، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1976ع.
68. ڪتاب ساڳيو صفحه 418.
69. لطف اللطيف، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1976ع.
70. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو پهريون مولانا دين محمد وفائي، صفحه 175، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
71. تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحه 157، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1986ع.
72. ڪتاب ساڳيو صفحه 156.
73. تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون مولانا دين محمد وفائي، صفحه 157، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1986ع.
74. ساڳيو جلد پهريون، مولانا دين محمد وفائي، صفحه 114، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 2005ع.
75. ڪتاب ساڳيو صفحو ساڳيو.
76. رساله اويسيه، مخدوم محمد معين ٺٽوي، ترجمو محمد عبدالمقيت شاڪر علي، صفحه 13 زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، سال 2002ع.

77. شاھ جو رسالو جلد پھريون، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحہ 63، شاھ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاھ، سال 1989ع
78. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 155، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
79. سامي سفر هلئا، غوث محمد گوهر، صفحہ 127، الڪبير اڪيڊمي ڪونڙي ڪبير، سال 1997ع
80. تذڪره مشاهير سنڌ، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 140، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
81. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 155، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
82. ڪتاب ساڳيو جلد پھريون، صفحہ 123.
83. ڪتاب ساڳيو ڀاڱو پھريون، صفحہ 88، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 2005ع.
84. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٻيو مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 267 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
85. تحفتہ الڪرام، مير علي شير قانع، صفحہ 201، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
86. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٻيو مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 271، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
87. ڪتاب ساڳيو صفحہ 272.
88. سنڌ و ماٿري ۾ وسندڙ قومون، صفحہ 8، برٽن، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1993ع.
89. قدم ڪاپڙين جا، امداد علي سرائي، صفحہ 130، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1987ع
90. سنڌي ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحہ 86، ڪانيا واڙ بڪ اسٽور ڪراچي، سال 1993ع
91. تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 99 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
92. ڪتاب ساڳيو صفحہ 157.
93. سنڌي ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحہ 85، ڪانيا واڙ بڪ اسٽور ڪراچي، سال 1993ع
94. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، صفحہ 107، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
95. تذڪره مشاهير سنڌ، ڀاڱو ٻيو صفحہ 230، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1957ع.

باب ٽيون

تصوف جي تشريح

(الف) تصوف جي معنيٰ ۽ ان متعلق مختلف عالمن جا رايا

تصوف بابت مختلف عالمن جا ڪيترائي رايا آهن. لفظ صوفي جي مادي يا اشتقاق تي اهل دانش جو وڏو اختلاف رهيو آهي، تصوف جي تحقيق بابت مطالعو ڪندي ڪوڙ سارا نقطا آڏو اچن ٿا. جن بابت ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آهن، تصوف ڪهڙي لفظ مان نڪتو آهي؟ ان بابت عالمن جا ڪي رايا هيٺ ڏجن ٿا:

صفا: دل جي صفائي ۽ پاڪيزگي.

اهل صُفہ: حضور ﷺ جن جي زماني ۾ ڪجهه بزرگ مسجد نبوي ۾ هر وقت عبادت ڪندا رهندا هئا.

صَف: اهي ماڻهو جي نماز ۾ پهرين صف ۾ ويهڻ جي ڪوشش ڪندا هئا.

صفوت الصفا: (گدي جي وارن ڪي چوندا هئا.)

صوفہ: هڪ قديم قبيلي جو نالو جي ڪعبي جي خدمت ڪندا هئا.

ٿيوسوفيا: يوناني لفظ، جنهن جي معنيٰ حڪمت عملي آهي.

صوفانہ: هڪ قسم جو ٻوٽو آهي.

صوف: پشم يا اُنَ.

اهڙي طرح هر هڪ عالم، محقق ۽ بزرگ جون لفظ تصوف ۽ صوفي بابت مختلف وضاحتون آهن. گهري مطالعي مان ڄاڻ پئي ٿي تہ لفظ "صفا" غور ڪرڻ جي لائق آهي. "صفا" جي معنيٰ صفائي آهي ۽ صفائي جو ضد ڪدورت آهي. حضور ﷺ جن فرمايو آهي تہ "ذهب صفوالدينا ويقي ڪدرها" (دنيا مان صفائي هلي وئي ۽ ڪدورت وڃي باقي بچي آهي.) شين جي سٺي حصي کي صفا ۽ خراب حصي کي ڪدورت سڏيندا آهن. صفا، ڪدر جو ضد آهي، ڪدر (ميراڻ) انساني صفتن ۾ شامل آهي. صحيح معنيٰ ۾ سچو صوفي اهو آهي، جو ڪدر کي ڇڏي ڏئي. ڪامل ولي تحقيق ڪندڙ عارف صوفي جي نالي سڏبا آهن.[1] مسلمانن جي ٻن اهم فرقن اهل سنت ۽ اهل تشيع ۾ ٿورو فرق آهي.

اهل سنت صوفي ۽ شيعہ انهيءَ ٽولي کي عارف سڏيندا آهن. مطلب تہ صفا ولادت جي منزل آهي. تصوف صفا جي اهڙي ڳالهہ آهي، جنهن ۾ ڪا شڪايت ناهي، صفا جي معنيٰ روشن ۽ ظاهر آهي.

صفا وارا صوفي ٽن ٽولن ۾ ورهائي سگهجن ٿا. هڪڙا صوفي، ٻيا متصوف ۽ ٽيان مستصوف. حضرت علي هجويريءَ ﷬ جي مشهور ڪتاب "ڪشف المحجوب" جي حوالي سان پنهنجي ڪتاب "تصوف هماري نظر مين" محمد حسن صفدر مٿئين ٽن ٽولن جي حوالي سان لکيو آهي تہ:

صوفي اهو آهي، جيڪو پاڻ کي فنا ڪري حق سان ملي وڃي ۽ نفس جون خواهشون ماري حقيقت سان گڏجي مڪمل سلوڪ جي درجي تائين پهچي وڃي، يعني هن کي خدا جو عرفان حاصل ٿي وڃي.

متصوف اهو آهي، جنهن مڪمل سلوڪ جو ماڳ حاصل نہ ڪيو هجي، بلڪ محنت ۽ مجاهدي سان انهيءَ منزل حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ۽ تصوف بابت وڏا وڏا ڪتاب پڙهي، تصوف جي منزلن ۽ مقامي ماڻهن جي ڄاڻ ٿي وڃيس، فقط ڪتاب جو علم رکندو هجي، پر صوفين جي زندگي کي سامهون رکي پاڻ کي نيڪ بڻائڻ ۾ مشغول رهي.

مستصوف: اهو آهي جنهن عملي طور سلوڪ طئہ نہ ڪيو هجي نہ ئي وري ڪو تصوف تي عملي ڪتاب پڙهيو هجيس، فقط فقيرن وانگر شڪل بڻائي دنيا جي شان شوڪت ۽ دولت هٿ ڪرڻ لاءِ پاڻ کي صوفين وانگر بنائي، مگر ڪيس صوفين جي ڪنهن منزل جي ڄاڻ نہ هجي. اهڙن هٽرادو صوفين لاءِ عارفن جو قول آهي. "المستصوف عندالصوفيہ کالذباب وعند غيرهم کالذباب" (هٽرادو صوفي مک وانگر آهي، جيڪا منهن مٿو پٽيندي رهي ٿي ۽ نفساني خواهشن لاءِ ذليل و خوار ٿئي ٿي.)

اصل ۾ صوفي وصل (ميلاپ) جو صاحب. متصوف احوال جو صاحب ۽ مستصوف فضول جو صاحب آهي. جنهن ماڻهو جي حصي ۾ خدا جو وصل اچي ٿو اهو مراد حاصل ٿيڻ تي ٻئي ڪنهن ڏانهن بہ ڌيان نٿو ڏئي، جنهن ماڻهو جي قسمت ۾ اصول نظر اچي ٿو اهو طريقت جي راهہ تي قائم رهي ٿو ۽ پاڻ کي طريقت جي ڳالهين تي قائم رکي ٿو جيڪو ماڻهو فضول جو صاحب بڻجي ٿو اهو سيني ڳالهين کان محروم رهي ٿو. پاڻ کي ريتن ۽ رسمن جي منزل تي رکي ٿو ان ڪري سيني اڳيان شرمسار رهي ٿو ۽ سندس اڳين پردو اچي وڃي ٿو.[2]

اهڙي طرح تصوف جي وسيع مطلب تي جڏهن ڌيان ڏينداسين تہ فڪري طرح جدا جدا وقت مطابق صوفي بزرگن، عالمن تصوف بابت الڳ

الڳ رايا ڏنا آهن. هر مڪ بزرگ پنهنجي پنهنجي مشاهدي جي تصوير پيش ڪئي آهي. ڪن بزرگن جي خيال موجب تصوف نہ عام آهي، نہ وڏن جي رسم جو نالو بلڪ اولياءَ الله جي برگزيده اخلاقن ۽ سندن زندگيءَ جي طريقي جو نالو آهي. ڪن جو خيال آهي تہ تصوف جا مالڪ اهي آهن. جيڪي نفس جي چنبي مان آزادي ماڻين ٿا ۽ هو خلق جي نظرن ۾ فاني ٿي خالق وٽ وڃي بقا حاصل ڪن ٿا. ڪي وري شريعت جي روح کي تصوف ڪوٺين ٿا ۽ ڪي نفس کي مارڻ ۽ اندر اجارڻ جي معنيٰ کي صوفي سڏين ٿا. مطلب تہ علم ۽ مستي جي فرق ڪري تصوف جا مختلف تعبير ٿيندا رهيا آهن. پر جيڪڏهن انهن تاويلن کي پاسي ڪري حقيقت تي غور ڪبو تہ تصوف جو ماحصل ڪجهہ نہ ڪجهہ ضرور سمجهہ ۾ اچي ويندو. انسان پنهنجي خداداد قوتن کان ڪم وٺي پنهنجي دل کي حقيقت جو آئينو بڻائي ۽ ظاهر کان اڳيرو هلي باطن جو راز بنجي سگهي ٿو. اهو تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن ڪيس نفس کي سمجهڻ جو موقعو ملندو. انهيءَ نفس تي ضابطي ڪانپوءِ جمال ذات ۽ ڪمال صفات جو مشاهدو ماڻيندو. هن پار جو پانڌيئڙو تصوف جو ڏٽي تڏهن ٿي سگهندو، جڏهن مقصد جي تلاش ۾ فڪر جي اٿاهہ سمنڊ جي غواصي شروع ڪندو. سندس پهرين تن جي تُسي ۽ زهد جي منزل آهي. الله پاڪ جو فرمان آهي تہ "اَلَّذِيْنَ جَاهَدُوْ فعنا لنهدينهم سُبلنا" يعني جي اسان لاءِ تڪليفون سهن ٿا ۽ مجاهدا ڪن ٿا، اسان انهن کي نين نين راهن تي وٺي وڃون ٿا."[3]

تصوف بابت جڏهن مهد بن علي القصاب کان سوال ڪيو ويو تہ تصوف ڇا آهي؟ تہ وراڻيائين تہ: "تصوف ان ڪريمانہ اخلاق جو نالو آهي، جو ڪنهن ڪريم زماني ۾ ڪنهن ڪريم شخص کان شريف ماڻهن جي آڏو ٿيو هجي. (پاڻ حضرت جنيد جو استاد هو.)

حضرت جنيد کان تصوف بابت پڇيو ويو تہ وراڻيائين تہ: "تصوف اهو آهي، جو الله پاڪ وٽ ڪنهن بغير تعلق جي رهي." حضرت سمنون رحمة الله عليه تصوف بابت فرمايو تہ: "نہ ڪو ڪنهن چيز جو مالڪ هجين نہ ڪا چيز تنهنجي مالڪ هجي." ابو محمد جريري رحمة الله عليه کان تصوف بابت سوال ڪيو ويو تہ پاڻ فرمايائين تہ: "تصوف نالو آهي هر قسم جي بلند اخلاق جي اندر داخل ٿيڻ جو ۽ هر قسم جي بداخلاقي جي ٻاهر ڪڍڻ جو." عمر بن عثمان مڪيءَ فرمايو تہ: بندو هر گهڙي اهڙي عمل ۾ مصروف رهي ٿو جو ان لمحي لاءِ زياده مناسب هجي."[4] حضرت ابوالحسن نوري تصوف بابت فرمائي ٿو: "التصوف ترک کل حظ النفس" تصوف نفس جي هر مزي کان هٽ ڪڻ جو

نالو آهي. تصوف لاءِ وڏيڪ فرمائي ٿو تہ ”لَيس التصوف رسُوما ولا علوماً ولاکنہ اخلاق“ يعني تصوف رسمن ۽ علمن جو نالو نہ آهي، پر اخلاق آهي.“ تصوف جيڪڏهن رسمن ۾ داخل هجي ها تہ محنت سان ملي وڃي ها. جيڪڏهن علمن جو حصو هجي ها تہ تعليم سان گڏ حاصل ٿي سگهي ها. حقيقت ۾ تصوف اخلاقي رويو آهي، جو هڪ سٺي انسان جو انسان سان هئڻ گهرجي. تصوف بابت ڪنهن بزرگ کان ڪنهن سوال ڪيو تہ ”تون گودڙي ڇو نہ ٿو پائين؟“ هن وراڻيو تہ ”اهو فريب آهي، جو صوفين جي پوشاڪ پائجي ۽ تصوف جو بار کڻڻ جي همٿ نہ هجي. وري سوال ڪيائين تہ ”تون پيلا نيرو لباس ڇو ٿو پائين؟“ وراڻيائينس، ”اسان جو آخري پيغمبر ٽي شيون ڇڏي ويو آهي. هڪ درويشي، ٻيو علم ۽ ٽين تلوار. تلوار طاقت وارن کي هٿ آئي، هنن ان جو غلط استعمال ڪيو. علم عالمن کي ملِيو. هنن ان کي پڙهڻ ۽ پڙهائڻ تائين محدود رکيو. درويشي کي درويشن سنڀاليو ۽ ان کي دولت ميڙڻ جو وسيلو بڻايو. مون انهن ٽنهي قسمن جي ماڻهن جي ڏک ۾ نيرو لباس پاتو آهي.“ [6]

اصل ۾ تصوف خالص اسلامي فڪر مان ڦٽي نڪتل هڪ بي مثال خوبصورت ڦل ڏيندڙ وڻ آهي. جنهن بابت ڪيترن ئي مشرق ۽ مغرب جي عالمن لکيو آهي، ڪيترن جو خيال آهي تہ تصوف يوناني فلسفي جي زير اثر پيدا ٿيو آهي. مغربي مفڪر تصوف کي ويدانت سان ملائيندا آهن، ڪجهہ ٻڌمت جي ويجهو تصوف کي سمجهندا آهن. لڳندو ايئن آهي تہ ڪجهہ مفڪر انهيءَ ڳالهہ تي اصرار ڪندا آهن تہ تصوف جو ڏاتو غير اسلامي قرار ڏنو وڃي. ايئن برابر آهي تہ ٻن تحريڪن جا ڪجهہ اصول هڪجهڙا هجن، مگر هڪجهڙائي جي ڪري هڪ تحريڪ کي ٻي تحريڪ مان نڪتل نہ سمجهيو وڃي. اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ انهن تحريڪن جي شروعات هڪ جهڙين ئي حالتن ۽ سببن جي ڪري هجي.

اهو ئي سبب آهي تہ تصوف جي خيالن جهڙا اظهار هر ملڪ، هر زبان ۽ هر مذهب ۾ ٿيا هجن. شايد ان جو سبب اهو بہ هجي تہ انسان جو ظاهر کان هٽي باطن جي طرف ڌيان ڏيڻ هجي، مگر جهڙي طرح اسلام سان تصوف جو تعلق آهي ۽ صوفي پنهنجي عقيدي جو بنياد فقط قرآن پاڪ کي بڻائيندا آهن. قرآن پاڪ جي تشريح جيڪا تصوف پيش ڪئي آهي، اها عقليت جي نشاندهي ڪري ٿي. تصوف ۾ وسعت آهي، هن جو رخ ڪائنات ڏانهن آهي، هن جو لهجو آفاقي آهي. صوفي خدمت خلق کي بہ اخلاقي معيار

ٻڌائيندا آهن. بني نوع انسان جي خدمت جي بغير صوفي جو ايمان نامڪمل آهي ۽ اخلاقي زندگي انقلابي جذبن کان بغير بلڪل بي معنيٰ آهي. بقول شيخ حميدالدين صوفي جي تہ "طلب اها نہ هئڻ گهرجي تہ حق سبحان کي ڳوليو بلڪ طلب اها هئڻ گهرجي تہ پنهنجي ذات مان انا ختم ڪريو."[7]

حضرت نظام الدين اولياءَ جا هي لفظ تصوف جي تعريف لاءِ مڪمل نہ آهن تہ: "ڪرامتون تصوف جي سلسلي ۾ ڪابہ اهميت نٿيون رکن." حقيقت ۾ تصوف اخلاقي زندگي جو هڪ نظام ۽ نظام ڪائنات جي هڪ مڪمل توجيهہ پيش ڪري ٿو. تصوف جو ڪشف و ڪرامتن سان ڪو واسطو ناهي.[8] حقيقي تصوف مذهب جو روح، اخلاق جي جان ۽ ايمان جو ڪمال آهي، هن جو بنياد شريعت آهي. شيخ حميدالدين هڪ هنڌ فرمايو آهي تہ: "جو شخص آئيني ۾ پنهنجي تصوير ڏسڻ چاهيندو آهي، اهو پهريون آئيني کي صاف ڪندو آهي، اگر ان کي صاف نہ ڪندو تہ تصوير ڏنڌلي نظر ايندس، اهڙي طرح طالب حق جي سلسلي ۾ جو شخص پنهنجي قلب ۽ چهري کي بشري اوصاف کان صاف نٿو ڪري اهو جڻ مشڪلاتن کي ڳولهي لهي ٿو." روحاني ترقي لاءِ شريعت جي وات تي هلڻ لازمي آهي، حقيقي تصوف جو بنياد شريعت آهي ۽ ان جو سرچشمو قرآن و حديث آهي. بقول حضرت خواجہ جنيد بغداديؒ "هي صوفياڻو رستو تہ اهو حاصل ڪري سگهندو جنهن جي ساڄي هٿ تي قرآن شريف ۽ کاٻي هٿ تي سنت نبوي هوندي، جيڪو ٻنهي ڏيئن جي روشني ۾ رستو ڳوليندو، اهو نہ کڏ ۾ ڪرندو نہ ئي بدعتن جي اونداهي ۾ ڦاسندو." مگر صوفين تي سڀ کان وڏو اهو الزام آهي تہ هو الله جي ڪتاب ۽ سنت کان بي پرواهہ هوندا آهن. جنهن شخص جي زندگي شريعت ۽ سنت جي برخلاف هجي، ان کي صوفين جي طبقي ۾ شمار ئي نہ ڪرڻ گهرجي. ڪجهہ ماڻهن کي وري بہ بي علمي جي ڪري اها غلط فهمي آهي تہ تصوف جهل جو مسلڪ آهي ۽ صوفي علم و دين کان ناواقف هئا. جڏهن تہ صوفين سڄو زور علم تي ئي ڏنو آهي. حضرت بابا فريد شڪر گنجؒ فرمايو آهي تہ "جاهل پير شيطان جهڙو هوندو آهي." ان ڪري تصوف شريعت و طريقت ٻنهي تي زور ڏئي ٿو تہ جيئن دنيا پرستي کي سڃاڻي سگهجي. تصوف بابت شيخ الاسلام ابو يحيٰ زڪريا انصاري شافعي رسالہ قشيريہ ۾ لکيو آهي تہ: "تصوف اهو علم آهي، جنهن جي سعادت ابدي جي حصول خاطر تزڪيہ نفس، تصفيہ اخلاق ۽ تعمير ظاهر و باطن جي حالتن جو علم حاصل ٿئي."[9] اهو سڀ ڪجهہ تڏهن حاصل ٿيندو جڏهن انسان

پنهنجي نفس تي ضابطو رکي شريعت جي حڪمن جي پيروي ڪندو. حضرت مجدد الف ثاني جو "تصوف" بابت قول آهي تہ: "نفس اماره کان نجات ئي صوفي جو مقصد هئڻ گهرجي." [10] صوفياءِ ڪرام ڪنهن بہ شخص کي پلي هو ڪيترو بہ وڏو ماڻهو هجي، شريعت جي پابندي کان آجو نہ ڪيو آهي. اهو ئي اسلام آهي، تصوف اسلام جو روح ۽ صحابہ ڪرام جو معمول رهيو آهي، انهن تمام ڳالهين مان چاڻ پئي ٿي تہ تصوف ۾ شريعت کان انڪار جي ڪابہ گنجائش ڪونهي.

(ب) تصوف جي ابتدا ۽ قسم

اسلام کان اڳ تصوف بابت چيو وڃي ٿو تہ پهرين هي فارس ۾ پيدا ٿيو. زرتشتي عقيدا سڄي دنيا ۾ ڦهلجي ويا. هڪ طرف مصر ۽ شام کان يونان ۽ ٻئي طرف چين ۽ هندستان ۾ داخل ٿيا. پر يقين سان ٿو چئي سگهجي تہ تصوف جو بنيادي ماخذ ڪٿان آيو. يعني تصوف بابت واضح ڪا راءِ نٿي ڏئي سگهجي. هتي مختصر طور يوناني، چيني، عيسائي ۽ يهودي پوءِ اسلامي تصوف جي تفصيلي وضاحت ڪئي وڃي ٿي.

"يهودين ۽ عيسائين ۾ ختم نبوت جو عقيدو ڪو نہ هو. هُو هڪ اچڻ واري جي انتظار ۾ رهندا هئا. اهي اچڻ وارا سنئون سڌو خدا وٽان علم حاصل ڪندا هئا. "بائبل جي عهدنامن عتيق ۾ ڪجهہ انهن هستين جا نالا ملن ٿا. جن کي قرآن پاڪ تحريري طور انبياءِ چئي پڪاري ٿو مثلن حضرت نوح ع، حضرت موسيٰ ع ۽ حضرت دائود ع وغيره انهن کان سواءِ ٻيون بہ ڪيتريون ئي هستيون هيون. جن کي يهودي نبي ڪري سڏيندا هئا. مثلن نحمياهہ، يرمياهہ، حرقيل ۽ يوناه وغيره. اصل ۾ اهي يهودين جون مجيل هستيون هيون، جيڪي پيشنگوئيون ڪندا هئا ۽ عورتن کي انهن جي قسمت جو حال ٻڌائيندا هئا. هنن جو عقيدو هو تہ هنن کي خدا جي طرفان سنئون سڌو علم حاصل ٿيندو آهي. اڳتي هلي هن علم هڪ خاص اصطلاح حاصل ڪيو جنهن کي باطني علم يا تصوف سڏيو ويو." [11]

يوناني تصوف:

"يونان ۾ صوفياڻي تصور جو آغاز هڪ شخص آرميئس کان شروع ٿئي ٿو ان وقت مغربي ايشيا ۾ سامي فڪر ۽ زرتشتي عقيدا جام هئا. جن آهستي آهستي عمومي رسمن جي شروعات ڪئي. فلسفي جي فڪر رکندڙ عقليت

پسندن کي انهن رسمن بيزار ڪري ڇڏيو انهن هڪ طرف خير ۽ شر جي پائدار اقدار جي تلاش شروع ڪئي، ٻئي طرف شر کان محفوظ رهڻ جي طريقن کي تلاش ڪرڻ شروع ڪيو انهيءَ ماحول ۾ آرميئس جي باطني رسمن جنم ورتو انهيءَ زهد کي بنياد قرار ڏئي ذاتي تجربي ۽ ان جي فڪري توجيهن جي شروعات ڪئي. هن تاريخ ۾ پهريون دفعو خانقاهه جو بنياد رکيو يوناني دور جي تصوف ۾ هي عقيدو پيدا ٿيو ته: "روح جسم جي بندشن ۽ مادي حدن کان آزاد ٿي وڃي ته هن جي طاقت ۾ تمام گهڻو واڌارو ٿيندو." انهيءَ فڪر تصوف رهبانيت جي شروعات ڪئي. آرميئس کان پوءِ يوناني شاعر پنڊورا اسان جي سامهون اچي ٿو ان جنت جو تصور پيش ڪيو جنهن کان فيثاغورث، سقراط، افلاطون بيحد متاثر ٿيا. فيثا غورث صوفيانه رسمن ۽ روح کي بيحد اهميت ڏني. آرميئس جي نزديڪ نجات لاءِ مجاهدو ۽ رياضت ڪافي هئي، جنهن ۾ فنا يا قرب الاهي جو مقام ويجهو اچي ٿو. فيثا غورث وري انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ جذبات کي ختم ڪرڻ لاءِ چيو ۽ اسان کي ڀلائي، عروج ۽ ارتقا جو هڪ ذريعو سمجهي. هن جي فلسفي مطابق خدا، روح ۽ جسم ٽي مختلف چيزون آهن، خدا روح کي جو خبر مطلق هو جسم ۾ داخل ڪري ڇڏيو. روح کي شر، جسماني جذباتي ۽ خواهشن تي قبضو ڪرڻ ئي روح جو معراج آهي، انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ زهد عبادتون ۽ صوفياٽين رسمن کي رواج ڏنو ويو.

فيثا غورث کان پوءِ يونان جو وڏو فلاسفر فلاطينوس هو هن جي آڏو خدا هر شيءِ کان ماورا آهي، هن جي ويجهو ٻه جهان آهن، هڪ محسوسات جو ٻيو معقولات جو، روح محسوسات جي دنيا سان واسطو رکي ٿو ۽ انسان جي بلندي فقط روح سان ئي واسطو رکي ٿي، هن فلسفي جو اثر عيسائي، يهودي ۽ اسلامي تصوف ۾ گهڻو مليو ٿو.

يهودي تصوف:

يهوديدين وٽ ظاهري رسم جي پابندي تي زور ڏنل آهي، يوناني اثرن جي ڪري يهودين وٽ به تصوف جنم ورتو جنهن جو بهترين نمائندو حڪيم فيلو هو. هن مذهب ۽ فلسفي ٻنهي جو مطالعو ڪيو انهيءَ ۾ مطابقت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. عام طور تي يهودي تصوف ۾ خدا خالق ۽ خدا مطلق جا جدا جدا وجود ملن ٿا. خداءِ خالق انهن وٽ رات جو ضد آهي، پر حقيقي خدا ان کان هڪ الڳ هستي آهي، جو انسانن جي عقل کان ماورا

آهي. انهن خداءِ خالق کي حقيقي خدا جو مشاهدو قرار ڏنو. اهڙي طرح هنن جو تصوف جو مشاهدو عرش تائين محدود رهيو.

عيسائي تصوف:

هن تصوف جو بنياد بابلي ۽ مصري باطنيت ۾ محفوظ آهي. بابلي صوفين وٽ ڪائنيات جا سڀ واقعا نہ فطرت جا قانون آهن ۽ نہ وري انساني ارادن مان ظاهر ٿين ٿا، پر اهي ديوتائن جي فيصلن جو نتيجو آهن. هي ديومالائي فيصلا باطني اسرار آهن، جيڪي انسان هڪ خاص عمل سان حاصل ڪندا آهن. انهيءَ حوالي سان بابل ۾ صوفيانہ حلقا قائم ٿيا. اهي ئي چيزون يونان ۾ ديومالائي صورتون اختيار ڪري ويون. بابل ۽ مصر ۾ اهڙيون ڳالهيون نجوم ۽ ٻين خرافات جي صورت اختيار ڪري ويون. ايران، جواهران ۽ يزدان جي ڪشمڪش وارو فلسفو بابل ۾ اچي پهتو. هت حرمين جون لکتون پراڻين صوفي تحريڪن ۾ اهم مقام رکن ٿيون. "هرميس" ۽ "فيلو" جو همعصر هو. هن جي نظر ۾ انسان فطري طور تي لافاني ۽ ابدي وجود آهي، جڏهن تہ انسان مادي دنيا جي چڪر ۾ ڦاسي پيو آهي، ان ڪري هن جي ابديت ختم ٿي وئي آهي ۽ موت جو شڪار ٿي ويو آهي. جنسي عمل ۾ توالد ۽ تناسل ئي هوط آدم جو باعث آهي، هن کان بچڻ جو فقط هڪ ئي رستو آهي تہ انساني مادو ۽ جسماني تقاضا پوري طرح ختم ڪري ڇڏي ۽ انهن تي ڪنٽرول ڪري. "هرميس" جي نزديڪ اهو انسان جو عمل خدا کي پسند آهي، موت هن کي ڪڏهن بہ نہ ايندو، هي عمل علم آهي، جو پنهنجي نفس جو عرفان آهي. هي عرفان تقويٰ مان حاصل ٿي سگهي ٿو. هن جي حوالي سان ڪائنات خدا ۽ انسان جي وچ ۾ هڪ واسطي جي حيثيت آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪائنات خدا جي تشبيهہ جو عڪس آهي ۽ انسان هن ڪائنات جي پيدائش آهي، انسان هن وسيلي کان سواءِ خدا کي سڃاڻي نہ سگهندو. هي تصور بعد ۾ عيسائين پنهنجو ڪيو ۽ انهن ڪائنات کي مسيح جي وسيلي نجات قرا رڏنو. اهڙي طرح عيسائي حضرت عيسيٰ ع جي مسيح جي لقب سان ڪيترائي صوفي سندس چوڌاري گڏ ٿي ويا. حضرت عيسيٰ ع جي انهيءَ جملي تہ "آسماني بادشاهت توهان جي اندر ۾ آهي، جو پنهنجي پاڻ کي سڃاڻندو اهو بادشاهت حاصل ڪري وٺندو." انهيءَ جملي کان پوءِ عيسائين جي تصوف جي شروعات ٿئي ٿي. هن جي تصوف جو بنيادي شرط اهو آهي تہ

بغير ڪنهن واسطي جي خدا سان تعلق ڪو بہ نٿو رکي سگهي، اهو واسطو صرف مسيح آهي.

عيسائي تصوف جو باني پولوس هو. هن پنهنجي مشاهدن کان پوءِ پنهنجي تعليم جي تبليغ ڪرڻ شروع ڪئي. حضرت عيسيٰ بابت هن جو تصور يوناني فڪر ۽ يهودي مشرڪانہ مذهبن جي تصور جو ميلاپ هو. هن جي نزديڪ حضرت عيسيٰ عہ هڪ روحاني وجود هو جو دلين جي رازن کان واقف هوندو هو. هو انسانن لاءِ پوڄا جي لائق هو. هو انهيءَ لائق هو جو ماڻهن جي مٿان فضل جي بارش ڪري. پولوس کان پوءِ ٻي اهم شخصيت ڪليمنٽ هو. هي يوناني فلسفي ۽ تمام قديم ۽ جديد مذهبن کان پوري طرح آشنا هو. هن جي آڏو خدا جو تصور بلڪل سلبي هو. جنهن ۾ فلاطينوس جو اثر گهڻو هو. خدا تائين پهچڻ لاءِ هو ٽي منزلون ٻڌائي ٿو. پهرين منزل طهارت، جنهن ۾ انسان پاڻ کي نفساني خواهشن کان آزاد ڪري ڇڏي ٿو. ٻي منزل منطقي آهي جو عقلي علم آهي، جنهن ۾ انسان مادي شين کي هن جي صفتن کان الڳ ڪري ٿو. ٽي منزل ۾ مسيح جي وسيع ذات ۾ داخل ٿيڻ آهي، جنهن مان اها ڄاڻ نٿي پئي تہ خدا ڇا آهي، اسان فقط ايترو سمجهي سگهنداسين تہ هو ڇا نہ آهي؟ هي علم سلبي آهي، اثباتي نہ آهي.

”عيسائي تصوف جي ٻي اهم شخصيت آگسٽائن آهي. هن عيسائيت، مانويت، فلسفہ، سائنس ۽ ٻين علمن جو گهرو مطالعو ڪيو. هن اعلان ڪيو تہ انسان فطري طور تي گنهگار آهي ۽ نيڪي بدي اختيار ڪرڻ جي قوت رکي ٿو. نفساني خواهشون شرانگيز آهن، ڪير بہ اهي پوريون ڪري ٿو تہ گنهگار ٿئي ٿو. اهڙي طرح عيسائيت ۾ قنوطيت ۽ رهبانيت جنم ورتو. آگسٽائن جي نزديڪ جذب ۽ مشاهدي جو رستو انساني زندگي جو بهترين ۽ بلند ترين مقصد آهي.“[12]

اسلامي تصوف:

اسلام جي ابتدائي دؤر ۾ لفظ تصوف جو ڪٿي بہ نالو نشان ڪو نہ ٿو ملي، عام مسلمان حضور ﷺ جن ۽ سندن يارن سڳورن جي زندگيءَ ۾ انهيءَ نالي يعني تصوف کان اڻڄاڻ هئا. جڏهن تہ تصوف ۾ ”ٻڌمت، ويدانت، عيسائيت ۽ نوافلاطونيت جا تصورات بہ انهيءَ ۾ گڏجي ويا. ان هوندي بہ هن چوڻ کان نٿو رهي سگهجي تہ تصوف قرآن ۽ سنت جي روحاني ۽ مخف

معنائن جي قدرتي ارتقا آهي. اها تصوف جي خوشبوءِ حضور ﷺ جن جي اسلامي تبليغ ۾ موجود هئي.

پيغمبر اسلام دنيا کي اخوت، مساوات ۽ عدل جي تعليم ڏيڻ لاءِ هن دنيا لاءِ سياسي ۽ مذهبي نظام پيش ڪيو اهو انسانيت جو مڪمل قانون هو. عربستان جا ماڻهوءِ سڄي دنيا جا مظلوم انسان اسلام جي جهنڊي هيٺ متحد ٿي ويا. حجته الوداع جي وقت سرڪار دوعالم جيڪو خطبو ڏنو هو ان ۾ سياست ۽ مذهب جا بنيادي اصول فرمايا هئا:

"اي انسانو! توجهه سان ٻڌو ۽ ياد رکو. شايد اڳتي مون کي توهان سان ملڻ جو موقعو نه ملي سگهي. جاهليت جا سڀ دستور منهنجي پيرن هيٺان آهن، جهڙي طرح توهان هن مهيني هن ڏينهن جي عزت ڪيو ٿا، تهڙي طرح هڪ مسلمان جو خون ٻئي مسلمان تي حرام آهي. رب پاڪ توهان کان هر ڪم جو حساب وٺندو. ڏسو مون کان پوءِ گمراهه نه ٿجو. جهڙي طرح توهان جا حق عورتن تي آهن، اهڙي طرح عورتن جا حق توهان تي آهن، انهن سان نرمي سان پيش اچجو. الله کان ڊڄي انهن جي حقن جو خيال رکجو. غلامن سان نيڪ سلوڪ رکجو جو خود کائو ۽ پهريون، اهو انهن کان کارائجو ۽ پهرائجو. انهن کان جا خطا ٿئي اها درگذر ڪجو يا انهن کي جدا ڪري ڇڏجو، اهي به الله جا بندا آهن، انهن تي سختي نه ڪجو."

"نه عربي کي عجمي تي ۽ نه عجمي کي عربي تي اهميت حاصل آهي. توهان سڀ آدم جو اولاد آهيو ۽ آدم مٽيءَ مان پيدا ٿيو آهي، توهان جي ڪنهن به ڀاءُ جي چيز توهان تي ان وقت تائين حلال ناهي، جيستائين هو توهان کي رضامندي سان نه بخشي، ڏسو ناانصافي نه ڪجو.

مون توهان لاءِ به شيون ڇڏيون آهن، اگر انهن کي مضبوطي سان پڪڙيندؤ ته مون کان پوءِ ڪڏهن به گمراهه نه ٿيندا، اهي آهن قرآن پاڪ ۽ اهلبيت."

"اي انسانو! عمل ۾ خلوص، مسلمانن لاءِ خير خواهي ۽ جماعت ۾ اتحاد اهي ٽئي ڳالهيون اهڙيون آهن، جيڪي سينن کي پاڪ رکنديون آهن. جاهليت جا سڀ مطالبا يعني (انتقامِ خون) باطل ڪيا ويا آهن. سڀ کان پهرين مان پنهنجي خاندان جون خون (ربيعه بن الحرث جي پٽ جو) باطل ڪري ٿو ڇڏيان. جاهليت جو سمورو وياج سڀ کان پهرين مان پنهنجي خاندان جو وياج (عباس بن عبدالمطلب جو) باطل ٿو ڪريان."[13]

حضور ﷺ جن جو مٿيون خطبو نہ فقط حج جو آخري خطبو ھو پر فڪري طرح مسلمانن لاءِ ھڪ وڏي نصيحت ھو. جنھن تي اگر سڀ مسلمان متفق ٿين ھا تہ دنيا ۾ سڀ کان وڏي اھم طاقت مسلمان ھجن ھا ۽ اھي مسلمان جن حضور جن جي ھن خطبي کي ٻڌي لبيڪ چيو ھو اھي صوفين جو پھريون طبقو ھئا. انھن مان حضرت علي ع تصوف جا سرچشما ھئا. تصوف جا ٽي سلسلا چشتيہ، قادريہ ۽ سھرورديہ حضرت علي ع وٽان ظھور پذير ٿيا. باقي ھڪ سلسلو نقشبندي حضرت ابوبڪر رضہ وٽان تخليق ٿيو ھن ٻنھي ھستين کي تصوف جا سرچشما چيو ويندو آھي.

اصل ۾ اسلام ۾ روحاني زندگي جو آغاز حضور ﷺ جن ۽ اصحابن سڳورن جي دور ۾ ٿيو نبي ۽ ان جا اصحابي سڳورا دنيا کان نفرت ڪندا ھئا. دنيا جي رنگينين کان بي نياز ھئا. دنيا جو ڪوبہ چاھہ يا سڪ ڪو نہ ھين. ھو فقط خدا جي طرف توجھہ ڏيندا ھئا ۽ زندگي جي ھر مسئلي جو حل خدا تي يقين ھوندو ھئن. ھنن جو زندگي ۽ موت دنيا لاءِ نہ ھو. اھي فقط رب پاڪ لاءِ زندھہ ھئا. الله جي لاءِ جھاد ڪندا ھئا ۽ خدا جي لاءِ شھادت جي مرتبي کي پسند ڪندا ھئا. حضور ﷺ جن جي سموري زندگي تي نظر وجھبي تہ سندن رات ڏينھن جي عبادت غار حرا ۾ ٿيندي ھئي. حضور جن جي روحاني زندگي مان سندن سڀ اصحاب، حضرت علي ع کان وٺي جيڪو (سندن سوٽ ۽ ناٺي ھو)، حضرت عثمان رضي الله عنه تائين حضرت علي جا ساٿي حضرت بلال حبشي رضہ، حضرت سلمان فارسي ۽ صحيب رومي رضہ جي زندگي جو جيڪڏھن تجزيو ڪيو وڃي تہ اھا بہ روحاني زندگي جي جلوي سان موجزن نظر ايندي، ابي بن ڪعب رضہ ۽ مصعب بن عمير رضہ جي زندگي بہ روحاني رنگ ۾ رڱيل ھئي. [14] انھن اصحابن کان سواءِ ٻين جي زندگي پڻ خشوع ۽ خضوع، عاجزي ۽ انڪساري سان ڀرپور عبادت وارو دور ھو. ھو نفس سان جھاد ڪندا ھئا. دنيا جي ڏيکاءَ کان پري رھندا ھئا. شيطان جا دشمن ھئا. اھڙي خوبصورت زندگي حضور جن جي عملي زندگيءَ مان اصحابن، تابعين ۽ تبع تابعين کي ملي ھئي، پوءِ اھڙو ڪوبہ دور اسلام ۾ نہ گذريو آھي، جو روحانيت کان خالي ھجي.

حقيقت ۾ اصلي تصوف رسول الله ﷺ جن جي زندگي جو نمونو آھي. انھيءَ جو جيڪڏھن بعد جي عابدن ۽ زاھدن جي زندگي سان، جي صوفين جي نالي سان مشھور ٿيا، موازنو ڪيو وڃي تہ معلوم ٿيندو تہ نبي اڪرم ﷺ ۽ صوفين جي زندگي ۾ ھڪ قسم جي يڪسانيت آھي. انھيءَ ذريعي

توھان بہ آساني سان صوفين جي رياضتن ۽ مجاھدن کي روحاني زندگي سان پيوند لڳائي سگھو ٿا جا لڪل ۽ خالص ھئي، جنھن جو بھترين مثال حضور اڪرم ﷺ جن جي حيات طيبہ ھئي، اھا زندگي ڪھڙي ھئي؟ ھي تہ خدا ھڪ آھي. وحدانيت نبي جي زندگي جو سرچشمو ھو. ھي ئي ھو سندن سڄي حيات مبارڪ جو اصل الاصول. ھي ئي اھا شيءِ ھئي جي اسلام جي نبي ﷺ اسان جي آڏو پيش ڪئي، پوءِ جيڪو تصوف ھن روح کان پري رھيو تہ اھو اسلام کان بہ پري رھيو. بعد ۾ تصوف مختلف رنگ اختيار ڪندو ويو. اسلام کان سواءِ ٻيا عنصر پڻ ھن ۾ اثرانداز ٿيندا رھيا. "ھي وحدانيت آھي"، "ھي ھندي تصوف آھي"، "ھي يوناني ۽ مسيحي تصوف آھي." انھن اجنبي عناصرن جي اڪثريت، تصوف کي اسلام جي بلڪل مخالف بڻائي ڇڏيو ورنہ درحقيقت اصل تصوف اھو آھي، جو حيات نبوي جو پرتوءِ قرآن و سنت جي تابع ھجي، دراصل حضور جن جي غار حرا ۾ ايڪانت واري زندگي تصوف جو پھريون ٻج ھئي. جنھن مان زاھدن جي زھد ۽ عابدن جي عبادت ۽ صوفين جي تصوف ميوو ڏنو.

تصوف ھڪ نھايت جامع نالو آھي، جو صرف مختلف، عبادتگذار ۽ دنيا بيزار گروھہ تي رکي سگھجي ٿو. ھن جي تعليم، ھن جو مقصد، ھن جي رياضت ۽ مجاھدي جو محور صرف تزڪيہ نفس ۽ تصفيہ قلب آھي.

تھذيب نفس، محاسبي ۽ مراقبي مان ھي صوفي الھام جي دولت سان سرفراز ٿيا. ان ۾ ڪو بہ شڪ نہ آھي تہ ھي دولت ھن رستي تہ، ھلي حاصل ٿئي ٿي. جيڪو نبي اڪرم ﷺ جن اختيار فرمايو ھو.

اصحابن سڳورن جي پوري زندگي حضور اڪرم ﷺ جن جي فيض صحبت کان پوري طرح متاثر آھي. انھن ۾ زھد ورع ۽ ڪشف جو مادو بدرجہ اتم موجود ھو ۽ ھي پوري طرح الله جي طرف متوجھہ ھئا. حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو قول آھي تہ: "جنھن معرفت الاھي جو ذائقو چکيو ماسوا الله جي بيپرواھہ ٿي ويجي ٿو ۽ ماڻھن کي ھن کي وحشت اچڻ لڳي ٿي." ڇا حضرت عمر رضہ جي دنيا بيزاري جو ٻيو ڪو ثبوت ٿي سگھي ٿو تہ خلافت جي منصب تي قائم ٿيڻ کان پوءِ خطبو ڏئي رھيا آھن ۽ حالت ھي آھي، جو سندن لباس ۾ سورنھن چتيون لڳل آھن. ڇا ھي سچ نہ آھي تہ اڪثر حضرت عمر رضہ پنھنجو لباس خود پنھنجن ھٿن سان ڌوئيندا ھئا؟ ڇا ھي قول سندن نہ آھن تہ "زندگي جي بھترين شيءِ صبر آھي."

حضرت عثمان غني رضہ جو گهڻو وقت عبادت ۽ رياضت ۾ بسر ٿيندو هو. سندس زندگي سراپا زهد ۽ رياضت ۾ بسر ٿيندي هئي. پاڻ هميشہ ياد الاهي ۾ مستغرق رهندا هئا. قرآن شريف جي ذوق ۽ شوق سان تلاوت ڪندا هئا ۽ فرمائيندا هئا تہ: "قرآن منهنجي رب جو ڪتاب آهي، غلام لاءِ ضروري آهي تہ جڏهن بہ هن وٽ آقا جو ڪتاب اچي تہ هر روزان کي ڏسي تہ جيئن هن، جي حڪمن جي صحيح پيروي ڪري سگهي." حضرت عثمان جو قرآن شريف سان شغف جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو تہ عين وقت شهادت وٽس قرآن موجود هو ۽ پاڻ ان جي تلاوت ڪري رهيا هئا.

حضرت علي عہ جي زندگي سواءِ تقويٰ ۽ عبادت جي ڪجھ بہ نہ هئي. هڪ دفعي سندس پيوند لڳل قيمص ڏسي ڪنهن پڇيو تہ يا اميرالمومنين! ايئن ڇو؟ پاڻ فرمايائون تہ جيئن دل خدا کان ڊڄندي رهي، پاڻ هميشہ جوَن جي ماني کائيندا هئا.

اصحاب صفہ جي منزلت ۽ مرتبي کان ڪير بہ انڪار ڪري نٿو سگهي. هنن اسلام جي روحاني تاريخ تي زبردست اثر وڌو آهي، جنهن کي تاريخ ڪڏهن بہ فراموش نٿي ڪري سگهي ۽ خاص ڪري تصوف جي تاريخ تہ هتان ئي شروع ٿئي ٿي، ايتري قدر جو بعض ماڻهن جو خيال آهي تہ "صوفي" جو لفظ اصحاب صفہ مان ئي ورتو ويو آهي. اهل صفہ جو مقدس گروهہ انهن انصارن ۽ مهاجرن تي مشتمل هو جي بلڪل بي نوا هئا. هي جڻ رسول الله ﷺ جا مهمان هئا. انهن وٽ نہ اهل وعيال هو نہ مال و زر. انهن جي ماڻهن کان بيزاري ۽ اهل دنيا کان بي تعلقي تہ ڏسو جو مسجد نبوي جي پر ۾ هڪ حجرو ٺاهيو ويو هو هي سڄي دنيا ۽ وما فيها کان بي پرواهہ ٿي اتي ئي رهڻ لڳا. هنن صرف روح جي طرف توجهہ ڪيو. حضرت ابو نعيم اصحابي رضہ جي هڪ قول مطابق اصحابہ صفہ اهي انسان هئا، جن کي ڪنهن بہ قسم جو ڪاروبار خدا جي ذڪر کان سواءِ غافل نہ ڪري سگهيو. دنيا جي نفع ۽ نقصان جو هنن جي دلين تي ڪو بہ اثر نہ ٿيندو هو. انهن سان خود نبيءَ ﷺ جن محبت ڪندا هئا.

مطلب تہ حضور ﷺ جن جيڪو تصوف سيکاريو ۽ جنهن تصوف جي تعليم ڏني، اها خالص هئي. پاڻ تزڪيہ نفس تي زور ڏنائون. رياضت جا اصول ۽ آئين مقرر ڪيائون. پاڻ سڳورن ﷺ ۽ عبادت جا سڀ آداب سيکاريا ۽ انهن جي هڪ خاص ترتيب وضع قائم ڪئي، انهن اصولن تي اسلام ۾ روحاني زندگي جو آغاز ٿيو. اسلام هڪ خدا جي طرف دلين کي

متوجهه ڪيو. هن جنت جي دعوت پڻ ڏني ۽ جهنم کان به ڊيڄاريو. پر خدا جي محبت کي سڀ کان بالاتر رکي، هن عمل کي اصل قرار ڏنو. هن دنيا ۾ رهي، هن سان تعلق قائم رکندي به هن جي دلڪشي کي بي نيازي سان ٺڪرائڻ جو گُر سيکاريو.

آنحضرت ﷺ ۽ اصحابن سڳورن کان پوءِ تابعين ڪرام آهن. جي دنيا جي ڪنهن به شيءِ کان مغلوب نه ٿيا. يعني دين جي معاملي ۾ زياده کان زياده توجهه ۽ دنيا جي معاملي ۾ زياده کان زياده استغنا. هنن جي اصول حيات جو جيڪڏهن خلاصو ڪيو وڃي ته اهو هي ٿيندو. 1. ذڪر الاهي جي ڪثرت، 2. حب دنيا کان بيزاري، 3. ڪائنات جي مسئلن تي غور و فڪر، 4. اهل دنيا کان بي نيازي، 5. الله تي ڪامل توڪل. هي هئا اهي بنيادي عقيدا، جن تي ڪردار ۽ عمل جو سڄو دارومدار هو. هن روشني ۾ زهد ۽ تصوف جو قافلو اڳتي وڌندو رهيو. پر پوءِ جڏهن اسلامي فتوحات جو دور شروع ٿيو ۽ اسلام جي جهنڊي هيٺ دنيا جو هڪ وڏو حصو اچي ويو. تڏهن عرب فاتحن جي سامهون هڪ نئين تهذيب ۽ رنگا رنگ ثقافت آئي، جنهن ۾ خوشحالي، فارغ البالي ۽ خوشي موجود هئي. هي تهذيب آخرت جي فڪر کان بلڪل خالي هئي. هن ۾ جيڪي نعمتون هيون، سي صرف وقتي هيون. نتيجو اهو نڪتو جو عرب فاتحن جو هڪ وڏو حصو هن تهذيب کان متاثر ٿي هن کي قبولڻ لڳو. هي ماڻهو دنيا ۾ مصروف ٿي ويا، نفس کي پوڄڻ لڳا ۽ خواهشن جي غلامي جي ڦاهي پنهنجي گلي ۾ وجهي ڇڏي. نتيجي ۾ هڪ فساد وارو دور شروع ٿي ويو. جنهن جي مقابلي لاءِ هڪ جماعت پيدا ٿي، جنهن غنا تي فقر کي ترجيح ڏني ۽ هڪ نئون معيار زندگي پيش ڪيو. هي اهي انسان هئا، جيڪي بلڪل گهٽ کائيندا هئا. بلڪل سادو لباس پائيندا هئا. پنهنجو گهڻو وقت ”دنيا کي پيدا ڪرڻ واري“ جي ياد ۾ مستغرق ۽ متحد رهي گذارڻ لڳا. هنن دين کي هر شيءِ تي اوليت ڏني. هنن جي سامهون صرف روح جي بلندي ۽ پاڪيزگي هئي، چنانچه هن ٽولي جو مستقل نالو زاهد ۽ عابد پيو. ”فقير“ جو مستقل اصلاح به هتان شروع ٿيو ڪجهه وقت کان پوءِ هي سڀ نالا جهڪا ٿي ويا ۽ صرف هڪ جامع نالو صوفي وڃي باقي رهيو. ”ابو هاشم ڪوفي (وفات 766ع) پهريون شخص هو جنهن کي صوفي جي نالي سان ڏيو ويو. ان کان پوءِ ٽي صدي جي اوائل ۾ ذوالنون، مصري، بايزيد بسطماني ۽ جنيد بغدادي جو زمانو شروع ٿئي ٿو. حضرت جنيد بغدادي کي موجوده علم تصوف جو هڪ لحاظ کان باني سمجهڻ گهرجي. هن بزرگ جو رجحان شرعي

پابندين جي طرف هو. چنانچہ حضرت جنيد جو هي قول مشهور آهي تہ: "اسان جو علم تصوف, ڪتاب و سنت وٽ قيد آهي, سندس وفات 297هہ ۾ ٿي ۽ کين "سيد الطائفہ" جو نالو ڏنو ويو. حضرت شاهہ ولي الله جي خيال ۾ حضرت جنيد کان تصوف جو ٻيو دور شروع ٿئي ٿو. جنيد بغدادي منصور حلاج جو مرشد چيو وڃي ٿو. منصور جو نعره "اناالحق" اڳتي هلي ڪاروان تصوف جي لاءِ بانگ دار بڻجي ويو. منصور کي لڳ ڀڳ 309هہ ۾ ڦاسي ڏني وئي." [15] هن تاريخي واقعي کان پوءِ هڪ سالن جي اندر تصوف تي ڪجهہ ڪتاب لکيا ويا, جن ۾ ابونصر سراج جي تصنيف "ڪتاب اللمع" ابوطالب مڪي جو "قوت القلوب", امام قشيري جو "الرسالہ" ۽ داتا گنج بخش جو 'ڪشف المحجوب" خاص طور تي قابل ذڪر آهن.

انهيءَ زماني ۾ شيخ ابو سعيد ۽ ابوالحسن ذرقاني بہ ٿي گذريا آهن. هي سڀ صاحب تصوف جي ٽئين دؤر جي ابتدا ڪن ٿا. شيخ ابو سعيد 257هہ ۾ پيدا ٿيا ۽ 440 هہ ۾ وفات ڪيائون. حضرت شاهہ ولي الله هن دؤر باب فرمائن ٿا.

"هن دؤر ۾ تصوف جي طريقي ۾ هڪ ٻي تبديلي ظاهر ٿي, اهلِ ڪمال تہ اڳي وانگر شرعي حڪمن تائين محدود رهيا ۽ خاص باطني احوال ۽ ڪيفيتن کي پنهنجو نصب العين بڻايو ۽ جيڪي خواص الخاص هئا, تن اعمال ۽ احوال کان اڳتي لنگهي "جذب" تائين رسائي حاصل ڪئي. هن "جذب" جي سبب هنن جي سامهون "توجهہ" جي نسبت جو دروازو کلي ويو ۽ انهيءَ ڪري وجود تي تعينيات جا سڀ پردا انهن لاءِ کلي ويا ۽ پنهنجي اکين سان ڏٺائون تہ اها ئي هڪ ذات آهي, جنهن تي سڀني شين جي وجود جو انحصار آهي. جنهن تاريخ ۾ امام غزالي جو شمار صوفين جي جماعت ۾ نٿو ٿئي. بيشڪ هو عالم دين پهرين هو ۽ صوفي بعد ۾. پر تصوف جي سلسلي ۾ سندن خدمتون لائق تحسين آهن. اهل دين جيڪي تصوف جي آزاد خيالي ۽ آزاد مشربي کان بيزار ٿي رهيا هئا ۽ تصوف, جو شرعي پابندين کان آزاد ٿي رهيو هو. امام صاحب انهن ٻنهي کي هڪ ٻئي جي ويجهو ڪيو. عقل جو اسلام جي "تحريڪ معتزلہ" جي نالي سان مذهبي حقيقتن جو شارح بڻجي نڪتو هو سو هيڏانهن هوڏانهن ڀٽڪي آخرڪار امام غزالي جي شخصيت ۾ تصوف جي اڳيان پنهنجي شڪست تسليم ڪري ٿو ۽ اهڙي طرح امام غزالي جي ڪوشش سان اسان جو تصوف مذهب جي مسلم روايتن سان هم آواز ٿئي ٿو. امام غزالي جو 505هہ ۾ انتقال ٿيو. ان کانپوءِ تقريبن پنجاهہ سال

پوءِ علم تصوف جو سڀ کان وڏو مصنف شيخ اڪبر ابن عربي پيدا ٿيو هي زمانو تصوف جي چوٿين دؤر ۾ شمار ٿئي ٿو چنانچه انهيءَ متعلق شاهه ولي الله جو ارشاد آهي:

”هن عهد ۾ اهل ڪمال بزرگن جي ذهنن ۾ مزيد وسعت پيدا ٿئي ٿي ۽ هي بزرگ ڪيفيت ۽ احوال جي منزل کان اڳي وڌي تصوف جي حقيقت تي بحث ڪرڻ لڳا ته ذات واجب الوجود کان هي ڪائنات ڪيئن صادر ٿي؟ انهن بزرگن ڪائنات جي ظهور جي درجن جي تحقيقات ڪئي ۽ ٻڌايو ته واجب الوجود مان سڀ کان اول ڪهڙي شيءِ جو وجود ٿيو ۽ اهو وجود ڪهڙي طرح عمل ۾ آيو. الغرض ته هي ۽ ٻيا اهڙا مسئلا انهن بزرگن جا موضوع بڻجي ويا.“[16] پوءِ تصوف جي جن حقيقتن کي ابن عربي، علم ۽ حڪمت جي زبان ۾ پيش ڪيو هو تنهن کي عطار، رومي ۽ جامي بعد ۾ شعر جي دلڪش، وجد آور ۽ زود اثر پيرائي ۾ ادا ڪيو ۽ اهڙي طرح تصوف خاص کان عام تائين پهتو ۽ هر شخص تصوف جو ڪلمو پڙهڻ لڳو ۽ هن جا باقاعده اصول ۽ قانون تيار ٿيڻ لڳا ۽ ڪيترائي مختلف صوفي سلسلا به شروع ٿيا. هر سلسلو پنهنجي باني جي نالي پويان سڏجڻ لڳو. جيڪي به تصوف ۾ سلسلا شروع ٿيا، انهن ۾ هي چار سلسلا وڌيڪ مشهور ٿيا ۽ اڄا تائين موجود آهن.

انهن جا نالا آهن: چشتيه، قادريه، سهرورديه ۽ نقشبنديه، جن جو ٻين بابن ۾ تفصيلي ذڪر ڪيو ويو آهي.

هاڻ تصوف ۽ صوفي سڳورن جو مختصر تجزيو ڪجي ٿو. تصوف ڪنهن هڪ شيءِ جو نالو نه آهي، پر گهڻيون ئي مختلف شيون ان نالي سان سڏيون وڃن ٿيون، جنهن تصوف جي اسان ترديد ٿا ڪيون. اها ٻي شيءِ آهي ۽ جنهن شيءِ جي اسان اصلاح چاهيون ٿا، اها بلڪل ٻي شيءِ آهي. هڪڙو تصوف اهو آهي جيڪو اسلام جي شروعاتي دور جي صوفين ۾ هو ان جو ڪو الڳ فلسفو نه هو، نه ئي ڪو جدا طريقو هو، اهي ساڳيا ئي عمل هئا، جيڪي قرآن و سنت مان ورتل هئا، انهن سيني جو اهو ئي مقصد هو جيڪو اسلام جو مقصد آهي، يعني الله ڪارڻ اخلاق ۽ الله ڏي توجهه.

ٻيو تصوف اهو آهي، جنهن ۾ ويدانيتي، زرتشتي، يوناني ۽ يهودي فلسفن جي ملاوت ٿي وئي آهي، جنهن ۾ عيسائي راهبن ۽ هندو جوڳين جا طريقا شامل ٿي ويا آهن، جنهن ۾ مشرڪانه خيالن ۽ عملن جي ملاوٽ آهي. هن ۾ شريعت، طريقت ۽ معفرت بلڪل جدا شيون آهن. هڪ ٻئي کان صفا بي تعلق ڪرڻ ته متضاد بڻجي ويون آهن، جنهن ۾ انسان کي ڊرتيءَ تي

خلافت الاهي جي فرض جي سرانجامي لاءِ تيار ڪرڻ بدران ڪيس مختلف ڪمن لاءِ تيار ڪيو پيو وڃي. اسان وٽ ان جو خاتمو ڪرڻ خدا جي دين جي قيام لاءِ ايترو ضروري آهي، جيترو جديد جهالت جو خاتمو. انهن ٻن کان سواءِ هڪ تصوف ٻيو پڻ آهي، جنهن ۾ پهرئين ۽ ٻئي قسم جون خاصيتون ملن ٿيون. هن تصوف جي طريقن کي ڪيترن ئي اهڙن بزرگن ترتيب ڏنو آهي، جيڪي علم جا صاحب هئا، نيڪ نيت هئا، علم جا صاحب ته هئا، پر پنهنجي زماني جي خاصيتن ۽ پراڻي وقت جي اثرن کان بلڪل محفوظ به نه هئا. انهن اسلام جي اصلي تصوف کي سمجهڻ ۽ ان کي جاهلي تصوف جي آلودگين کان پاڪ ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي، پر تنهن هوندي به نظرين ۽ عملن جا جاهلي تصوف ۽ ڏارين طريقن جا ڪجهه اثر رهجي ويا. هن ٽئين قسم جي تصوف واري طريقي جي نه مڪمل تصديق ڪجي ٿي نه مڪمل ترديد. ان تصوف تي هڪ تنقيدي نظر وجهي، ان کي قرآن سنت جي روشني ۾ هن زماني ۾ سڌارڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي. مولانا عبيدالله سنڌي تصوف کي اسلام جو هڪ حصو تسليم ڪري ٿو ۽ لکي ٿو: "ايراني مسلمانن جو پراڻو فلسفو جڏهن عباسين جي دؤر ۾ آيو ته چڙ ان ٻيهر جنم ورتو ۽ ان اسلامي تصوف جو نالو اختيار ڪيو."[17]

(ج) وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود

تصوف جي پيروڪارن ۾ ٻن نظرين جا تذڪرا ٿيندا رهندا آهن. پهريون وحدت الوجود ٻيو وحدت الشهود.

وحدة الوجود: حضرت محي الدين ابن عربي عليه رحمت جڏهن عرفاني نظام جو بنياد وڌو شيخ اڪبر محي الدين ابن عربي پنهنجي ڪشف ۽ شهود جي دعويٰ تي ۽ ڪن آيات ڪريم جي سندن تي وڏي حجت ۽ اصرار سان چوي ٿو ته: "هي ڪائنات پنهنجن سمورين رنگينين ۽ انهن جي ارتقائي هير ڦير سان خالق اعظم کان ڪو الڳ وجود نٿي رکي."[18] وحدة الوجود يا همه اوست (سڀ ڪجهه اهو ئي آهي) تصوف جو روح روان آهي، اڪثر صوفي عارف انهيءَ وحدت الوجودي واٽ تي هليا آهن، پر ان جو تعبير ڪرڻ اهڙو ته نازڪ آهي، جو هڪ قدم هيڏانهن يا هوڏانهن الحاد ۽ اشراڪ جي اوڙاهه ۾ اڇلايو ڇڏي.

هن نظريي جو باني محي الدين ابن عربي ڇهين صدي هجري (628_560) جو نهايت هڪ مشهور مفڪر هو جنهن کي سندس صوفيانه فڪر جي ڪري

شيخ اڪبر سڏيندا هئا. پاڻ سترهين رمضان المبارڪ اندلس جي شهر مرسيہ ۾ جاهہ و جلال ۽ زهد و تقويٰ واري معزز گهراڻي ۾ پيدا ٿيو.[19]

هي پهريون بزرگ هو جنهن تصوف جي هن خاص مڪتبہ فڪر کي پنهنجو عملي موضوع بڻائي، ڪيئي ڪتاب لکيا ۽ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ "ڪائنات ۽ ڪائنات جي خالق جو وجود هڪ آهي، هن کان اڳ بايزيد بسطامي، "سبحاني مااعظم شاني" يا منصور حلاج جي دعويٰ "انالحق" جهڙا نعرا مشهور هئا.

شيخ اڪبر پنهنجي وحدت الوجود جي خيال تي ايڏو تہ مضبوطي سان قائم رهيو، جو دنيا جو ڪو بيو نظريو وٽس انهيءَ لائق بہ نہ هو، جو ان تي غور ڪيو وڃي. شيخ اڪبر هن نظريي جي تائيد ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا ۽ باقاعدي وحدة الوجود جي تبليغ ڪئي. سندس چوڻ هو تہ رب پاڪ جي وجود جا الڳ الڳ پرتوا آهن. اصل وجود هن جي ذات آهي، بيا سڀ هن جا مختلف عڪس آهن. سندس چوڻ هو تہ اسلامي عقيدن جو اولين بنياد توحيد آهي، پر جيڪڏهن وجود جي مرتبي ۾ دوئي کي داخل ڪيو ويو يعني بہ وجود قبول ڪيا ويا تہ توحيد جون پاڙون ڪچجي وينديون. ساري ڪائنات وجود واحد مان پيدا ٿي آهي ۽ وجود واحد پيدا ڪئي آهي ڇو تہ هڪ مخفي خزاني کي عالم آشڪار ڪرڻو هو، تنهن ڪري ذات پاڻ کي صفات ۾ ظاهر ڪرڻ قبول فرمايو ۽ هي ساري ڪائنات نهي. تيئن هي تمام مخلوق انهيءَ "وجود واحد" جي مختلف صفات جا مختلف روپ آهن. مخلوق جو اصل اها ئي هڪ ذات آهي، جنهن مان سڀ نڪتا آهن ۽ واپسي بہ اوڏاهن ويندا. انسان ۽ خدا جي وچ ۾ جا نسبت آهي، تنهن کي شيخ اڪبر "عينيت" يا "قرب ٿو قبولي"[20] ابن العربي جي قولن جو هن نظريي بابت ترجمو ڏجي ٿو.

1. ڪنهن وقت پانهو بلاشڪ رب هوندو آهي، ڪنهن وقت پانهو ري بهتان پانهو هوندو آهي.
2. پوءِ تون ئي پانهو آهين، تون ئي رب آهين جنهن جو خطاب الست ۾ عهد ۽ اقرار آهي.
3. پانهون پانهو آهي، ڪيڏي بہ ترقي ڪري ۽ رب رب آهي، اگر هو ڪيترو ئي نزول ڇو نہ ڪري.[21]

پر وحدة الوجود جي لحاظ کان سڀ ڪجهہ خدا آهي ۽ خدا سڀ ڪجهہ جيئن جر ڦوٽي ۽ پاڻي کي پاڻي بہ چئي سگهجي ٿو:

مثال طور جيئن چنڊ هڪ آهي، پر پاڻي جي مختلف ٿانون ۾ هن جا پاڇا نظر ايندا آهن. پر اصل ۾ وجود مٿئين چنڊ جو آهي يا هڪ احمد نالي شخص آهي، جنهن کي ٻہ ڪن، ٻہ اکيون، ٻہ پير، جگر، دل ۽ دماغ وغيره آهن. احمد جا اهي سڀ عضوا الڳ موجود ٿي رهي نٿا سگهن، جي ٿيا تہ فنا ٿي ويندا، انهن جي وجود جو دارومدار احمد جي وجود تي آهي، تنهن ڪري اهو چوڻ درست ٿيندو تہ اهو سڀ احمد پاڻ آهي. اهڙي طرح ٻيو مثال. هڪ وڻ آهي، جنهن کي ٽِڙ، ٽاريون، گل ۽ ميوو وغيره سڀ آهن، انهن سڀني شين جي هئڻ جو مدار وڻ جي موجودگي تي آهي ۽ آڱر سان اشارو ڪري چئي سگهجي ٿو تہ هي ٽِڙ آهي، هي ڇوڏو آهي، هي گل آهي وغيره. مگر اسان هيئن بہ چئي سگهون ٿا تہ هي سڄو وڻ آهي. "هم اوست" وارن صوفيائي ڪرام جو عقيدو انهيءَ منطق تي مبني آهي.[22] انهيءَ عقيدي جا سنڌ ۾ بزرگ ڪيترائي آهن، جهڙوڪ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست ۽ قادر بخش بيدل وغيره.

اهڙي طرح وحدت الوجود فڪر رکندڙن جو مجموعي نظريو هي آهي تہ ڪل خدا آهي، اسان سڀ ان واحد جا جز آهيون، جڏهن سڀ جز هڪ ٿين ٿا تہ ڪل بڻجي وڃي ٿو.

وحدت الوجود وارن جو چوڻ آهي تہ "ڪائنات جي مخلوق عين صفات باري آهي ۽ صفات نالو آهي ذات باري جي تجليات جو. تنهن ڪري خالق ۽ مخلوق بنيادي اعتبار سان هڪ شيءِ آهن ۽ اول آخر هڪ ٿي وينديون.

عدم کي وجود جو لباس پهرائي نٿو سگهجي، جا شيءِ وجود وٺيو بيٺي آهي. انهيءَ جو "معدوم" ٿيڻ حقيقت جو بدلجي وڃڻ ٿيندو. تنهن ڪري غيرممڪن آهي، ڇو تہ حقيقت بدلجي نٿي سگهي، الله جل و شانہ کان سواءِ سموري مخلوق کي "ممڪن" جو نالو ڏنو ويو آهي. "ممڪن" ڪڏهن بہ "عدم" مان وجود ۾ نٿو اچي. ڇو تہ عدم جو ضد آهي "وجود". تنهن ڪري ممڪن جيڪڏهن وجود ۾ آيو تہ ضرور "ذات" مان وجود ورتو هوندائين، تنهن ڪري ڪڏهن بہ معدوم نٿو ٿي سگهي.

انسان جو وجود ڇاڪاڻ تہ اعتباري وجود آهي، تنهن ڪري انسان کان جا بہ عمل جي گهر ڪئي وئي آهي، سان بہ اعتباري هئڻ گهرجي ۽ نہ حقيقي.

الله جل و شانہ هڪ مخفي خزانو هو جنهن پاڻ کي ظاهر ڪرڻ لاءِ اهي سمورا روپ حدون ۽ حالات قبول ڪيا، جن سان پوري ڪائنات پريل آهي.

حقيقي توحيد تہ فقط اها آهي، جو وجود اڪبر کان سواءِ ٻيو ڪو بہ وجود قبول نہ ڪيو وڃي، ڇا عرش تي ڇا فرش تي.

اهو وحدت الوجود جو ئي اثر هو. جو ممڪن (بندو) ”امڪان“ جون حدون لتاڙي قاب قوسين تائين ”واجب“ جي ويجهو وڃي پهتو. جي نه ته جيئن ”عدم“ وجود جي نور کان محروم آهي، تيئن ”ممڪن“ به قاب قوسين تائين ڪين پهچي سگهي ها. پر اها حقيقت آهي ته ايئن ٿيو ۽ پستي کان بلندي تائين چڙهائي، جنهن کي معراج ٿو چيو وڃي. آئيندي به ممڪن کي ميسر ٿي سگهي ٿي. ”وجود“ ۽ ”ممڪن“ جي وچ ۾ جي حجابات آهن، سي پري ٿي سگهن ٿا. دوئي متجي سگهي ٿي ۽ حقيقت جو نور انسان جي اندر پيدا ٿي سگهي ٿو. ايتري قدر جو انسان ”اني اناالله“ جي دعويٰ ڪري ٿو.

الله تعاليٰ آسمان ۽ زمين جو نور آهي، انهيءَ آفتاب وجود جي نور پنهنجي شعاع سان ڪائنات کي وجود جو هڪ رنگين گلدستو بڻايو. جيڪو سندس ضياءَ يعني مرڪز ڏي موٽ کائي، ته هن رنگ برنگي دنيا جو ڪو نشان به نه رهي، جنهن ڪري جن هستين جون نگاهون ظاهر ۽ باطن کي ڏسي ٿيون سگهن ۽ جي وجود جي رازن کان واقف آهن، تن کي تصوير جي ٻنهي طرفن جي ڄاڻ آهي، اهي آئينو به ڏسن ٿا ۽ جنهن جو پرتو آئيني ۾ آهي، تنهن کي به ڏسن ٿا ۽ سمجهن ٿا ته حقيقت هڪ ئي آهي. حضرت علي ع جو فرمودو آهي ته ”لوڪشف الغطاءَ ما ازددت يقيناً“ يعني جيڪڏهن ڪائنات جي ظاهري نيرنگين جا حجابات پري ٿي وڃن ته به اسرار جي رازدارن جي يقين ۽ عرفان ۾ ڪوئي فرق نظر نه ايندو. معرفت ڪڏهن به خارجي وسيلن جي مدد سان هٿ نه ايندي آهي، بلڪ ”صفات“ هميشه ”ذات“ تائين پهچڻ ۾ رهبري ڪندي ٿي رهي. ”ظاهر“ ئي ”باطن“ جو ڏس ڏئي سگهي ٿو. جيئن چيو ويو ته ”عرفت رُبي بُربي“ رب کي رب جي وسيلي سان ڄاتم. هڪ وڻ جو پيدا ٿو ٿئي ۽ وڏي ٿو جنهن مان تاريون ٿيون نڪرن، گل ٿا پيدا ٿين. اهو درخت ”هوعينها“ وانگر پنهنجي ٻج کان جدا وجود رکي ٿو ڇا؟ ۽ جيئن اهو وڻ آخر سميٽجي پنهنجي اصل ٻج جي صورت اختيار ڪري ٿو. تيئن انسان به آخر ذات واحد ۾ گم ٿي ٿو وڃي. ”واليہ ترجع الامور“ جو اهو ئي مطلب آهي.

”نحن اقرب اليہ من حب اللوريد“ جا هستي شهه رڳ جي ويجهو آهي، سا ئي انسان جي هستي جو مرڪز به آهي. اها ئي قوت انسان جي رڳ ۾ سمايل آهي، تنهن ڪري جيئن جيئن انسان جو روح عارضي ڪثافت کان پاڪ ٿيندو ٿو وڃي، تيئن تيئن ظاهري حجابات به هٽندا ٿا وڃن. تجليات چئوطرف ٿيون نظر اچن، هي هو جو فرق نٿو رهي، دوئي ختم ٿي وڃي ٿي، انهيءَ منزل تي عارف دعويٰ ٿو ڪري ته ”سبحاني مان اعظم شاني.“[23]

بهرحال وحدت الوجود جي فلسفي وارن جو چوڻ آهي تہ الله تعاليٰ هر ڪنهن ڪک، پن، ساهہ واري ۾ موجود آهي، هي دنيا رب جي ذات جو پرتوو آهي، رب پاڪ انسان جي اندر ۾ موجود آهي ۽ الله تعاليٰ جون صفتون بہ هر ڪنهن انسان ۾ آهن. فرق صرف اهو آهي تہ انسان رب پاڪ جو تخليق ڪيل آهي، ان ڪري اندر جي آئيني کي دنياوي خواهشن کان پاڪ صاف رکي، ايئن ڪرڻ سان هو پنهنجي جيئن جو تيئن تصوير ڏسي سگهندو ۽ کري کوٽي جي تميز بہ ڪري سگهندو.

وحدت الوجود بابت ڪجهہ قرآني آيتون، حديثون ۽ مقولا هيٺ ڏجن ٿا:

"وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَفِيْ اَنْفُسِكُمْ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ" (قرآني آيت)

ترجمو: ۽ اهو توهان سان آهي، جتي بہ توهين هوندا. اوهان جي جانين ۾ آهي پوءِ ڇو نٿا ڏسو.

"وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ" (قرآني آيت)

ترجمو: ۽ انسان ويجها آهيون ساهہ جي رڳن کان.

حديثون ۽ مقولا

"رَاَيْتَ رَبِّيْ بعين رَبِّيْ" (حديث)

ترجمو: مون پنهنجي رب کي رب جي اکين سان ڏٺو.

"الانسان سِرّیْ وَانا سِرّہٗ" (صوفياڻو مقولو)

ترجمو: انسان منهنجو راز ۽ مان انسان جو راز آهيان.

"خلق الادم علیٰ صورته" (صوفياڻو مقولو)

ترجمو: آدم کي پنهنجي صورت تي پيدا ڪيائين.

"من خدا ايم" (صوفياڻو مقولو)

ترجمو: مان خدا آهيان. [24]

ان کان سواءِ وحدت الوجود جي فلسفي بابت شاهہ عبداللطيف جا ڪيترائي بيت موجود آهن. جن مان هڪ مثال طور ڏجي ٿو:

جو تر تک تنوار، وڻ ٽڻ وائي هيڪڙي،
سيئي شيءِ ٿيا، سوري سزاوار،
هم منصور هزار، ڪهڙا چاڙهيو چاڙهيئن. [25]

وحدت الشهود

"هن نظرئي جو اڳواڻ حضرت "مجدد الف ثاني شيخ احمد سرهندي. 14 شوال 971هه مطابق 26 جون 1564ع ۾ سرهند ۾ پيدا ٿيو. سندس اصل نالو احمد هو لقب بدرالدين ۽ ڪنيت ابوالبرڪات. پاڻ خليفي ٻئي حضرت عمر فاروق رضه جي اولاد مان هئا."[26]

مرشد خواجه باقي بالله نقشبندي هئس. هن وصال 1034هجري ۾ ڪيو. هن "همه ازاوست" يعني سڀ ڪجهه ان کان آهي، جو نعرو بلند ڪيو. اگرچه جملي هستي جو بنياد وجود ڪل خدا آهي، پر پيدا ٿيڻ بعد عالم ناسوت (مادي دنيا) پنهنجي جدا هستي رکي ٿي. خدا پاڪ اعليٰ ذات آهي، ان لاءِ روح سان هلڻو پوندو. ان جي مقابلي ۾ صفائي (مادو) سچ، ڪوڙ ثواب، گناهه سزا ۽ جزا آهي. انسان کي گناهه ۽ گمراهي مان ڪڍي راهه ثواب جي حق ۽ طرف هلائڻ لاءِ، مذهب ۽ شريعت جي قاعدن ۽ قانونن جي ضرورت آهي. وحدت الوجود جي نظريي ۾ عقيدو رکندڙن جو خيال آهي ته "همه اوست" صحيح آهي. هنن جي خيال مطابق خدا تعاليٰ کان سواءِ ٻين جو وجود اگرچه حقيقي نه آهي ۽ اعتباري آهي ته به الڳ آهي، ڇو ته هنن جو وجود الڳ محسوس ٿئي ٿو. خدا تعاليٰ ڪائنات جي سلسلي کان الڳ ۽ هڪ بلڪل نياري طاقتور ۽ ذات آهي، ڪنهن به پرتوي، پاڇولي جي ڪا حيثيت نه آهي.

وحدت الشهود وارا خدا کي ئي سڀ ڪجهه سمجهن ٿا ۽ شريعت کي اهم سمجهن ٿا. هنن جو چوڻ آهي: "خالق ۽ مخلوق ٻه جدا حقيقتون آهن. جي نه اڳ ڪڏهن هڪ هئا ۽ نه آئيندي ڪڏهن هنن جي هڪ ٿيڻ جو امڪان آهي.

ممڪنات کي الله تعاليٰ "عدم" مان پنهنجي قدرت جي زور تي وجود ۾ آندو ۽ وري جڏهن به مرضي پويس ته هو "ممڪن" کي "عدم" جي اونداهي ۾ فنا ڪري سگهي ٿو. ذات "باري" ممڪن کي "پاڻ" مان وجود ۾ ڪين آندو. بلڪ سندس صفات جڏهن "عدم" تي پنهنجون تجليون وڌيون ته صفات جي تجلين ۽ جي گڏجڻ مان ممڪن وجود ۾ آيو.

انساني وجود خالق اڪبر جي وجود کان هڪ جدا شيءِ آهي ۽ الله جي قدرت جو مظهر آهي، تنهن ڪري شرعي احڪامن جي عملي تقاضا حقيقي بنيادن تي هوندي ۽ نه اعتباري.

الله غني عن العالمين يعني الله جل و شانه. ڪنهن به لحاظ سان مخلوق جو محتاج ناهي، بلڪ مخلوق هنن جي محتاج آهي، ڇو ته صمديت حقيقي فقط کيس حاصل آهي.

حقيقي توحيد هيءَ آهي تہ ذات ۽ صفات باري کي ڪنهن بہ شريڪ کان پاڪ سمجهيو وڃي ۽ ان کي مخلوق کي قطعاً هڪ عليحده وجود قبول ڪيو وڃي.

اهو غلط آهي تہ "ممڪن"، "امڪان" جون حدون لتاڙي "وجود" تائين وڃي پهتو جنهن کي معراج تو چئجي. "ممڪن"، "امڪان" جي حدن اندر ئي رهيو، اهو جيڪي ڪجهہ ٿيو سو "امڪان" جو معراج نہ هو بلڪ "عبديت" جو ڪمال هو. معراج تي وڃڻ وارو "عينيت" جي حجت جي آسري تي نہ بلڪ "عبديت" جي وسيلي اوج تي پهتو ۽ معراج تي پهچائڻ واري بہ ڪنهن رشتي يا ناتي جي اثرن کان پاڪ رهي پنهنجي ڪامل عبد کي "هي ۽ هو" جو سير ڪرايو ۽ اتي بہ عبد ۽ معبود جو امتياز قائم رهيو. سبحان الذي اسري بعبده ليلا من المسجد الحرام الي المسجد الاقصيٰ (پاڪ آهي اها ذات. جا پانهنجي بندي کي راتون رات مسجدالحرام کان مسجدالاقصيٰ تائين وٺي وئي.)

ذات واجب يقيناً آسمان ۽ زمين جو نور آهي، پر آسمان ۽ زمين تي نور نہ آهي. اهي گهٽي ۾ گهٽ ظلمت آهن، ڇو تہ جي نور هجن ها تہ "نور" جو عڪس نور تي نہ پوندو آهي، روشني روشني کي قبول نہ ڪندي آهي، ڏينهن جو ڪو بہ ڏيئو ڪين ٻاريندو. تنهن ڪري نور جي لطافت کي قبول ڪرڻ لاءِ ظلمت جي ڪثافت گهرجي. جيڪڏهن "ذات" پنهنجو "نور" واپس وٺي تہ گهٽي ۾ گهٽ تمام ممڪنات "ظلمت" ۾ وري گم ٿي ويندا. پر اهي حقيقت واحد ۾ ڇو وڃي ملن؟

"ممڪن" ڪڏهن بہ پنهنجي امڪان جي حدن کان ٻاهر نٽو نڪري سگهي. "عرفانِ ربي" ڪو بہ ممڪن پنهنجي ڪوشش سان حاصل نٽو ڪري سگهي. سواءِ انهيءَ حالت جي خداوند ڪريم خود ان کي پنهنجي معرفت عطا فرمائي ۽ اهو ئي صحيح مطلب آهي. "عَرفت ربي بربي" جو.

"قرب" جو مفهوم "ممڪن" ۽ ممڪن جي وچ ۾ قبول ڪري ٿو سگهجي، پر "واجب" ۽ ممڪن جي وچ ۾ "قرب" جو صحيح اندازو مشڪل آهي.[27] بهرحال شيخ مجدد الف ثاني رب پاڪ کي اصل طاقت قرار ڏيندي باقي ٻين دنيا جي چيزن کي ان جي تخليق قرار ڏنو آهي. تنهن هوندي بہ قبول "خواجہ هاشم ڪشمي شيخ محي الدين ابن العربي قدس سره" توحيد وجود جي پوري نفي ناهي ڪئي، بلڪ هن کي توحيد شهودي کان گهٽ هڪ مقام قرار ڏنو آهي ۽ توحيد وغيره امور خلافيہ بابت چيو آهي تہ قطب، ابدال ۽ اوتار

جي جنهن باطني نظام کي شيخ ابن العربي تصوف ۾ داخل ڪيو آهي، ان کي ترقي ڏئي طريقه مجدديه يعني وحدت الشهود کي وحدت الوجود کان اڳ واري منزل قرار ڏيڻ جي سمجهاڻي ڏني آهي.[28]

(د) سنڌي ڪنڌ ۾ تصوف جي شروعات

ڇهين صدي هجري ۽ ٻارهين صدي عيسوي اسلامي تاريخ ۾ خاص اهميت رکن ٿيون. هنن صدين ۾ وسيع اسلامي دنيا ۾ وسيع ملڪ جو واڌارو ٿي رهيو هو جو قدرتي خزانن ۽ انساني صلاحيتن جي ڪري شاهوڪار دور هو ان ڪري ٿي ننڍو ڪنڌ هندستان، اسلامي دعوت جو عالمگير مرڪز ۽ اسلامي علم جو محافظ بنجڻ هن علائقي جو مقدر بنجي چڪو هو.

هن صدي جي شروعات ۾ ظالم تاتارين پنهنجي بربريت ۽ وحشيانه ظلمن سان وڏن وڏن نامي گرامي ملڪن جي شهرن، جيڪي علم و تهذيب جا علمبردار هئا، اهي هنن جي حملن جي ڪري تباهه ۽ برباد ٿي ويا. شريفن جي عزت و ناموس مٽيءَ ۾ ملي وئي. بخارا، سمرقند، همدان، زنجان، قزوين، نيشاپور، خوارزم ۽ مرڪز خلافت بغداد ۾ به هن فتني ڪرُ ڪٽي قديم تهذيب کي تباهه ڪرڻ شروع ڪيو. اهڙي طرح تاتارين جي حملن عالم اسلام جي قديم اسلامي دنيا ۾ سياسي زوال سان گڏوگڏ فڪري ۽ علمي ترقين جي مٿان ڪارا تباهه ڪندڙ ڪکر اُياري ڇڏيا.

ان وقت سموري عالم اسلام ۾ هندستان ئي هڪ اهڙو ملڪ هو جو هن وڏي ۾ وڏي فتني کان محفوظ هو. هن ملڪ تي پرجوش ترڪي نسل جي خاندانن جي حڪومت هئي، جيڪا تاتارين ۽ مغلن سان ويڙهاند ڪري پئي سگهي. اهي پنهنجي ايماني طاقت ۽ اسلامي جوش ۾ جنگي قوت رکندڙ ۽ شجاعت وارا هئا. تاتاري ۽ مغل هر هر هندستان تي حملا ڪندا رهيا ۽ هارائيندا رهيا. فقط علاءُالدين خلجي جي زماني ۾ چنگيزي مغلن پنج دفعا هندستان تي حملو ڪيو. پهريون حملو 696هه ۾ ڪيو. چوٿين ۽ پنجين حملن ۾ سلطان جي طرفان ملڪ تغلق (ملڪ غازي) مردانگي ڏيکاري مغلن کي شڪست فاش ڏني.

”دران روزبار مغول راهوس هندوستان، بردل سردشدو دندان طمع کند گشت.“[29]

ترجمو: انهن ڏينهن ۾ مغلن جي هندستان فتح ڪرڻ جي هوس ٿڌي ٿي وئي. انهن جا ڏند هميشه لاءِ ڪٽا ٿي ويا.

اهڙي طرح عالم اسلام جي بهترين خاندان جن کي پنهنجي ناموس ۽ ايمان عزيز هو جي بهترين دل و دماغ وارا هئا. سي پنهنجي وطن ۾ سکون ۽ اطمينان کان محروم ٿي ويا هئا. اهي هندستان جي جديد دارالامن ۽ دارالسلام جي طرف هجرت ڪري آيا. لائق ترين انسان ۽ شريف ترين خاندان جو هي سيلاب ايران، ترڪستان ۽ عراق جي طرف بار بار ايندو رهيو هنن جي ڪري دهلي هڪ بين الاقوامي شهر ۽ رشڪ بغداد بڻجي ويو. نه فقط دهلي بلڪ هندستان جا ٻيا شهر به شيراز ۽ يمن سان همسري ڪرڻ لڳا. مؤرخين ضياءُالدين برني ۽ ٻين هن شريف خاندان ۽ استاد وقت، علماءِ نامدار مشائخ جي فهرست ڏني آهي، جيڪي تاتارين جي شر ڪري لڏي هندستان آيا هئا ۽ درس و تدريس جي اهم ڪم ۾ مصروف ٿي ويا هئا ۽ عالم اسلام جا اهم حصا بڻجي ويا هئا. اهي اسلام جي فڪري ۽ روحاني قوت بنجي ويا هئا.

اسلامي هند جا معمار: "اسلامي دنيا جي لاءِ هندستان جي دريافت وڏو اهم انقلاب هو هت پهرين صدي هجري کان ئي اسلام جا حوصلي مند دستا اچڻ شروع ٿي ويا هئا. ان کان سواءِ برصغير هند ۾ اسلامي مرڪز خانقاهون، ننڍين ننڍين ٻيٽن وانگر قائم ٿيندي رهيون. پر حقيقت ۾ هندستان جي فتح جو سهرو سلطان محمود غزنوي (241هه) ۽ سلطان شهاب الدين غوري (602هه) هٿان ٿيو. اهڙي طرح روحاني تسخير ۽ اخلاقي، ايماني فتح خواجه بزرگ شيخ الاسلام معين الدين چشتي جي اڳواڻي ۾ ٿي."[30]

تصوف جي تمام گهڻي ترقي مغليه دور ۾ ٿي. "مغليه خاندان جو سلطان ظهيرالدين بابر تيمور نسل جو هو جيڪو ٻارهن سالن جي عمر ۾ ترڪستان جي شهر فرغانه ۾ تخت نشين ٿيو هو. پر مخالفن سان ڏکهي ويڙهه کان پوءِ هن ڪابل ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي ۽ پوءِ هندستان جي اميرن جي دعوت تي، جيڪي ابراهيم لوڌي جي رويي کان تنگ هئا. انهن جي چوڻ تي هند ۾ آيو. هن 1526ع ۾ پاڻي پت جي ميدان ۾ ابراهيم لوڌي کي شڪست ڏئي دهلي تي قبضو ڪيو."[31] بهرحال هندستان ۾ مختلف دور حڪومت ۾ صوفياء ڪرام جو اسلام جي واڌاري ۾ صوفياڻي مزاج کي عام ڪرڻ ۾ وڏو حصو هو. هن دور جو شيخ ابن عربي وڏو عالم ۽ مفڪر هو جنهن صوفياڻي نظام جو پهريون نظريو وحدت الوجود ڏنو. ابن العربي پنهنجي تصنيفن ۾ آيات قرآني ۽ نبي ڪريم جي حديثن جي تمام گهڻي ترجماني ڪئي. اڪبر بادشاهه جي زماني ۾ سڀ کان وڏو اثر رسوخ رکندڙ بااثر شيخ الاسلام مخدوم الملڪ سلطان پور (نواح جالندر) مولانا عبدالقادر سرهندي، جنهن کي علم ڪيميا،

فقہ ۽ ٻين اسلامي علمن ۾ ڪمال حاصل هو. مغليہ دور ۾ سڀ کان وڏي ۽ اهم شخصيت حضرت مجدد الف ثاني هو جنهن وحدت الشھود جو نظريو ڏنو. جيڪو وحدت الوجود جي نظريي جو مخالف هو. هن شيخ اڪبر محي الدين ابن العربي ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي جي ڪتابن جو نهايت غور سان مطالعو ڪيو هو. حضرت جن سڄي عمر ٽن شخصيتن کان متاثر رهيا. پهريون هن جو والد بزرگوار مخدوم عبدالواحد ﷺ هو جو سندس استاد ۽ پير و مرشد بہ هو ٻيو خواجہ باقي بالله قدس سره. ٽيون شيخ يعقوب صوفي ڪشميري [32] انهن عالمن، مفڪرن ۽ صوفين کان سواءِ ٻين اهل الله ۽ بزرگن بہ جيڪي تصوف جي مختلف مڪتبہ فڪر سان رابطو رکندا هئا. انهن بہ اسلام جي ترقي لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو ۽ هتان جي عوام کي اسلامي تعليم کان واقف ڪرايو. هندستان جي مختلف دور حڪومت ۾ ڪيترن صوفين انفرادي طور تبليغ ۽ اشاعت جو ڪم ڪيو ۽ ڪيتريون ئي ڪاميابيون حاصل ڪيون، پر اصل ۾ تصوف جو بنيادي ڪم نفس جي تهذيب ۽ تزڪيو هو. صوفي مفڪرن ۽ دانشورن بنيادي بحث ۽ بنيادي فڪر ۽ هنن جي تعليم جي طريقي بابت مختلف مستقل ڪتاب لکيا ۽ وڏي علمي انداز ۾ روشني وڌي. اها ڪوشش فقط تاريخ هند تائين محدود ڪو نہ هئي، بلڪ اها هم گير ڪوشش هئي، انهيءَ منظم ڪوشش جو اصل حدف خود اسلام ۽ پيغمبر اسلام رسول اڪرم ﷺ جي حيات طيبہ.

برصغير ۾ اسلام جي اشاعت صوفين جي سرگرمي جو اثر آهي، ان وقت صوفين جون خانقاهون، ظلم، ستم ۽ جبر سان ڀريل دنيا ۾ پناهگاهون هونديون هيون، جتي ڏکايل انسانن جي زخمن تي شفقت ۽ محبت جو پيار ڀريو هٿ رکيو ويندو هو. هنن خانقاهن جا دروازا سڀن لاءِ کليل هوندا هئا. هن قسم جون جڳهون ئي هونديون هيون، جتي هندو مسلمان، جوڳي، قلندر، جوان ۽ ٻڍا شهري، ڳوٺاڻا، عورتون ۽ مرد سڀ ڪٺا ٿيندا هئا. انهيءَ سلسلي ۾ خاص طرح "چشتيہ سلسلي جو اصول هو تہ هندو ۽ غير مذهب سان سٺا تعلقات رکيا وڃن." [33]

اهو سڀ ڪجهہ هندستان ۾ تصوف جي مختلف سلسلن جي حوالي سان ٿيو انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ هند ۾ غير مذهب رکندڙن، صوفين جي هٿان اسلام قبول ڪيو. "اها هڪ الڳ شيءِ آهي تہ اسلام جي ترقي لاءِ تصوف سان تعلق رکندڙ الله وارن جو اصلاح تربيت جو مخصوص طريقو هو. هند جي عوام جو مسلمان ٿيڻ اهڙن ڪيترن ئي صوفياءِ ڪرام جو مخلص ۽ بي لوث فڪر،

خيالن، رسمن ۽ رجحانن جي ذريعي ٿيو."[34] اهي رسمون اسلامي تهذيب جون حصو بڻجي ويون. شيخ محمد اڪرام جو چوڻ آهي ته خواجه باقي بالله جي اچڻ کان اڳ هندستان ۾ ايران ۽ عراق جي صوفياڻي فڪر جو اثر هو. مثلاً قادريه سلسلي جو باني شيخ عبدالقادر جيلاني بغداد جو رهڻ وارو هو. سهروردي سلسلو به بغداد جي ڀرسان سهرورد ڳوٺ مان شروع ٿيو. چشتيه سلسلو به خراسان جي هڪ بستيءَ مان چشت کان منسوب ٿيو انهن تنهي سلسلن ۾ ٿورا ٿورا اختلاف هئا. پر انهن جو روحاني پس منظر هڪ هو. تنهي سلسلن ۾ صلح ڪل جو طريقو مقبول هو جنهن تحت غير مروج طريقن مان به ڪجهه نه ڪجهه حاصل ڪيو ويندو هو. تنهي سلسلن ۾ شرعي آزادي ٿوري گهڻي هئي، ان ڪري ٽئي سلسلا وحدت الوجود سلسلي سان گهڻو سلهاڙيل هئا. انهن ٽنهي سلسلن کي مقبوليت حاصل هئي. هند ۽ سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جو باني شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني فڪر و عمل جي اعتبار کان اسلام جي اڳواڻي ۾ شريڪ هو. هندستان ۾ مسلمانن جي تعداد ۾ واڌاري سان گڏوگڏ صوفين جو وقار به وڌندو رهيو عظيم صوفين جون درگاهون زيارت گاهن ۾ تبديل ٿي ويون.

جهانگير جي زماني جي شروعات ۾ برصغير ۾ تصوف جي نقشبندي سلسلي کي فروغ حاصل ٿي رهيو هو. ان زماني ۾ قادري سلسلو به فڪري طور تي پاڻ کي مڃائي چڪو هو. هن سلسلي جي بزرگن نعمت الله ۽ مخدوم جيلاني قادري سلسلي کي تمام گهڻو وڌايو هو. اهڙي طرح آزاد خيال صوفين جي دوستي ۾ دارا شڪوه جي ذهني ارتقا ۽ عقيدو وحدت اديان جي طرف هو. سندس پهرين ڪاوش سفينة الاولياءَ آهي، جنهن ۾ هن پاڻ کي تصوف جي قادري سلسلي سان پنهنجي وابستگي ڏيکاري آهي. هن جو ٻيو ڪتاب سڪينة الاولياءَ آهي. هو وحدت الوجودي فلسفي سان واسطو رکندڙ هو. هو اڪثر هڪ هندو عالم بابا لال داس سان الاهيات جي مسئلي تي بحث ڪندو هو. انهن بحثن جي روئيداد چندر ڀان مڪالمن جي صورت ۾ مرتب ڪئي آهي. انهن مڪالمن ۾ داراشڪوه جي مذهبي خيالات کي سمجهڻ ۾ مدد ملي ٿي. داراشڪوه جي فلسفي سان ٽڪراءُ ۾ اورنگزيب هو. جيڪو وحدت الشهود جو قائل هو.

بهرحال تصوف جي هن ٻنهي نظرين جي دؤر ۾ ٿلهي ليکي مذهب اسلام جي تمام گهڻي ترقي ٿي، تصوف جا سيئي سلسلا رب پاڪ ڏي ويجهڻ واري شاهي رستي جا پنڌ ۾ پيچرا هئا، جيڪي مختلف سلسلن جي نمائندگي ڪندي پنهنجي رب جي وحدانيت جي شاهدي ڏين ٿا.

قاضي جاويد پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو تہ: ”ڪيترن ئي سببن جي حوالي سان برصغير ۾ مقامي ۽ اسلامي ثقافتي گروهن جي درميان تهذيبي سطح سڀ کان وڏو وسيلو تصوف هو جنهن مختلف گروهن کي بنا ڪنهن متڀيد جي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ جو ڪم ڪيو ۽ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ برصغير ۾ اسلام جي اشاعت زياده تر صوفياءِ ڪرام ڪئي.(35)

(هہ) سنڌ ۾ تصوف جي شروعات

سنڌ جي سرزمين روحانيت سان پريل، رچيل ۽ خدا جي ٻانهن سان پيار ڪرڻ وارن جي ڌرتي آهي، اهوئي سبب آهي، جو محبوب خدا حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن فرمايو هو تہ: ”مون کي سنڌ ملڪ مان ٿڌي هير ٿي لڳي.“ ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي سونهارن بزرگن ۽ عظيم المرتب انسانن جو درس ۽ تدريس سڄي دنيا جي انسانن لاءِ امن آشتي خير و برڪت جو پيغام رهيو آهي.

سنڌ ۾ روحانيت بابت مغربي مفڪرن جو اشارو مشرق جي حوالي سان ٿيل آهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جون حدون ازل کان وسيع رهيون آهن، تنهن ڪري برصغير ۾ روحانيت جو مرڪز سنڌ کي چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نہ ٿيندو. ”ڪيمبرج جي نامياري پروفيسر ۽ تاريخ ادب عربي جي ليکڪ ڊاڪٽر آرنڪلسن پنهنجي هڪ ڪتاب رومي (لنڊن 1950ع) منجهہ گذريل ٻن عالمي جنگين جي خون خرابي تي بحث ڪندي يورپ کي مشورو ڏنو تہ اُهي ”مشرق“ (سنڌ) جي صوفين، مفڪرن ۽ اوليائن جي تحريرن جو مطالعو ڪن، ڇاڪاڻ تہ:

“This will open their eyes, and will see that the universe is spiritual.

ترجمو: انهيءَ سان انهن جون اکيون کلي وينديون ۽ اهي هن حقيقت کي سمجهي سگهندا تہ هيءَ ڪائنات هڪ روحاني حقيقت آهي.

سنڌ جي سرزمين علم ۽ دانش جو مرڪز رهي آهي. ويدانيت، الاهيات، فلسفي، حساب، طب، نجوم، ادب ۽ اخلاق تي هزارين ڪتاب تاليف ڪيا ويا. جي ايامن کان وٺي سنڌ ۾ پڙهيا ويندا آهن. سنڌ بابت ”ابن خردازبہ (250هہ) سنڌ اندر جن شهرن جو بيان ڪيو آهي. ان مان پتو پئي ٿو تہ: ”عرب بلوچستان کان وٺي گجرات تائين سڀ کي سنڌ سمجهندا هئا.“ (36) علامہ سمعاني شروعاتي دور جي سنڌي محدثن ۽ محققن جو ڪافي ذڪر ڪيو آهي. امام اوزاعي حديث جي وڏن امان ۾ شمار ٿئي ٿو سو بہ السندي، ڪري ليکيو ويندو آهي، ابو معشر بن عبدالرحمان جو حديث، رجال، فقہ ۽ مغازي جو

امام آهي، سو بہ سنڌي هو. حافظ ابو محمد خلف بن سالم کي ابن حجر السندي البغدادي والحافظ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. ابو نصرت فتح السندي کي فقيہ ۽ امام ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ابو عطا سنڌي کي عرب شاعرن استاد شاعر ۽ قادرالڪلام ڪري مڃيو آهي، اهڙي طرح ڪيترن ئي سنڌي ڪتابن کي عربي زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو.

"سنڌ کي اهو بہ فخر آهي امام زين العابدين جو اهلبيت عظام جو سرچشمو آهي، سندس والده جو تعلق سنڌ سان آهي، ان طرح امام ابوحنيفہ، امام اعظم ۽ امام اوزاعي بہ سنڌي نسل جا آهن. شيخ صدرالدين بکري جنهن سان مشهور سياح ابن بطوطہ 734ھ ۾ مليو. مولانا ظهيرالدين بکري فقھ ۽ اصول فقہ جو امام هو. سندس بہ ڪتاب العلم ۽ طبقات حنفيہ مشهور آهن. ڏهين صدي هجري ۾ مير محمود ميرڪ ۽ شيخ عبدالوهاب پوراني مشهور آهن، مخدوم محمد فخر پوٽہ ۽ ان جو خاندان بہ فقھ ۾ مشهور آهن، مخدوم بلاول رحمۃ اللہ علیہ صاحب طريقت عالم ۽ محدث هو. قاضي ڏتو سيوهاڻي، مير معصوم بکري جو استاد هو. ڪيس مرزا شاھ حسن امام جارالله زمخشري ثاني سڏيو ويندو هو. اهو مخدوم بلاول جو شاگرد هو. مخدوم رڪن الدين "شرح اربعين" جو مصنف بہ مخدوم بلاول جو شاگرد هو. يارهين ۽ ٻارهين صدي هجري ۾ پاٽ، ٺٽو نصرپور، بکر، کهڙا، سيوهڻ، بوبڪ ۽ هالا علم ۽ تصوف جا مرڪز رهيا. مخدوم ضياءُالدين ٺٽوي، شيخ ابوالحسن ٺٽوي، مخدوم معين الدين ٺٽوي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، محمد ابوالحسن ڪبير، مخدوم عبداللطيف ٺٽوي، مخدوم حامد اگهمي، فقيرالله شڪارپوري، مخدوم عارف سيوهاڻي، مخدوم حيات سنڌي، مخدوم عابد سنڌي ۽ مخدوم محمد زمان لواري شريف. تيرهين صدي هجري ۾ فض الله پاٽائي، مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي، محمد ابراهيم ۽ مخدوم عبدالڪريم جن سنڌ ۾ علم و دانش ۽ تصوف جا واهڙ وهائي ڇڏيا. هنن مختلف علمن، حديث، تفسير، نحو ادب، فقھ ۽ شعر و شاعريءَ ۾ وڏو درجو حاصل ڪيو هو. بشاري مقدسي سنڌ جي ماڻهن لاءِ لکيو آهي تہ "هتي جا رهاڪو لائق ۽ بامروت آهن، ڪين اسلام جي تازگي حاصل آهي، هتي عالم تمام گهڻا آهن، نيڪي ۽ خيرات ڪندا آهن." (37)

سنڌ ۾ تصوف جي ابتدا بابت ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ "اسلام جي اچڻ کان پوءِ سنڌي واپارين اسلام قبول ڪيو ۽ سلون ۽ انڊونيشيا جي ٻيٽن ۾ وڃي اسلام جي تبليغ ڪئي. اها هڪ تاريخي حقيقت

آهي تہ سنڌ جا سوداگر واپار سانگي ڏورانهان ڏيهہ ڏوريندا هئا ۽ پري پري ويندا هئا. شاهہ لطيف جي رسالي جا بہ سر سر سريراڳ ۽ سر ساموندي پڻ ان پس منظر ۾ آهن. علامہ نور احمد قادري جي تحقيقاتي رپورٽ، جيڪا روزنامہ جنگ جي 5 مارچ 1965ع جي پرچي ۾ شايع ٿي، جنهن ۾ هن لکيو آهي تہ "انڊونيشيا ۾ اسلام سنڌي سوداگرن پکيڙيو." اڳتي هلي ڄاڻايو اٿس تہ اهي سنڌي مبلغ حضرت خواجہ حسن بصري جا معتقد هئا. ان مان ڄاڻ ملي ٿي تہ 2 صدي هجري ۾ سنڌ ۾ حضرت خواجہ حسن بصري جي تعليم جو اثر پهچي چڪو هو. هو لکي ٿو تہ "ان زماني ۾ جيتوڻيڪ صوفي ۽ تصوف لفظ مروج نہ ٿيا هئا، پر صوفيانہ تعليم جي شروعات حضرت خواجہ حسن بصري رحمة الله عليه جي ذريعي شروع ٿي چڪي هئي. ڇاڪاڻ جو تصوف جا سڀ سلسلا هن بزرگ جي ذريعي حضرت علي ڪرم الله وجهہ تائين پهچن ٿا. حضرت خواجہ حسن بصري رحمة الله عليه پهرين رجب 110هہ مطابق، آڪٽوبر 728ع تي وفات ڪئي. خواجہ صاحب کان جن علمي ۽ روحاني فيض حاصل ڪيو، انهيءَ تبليغ ڪري سنڌ ۾ اسلام سڀ کان پهرين ڦهلايو. اصل ۾ اهي سنڌي واپاري هئا، جيڪي ڏيهہ کان سواءِ پرڏيهہ واپار جي سلسلي ۾ وڃي اسلام ڦهلائڻ جو ڪم ڪندا هئا. تاريخ جي ڪتابن ۽ تذڪرن ۾ اهڙن سنڌي سوداگردن، عالمن ۽ بزرگن جا نالا محفوظ ڪونهن، ڇاڪاڻ جو ان دور ۾ سنڌي ۾ لکيل ڪو بہ ڪتاب موجود ڪونهي، پر عربي ڪتابن ۾ انهن عالمن، فاضلن جا ڪجهہ نالا ملن ٿا، انهن مان ڪجهہ نالا هيٺ ڏجن ٿا. هڪ عالم ۽ فاضل ربيع بن صبيح السعدي هو جيڪو بصرا کان سنڌ ۾ آيو هو. ڪيس بصرا ۾ اسلام جو پهريون مصنف تسليم ڪيو ويو آهي. اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ هن حضرت خواجہ حسن بصري کان حديثون روايت ڪيون آهن. هن کان جن ٻين عالمن حديثون روايت ڪيون، انهن مان صوفيانہ سلسلي جي بزرگ سفيان ثوري جو نالو بہ ملي ٿو جنهن سنڌ ۾ اچي ان فيض جي ونڊ ورڇ ڪئي. هن بہ حضرت حسن بصري کان روحاني علم حاصل ڪيو هو. عربي ڪتابن ۾ سنڌ جي ڪيترن عالمن، فاضلن ۽ محدثن جا نالا ملن ٿا، جي سنڌ مان عربستان ويا، اتي پنهنجي علمي فضيلت جي ڪري مشهور ٿيا.[38]

صوفيانہ مسلڪ لاڳاپيل ٻي ۽ ٽي صدي هجري ۾ جن بزرگن جا نالا ملن ٿا، انهن مان حضرت بايزيد بسطامي رحمة الله عليه جو نالو قابل ذڪر آهي. هن بزرگ (261هہ مطابق 875ع) ۾ وفات ڪئي. "تذڪرن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن جي ملاقات سنڌي بزرگ ابو علي سنڌي سان ٿي هئي. ابو علي سنڌي صوفيانہ

تعليم کان واقف هو. حضرت بايزيد فرمائي ٿو تہ: ”مون کانئس فنا ۽ توحيد يعني تصوف جو علم سکيو ۽ ابو علي مون کان الحمد ۽ قل هوالله جو تفصير معلوم ڪيو.“ ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ ٻي صدي هجري کان ٽي صدي هجري تائين سنڌ ۾ تصوف جي تعليم رائج ٿي، بلڪ ان کان پوءِ اچا تائين بہ سنڌ جي عالمن ۾ تصوف جي اصولن جو اثر نظر اچي ٿو. ابوالعباس محمد بن محمد وراق ديبلي اصل ۾ ديبل جو رهاڪو هو. هو عربستان وڃي علم حديث حاصل ڪري وڏو عالم فاضل محدث ٿيو. ان کان پوءِ اسلامي ملڪن جو بہ سير سفر ڪيائين ۽ (345هہ مطابق 956ع) ۾ وفات ڪيائين. هو وڏو محدث، عابد ۽ زاهد هو ان دؤر جو هڪ ٻيو سنڌي عالم ملي ٿو جنهن جو نالو احمد سنڌي آهي، مطلب تہ ٽين ۽ چوٿين صدي عيسوي ۾ اهڙن ڪيترن سنڌي عالمن جا نالا ملن ٿا، جيڪي سنڌ مان بغداد وڃي بصري ۽ ٻين شهرن ۾ رهيا، اتي علمي دنيا ۾ پنهنجو نالو ڪڍيائون. هنن جي جيڪا رهڻي ڪهڻي بيان ٿيل آهي. انهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هو صوفيانہ تعليم جو عملي نمونو هئا ۽ سنڌ ۾ صوفيانہ تعليم موجود هئي.[39]

ڪلهوڙن جي دور ۾ تہ سنڌي عالمن سنڌ ۾ تصوف جو تمام گهڻو پرچار ڪيو، جن ۾ مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءُالدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مولوي عبدالخالق، مخدوم غلام محمد بگائي، قاضي عبدالڪريم، ميون عيسيٰ، مولوي محمد حسين، محمد شريف راٽيپوري، پير محمد راشد روضي ڌڻي ۽ مخدوم عبدالرئوف ڀٽي هئا. سنڌ ۾ ڪلهوڙن حاڪمن جو وڏو ڏاڏو ميان آدم شاھ بہ نقشبندي سلسلي سان سلهاڙيل هو. پيري مريدي جو سلسلو سنڌ جي عوام آدم شاھ سان رکيو. سو ميان عبدالنبي تائين ڦهچندي ڦهچندي خودبخود ختم ٿي ويو. ڪلهوڙن جي دور ۾ سڀ کان وڏو تصوف جو مالڪ شاھ عبداللطيف ڀٽائي هو. جيڪو روايتن مطابق قادري سلسلي سان واسطو رکندڙ بزرگ ۽ شاعر هو. مگر شاھ سائين وٽ اسلام ۽ تصوف بابت پنهنجا ويچار هئا. شاھ لطيف پنهنجي دور ۾ صوفيانہ اختلافات رکندڙ نہ هو. پر هڪ سچو مسلمان ۽ صحيح صوفي شاعر هو ان ڪري پاڻ اويسي سلسلي سان لاڳاپيل گهڻو لڳندو هو. هن سلسلي بابت مخدوم مصن سان خط و ڪتابت بہ ٿيل اٿس.

(و) سنڌ جي سماج تي تصوف جو اثر

سنڌ ڌرتي شروع کان ئي رواداري ۽ هڪجهڙائي جو پيغام ڏيندڙ عوام جي سرزمين رهي آهي. هتان جا ماڻهو انسان دوست، سخي، بهادر، عالم، فاضل، شاعر، مصنف، درويش ۽ اولياءَ الله رهيا آهن. سنڌ جي سرزمين جا قديم زماني کان عرب دنيا سان تعلقات رهيا آهن. لکين سال پراڻي هيءَ ڌرتي پنهنجي دامن ۾ هزارين تهذيبن کي سموهيو اٿل بيٺي آهي. انسان لکن سالن کان هن ڌرتي کي رونق بخشي آهي ۽ مٿس پنهنجي خوشبوءِ جا ڇٽ ڇٽيا آهن.

سنڌ جو عوام هوندئن ئي نياز نوڙت ۽ يڪدم پنهنجو ڪرڻ واري عمل ۾ اڳيرو رهيو آهي. بنيادي طور پنهنجو پاڻ سان سچو ٿيڻ، سماج ۾ سچائي جو نظام قائم ڪرڻ ۾ سنڌي عوام جو وڏو حصو آهي. شاهہ لطيف جي زماني ۾ ٻارهين صدي هجري ۾ ڪجهہ انتها پسندن پوري معاشري کي لوڏي ڇڏيو. مٿان وري ان وقت جا ديني عالم زبردستي اسلام قبول ڪرائي فخر ڪندا هئا. ان ڪري سنڌ جي عوام ۾ خوف، مايوسي، عدم تحفظ ۽ بي يقيني پکڙجي وئي. انهيءَ دور ۾ ڪجهہ صوفين گڏجي همہ گير تحريڪ هلائي، جنهن جي نتيجي ۾ هڪ طرف سنڌ جي عوام سک جو ساهہ کنيو مذهبي اختلاف ختم ڪرڻ ۾ اهي صوفي ڪامياب ويا. خاص طرح شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ مخدوم معين الدين ٺٽوي جهڙا اهم عالمن اهو ڪم سرانجام ڏنو. ان کان سواءِ لطيف جي هڪ وڏي معاصر بزرگ شاهہ عنايت شهيد جيڪو هڪ وڏي عالم سان گڏوگڏ هڪ سياسي ۽ سماجي شعور رکندڙ مفڪر بہ هو. تہ هڪ قادري مسلڪ جو بيباڪ ڪامل صوفي درويش بہ هو. جڏهن ايران ۽ عراق جو سير سفر ڪري حيدرآباد دکن ۾ برهانپور مان ٿيندو تصوف جون سيئي منزلون طئي ڪندو پنهنجي مرشد عبدالمالڪ بن شاهہ عبدالله شاهہ کان اجازت وٺي سنڌ آيو تہ سندس مرشد تحفي ۾ ڪيس تلوار ڏني هئي، سنڌ ۾ اچي پهرين ٺٽي ۾ رهيو هو جتي هن تصوف جي تعليم ڏيڻ سان گڏوگڏ هڪ نظرياتي تعليم بہ ڏني تہ هي سڀ زمينون رب پاڪ جون آهن، هن زمين تي جيڪو بہ محنت ڪندو اها هن جي آهي، يعني جيڪو "کيڙيندو سو کائيندو" هن نعري ڪري، هو سنڌ جي هارين، نارين، پورهيتن ۾ مقبول ٿي ويو. "شاهہ عنايت ڪجهہ وقت بعد ميرانپور جهوڪ ۾ اچي رهيو هو. هن جي نوراني نور ورحاني رنگ "جيڪو کيڙي سو کائي" جي نعري کان متاثر ٿي هزارين ماڻهو سندس مريد بڻيا. شاهہ عنايت حق جو قائل درويش هو هن جي شهرت حاسدن کان

سَنئي نہ وئي. جن وجي دهلي جي حڪامن جا ڪن ڀريا. سرڪاري سطح تي اهڙي رحمدل انسان ۽ ڪمال درويش تي ڪوڙا الزام لڳايا ويا تہ هو مغلن جي خلاف عوام کي ڀڙڪائي رهيو آهي. مغلن جي لشڪر ميران پور جي ڳوٺ جو گهيراءُ ڪيو. شاهہ عنايت جي مريدن انهن سان مقابلو ڪيو جنهن بعد گورنر اعظم خان جي فرمان تي مير شهدادخان ۽ ميان محمد خان ڪلهوڙي شاهہ عنايت کي دوکي سان دعوت ڏئي شهيد ڪيو. اهو المناڪ واقعو 1718ع جو آهي. (40)

مٿين احوال مان اها ڄاڻ پئي ٿي تہ سنڌ جا صوفي نظرياتي طور عوام جا نہ فقط اڳواڻ هئا. پر خادم بہ هئا. اهڙن عارفن ۽ شاعرن ۾ بہ وري هڪڙا همہ اوست جا پوئلڳ شاعر آهن. جي سمجهن ٿا تہ سڀ ڪجهہ حق منجهان آهي، پر "همہ اوست" جي مهراڻ ۾ موجون ماٽيندڙ عاشق ڄاڻن ٿا تہ سڀ ڪجهہ هو يعني "حق" يا "برهم" پاڻ آهي. وجود حقيقي هڪ آهي، فقط خدا موجود آهي، ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي، هر شيءِ انهيءَ مان آهي ۽ انهيءَ ۾ آهي. جيئن سمنڊ ۾ لهرون، موجون. جن جو وجود حقيقي ناهي، پر اضافي آهي پر اصل ۾ سمنڊ آهي. تيئن خدا تعاليٰ بہ واحد آهي. خدا جي وحدانيت جو اهو تصور محض تجريدي نہ آهي، پر هي هڪ اهڙو مرڪزي نقطو آهي، جنهن مان ڪيترائي ڪرڻا ڦٽي نڪتا آهن. حضرت علي ع کان حضرت امام حسين ع محي الدين ابن العربي، منصور حلاج، بايزيد بسطاماني ۽ جنيد بغداد کان ٿيندو برصغير ڏکڻ ايشيا ۾ حضرت داتا گنج بخش، بابا فريد گنج شڪر، سنڌ ۾ قلندر لعل شهباز، شاهہ عنايت شهيد، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ بيدل بيڪس سڀ تصوف جو درس ڏيندا رهيا آهن. تصوف جو ڪم ئي آهي، انسان کي انسان بنجڻ جي ترغيب ڏيڻ، ان فڪر جي ذريعي انسان پنهنجي خالق جي حوالي سان پنهنجي سڃاڻپ ڪائنات سان ڪندو آهي. وچ ۾ آيل فاصلا گهٽبا رهندا آهن. اهڙي طرح دنيا جي مڙني مذهبن ۽ ڌرمن جا اصول ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ انساني وحدت جو تصور ڏين ٿا. اصل ۾ نائين صدي عيسوي ڌاري جڏهن بايزيد بسطامي وادي سنڌ ۾ آيو تہ اتي هڪ سنڌي ڪيس اپنشد جي واٽي پڙهائي:

تد توم اسي	(تون هو آهين)
سہ اهم	(هو مان آهيان)
اهم برهم اسمي	(مان برهم آهيان)

ان سنڌي بايزيد کي سمجهايو ته منجهس ٿي الله جو نور آهي ۽ هو خود الله آهي، تنهن تي بايزيد کي ان مضمون سان واسطيدار قرآن شريف جي هڪ آيت ياد آئي: "ونحن اقرب اليہ من حبل الوريد" (الله اسان کي ساهه جي رڳن کان به ويجهو آهي.) بايزيد ان سنڌي کي قرآن پاڪ جي علم کان واقف ڪيو اهو سنڌي وري بايزيد کي ويداني سمجهائيندو رهيو. ايستائين جو ٻئي هڪ ٻئي کان متاثر ٿيا، جو بايزيد ويدانت جي اثر هيٺ مڪمل صوفي ٿيو ۽ اهو سنڌي قرآن پاڪ پڙهي مسلمان ٿيو جو ابو علي السنڌي جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو.(42)

مٿئين حوالي مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌ جي ماڻهن ۾ شروع کان ئي روحانيت هئي، ويدانت ۾ تصوف هڪ محبت سان پيش اچڻ وارا آهن. مهمان نوازي، سخاوت، صاف دل، نرم دل ۽ ٻيون انيڪ خوبيون سنڌ جي ماڻهن ۾ موجود هيون، پر تصوف وري هنن کي وڌيڪ نياز نوڙت، پيار ۽ پريم جو سرچشمو بڻائي ڇڏيو. ان کان سواءِ سنڌ جا ماڻهو سماع جا شوقين هئا ۽ آهن، جيڪي اڄ ڏينهن تائين پنهنجي سماع جي حوالي سان ميلاد، مجلسن ۽ صوفي بزرگن جي ميلن ۾ راڳ رنگ ٻڌندا رهندا آهن. مثلن شاهه لطيف ڀٽائي، سچل، بيدل بيڪس ۽ ٻيا وحدت الوجودي صوفي سماع جا شوقين هئا، ان جو سبب اهو آهي جو خاص طرح سنڌ جو عوام اهل طريقت جي تشريح ۾ عقيدو رکي ٿو، هو صوفين جي شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت جي منزلن جا قائل آهن.

حوالا/ حاشيا ۽ مددي ڪتاب

1. ڪشف المحجوب، ابوالحسن، سيد علي بن عثمان هجويري، مترجم عطا محمد حامي، صفحه 27، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشور/ حيدرآباد، سال 1988ع
2. تصوف هماري نظر مين، محمد حسن صفدر، صفحه 93، النور پبلشر ڪراچي، سال 1985ع
3. رسالو سچل سرمست، مرتب عثمان علي انصاري، صفحه 27، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو سال 1997ع
4. اللمع، ابونصر سراج طوسي، صفحه 59، اداره تحقيقات اسلامي اسلام آباد، سال 1986ع
5. ڪتاب ساڳيو، حوالو صفحه 50.
6. سير و سلوڪ، آيت الله العظمىٰ امام خميني، صفحه 169، جامع تعليمات اسلامي پاڪستان، سال 1990ع

7. انور هادي، رضي احمد صديقي، صفحہ 139، جمن ثقافت هادويہ ڪراچي، سال 1988ع.
8. ساڳيو حوالو صفحہ 39.
9. هزيان تنوير مرشد، صفحہ 88، پوليمير پبليڪشنز اردو بازار لاهور، سال 1989ع.
10. تصوف ڪي حقيقت، پروين، صفحہ 23، اسلام ٽرسٽ 25-13 گلبرگ لاهور، سال 1992ع.
11. اسلامي انسائيڪلوپيڊيا سيد قاسم محمود صفحہ 1101 شاهڪار بڪ فائونڊيشن ڪراچي 1984ع.
12. تاريخ تصوف، پروفيسر سليم چشتي، صفحہ 96، دارالڪتاب اردو بازار لاهور، سال 2007ع.
13. مجلس صوفيہ، پروفيسر محمد معين الدين دردائي، صفحہ 32، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، سال 1988ع.
14. مقولات تصوف، خواجہ محمد زمان، صفحہ 39، جماعت لواري شريف، سال 1972ع.
15. فڪر فريد سليم يزداني، صفحہ 53، ايجوڪيشنل پريس ڪراچي، سال 1985ع
16. حديقتہ الاولياء، مفتي غلام سرور، صفحہ 85، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن ڪراچي، سال 1890عيد
17. مضامين تصوف، محمد ادرس صفحہ 88، دوست ايسوسيئيشن اردو بازار لاهور، سال 1998ع
18. سچل سرمست جو سنڌي ڪلام، مرتب عثمان علي انصاري، صفحہ 14، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1982ع.
19. محي الدين ابن عربي، تاليف ڊاڪٽر محسن جهانگيري، صفحہ 243، اداره ثقافت اسلاميہ ڪلب روڊ لاهور سال 1989ع.
20. سچل سرمست جو سنڌي ڪلام، مرتب عثمان انصاري، صفحہ 18، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1982ع.
21. صوفي ساڃاهہ، صوفي قربان علي قربان، صفحہ 61، مومن پبليڪيشن جتوئي نوان، سال 1993ع.
22. ويرون ۾ وهڪرا، پروفيسر علي نواز جتوئي، صفحہ 54، سنڌي سڏارا اڪيڊمي حيدرآباد، سال 1993ع.
23. سچل سرمست جو سنڌي ڪلام، مرتب عثمان علي انصاري، صفحہ 40-41، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو سال 1992ع.
24. صوفي ساڃاه، صوفي قربان علي، صفحہ 32، مومن پبليڪيشن جتوئي نوان، سال 1993ع.
25. شاهہ جو رسالو ڊاڪٽر گربخشاڻي، صفحہ 277، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز سال 1985ع.
26. رود ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحہ 236، اداره ثقافت اسلاميہ ڪلب روڊ لاهور، سال 1987ع.
27. سچل سرمست جو سنڌي ڪلام مرتب عثمان علي انصاري، صفحہ 25-24، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1992ع.

28. ارمغان شاهہ ولي الله، پروفيسر محمد سرور، صفحہ 200، اداره ثقافت اسلاميہ لاهور، سال 1988ع.
29. تاريخ فيروز شاهي، ضيابرني، صفحہ 251، 302، 323 اردو سائنس بورڊ لاهور، سال 1983ع.
30. تاريخ دعوت و عزيمت صحہ سوم، مولانا سيد ابوالحسن ندوي، صفحہ 36 مجلس نشريات اسلام ناظم آباد، ڪراچي، سال 1976ع.
31. رود ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحہ 338، اداره ثقافت اسلاميہ ڪلب روڊ لاهور، سال 1987ع.
32. مضامين تصوف، محمد ادريس، صفحہ 48، دوست ايسوسيئيشن اردو بازار لاهور، سال 1998ع.
33. ڪتاب ساڳيو حوالو صفحہ 65، دوست ايسوسيئيشن اردو بازار، سال 1998ع.
34. مسلم فڪر ڪي ارتقا، قاضي جاويد، صفحہ 4، نگارشات لاهور، سال 1986ع.
35. هندي مسلم ڪي تهذيب، قاضي جاويد صفحہ 16، وين گارڊ بڪس لميٽيڊ لاهور، 1903ع.
36. ڪينجهر مرتب ناز سنائي (1) ڊاڪٽر مضمون "سنڌ" غلام جيلاني برق، صفحہ 72، سنڌي ساهت گهر حيدرآباد، سال 1994ع.
37. عرب و هند ڪي تعلقات، علامہ سيد سلمان ندوي، صفحہ 46، اردو اڪيڊمي ڪراچي سنڌ، سال 1994ع.
38. پيغام ماهوار، مولانا غلام محمد گرامي (مضمون) سنڌ علم و دانش جو مرڪز صفحہ 29، شعبہ مطبوعات، سنڌ اطلاعات کاتو ڪراچي، سال 1980ع.
39. سنڌي ادبي ۽ ثقافت تي اسلامي اثرات، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحہ 172، شعبيہ مطبوعات، سنڌ اطلاعات کاتو ڪراچي، سال 1980ع.
40. شاهہ ۽ سچل تقابلي اڀياس، جلد ٻيو، بخت راءِ مٽلاڻي، صفحہ 119، ڊپارٽمنٽ آف سنڌي يونيورسٽي آف ممبئي، سال 2003ع.
41. ڪتاب ساڳيو حوالو صفحہ 88.
42. ڪتاب ساڳيو حوالو صفحہ 88.

باب چوٿون

چشتي سلسلي جي ابتدا

هي سلسلو خراسان جي هڪ شهر چشت جي نالي سان منسوب آهي، جتي بزرگان دين روحاني اصلاح جي تربيت جون خدمتون ڪندا رهندا هئا. هي سلسلو حضرت ابو اسحاق چشتي رحمة الله عليه سان منسوب آهي، جو حضرت خواجہ ممشاد دينوري جو مريد ۽ خليفو هو سندس وفات 392هہ مطابق 940ع ۾ ٿي.

برصغير پاڪ ۽ هند ۾ چشتيہ سلسلي جو اڳواڻ خواجہ معين الدين چشتي هو، جيئن تہ خواجہ صاحب چشت جو رهڻ وارو هو، ان ڪري پاڻ چشتي سڏائڻ لڳو، سندس صوفي سلسلو بہ چشتيہ يا چشتي جي نالي سان مشهور ٿيو.[1]

"اولياءِ بهاولپور" جي مصنف مسعود حسن شهاب لکيو آهي تہ " هن سلسلي جي اڳواڻ خواجہ معين الدين چشتي اجميري، جن جو طريقت جو سلسلو ڇهن واسطن سان حضرت خواجہ ابواسحاق چشتي سان وڃي ملي ٿو." ٻين سلسلن وانگر هي طريقو بہ حضرت علي عہ سان وڃي ملي ٿو.

حضرت علي عليه السلام، جيڪو سڀني سلسلن جو سرواڻ آهي. (2) خواجہ حسن بصري (3) حضرت خواجہ ابي الفضل عبدالواحد ابن زيد (وفات صفر 177هہ مطابق 793ع) بصره جو رهڻ وارو هو. (4) حضرت خواجہ ابو علي ابوالفيض الفضيل بن عياض (وفات 3 ربيع الاول 187جج مطابق 803ع) مدفن مڪہ مڪرمہ. (5) حضرت خواجہ ابراهيم ادهم سندس شجرو حضرت اميرالمومنين حضرت عمر فاروق رضہ سان ملي وڃي ٿو. (وفات 26 جمادي الاول 280هہ مطابق 893ع) (6) حضرت خواجہ سيد بدرالدين حذيفہ المرعشي (وفات 24 شوال 252هہ مطابق 866ع) (7) حضرت خواجہ امين الدين ابوهيرة البصري 120 سالن جي عمر ۾ 7 شوال (287هہ مطابق 900ع) ۾ وفات ڪئي. (8) حضرت خواجہ ممشاد علي دينوري وفات (1 محرم 299هہ مطابق 911ع) (9) حضرت خواجہ ابواسحاق شامي چشتي: پاڻ پهريون بزرگ آهي، جنهن ڪان

چشتي سلسلو جاري ٿيو الهديہ ابن شيخ عبدالرحيم جي تذڪري ”سيرالاقطاب“ ۾ آيو آهي تہ: ”هن جي وجہ تسميہ (سلسلہ چشتيہ) اها ٻڌائي وڃي ٿي تہ حضرت ابو اسحاق شامي بغداد ۾ پنهنجي پير جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. پير حضرت ممشاد علي دينوري کانئن پڇيو تہ تنهنجو نالو ڇا آهي؟ پاڻ وراڻيائون تہ غلام کي ”ابو اسحاق چشتي“ چوندا آهن. ”پاڻ نهايت محبت ۽ شفقت سان فرمايائون تہ ”تون خواجہ چشت آهين ۽ چشت ۾ اسلام تنهنجي برڪت سان ايندو.“ پير کان خلافت حاصل ڪري اجازت وٺي چشت آيو ۽ اتي خواجہ چشت جي نالي سان مشهور ٿيو. حضرت ابواسحاق سماع جو شوقين هو. (10) حضرت خواجہ احمد چشتي: سندس شجرو نسب سيد حسن مثنيٰ بن اميرالمومنين حضرت حسن بن اميرالمومنين حضرت علي ع سان وڃي ملي ٿو. جمادي الثاني 355هہ (967ع) ۾ وفات ڪيائون.

(11) حضرت خواجہ ابو محمد بن احمد چشتي، حضرت خواجہ ابو احمد چشتي جو فرزند هو. 4 ربيع الثاني 411هہ (1021ع) ۾ انتقال ڪيائين. سندس ٽي مقرب خليفا هئا. حضرت ناصرالدي خواجہ. ابو يوسف چشتي، حضرت محمد ڪاڪو ۽ استاد مروان. (12) حضرت خواجہ ابو يوسف چشتي بن محمد سمعان: سندس شجرو نسب حضرت امام موسيٰ ڪاظم ع جي ذريعي حضرت امام جعفر صادق ع سان ملي ٿو. سندس وفات 3 رجب المرجب 459هہ (1067ع) ۾ ٿي. سماع سان تمام گهڻي دلچسپي هئين، پر عام ماڻهن کي سماع ۾ اچڻ جي اجازت نہ ڏيندا هئا.

(13)حضرت خواجہ مودود چشتي: حضرت خواجہ قطب الدين مودود چشتي حضرت خواجہ ناصرالدين ابو يوسف جا فرزند هئا. سندن ولادت 430هہ 31_1030ع ۾ ٿي. کين خرقہ خلافت پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ٿيو. شاهہ سبحان، جنهن جو لقب ۽ نالو رڪن الدين محمود هو. سندس صحبت ۾ ڪجهہ عرصو رهيو ۽ فيضياب ٿيو سندس وفات رجب 527هہ (1133ع) ۾ ٿي ۽ چشت ۾ دفن ٿيو سندس وفات بعد فرزند حضرت شيخ احمد سجاده نشين ٿيو کيس سماع جو گهڻو شوق هو.

(14) حضرت خواجہ شريف زندني: زندنہ ۾ جنم ورتو. ظاهري تعليم مڪمل ڪري خرقہ خلافت خواجہ مودود چشتي کان حاصل ڪيو. توحيد جي مسئلي تي وڏي عالمانہ دسترس حاصل هيس. 6 رجب 412هہ (1215ع) تي وفات ڪيائين. سماع جو نهايت شوقين هو سماع جي محفلن ۾ علماءِ ۽

مشائخ بہ شريڪ ٿيندا هئا، سخاوت جا علمبردار هئا. جو ڪجهہ بہ هوندو هئن، حاجتمندن ۾ ورهائي ڇڏيندا هئا. پاڻ مال ۽ دولت کان بي نياز هئا.

(15) حضرت خواجہ عثمان هاروني: سندن ولادت نيشاپور جي ڳوٺ هارون ۾ ٿي، سندس ڪنيت ابي النور هئي، خرقہ خلافت حضرت شيخ شريف زندني کان حاصل ڪيائون. سياحت ڪندي آتش پرستن جي علائقي ۾ پهتو اتان جي ماڻهن کانئس متاثر اسلام قبول ڪيو. اهڙي طرح ٻين ملڪن ۾ بہ ڪيترائي آتش پرست سندس هٿان مسلمان ٿيا. حضرت خواجہ عثمان هاروني جي سماع سان تمام گهڻي دلچسپي هئي، پاڻ 5 شوال 617هہ (1220ع) ۾ 91 سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائون. سندس ملفوظات حضرت خواجہ معين الدين چشتي "انيس الارواح" جي نالي سان سن 582هہ (1186ع) ۾ مرتب ڪئي. پاڻ شريعت جي پابندي، ياد الاهي، حسن اخلاق ۽ خدمت خلق جي تعليم ڏني اٿن. سنين شين کي اختيار ڪرڻ ۽ خراب ڳالهين کان روڪڻ بابت فرمايو اٿن "جو شخص مومن کي گاريون ٿو ڏئي، ان جي دعا چند ڏينهن تائين قبول نٿي ٿئي. "رسول پاڪ ﷺ پنجن قسمن جي ماڻهن تي راضي ناهي. پهريون جيڪو جمع جي نماز قضا ٿو ڪري، ٻيو جو آزاد غلامن کي وڪڻي ٿو ٽيون جو پاڙيسرين کي ستائي ٿو چوٿون جو ڪنهن کان ناحق ڇيز کسي ٿو پنجون جو پنهنجي عيال تي ظلم ڪري ٿو." هڪ هنڌ سندس ملفوظات ۾ لکيل آهي تہ ٽن قسمن جا ماڻهو بهشت جي طرف ڪو نہ ايندا: پهريون ڪوڙ ڳالهائڻ وارو، ٻيو بخيل ۽ دولتمند، ٽيون خيانت ڪرڻ وارو واپاري.

خدمت خلق جي سلسلي ۾ پاڻ فرمايو اٿن تہ "مشائخ ۽ اوليائن فرمايو آهي تہ جيڪڏهن ڪو بہ شخص عبادتن ۾ مشغول هجي تہ ان دوران ڪوئي حاجتمند اچي وڃيس تہ ان تي لازم آهي تہ سڀ ڪم ڇڏي ان بندي جي ڪم ۾ مشغول ٿي وڃي. رسول پاڪ ﷺ جي حديث آهي تہ "جو شخص پنهنجي مومن ڀاءُ جي حاجت پوري ڪري ٿو تہ خدا تعاليٰ هن جي دنيا ۽ آخرت جي حاجتن کي پورو ڪري ٿو." [2] اهڙي طرح "حضرت خواجہ معين الدين چشتي، خواجہ اجميري، حضرت شيخ عثمان هاروني جو خليفو هو پاڪ و هند ۾ هن سلسلي جا ٻيا جليل القدر مشائخ حضرت خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪي، حضرت شيخ حميد الدين ناگوري، حضرت بابا فريدالدين مسعود گنج شڪر، حضرت نظام الدين اولياء ، حضرت خواجہ نصير الدين چراغ دهلوي، حضرت خواجہ علاؤالدين احمد صابر ڪليري، حضرت خواجہ

بنده نواز گيسو دراز، حضرت سيد اشرف جهانگير سمنائي، حضرت شيخ ڪليم الله جهان آبادي ۽ حضرت خواجه قمرالدين فخر جهان خاص طور قابل ذڪر آهن.“[3]

انهيءَ ڳالھ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ هن سلسلي جو بنياد شيخ ابو اسحاق شامي چشتي وڌو جنهن 940ع ۾ وفات ڪئي، پر ان کي مشهور ڪرڻ ۾ حضرت معين الدين چشتي جو وڏو هٿ هو جنهن هن سلسلي کي مشهو رڪيو.

”حضرت خواجہ ابو اسحاق المتوفي (392ھ مطابق 940ع) پهريون بزرگ هو جنهن جي اسم گرامي سان گڏ تذڪرن ۾ چشتي لکيل ملي ٿو. حضرت ابو اسحاق جا ڪتاب، جيڪي سماع ۽ ڪرامتن جي باري ۾ آهن، انهن جا نالا آهن: ”مراة الاسرار“، ”شجرة الانوار“، ”خزينتہ الصفياء“. پاڻ خواجہ ممشاد علي دينوري کان سواءِ هڪ وڏي اهم بزرگ خواجہ عطار رحمة الله عليه سان پڻ ملڻ ويو هو. خواجہ عطار اڪثر پنهنجو در بند رکندو هو جڏهن ڪو ئي ايندو هو تہ پڇندو هئن: ”مسافر آهين يا مقيم“ وري فرمائيندو هو اگر مقيم آهي تہ هن خانقہ ۾ اچ، اگر مسافر آهين تہ هن خانقاھ ۾ تنهنجي جڳھ ناهي. چاڪاڻ جو تون هتي رهندين تہ منهنجو توسان قرب ٿي ويندو ۽ جڏهن وڃڻ لڳيندين تہ مون کي تڪليف محسوس ٿيندي ۽ مون ۾ جدائي سهڻ جي طاقت ناهي. جڏهن خواجہ ابو اسحاق خواجہ عطار جي خانقاھ ۾ حاضر ٿيو تہ خواجہ عطار پڇيس: ”تنهنجو نالو ڇا آهي؟ عرض ڪيائين، ”ابو اسحاق شامي“ فرمايائين: ”اڄ کان ماڻهو توکي ابو اسحاق چشتي چئي پڪاريندا. چشت ۽ ان جي پاڙي وارا علائقا ۽ اهو شخص، جيڪو تنهنجي سلسلي ارادت ۾ داخل ٿيندو، ان کي بہ قيامت تائين چشتي چئي مخاطب ٿيندا.“ (4) ان کان پوءِ پاڻ چشت هليا ويا، اتي خواجہ ابو اسحاق چشتي جي پرخلوص جدوجهد جي ڪري روحاني مرڪز چمڪي پيو.

خواجہ ابو اسحاق فقر و فاقہ جي زندگي بسر ڪندو هو اهڙي زندگي گذارڻ تي فخر محسوس ڪندو هو هڪ ڏينهن پنهنجي مريد خواجہ ابو محمد چشتي سان مخاطب ٿيندي فرمايو: ”اي ابو احمد! درويشي عرب ۽ عجم جي بادشاهي کان بہ وڌيڪ آهي، جيڪڏهن ابو اسحاق کي ملڪ سليمان بہ ڏيو تہ بہ اهو قبول نہ ڪندو.“[5]

ننڍي کنڊ ۾ چشتيہ سلسلي جي اوسر:

خواجہ معين الدين چشتي کان پهرين بہ ڪجهہ چشتي بزرگ خاص طرح هندستان ۾ آيا هئا. مثلن خواجہ ابو محمد بن ابي احمد چشتي، جيڪو سلطان محمود غزنوي سان گڏ هندستان آيو هو پر اها حقيقت آهي تہ برصغير ۾ چشتيہ سلسلي کي جاري ڪرڻ جو شرف خواجہ معين الدين رحمة الله عليه کي ئي حاصل آهي. پاڻ پرٿوي حڪومت ۾ هندستان ۾ آيو اجمير کي پنهنجو مسڪن بڻائي، اتان تبليغ اشاعت جو ڪم شروع ڪيائين. انهن ڏينهن ۾ اجمير راجپوتن جو مضبوط مرڪز ۽ هندن جو مذهبي ڳڙهہ هوندو هو پري پري کان هندو پنهنجون رسمون پوريون ڪرڻ لاءِ اتي ايندا هئا. شيخ عبدالحق محدث دهلوي رحمة الله عليه اخبارالاخيار ۾ اجمير جي مذهبي اهميت تي روشني وڌي آهي تہ: "هن هڪ اهڙي زبردست سياسي مذهبي مرڪز ۾ رهڻ جو فيصلو نہ فقط خواجہ صاحب جي عزم جي ترجماني ڪري ٿو پر ان جي غير معمولي خوداعتمادي جو آئينہ دار پڻ آهي."(6)

حضرت خواجہ معين الدين چشتي رحمة الله عليه هندستان ۾ هڪ زبردست قسم جو روحاني ۽ سماجي انقلاب آندو. انهيءَ دؤر ۾ هر هڪ شخص پنهنجو پاڻ کي وڏي اهميت ڏيندو هو. اتي ننڍ وڏائي جون سڀ خرابيون موجود هيون. زندگي جا سڀ مزا وڏي ذات وارن ماڻهن لاءِ مخصوص هئا. غريب عوام تمام گهڻن مسئلن جو شڪار هو. البيروني پنهنجي ڪتاب "الهند" ۾ لکي ٿو تہ: "انهن ڏينهن ۾ غريب ماڻهن جي زندگي هڪ بار هئي، رب پاڪ انهن کي انسان تہ بڻايو هو پر امير ماڻهن کين جانورن کان بہ بدتر زندگي بسر ڪرڻ تي مجبور ڪيو هو."(7)

ان کان سواءِ ملڪ خلجي دور حڪومت ۾ خاص طرح چشتيہ سلسلي وارن سياسي ۽ سماجي اهميت حاصل ڪري ورتي هئي. سلطان محمد تغلق پنهنجي دور حڪومت ۾ "چشتيہ سلسلي جي بزرگن کي قتل بہ ڪرايو هو. شيخ نظام الدين اولياءَ جي جانشين ۽ چشتيہ سلسلي جي سربراهہ خواجہ نصيرالدين، محمود چراغ دهلوي بہ هن بادشاهہ جي عتاب هيٺ هئا. سلطان الهند جي جانشين کي سلطان محمد تغلق ذاتي خدمتن جي نوڪري ڏني هئي. پر فرشتہ جي روايت مطابق شروع ۾ خواجہ چراغ دهلوي هن خدمت کان انڪار ڪيو. ان تي ظالم محمد تغلق سخت ناراض ٿيو ۽ کيس ٽونشو هنيو ۽ کيس قيد ڪري ڇڏيو.(8) چون ٿا تہ اهڙن صوفي بزرگن سان ٿيندڙ نتائج ڪري هن خاندان جو زوال شروع ٿيو. ان کان پوءِ لوڌي خاندان جي حڪومت آئي، هن

خاندان مان سڪندر لوڌي ڀڳتي تحريڪ وارن تي تمام گھڻو ظلم ڪيو. چشتيه سلسلي وارا ڀڳتي تحريڪ وارن کان گھڻو متاثر هئا. اهو ئي سبب آهي جو چشتي سلسلي وارا سماع ۽ موسيقي جا چاهيندڙ آهن. لوڌي خاندان جي دور حڪومت ۾ "رام ۽ رحيم" جي ايڪتا بابت گيت ڳايا ويندا هئا. علماءِ دين اسلام وارن وٽ اها ڳالهه نهايت ڳري ليکي وئي ۽ اسلام لاءِ خطرو سمجهيو ويو. سڪندر لوڌي اهڙن علمائن جي اثر هيٺ هو ان ڀڳتي تحريڪ کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. "وڏي عمر واري عظيم الشان ڀڳت ڪبير کي شاهي دربار ۾ گهرائي سختي ڪئي ۽ هڪ ٻئي ڀڳت ٻڌن کي ڀڳتي تحريڪ جي خيالن ڪري موت جي سزا ڏني، پر انهن سختين جي باوجود به هن تحريڪ گهڻي ترقي حاصل ڪئي." [9] چشتي سلسلي وارن به هن تحريڪ جيان اسلام جي ترقي لاءِ موسيقي ۽ سماع کي خدا سان ميلاپ جو وسيلو بڻايو. ان کان سواءِ عملي طور اسلام جي ترقيءَ لاءِ تمام گھڻو ڪم ڪيو. ان دؤر ۾ تصوف هن وقت جي حالتن جيان زندگي کان فرار جو نالو نه هو. پر هڪ اعليٰ تر اخلاقي، تهذيبي ۽ روحاني زندگي جو سرچشمو هو. خاص طور چشتيه سلسلي وارن اسلام جي ذهين ترين فردن کي بنيادي دور ۾ متاثر ڪيو. هندستان جي خانقاهن ۾ روحاني، اخلاقي ۽ تهذيبي اڄ اجهائڻ لاءِ صوفي دانشور گڏ ٿيندا هئا. جيڪي باطني علم کان سواءِ خارجي ۽ ظاهري علمن جي اهميت کي تسليم ڪندا هئا ۽ روحاني ارتقا جي لاءِ فڪر ۽ دانش جي اهميت تي زور ڏيندا هئا. چشتي خانقاهن ۾ عقلي ۽ فڪري موضوعن تي بحث ٿيندا هئا. هندستان ۾ هن قسم جون خانقاهون هڪ وسيع تناظر ۾ موجود هيون ۽ تصوف جا سيئي معروف سلسلا علم و دانش جي هنن سلسلن جي حوصلي افزائي ڪندا هئا. پر چشتيه سلسلي وارا مڪتبه فڪر رکندڙ اڪابر هن معاملي ۾ سڀ کان اڳيان اڳيان هئا. روحاني ۽ اخلاقي علمن جي ظاهري ترقي جي لاءِ هن مڪتبه فڪر جي هڪ سربراهه شيخ نظام الدين اوليا جي خانقاهه خصوصي طور قابل ذڪر آهي. هي صوفي علم و حڪمت جو پوڄاري هو. هن جي خيال مطابق انسان خارجي علمن ۾ مهارت حاصل ڪرڻ بغير روحاني ارتقا جون ڪڙيون منزلون طئي نٿو ڪري سگهي. امير حسن سنجري ۽ امير خسرو جهڙا ڪيئي وڏا عالم هن کان فيض حاصل ڪندا هئا. چشتيه سلسلي جي ڪيترن ئي ڪتابن ۾ لکيل آهي ته خواجه نظام الدين اوستائين ڪنهن کي به پنهنجو مريد نه ڪندو هو جيستائين هو ظاهري علم حاصل نه ڪندو هو. اهو ئي سبب آهي جو چشتيه خانقاهه جي

پرسان هڪ عاليشان مدرسو قائم ڪيو. جتي خانقاهه جا درويش عقلي ۽ ذهني علم حاصل ڪندا هئا. "چشتيه سلسلي جو هڪ اهم بزرگ بختيار ڪاڪي بہ ظاهري علمن تي گهڻو زور ڏيندو هو. هو ظاهري علم کان بغير معرفت جي درياءَ ۾ غوط زني کان منع ڪندا هئا ۽ فرمائيندا هئا تہ: "بي علم زاهد مسخرو ۽ شيطان آهي، ان ڪري واجب آهي تہ پهرين چشتيہ سلسلي وارا تخليقي عهد ۾ فڪر و تهذيب جا سرچشما بڻجي ويا هئا.

مغليہ دؤر ۾ شهزادي جهان آرا بيگم جيڪا شاهجهان بادشاهہ جي ڌيءَ هئي، وڏي عالم هئي، کيس مطالعي ۽ علمي بحث جو وڏو شوق هو. هوءَ ميان مير جي مريدن جي سلسلي سان لاڳاپيل هئي. هن شهزادي هندستان ۾ چشتيہ سلسلي جي بزرگ خواجہ معين الدين چشتي ۽ ان جي ڪيترن ئي خليفن جي حالتن تي فارسي زبان ۾ "مونس الارواح" جي عنوان سان هڪ ڪتاب لکيو.

چشتيہ سلسلي وارا علم و ادب سان گڏوگڏ عوام جي خدمت کي اهم سمجهندا هئا. مظلومن جي مدد ۽ حاجتمندن کي ڪم اچڻ وارن کي رب پاڪ جو دوست سمجهندا هئا. شيخ معين الدين چشتي جو قول آهي تہ: "اگر ڪو عبادت ۽ وظيفن ۾ مشغول هجي ۽ اوچتو ڪو حاجتمند اچي وڃي تہ درويش کي عبادت ڇڏي هن جي طرف توجهہ ڏيڻ گهرجي ۽ وس آهر هن جي مدد ڪرڻ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪري" (10) اهڙي طرح پوري هندستان ۾ هن سلسلي وارن دين اسلام جي ترقي لاءِ روحاني ۽ عملي طرح تمام وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون. هنن مسلڪ وارن جا دروازا هندو توڙي مسلمان، امير توڙي غريب، سڀن لاءِ هميشہ کليل رهندا هئا ۽ سڀ کان وڌيڪ عوام جي اصلاح ۽ تربيت ڏانهن گهڻو توجهہ ڏيندا هئا.

هندستان ۾ هن سلسلي جي ڪجهہ اهم بزرگن جو ذڪر هن طرح آهي تہ: "هي سلسلو باقاعده حضرت خواجہ معين الدين چشتي کان شروع ٿيو. هن سلسلي سان لاڳاپيل بزرگ فريدالدين گنج شڪر، خواجہ نظام الدين، خواجہ سراج الدين، جنهن بنگال ۾ چشتيہ سلسلو جاري ڪيو. شيخ علاؤالحق، حضرت نورقطب عالم، مولانا حسام الدين، جنهن ملفوظات، "رفيق العارفين" جي نالي سان جمع ڪئي ۽ 120 خليفا تيار ڪيا، جن بنگال، بهار، جونپور ۽ پوري هندستان ۾ چشتيہ خانقاهون قائم ڪيون. حيدرآباد دکن ۾ حضرت خواجہ نظام الدين اولياء جي خليفي شيخ بهاءُ الدين غريب "ديوگير" ۾ رهي انهيءَ سلسلي لاءِ ڪم ڪيو. سندس خانقاهہ عام و خاص سڀني لاءِ هئي ۽ پاڻ سڀني مريدن جي اصلاح ۽ تربيت تي خاص توجهہ فرمائيندا هئا. شيخ برهان

الدين جي خليفي زين الدين جي ذريعي هندستان ۾ چشتيه سلسلي جي وڏي ترقي ٿي. هن زماني ۾ چشتيه سلسلي جي هڪ بزرگ حضرت سيد گيسو دراز دکن ويو ۽ اتان جي حاڪم سلطان فيروز شاهه سندس آجيان ڪئي ۽ اتان جي علمائن به سندس آجيان ڪئي. پاڻ گلبرگ ۾ چشتيه سلسلي جي هڪ عظيم الشان خانقاهه قائم ڪئي. جنهن ذريعي روحاني ۽ اخلاقي تعليم خاص و عام تائين پهتي. گجرات ۾ چشتيه سلسلي جو مرڪز خواجه بختيار ڪاڪي جي زماني ۾ قائم ڪيائون. ان جي ٻن مريدن شيخ محمود ۽ شيخ حامدالدين هن سلسلي لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. بعد ۾ حضرت خواجه نظام الدين اولياءَ جي خليفن شيخ سيد حسين، شيخ حسام الدين ملتاني ۽ شيخ بارڪ الله چشتيه سلسلي جو فيض اتي عام ڪيو. اهڙي طرح ان علائقي ۾ علامه ڪمال الدين شيخ، يعقوب، شيخ ڪبيرالدين ناگوري هن سلسلي لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. حضرت ڪمال الدين، حضرت چراغ دهلوي جو ڀاڻيجو هو. هن جي اولاد به چشتيه سلسلي جي ترقي لاءِ تمام گهڻي خدمت ڪئي. شيخ يعقوب شيخ زين الدين دولت آبادي جو خليفو هو. ان نهرو وال ۾ رشد و هدايت جو سلسلو جاري ڪيو. ان کي حضرت شيخ محي الدين ابن عربي جي تصنيف "فصوص الحڪم" تي وڏو عبور حاصل هو. وڏي شوق سان ان جو درس ڏيندو هو. سيد ڪبيرالدين ناگوري (وفات 855هه مطابق 1454ع) شيخ حميدالدين سوالي جو پوٽو هو. ان ناگور مان لڏي احمد آباد ۾ خانقاهه قائم ڪئي ۽ هن سلسلي جي تعليم کي عام و خاص تائين پهچاياائين. سيد ڪمال الدين قزويني حضرت گيسو دراز سان واسطو رکندو هو. ان وچ ۾ خانقاهه قائم ڪئي ۽ بيشمار ماڻهن کي فيض پهچايو. گجرات ۾ هن بزرگ کان سواءِ چشتيه سلسلي جي هڪ شاخ اهڙي به هئي، جنهن سنئون سڌو مشائخ چشت کان روحاني فيض حاصل ڪيو. هي بزرگ شيخ محمد زاهد هو. جنهن جو نسب حضرت خواجه مودود چشتي سان هن طرح ملي ٿو.

"شيخ محمد زاهد بن يوسف بن احمد بن محمد بن خواجه علي بن ابي احمد بن قطب عالم حضرت خواجه مودود چشتي." (11)

حضرت خواجه محمد زاهد وڏو عابد ۽ زاهد هو. سندس خليفا شيخ رڪن الدين ۽ عزيزالله متوڪل مشهور آهن. جن هي علائقي ۾ چشتيه سلسلي جو روحاني فيض پهچايو. اهڙي طرح چشتيه سلسلي جي سيني بزرگن مذهب اسلام جي ترقي ۽ انساني ڀائيچاري لاءِ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي.

سنڌ ۾ چشتي سلسلو

چشتي سلسلي جي مطالعي مان اها ڄاڻ ملي ٿي ته سنڌ ۾ قادري، سهروردي ۽ نقشبندي سلسلي جا بزرگ تمام گهڻا رهندا هئا، پر انهن جي ڀيٽ ۾ چشتي سلسلي جا بزرگ تمام گهٽ ملن ٿا. البت سنڌ ۾ ٻاهران سير و سفر ڪندڙ چشتي بزرگ ملن ٿا. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي هڪ مقالي ۾ انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪندي لکي ٿو ته: ”چشتي طريقي جي بزرگن سنڌ ۾ پنهنجا پير گهمايا، پر سنڌ ۾ چشتي سلسلو رائج ٿي نه سگهيو.“ (12) ڊاڪٽر صاحب جي اها ڳالهه پنهنجي جاءِ تي ڪي قدر درست آهي، پر هيءَ به هڪ حقيقت آهي ته ان سلسلي جو سنڌ ۾ چڱو اثر هو. خاص طور هن سلسلي جو سماع وارو رواج سنڌ ۾ ڪافي پڪڙيل هو.

حضرت خواجه سيف الدين چشتي اجميري جي ملفوظات ”دليل العارفين“ ۾ لکيل آهي ته: ”حضرت خواجه عثمان هاروني، خواجه معين الدين چشتي رحمة الله عليه سان گڏ سيوهڻ شريف جو سير و سفر ڪيو هو ۽ سيد صدرالدين سان ملاقات ڪئي هئي.“ اها ڳالهه ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي هيئن لکي آهي ته: ”چشتي سلسلي جي سربراهه معين الدين چشتي اجميري جي زباني ڄاڻايل آهي ته هڪ ڀيري سيوستان ۾ خواجه عثمان هاروني سان گڏ سفر ڪري رهيو هئس ته هڪ جهوپڙي ۾ هڪ درويش شيخ صدرالدين کي ڏٺم، جيڪو رب پاڪ جي ياد ۾ ڏاڍو مشغول هو. مان ڪجهه ڏينهن ان جي صحبت ۾ رهيس، جيڪو سندس جهوپڙي ۾ ايندو هو. سو محروم موٽي نه ويندو هو. عالم غيب مان ڪجهه نه ڪجهه هن کي ڏيندو هو ۽ کيس چوندو هو ”هن فقير کي ايمان جي سلامتي جي دعا ڪجو.“ جيڪڏهن قبر ۾ ايمان جي سلامتي سان ويس ته مون ڇڻ وڏو ڪم ڪيو. مطلب ته شاهه صدرالدين جڏهن قبر جي هيبت جو احوال ٻڌندو هو ته بيد وانگر ڏڪي ويندو هو. سندس اکين مان خون جو چشمو جاري ٿي ويندو هو ان کان پوءِ ست ڏينهن اهڙي نموني رئندو هو جو اُڀي پير بيٺو هوندو هو ۽ نظر آسمان ڏي هوندي هئس، ان کي روئندي ڏسي اسان به روئندا هئاسين. جڏهن روئڻ بند ڪندو هو ته اسان ڏي مخاطب ٿي چوندو هو ته: ”اي عزيزو! جنهن ڏي موت اچڻو آهي، ملڪ الموت انهن جي ڪِڍ هوندو آهي، پوءِ اهو ڪيئن خوش رهندو جنهن جي پٺيان تيز رفتار قيامت جو ڏينهن آهي.“

ڇهين صدي جي آخر ۾ سيوستان پرڳڻي جي ڳوٺ لڪيءَ ۾ حضرت صدرالدين رهندو هو، جنهن جي مزار اڄ به لڪي شاهه صدر ۾ موجود آهي. (13)

مخدوم معين پنهنجي مريد بختيار ڪاڪي سان گڏ سيوهڻ (سيوستان جي علائقي) ۾ آيو هو ۽ صدرالدين سان ملاقات ڪئي هئي.

چشتي سلسلي جي هڪ بزرگ حضرت فريدالدين شڪر گنج (وفات 664هہ مطابق 1265ع) حضرت قلندر لعل شهباز جو همعصر هو. چاريار مشهور ها. حضرت سيد عثمان قلندر لعل شهباز، غوث بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني، سيد جلال سرخ بابا ۽ سيد فريدالدين شڪر گنج. انهن چئني دوستن سان گڏجي سنڌ ۽ ملتان جو سير و سفر ڪيو ۽ الڳ الڳ بہ ڪيو. حضرت سيد فريدالدين جي ملفوظات ”راحت القلوب“ جي نالي سان سندس مريد ۽ خليفي حضرت خواجہ نظام الدين اولياءَ دهلوي سن 655هہ مطابق 1752ع ۾ مرتب ڪئي. ان ۾ حضرت خواجہ فريد جي زباني آيل آهي تہ: ”هڪ ڀيري سيوستان طرف سفر ڪري رهيو هئس ۽ اتي جي بزرگن ولين سان ملاقات ڪيم. هڪ ڏينهن شيخ محمد سيوستاني جي خدمت ۾ حاضر ٿيس، جيڪو صاحب ولايت بزرگ هو سلوڪ جي باري ۾ ان سان گفتگو ٿي. شيخ محمد مان مراد بہ ساڳيو شاهہ صدرالدين لڪياري آهي. جنهن وڏي عمر ۾ وفات ڪئي. ان مان ظاهر آهي تہ شاهہ صدرالدين ۽ ٻيا بزرگ سيوستان جي علائقي ۾ حضرت سيد عثمان مروندي آمد کان اڳ اتي موجود هئا.“ (14) حضرت عثمان مروندي جي سفر ڪندي سنڌ ۾ سيوهڻ کان گذريا تہ سندن ملاقات شاهہ صدر لڪياري سان ٿي. موڪلائڻ وقت حضرت سيد عثمان مروندي کيس چيو تہ: ”مون سان گڏ پنهنجو اولاد ڏيو تہ هميشہ سان گڏ رهي. شاهہ صدر پنهنجو پوٽو شاهہ صلاح الدين سندس خدمت ۾ ساڻس گڏ روانو ڪيو. تصوف جي ڪتابن جو مطالعو ڪندي اهو معلوم ٿئي ٿو تہ قلندر سائين، غوث بهاءُالدين ذڪريا ملتاني، حضرت سيد جلال سرخ بخاري، حضرت بابا فريد شڪر گنج سان گڏ شاهہ صدر سان ملاقات ڪئي. هيءَ حقيقت آهي تہ قلندر لعل شهباز سهروردي بزرگ هو پر هُو چشتيہ سلسلي کي بہ پسند ڪندو هو. ڌاڪاڻ جو راڳ رنگ ۽ رقص چشتيہ سلسلي ۾ مروج آهي. سهروردي سلسلي ۾ تمام گهٽ استعمال ۾ آهي. مثلن ”ملتان جو شيخ بهاءُالدين زڪريا ملتاني جو التمش جي عهد حڪومت ۾ بخارا، مڪہ معظم، مدينہ منور، بيت المقدس ۽ بغداد جي سياحت ڪندي ملتان واپس آيو هو تہ ان وقت سهروردیہ مڪتب فڪر تي راسخ الاعتقادي اثر وڌيڪ هئا. موسيقي جي باري ۾ انهن جو رويو محتاط هو ۽ ان کان پري رهڻ کي ترجيح ڏيندا هئا. شيخ بهاءُالدين ذڪريا جي زندگيءَ جو هڪ واقعو آهي تہ شيخ جي مرشد شهاب الدين

سهروردي جو پاڻيجو ۽ ممتاز شاعر ۽ جليل القدر عالم شيخ فخرالدين عراقي عشق مجاز ۾ گرفتاري ٿي، جڏهن جهنگلن جو رخ ڪيو تہ ايئن رڻ پٽن جا سفر ڪندي ملتان وڃي نڪتو. هن کي اهڙي حالت ۾ ڏسي شيخ ذڪريا پنهنجي خانقاھ ۾ وٺي آيو. عراقي فراق جي درد کان بيتاب ٿي حجري ۾ شعر ڳائڻ شروع ڪيا. ان تي شيخ ذڪريا جي مريدن احتجاج ڪيو تہ اها ڳالھ سهرورديہ مسلڪ جي خلاف آهي، ان تي شيخ ذڪريا وراڻيو تہ توهان لاءِ اها شيءِ ممنوع آهي، هن لاءِ ناهي. انهيءَ ڳالھ مان اها پڪ ٿئي ٿي تہ سهرورديہ سلسلي وارا چشتيہ سلسلي وارن کان متاثر نَظر اچن ٿا. چاڪاڻ جو شيخ ذڪريا سهروردي موسيقي ۾ مهارت رکندو هو."[15]

اهڙي طرح اهو بہ محسوس ٿيو تہ شاھ صدرالدين لکياري چشتيہ سلسلي سان واسطو رکي ٿو چاڪاڻ تہ هر مهيني جي پهرئين جمعي تي سماع جون محفلون سندس درگاھ تي منعقد ٿين ٿيون.

ان بزرگ کان سواءِ مولانا ظهيرالدين بکري، نحو فقہ ۽ لغت جا عالم هئا. اصل ۾ بکر جا رهواسي هئا، بي شمار ماڻهن کانئن تعليم حاصل ڪئي. سلطان غياث الدين بلبن جي دربار سان لاڳاپيل هو. سلطان جو مٿس وڏو اعتماد هو. طريقت ۾ پهرين حضرت رڪن الدين ملتان جو پوءِ حضرت خواجہ نظام الدين اولياءَ جو مريد ٿيو. ان کان سواءِ سنڌ ۾ حضرت بابا فريد شڪر گنج پنهنجي هڪ شيخ عارف کي سيوستان (سيوهڻ شريف) خليفو ڪري موڪليو. پر ڪجھ عرصي بعد سيد فريدالدين واپس اچي پنهنجي خلافت واپس ڪري عرض ڪيو تہ: "هي نازڪ ڪم آهي، مون غريب جي طاقت کان ٻاهر آهي، مان هن شغل سان نڀائي نہ سگهندس." اهڙي طرح خلافت نامو واپس ڪري سندس اجازت سان حرمين شريف هليو ويو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سيوهڻ شريف جي هڪ بزرگ خواجہ احمد جو نالو بہ ملي ٿو جيڪو پاڪ پٽڻ وڃي شيخ فريد جو مريد ٿيو ۽ اتي ئي رهي پيو. خواجہ نظام الدين ﷺ جي خليفن ۽ مريدن ۾ بہ اهم سنڌ جا چشتي بزرگ ملن ٿا، مولانا ظهيرالدين بکري پيو احمد بکري، جيڪي دهلي ۾ ٿي رهيا اتي ئي درس و تدريس جو سلسلو شروع ڪيائين. محمد تغلق جي ٺٽي تي حملي وقت شيخ نصير الدين محمد چراغ بہ هٽ آيو هو. جنهن جو شيخ عيسيٰ بن يوسف ڪوريجو مريد ٿيو ۽ چشتي لقب اختيار ڪيو.[15] تصوف بابت لکندي اها ڳالھ ذهن ۾ اچي ٿي تہ سنڌ ۾ پيلي چشتيہ سلسلو ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌ چواڻي مشهور نہ ٿيو هجي، پر سندس جي قادري، سهرورديہ ۽ نقشبنديہ سلسلن ۾ سماع پنهنجا پير ضرور ڄمايا آهن، جنهن مان اها ڄاڻ پئي

تي تہ هت چشتيہ سلسلي جا ڪيترائي بزرگ پير گهمائي چڪا آهن. شيخ فريد شڪر گنج تہ سنڌي ۾ شاعري بہ ڪئي آهي، جنهن مان ڪجھ هيٺ لکجن ٿا.

"فريدا"، جي تو عقل لطيف، تہ خالي لک نہ ليک،
اپنڙي گريبان ۾، سر نواءِ ڪر ڏيک.
"فريدا" خالي ميڏي ڪپڙي، خالي ميڏي ويس،
گناهين پريا مئن قران، لوڪ آکي درويش.
اُٿ "فريدا" وضو ساج، صبح نماز گذار،
جو سر سائين نانوي، سو سرڪٽ اتار.[16]

شاھ لطيف ۽ سماع

شاھ عبداللطيف ڀٽائي ڪلهوڙن جي دور جو مشهور شاعر هو ۽ سماع سان نهايت گهڻو شغل رکندو هو. مخدوم محمد زمان لواري واري ان ڪري ڪيس مريد نہ بڻايو جو ڪيس سماع ۽ راڳ رنگ سان دلچسپي هئي.

شاھ سائين ساڳئي وقت شاعر بہ هو تہ موسيقار بہ هو. سندن شاعري جي سرن جي مطالعي مان ڄاڻ پئي ٿي تہ شاھ صاحب نہ رڳو موسيقي جو ڄاڻو هو، پر راڳ ۾ هڪ نئين تحريڪ جو باني پڻ هو.

موسيقي ۾ امير خسرو جنهن هندستان ۾ نظري ۽ عملي انقلاب آندو ان کان پوءِ شاھ عبداللطيف ڀٽائي سنڌ ۾ موسيقي جي دنيا ۽ سماع ۾ هڪ ڪارنامو ڪيو. "امير خسرو ٻن ڪلاسيڪي موسيقي جي بنيادي شڪلين ۽ اصولن کي نئين سري سموهي کين هندستاني موسيقي جي نئين شڪل جو همنوا بنايو. ڪلاسيڪي موسيقي جي اعليٰ فن جي دائري کان ٻاهر اميرو خسرو قوالي جي ايجاد ڪئي، جنهن کي منقبتن ۽ مداحن ڳائڻ جو ذريعو بڻايو ويو.[22]

شاھ لطيف ڀٽائي وري ان سلسلي ۾ هڪ نئون ساز ايجاد ڪيو جنهن کي طنبوري جو نالو ڏنائين. جنهن کي ڊاڪٽر بلوچ "دنبورو" لکي ٿو. "اهو دنبورو اڳاٽو روايتي طنبورو ڪو نہ هو پر هڪ نئين قسم جو طنبورو هو. دنبورو، طنبورو يا طنبوري جو سنڌي نالو طنبور اڳاٽي وقت کان وٺي چوتار هو يعني منجهس چار تارون هيون.[23] پر شاھ پنجين تار ڳنڍي طنبوري ۾ تارن جو واڌارو ڪيو. جنهن وسيلي سنڌ جي عوام کي تصوف جا نڪتا سُر سان سمجهائڻ لڳو ۽ انهيءَ طنبوري مان شاھ سائين جي خاص وڌايل تار مان "تون، تون" جو مخصوص آواز اچڻ لڳو." جنهن سان ڳائيندڙ جو آواز ملي هڪ ٿي

ويندو آهي. هند سنڌ جي مشهور ليکڪ رام پنجواڻي پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکيو آهي تہ: "اهڙي آواز مان لڳندو آهي تہ ڄڻ هڪ عابد الله جي لنوَ ۾ لئي سان وڻ غيب جا ڀيد ٻڌائي."[24] بلڪل اهڙي طرح شاهہ ڀٽائي بہ قدرت جا راز ڄڻ بيتن جي وسيلي پيو پڌائيندو هو. شاهہ سائين يمن ڪلياڻ جي هن بيت ۾ ڄڻ انهيءَ خيال جي هن طرح سان نمائندگي ڪئي آهي.

ڪيو مُطالع مون، هو جو ورق وصال جو
تنهن ۾ تون هين تون، ٻي لات نہ لحظي جيتري[25]

شاهہ لطيف ڀٽائي پنهنجي سماع جو وقت شام جو رکيو آهي ۽ اها ابتدا سُر ڪلياڻ سان ڪئي آهي. ڪلياڻ جي معنيٰ آهي "اطمينان"۽ "سڪون". ان ڪري رياضت اهڙي سر سان ڪئي، جنهن سان دل کي سڪون اچي ۽ رب پاڪ جي عبادت ۾ قلب کي راحت ۽ آرام ملي. اهو ئي سبب آهي جو شاهہ لطيف پنهنجي محفل سماع سر ڪلياڻ سان شروع ڪئي. اها روايت اڄ بہ قائم آهي. حضرت شاهہ صاحب جي ڏينهن ۾ فقير طنبور کڻي شام جو حلقو ٻڌي ويهندا هئا. راڳ جو اڳواڻ جيڪو تمر فقير هو. پهرين طنبور جي "گهوواري تار" ۽ پوءِ زبان واري تار ڇيڙي "الله هو" چوندو هو ۽ پوءِ ڪلياڻ جو سڏ وجهندو هو. سڏ مٿئين سرن ۾ راڳ جي ٿوري آلاپ کي چوندا آهن. ان کان پوءِ فقير هونگار ڏيندا آهن. پوءِ اڳواڻ سر ڪلياڻ جي پهرئين بيت سان سٽ سٽ تحت اللفظ چوندو يعني "ڏس" ڏيندو ۽ ٻيو فقير انهيءَ بيت جي سٽ سٽ کي سر ۾ چوندو ويندو. ائين هڪ بيت ختم ٿيندو تہ ٻيو بيت فقير ڏيندو ۽ ٻيو فقير انهيءَ بيت جي سٽ سٽ کي سر ۾ چوندو ويندو. ائين هڪ بيت ختم ٿيندو تہ ٻيو بيت فقير ڏيندو. ائين واري واري سان بيت ڏيندا ويندا. بيتن ۾ طنبور بہ گڏجي بنا لئي جي وڄائيندا ايندا. جتي بيت جي سٽ الا سان ختم ٿيندي، اتي حلقي وارا سڀ فقير گڏجي طنبور تي زوران مضراب هڻندا. وائي شروع ٿيندي اڳواڻ وائي جون مصراعون سر ۾ چوندو ويندو ۽ حلقي جا ٻيا فقير وراڻي يا وائي جو ٿلهہ چوندا ايندا. تان جو وچي سر ختم ٿيندو. اهو سر ختم ٿيو تہ فقير وري سر کڻندا. تان جو اها محفل سڄي رات هلندي رهندي ۽ وڃي صبح ٿيندو آهي.[26]

مطلب تہ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي راڳ رنگ ۽ موسيقي جو ڏو ڄاڻو هو ۽ پاڻ سماع کي عبادت ڪري سمجهندو هو. ڇاڪاڻ جو سماع جو اثر صوفين، اوليائن ۽ خدا جي عاشقن تي اهڙو ٿو ٿئي، جو هو بيخودي ۾ مست ٿيو راءِ ڏياچ وانگر سر بہ وڍايو ڇڏين. شاهہ سائين تصوف جي سلسلي قادريہ سان واسطو رکندڙ هو پر سماع سان دلچسپي سبب چشتيہ سلسلي جو لڳندو هو.

ننڍي کنڊ جا مشهور چشتي بزرگ

خواجه معين الدين چشتي رحمة الله عليه اجميري

خواجه معين الدين چشتي جو شجره نسب هن طرح آهي. خواجه معين الدين چشتي بن سيد غياث الدين بن ڪمال الدين بن سيد احمد حسين بن سيد طاهر بن سيد عبدالعزيز بن سيد ابراهيم بن امام علي رضا عليه السلام بن امام موسيٰ ڪاظم عليه السلام بن امام جعفر صادق عليه السلام بن امام محمد باقر عليه السلام بن امام علي زين العابدين عليه السلام بن امام حسين عليه السلام بن امام علي عليه السلام.[27]

سندن حسب نسب امام حسين عليه السلام سان ملي ٿو. خواجه صاحب جي ولادت 537هه ۾ ۽ 633هه ۾ وصال ڪيائون. پاڻ هند و پاڪ ۾ چشتي سلسلي جا باني آهن. ويهن سالن تائين خواجه عثمان هاروني جي خدمت ۾ رهيا. خواجه عثمان کيس خلافت جي مرتبي سان نوازيو. پاڻ پٿوراءِ جي حڪومت ۾ هندستان جي شهر اجمير اچي رهيا ۽ رب پاڪ جي عبادت ۾ مصروف ٿي ويا. خواجه صاحب جي والد صاحب جو نالو مبارڪ غياث الدين سنجري هو. پاڻ ايران جي علائقي سيستان ڳوٺ ۾ پيدا ٿيا. هندستان جا امام الطريق هئا. هندستان ۾ علم و معرفت جي شروعات خواجه صاحب ڪئي. نو لک ماڻهن سندن هٿ تي اسلام قبول ڪيو. پاڻ رب پاڪ جي تمام ويجهو هئا. جنهن تي نظر شفقت ڪندا هئا. اهو صاحب معرفت بڻجي ويندو هو. علم ظاهر و باطن ٻنهي ۾ ڪمال حاصل هئين. پندرهن سالن جي عمر ۾ سندس والد وفات ڪئي. "سندن وفات شمس الدين التمش جي دور ۾ ڇهين رجب آچر ڏينهن ٿي. ڪن ڪتابن ۾ ڇهين ذوالحج لکيل آهي. اهڙي طرح وفات جي سال ۾ پڻ اختلاف آهن. ڪي 632هه، 633هه ۽ 637هه لکن ٿا. ڪن ڪتابن ۾ سندن عمر 96 سال ۽ ڪن ۾ 104 ورهيه ته ڪن ۾ وري هڪ سو ست سال لکي وئي آهي.[28] "مشهور آهي ته خواجه صاحب جي وفات تي سندس پيشاني ۾ هي نقش ظاهر ٿيو. "حبيب الله مات في حب الله" يعني الله جو حبيب رب پاڪ جي محبت ۾ هن دنيا مان رحلت ڪري ويو."[29] اجمير شريف ۾ جتي سندس رهائش هئي، اتي ئي سندن مزار آهي سندن مزار خواجه حسين ناگوري ٺهرائي.[30]

پاڻ دنيا جي وهنوار کان گهڻو پري رهندا هئا. پر پوءِ بہ پنهنجي عقيدت مندن جا مسئلا حل ڪندا هئا.

خواجہ صاحب جن وڏا سخي مرد هئا. حضرت خواجہ قطب الدين کان روايت آهي تہ: ”هو ويهہ سال حضرت جن جي خدمت ۾ رهيو. جڏهن بہ ڪو شخص ڪجهہ گهرندو هئن تہ مصلي جي هيٺان هٿ وجهي کيس اهو ڪجهہ ڏيندا هئا. جيڪو هن جي قسمت ۾ هوندو هو. مون کي ويهہ ورهيہ ماڻهن جي خدمت ڪندي ڏٺو پر کين ڪڏهن بہ ڪاوڙ نہ آئي.“(31)

خواجہ صاحب جا ارشادات

پاڻ فرمائيندو هو تہ: معرفت حق جي علامت آهي. معرفت خداوندي جي علامت آهي. ان ڪري اڪثر خاموش رهي غيرالله کي دل مان ڪڍي ڇڏي صبر زندگيءَ جي اهم ضرورت آهي. مخلوق جي تڪليف تي صبر ڪريو. ڪنهن سان شڪايت نہ ڪريو. عاشق جي دل محبت جي باهہ ۾ جلندي رهي ٿي. ان ڪري هن جي دل ۾ جيڪو ڪجهہ اچي ٿو سو سڙي خاڪ ٿي وڃي ٿو. چاڪاڻ تہ محبت جي باهہ کان وڌيڪ ٻي ڪا باهہ ڪونهي. جنهن شخص ۾ هي ٽي خوبيون هونديون, اهو رب پاڪ جو پڪ سان دوست هوندو. پهريون سمنڊ جيڏي سخاوت, ٻيو سج جيڏي شفقت, ٽيون زمين جيڏي نوڙت ۽ نيڪ ماڻهن جي صحبت. نيڪي ڪرڻ کان افضل ۽ برن ماڻهن جي صحبت بي ڪرڻ کان بدتر آهي. محبت ڪرڻ جي علامت آهي تہ توهان ان ڳالهہ کان ڊڄو تہ محبوب توهان کي دوست کان جدا نہ ڪري ڇڏي. اصل ۾ متوڪل اهو آهي, جنهن کي مخلوق کان تڪليف ملي تہ هو ڪنهن سان بہ شڪايت نہ ڪري. ماڻهو منزل تي تڏهن پهچي سگهندا, جڏهن نماز مڪمل فرمانبرداري سان ادا ڪندا, چاڪاڻ تہ نماز مومن جي معراج آهي.(32)

سلطان المشائخ خواجہ نظام الدين اولياءُ رحمة الله عليه.

اصل نالو محمد بن احمد بن علي بخاري هئس. سندن لقب سلطان المشائخ نظام الدين اولياء هو. شيخ فريدالدين شڪر گنج جا خليفا ۽ خدا پاڪ جا نهايت پيارا ٻانها هئا. سندن ڏاڏو علي بخاري ۽ نانو خواجہ عرب ٻئي گڏجي بخارا کان لاهور هجرت ڪري آيا. ڳچ عرصو هتان وري بدايون هليا ويا ۽ اتي ئي مستقل سڪونت اختيار ڪيائون. خواجہ نظام الدين اوليا اڃا ننڍي عمر جا هئا, تہ سندن والد رب پاڪ کي پيارو ٿي ويو. سندن والد صاحب

بدايون ۾ دفن ٿيل آهي. شيخ صاحب کي ابتدائي تعليم پنهنجي والده هڪ مدرسي مان ڏياري، جتي پاڻ قرآن پاڪ سان گڏوگڏ ٻيا ڪتاب به پڙهڻ شروع ڪيائون. ٻارنهن سالن جي عمر ۾ لغت ۽ علم و ادب پڙهندا هئا. هڪ دفعي ملتان مان هڪ غزل خوان سندن استاد وٽ آيو ۽ چوڻ لڳو ته مون شيخ بهاءُالدين ذڪريا جي سامهون مجلس سماع ۾ هي شعر پڙهيو هو. "لقد لسعت حيتہ الهوديٖ ڪبدي" (محبت جي نانگ منهنجي دل کي ڏنگي وڌو آهي.) چوڻ لڳو ته هن شعر جي ٻي سٽ مون کي ياد ناهي. شيخ صاحب جلدي ٻي سٽ ٻڌاين. "لاطبيب لها ولا راقي." (هن جي لاءِ نہ طبيب آهي، جو هن مرض جو علاج ڪري نہ منتر آهي جو جهاڙوجهي هن اثر کي ختم ڪري) ان بعد هن غزل خوان بهاءُالدين ذڪريا جي تمام گهڻي تعريف ڪئي. هن جي سامهون ڪيترائي مرد عورتون ذڪر ۾ مشغول هوندا هئا، ايستائين جو جنڊ پيهڻ وارا مرد عورتون بہ ذڪر ڪندا هئا. مگر انهن ڳالهين تي نظام الدين اولياء ڌيان ئي ڪو نہ ٿي ڏنو. پوءِ وري غزل خوان چوڻ لڳو تہ: "مان پاڪ پتڻ پهتس تہ اتي طريقت جو هڪ بادشاهہ بابا شڪر گنج ڏٺم. جنهن جا ڪيترائي قصا ۽ فضيلتون بيان ڪيو" اها ڳالهہ ٻڌندي ئي شاهہ شڪر گنج جي محبت شيخ صاحب جي دل ۾ چوليون هڻڻ لڳي ۽ هن جي ديدار لاءِ واجهہ وجهڻ لڳو. تيستائين پاڻ بدايون کان تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ دهلي آيا، صدر ولايت شمس الملڪ جي شاگردي ۾ اچي "مقامات حريري" پڙهڻ لڳا، اهڙي طرح علم حديث جي سند حاصل ڪيائون. شيخ نظام الدين اولياءِ جيئن تہ منطق جا ماهر هئا، ان ڪري ٻيا شاگرد ڪيس نظام الدين منطقي ڪري سڏيندا هئا. تعليم مڪمل ڪرڻ کان پوءِ شاهہ شڪر گنج جي سڪ ۾ اُڪير ۾ پاڪ پتڻ ويا. ان وقت پاڻ ويهن سالن جي عمر جا هئا. پاڪ پتڻ پهچي پاڻ شيخ فريد کان قرآن پاڪ جا ڇهہ پارا تجديد سان گڏ پڙهيائون. عوارف جي ڇهن بابن جو درس حاصل ڪيائون "تمهيد ابو شڪر سلمي" ۽ ٻيا ڪيترائي ڪتاب پڻ پڙهڻ جو شرف شيخ فريد کان حاصل ڪيائون.

شيخ نظام الدين اولياء ٻڌايو تہ جڏهن مان شيخ فريد جي قدم بوسي حاصل ڪئي تہ شيخ فريد هي شعر پڙهيو.

اي آتس فراقت دلها ڪباب ڪرده،
سيلاب اشتياقت جانها خراب ڪرده.

ترجمو: "تنهنجي فرقت ۽ جدائي جي باھ ڪيترين ئي دلين کي ڪباب ڪري ڇڏيو آهي، تنهنجي شوق جي باھ ڪيترين ئي جانين کي خراب ڪري ڇڏيو آهي."

ان کان پوءِ خواجہ نظام الدين چاهيو تہ سندس خدمت ۾ حاضري جي شوق کي ظاهر ڪريان، پر مون تي سندن شخصيت جو ايڏو تہ رعب هو جو فقط ايترو عرض ڪيم تہ توهان سان ملاقات جو بي انتها شوق هو. مون تي خوف جا آثار ڏسي فرمايائين هر نئين اچڻ واري کي خوف هوندو آهي. انهيءَ ڏينهن مون سندس بعيت ڪري شيخ صاحب کان پڇيو تہ: "هاڻ منهنجي لاءِ حڪم آهي؟ هاڻ پڙهڻ پڙهائڻ جو سلسلو ختم ڪري ورد وظائف ۾ مشغول ٿي وڃان؟" ارشاد ٿيو تہ: "اسان تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن کي بہ منع نٿا ڪري سگهون." هي بہ ڪريو ۽ هو بہ ڪريو پوءِ ڏسو تہ غالب ڪير ٿو اچي. فقير ۽ درويش لاءِ علم ضروري آهي. ان بعد شيخ نظام الدين اولياء خلافت جي نعمت حاصل ڪري دهلي واپس آيو. پاڻ پنهنجي مرشد شيخ فريد وٽ سڄي عمر ۾ ٽي دفعا ويا. شيخ فريد جي انتقال وقت خواجہ نظام الدين اتفاق سان اهڙي طرح موجود ڪو نہ هئا، جهڙي طرح شيخ فريد پنهنجي مرشد خواجہ قطب الدين جي وصال وقت موجود ڪو نہ هئا. هن واقعي کان پوءِ نظام اولياء دهلي ڇڏي ان جي پرسان غياث ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. جتي سندس خانقاہ بہ موجود آهي، پر اتي بہ وڏن ڪيترائي ماڻهو اچڻ لڳا. ان ڪري هتان بہ وڃڻ جو خيال ڪيائون. انهيءَ خيال ۾ هئا تہ ظهر جي نماز پڙهڻ بعد هڪ نازڪ انداز وارو خوبصورت ماڻهو خواجہ صاحب وٽ آيو ۽ اچي چيائونس تہ: "جڏهن توهان چنڊ ٻڻيا هئا، ان وقت توهان اهو چو نہ ٿي سوچيو تہ دنيا جا توهان انگشت نما بہ ٻڻجندؤ." پوءِ هن نوجوان چيو تہ "پهرين توهان کي مشهور ٻڻجڻ ئي نہ گهربو هو، اگر توهان مشهور ٿي ويو تا تہ پوءِ اهڙي طرح رهڻ کپي، تہ سڀاڻي محشر جي ميدان ۾ نبي ڪريم ﷺ جي سامهون شرمندگي جو باعث نہ بنجو. پوءِ فرمايائون تہ: "اها ڪا چڱي ڳالهہ تہ نہ آهي تہ خدا جي مخلوق کان لڪي عبادت ڪجي، پر صحيح قوت ۽ حوصلو تڏهن چئبو جڏهن خدا جي مخلوق ۾ رهي خدا کي ياد ڪجي." جڏهن ان خوبصورت نوجوان سڀ ڳالهيون چئي ختم ڪيون، تہ ان وقت خواجہ نظام الدين هن کي لاءِ ڪجهہ کاڌنو آندو. پر پاڻ ڪجهہ نہ کاڌائون. ان وقت خواجہ نظام الدين اهو پڪو پهہ ڪيو تہ هاڻ هن جڳهہ کان ٻئي هنڌ نہ وڃبو. آخر هن نوجوان ٿورو پاڻي پيتو ۽ هليو ويو، ان ڏينهن کان پوءِ خواجہ نظام الدين هن شخص کي وري

نه ڏنو. پوءِ خواجه صاحب دنيا جي نظر ۾ اجا به وڌيڪ مشهور ٿيا. دنيا جا ماڻهو هر وقت وٽن موجود هوندا هئا ۽ ڪجهه گهرندا رهندا هئا. جواب ۾ رب پاڪ جي طرفان کين اجا به سگهاري روحاني طاقت بڻايو ويو ۽ ڪيترائي سوالي سندن در تان گهٽ ڪجهه حاصل ڪرڻ لڳا. پاڻ هميشه مجاهده ۽ رياضت ۾ هوندا هئا. روزانو روزي ۾ هوندا هئا. افطار وقت ٿورو پاڻي پيئندا هئا. سحري وقت ڪجهه به نه کائيندا هئا. معتقد ۽ مريد اهو ڏسي کين چوندا هئا ته: "توهان سحري جي وقت به ڪجهه ڪونه ٿا کائو افطار جي وقت به ڪجهه نه کائو؟" پاڻ روئي چوندا هئا. "ڪيترائي مسڪين ماڻهو بازارن ۽ مسجدن ۾ بکايل آهن. هاڻ ٻڌايو ته هنن جي حالات تي سوچي مان ڪيئن ٿو کاڌو کائي سگهان! تڏهن خادم چپ ٿي ويندا هئا." شيخ نظام الدين اوليا ٻڌايو ته مان هڪ دفعي پنهنجي مرشد سان پيڙي ۾ ويٺو هئس ته فرمايائون: جڏهن دهلي وڃين ته مجاهدو ضرور ڪجانءِ. بيڪار رهڻ مان ڪو فائدو ڪونهي. روزو رکڻ اڌ منزل آهي. باقي ڳالهيون نماز حج ٻي اڌ منزل آهي. پوءِ هڪ دفعو پيهر مرشد فريد کي ٻڌايو ته مون رب پاڪ کان تنهنجي لاءِ دعا گهري آهي، ته تون جيڪو ڪجهه گهرندين اهو توکي ملي ويندو ۽ تنهنجي لاءِ رب پاڪ کان دنيا جي سگهه به گهري آهي. خليفو بڻائڻ وقت شيخ فريد فرمايو ته "سلوڪ جي راهه تي هلجانءِ" انهيءَ راهه تي هلندي هلندي خواجه نظام الدين اوليا سڄي دنيا لاءِ راهه طريقت بڻجي ويو. امير و خسرو دهلوي پنهنجي مرشد خواجه نظام الدين لاءِ تعريف ۾ هيٺيون شعر چيو:

تو شبانه مي نمائي کو بودي امشب،
کو هنوز چشم مستت اثري خمار دارد.

(پاڻ هميشه رات جو ديدار ڪندا آهن. مگر اڄ رات ڪا خاص ڳالهه ٿي آهي، جنهن ڪري سندن اکين ۾ خمار جا اثر موجود آهن.)

خواجه نظام الدين اولياءَ سڄي رات عبادت ڪندا هئا. سندن اکيون رات جي جاڳڻ ڪري ڳاڙهيون هونديون هيون. بهرحال چشتيه سلسلي کي جن ترقي وٺرائي، انهن ۾ سندن نالو اهم آهي. سندن وفات سلطان غياث الدين تغلق جي زماني ۾ 1325ع ڌاري اپريل جي مهيني ۾ ٿي.[33] هندستان جي مشائخن ۾ حضرت نظام الدين جو هڪ خاص مرتبو هو. سندن وقت ۾ تصوف جو ابتدائي دور ختم ٿي چڪو هو. پاڻ شيخ محي الدين عربي جا هم خيال هئا."[34] سندن دسترخوان هميشه جاري ساري رهندو هو. "هر جمع جي

ڏينهن خانقاھ جي سيني حُجرن ۽ توشہ خانن ۾ هڪ چيز بہ رهڻ نہ ڏيندا هئا. اگر خانقاھ ۾ ڪو غريب مسافر حاجتمند ايندو هو تہ محروم واپس نہ ويندو هو. نقد يا جنس، جو ڪجھ پاڻ وٽ هوندو هئن، ڪين ڏيندا هئا." [35] مطلب تہ پاڻ سلسلہ چشتيہ جا سچا پيروڪار هئا. سماع جون محفلن جا اڪثر بندوبست ڪندا رهندا هئا. سندن وصال 18 ربيع الاول 725ھ ۾ ٿيو. [36]

خواجہ شيخ حميدالدين صوفي رحمة الله عليه

شيخ حميدالدين صوفي کي سعيد ناگوري سوالي بہ چوندا آهن. سلطان التارڪين سندن لقب هو. پاڻ 570ھ ۾ تولد ٿيا ۽ 637ھ ۾ وفات ڪيائون. هي خواجہ معين الدين جو سڀ کان پيارو خليفو هو. ترڪ دنيا ۽ تنها پسندن ۾ سندن وڏو اهم نالو هو. تصوف ۽ طريقت ۾ مٿانهون شان رکندڙ بزرگ هئا. پاڻ سعيد بن زيد رضي الله عنہ جي اولاد مان هئا. جيڪي عشره مبشره ۾ شمار ٿيندا هئا. پاڻ تمام ڊگهي حياتي ماڻيائون. فرمائيندا هئا تہ دهلي جي فتح بعد مسلمان گهراڻن ۾ سڀ کان پهرين منهنجي ولادت ٿي. پاڻ حضرت خواجہ معين الدين چشتي جي زماني کان شيخ نظام الدين اولياء جي ابتدائي زماني تائين حيات رهيا. حضرت نظام الدين اولياء پنهنجا ملفوظات، شيخ صاحب جي تصنيفات مان منتخب ڪري، پنهنجي دست مبارڪ سان رکيا ۽ سيرالاولياء جي مصنف انهن کي سلطان المشائخ تان نقل ڪيو. روايت آهي تہ: "هڪ ڏينهن خواجہ معين الدين چشتي رح ڏاڍا خوش هئا. فرمائڻ لڳا، جنهن کي جيترو گهرڻو هجي، سو اڄ گهري ڇاڪاڻ جو اڄ قبوليت جو در کليل آهي. ڪنهن دنيا طلب ڪئي، ڪنهن آخرت، حضرت خواجہ ان وقت خواجہ قطب الدين جي طرف نهاري ساڳي ڳالھ ڪئي. قطب الدين رحمة الله عليه فرمايو: بندي جو ڪو اختيار ڪونهي، سڀ ڪجھ توهان جي اختيار آهي. حضرت خواجہ بعد فرمايو: حضرت حميدالدين صوفي جو سلطان التارڪين آهي. ان وقت کان سندن لقب سلطان التارڪين پئجي ويو." [37]

هي ساڳي روايت هن طرح بہ آهي تہ: "حضرت خواجہ معين الدين چشتي، حضرت حميدالدين صوفي کي چيو تہ، "گهر جيڪو گهرڻو هجيئي سو گهر. پاڻ فرمايائين تہ مان ڇا گهران، مون کي گهرندي شرم ٿو اچي، خدا پهريائين پنهنجي بندي کي ايترو ڪجھ ڏنو آهي، جو پيو ڪجھ گهرندي شرم ٿو اچي." خواجہ معين الدين چشتي رحمة الله عليه فرمايو "توهان ٻڌو تہ

حميدالدين جا چيو: حميدالدين اڄ کان صوفي تارڪ الدنيا، مستغني آخرت ۽ سلطان العارفين آهي.“[38]

حضرت حميدالدين صوفي جي علميت ۽ فقر جا چرچا سڄي برصغير ۾ عام ٿي ويا. پاڻ وجدان ۽ ڪشف و ڪرامات ۾ مشهور هئا. هر وقت ماڻهن جي وچ ۾ رهندا هئا. هڪ ڏينهن ڪنهن ڪانئن سوال ڪيو ته: ”الله جي مدد ڪڏهن ۽ ڪهڙي طرح ملي سگهندي؟“ پاڻ فرمايائون ته ”هيءَ مدد جنهن لاءِ مقرر آهي، ان کي پوري مقرر وقت ۽ غير متوقع انداز ۾ حاصل ٿيندي آهي.“ ان کان سواءِ ڪيترائي سوالن جا جواب هر روز ماڻهن کي ڏيندو هو. ان ڪري کين حميدالدين سوالي به چيو ويندو هو. ناگور شهر ۾ سوال نامي هڪ جڳهه آهي، اتي شيخ حميدالدين وٽ زمين هئي، جيڪا پاڻ هارپو ڪري آباد ڪندا هئا، اهل عيال جي روزي حاصل ڪندا هئا. سندن وفات 29 ربيع الاول 637ع ۾ ٿي، سندن مزار ناگور شهر ۾ آهي.[39]

حضرت خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪي رحمة الله عليه

حضرت خواجه قطب الدين جو نسب حضرت امام جعفر صادق عليه السلام سان ملي ٿو. ”سندس ولادت 582هہ ”اوش“ ۾ ٿي. چون ٿا ته اڌ رات جو جائو، پر سندن ڪرامت جي ڪري اها رات روشن ڏينهن وانگر نظر اچڻ لڳي.“[40] اخبار الاخيار ۾ سندن ولادت ”505هہ لکيل آهي.“[41] پاڻ ڏيڍ سال جا هئا ته سندن والد وفات ڪري ويو. سندن والد جو نالو سيد ڪمال الدين احمد بن سيد موسيٰ هو. پاڻ پنجن سالن جو هو ته سندن والده کيس استاد جي حوالي ڪرڻ لاءِ هڪ پاڙيسري سان گڏ موڪليو. رستي ۾ کين هڪ بزرگ مليو، هن انهيءَ پاڙيسري کان پڇيو ته هن ڇوڪري کي ڪيڏانهن وٺي وڃي رهيو آهين؟“ جواب ملين ته ”هن کي مڪتب ۾ ڪنهن چڱي استاد جي حوالي ڪرڻ ٿو وڃان.“ ان بزرگ فرماين ته ”منهنجي حوالي ڪر، مان هن کي استاد وٽ ويهاري ڇڏيندس.“ پاڙيسري ان ڇوڪري کي ان بزرگ جي حوالي ڪري ڇڏيو. انهيءَ بزرگ، انهيءَ ڇوڪري کي خواجه ابو حفص اوشي قدس سره جي حوالي ڪري چيو ته: ”اهو احڪم الحاڪمين جو حڪم آهي ته هن ڇوڪري کي توجهه سان پڙهايو. اهو چئي اهو بزرگ هليو ويو. استاد محترم شاگرد جي مٿي تي شفقت جو هٿ ڦيرائي، هن کي چيو ته ”خضر عليه السلام توکي منهنجي حوالي ڪري ويو آهي.“[42] پاڻ حضرت شيخ جي خدمت ۾ جڏهن تحصيل جي لاءِ حاضر ٿيو ته حضرت تختي وٺي ڪجهه تحرير ڪرڻ

لڳا تہ نداءِ غيب مان معلوم ٿين تہ خواجہ صاحب جي ظاهري تعليم قاضي حميدالدين ناگوري جي حوالي آهي. ڪين ناگوري صحب جي حوالي ڪيو ويو. چون ٿا تہ غيب جي آواز تي قاضي صاحب اڪين جي سور هوندي بہ اتي پهتا. ڦرهي وٺي قطب الدين کان پڇيو: "پڙهايو تہ آءٌ ڇا لکان؟" فرمايائون تہ لکو. "سبحان الذي اسري بعبده الا" قاضي صاحب عجب مان نهارين تہ پاڻ فرمايائون پندرهن پاره مان والده وٽان ياد ڪري آيو آهيان. قاضي صاحب وٽان ڇئن ڏينهن ۾ باقي رهيل قرآن پاڪ پورو ياد ڪيائين."[43]

ايئن خواجہ صاحب ظاهري علم تمام جلد پورو ڪيو. پاڻ سترهن سالن جي عمر ۾ حضرت خواجہ معين الدين چشتي کان خلافت جو خرقو حاصل ڪري سندن حڪم تي دهلي روانا ٿيا. خواجہ معين الدين رح ان حڪم لکڻ لاءِ شيخ علي سنجري کي فرمايو تہ: "تحرير لکو تہ قطب الدين دهلي روانو ٿئي. اسان پنهنجي خلافت سندن سر مبارڪ تي رکيائين. ان کان پوءِ خرقو پارائي قرآن پاڪ ۽ جاءِ نماز ڏيندي فرمايائون تہ: "مون کي هيءَ امانت مشائخ چشت ذريعي حضور آخرالزمان ﷺ موڪلي آهي. توهان بہ ايئن ان کي مون وانگر جاري رکجو. جيئن توهان کي قيامت ڏينهن شرمندگي نہ ٿئي. ان کان سواءِ سندن هٿ پڪڙي آسمان جي طرف منهن ڪري چيائون: "توکي رب جي حوالي ڪريان ٿو. جيڪو توکي منزل تي پهچائيندو."[33] ان بعد پاڻ دهلي هليا آيا. ترڪ دنيا ۽ فقرفاقہ ۾ ممتاز ۽ ياد الاهي ۾ مستغرق رهندا هئا. ڪو ساڻن ملڻ ايندو هو تہ ٿوري دير بعد ان سان ملڻ ايندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا تہ "ڪنهن جي ملڻ جي نيابي وقت مان پاڻ ۾ موجود ناهيان هوندو. ٿوري دير پاڻ کي هن دنيا جهڙو سمجهي، پوءِ ڪنهن سان ملڻ ايندو آهيان. ملڻ وقت مڪمل ڳالهہ ٻولهہ ڪري ڪانئن اجازت وٺي وري ياد الاهي ۾ مصروف ٿي ويندو هئا."[44] سندن پاڙي ۾ هڪ اناج جو واپاري رهندو هو. شروع ۾ پاڻ ان کان قرض تي ان کڻندا هئا ۽ ڪين فرمائيندا هئا تہ: "جڏهن توهان جو قرض ٽيهہ درهم تي وڃي تہ وڌيڪ نہ ڏجو." جڏهن وٽن قرض واپس ڪرڻ جي طاقت ٿيندي هئي تہ ورتل قرض واپس ڪري ڇڏيندا هئا. اخبار الاخيار ۾ لکيل آهي تہ اهو قرض ڏيندڙ هندو هو. جڏهن تہ تاريخ مشائخ چشت ۾ شرف الدين نالي هڪ مسلمان لکيل آهي. خير، هڪ ڏينهن پاڻ پڪو عهد ڪيائون تہ هاڻ کڏهن : قرض نہ کڻندا. ان عهد کان پوءِ سندن مصلي جي هينيان هر روز ڪين هڪ ماني ملندي هئي. جنهن مان سڀ گهر جا ڀاتي گذر سفر ڪندا هئا.

هڪ دفعي ان اناج ڏيندڙ سوچيو تہ شايد خواجہ صاحب ناراض ٿي پيو آهي، جو هاڻ قرض نٿا ڪٽن. اهو سبب معلوم ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي زال خواجہ صاحب جي گهر موڪلي، حضرت جن جي گهرواريءَ ان واپاريءَ جي زال کي سربستي ڳالهہ ٻڌائي، چون ٿا تہ کين رب پاڪ جي طرفان هر روز مانيون ملڻ ڪري ڪاڪي چيو ويندو هو. "ڪاڪي افغاني زبان ۾ مانيءَ کي چيو ويندو آهي، جيئن تہ پاڻ الهند جي هڪ ڳوٺ "ازوش" جا رهڻ وارا هئا. ان ڪري کين اوشي بہ چيو ويندو هو."[45] شيخ نظام الدين اولياءِ فرمائيندو هو تہ "شيخ معين الدين اجميري شيخ قطب الدين کي پنج سو درهم قرض وٺڻ جي اجازت ڏني هئي، پر پاڻ جڏهن معرفت ۾ ڪمال جي درجي تي پهتا تہ قرض وٺڻ بلڪل ڇڏي ڏنائون. پاڻ دهلي مان اڪثر خواجہ معين الدين چشتي جي اجمير ۾ زيارت ڪرڻ ايندا هئا. هڪ دفعي کين وسوسو ٿيو تہ الائي خواجہ صاحب کي منهنجي اچڻ جي خبر پئي ٿي الائي نہ. جڏهن ايئن سوچيائين پئي تہ مزار مان زيارت نصيب ٿين، معين الدين چشتي اجميري رحمة الله عليه جن فرمائي رهيا هئا.

مرا زنده پندارا، چون خويشتن،
من آيم بجان، گر تو آئي بہ تن.

"پاڻ هر رات جو ٽي هزار دفعو درود شريف پڙهندا هئا ۽ سئو رڪعتون نماز پڙهندا هئا. سندن انيس احمد نالي هڪ خادم هو ان خواب ڏٺو تہ هڪ وڏو عاليشان محل آهي، جنهن جي ٻاهران تمام گهڻي رش آهي. جنهن ۾ اندر ڪير بہ وڃي نٿو سگهي. پر هڪ بزرگ آهي، جو اندر ٻاهر اچي ۽ وڃي پيو. چاڻ پين تہ حضور جن هن گهر ۾ تشريف ڪٺي آيا آهن ۽ هيءَ بزرگ عبدالله بن مسعود آهي. انيس احمد زيارت جي درخواست ڪئي تہ اندران حڪم ٿين تہ اجا زيارت جي قابل نہ ٿيا آهيو. البتہ قطب الدين کي سلام ڏجو ۽ چئجون تہ تن ڏينهن کان تنهنجو تحفو نہ مليو آهي. چون ٿا ان وقت پاڻ نئين نئين شادي ڪئي هئائون."[46]

سندن وفات بابت هڪ روايت آهي تہ شيخ علي جي گهر ۾ سماع جي محفل جاري هئي. خواجہ بختيار بہ اتي موجود هو. شيخ علي رح حضرت خواجہ معين الدين حسن رح جو عزيز هو ۽ خواجہ قطب الدين جو پاڙيسري هو. ان جي مزار خواجہ قطب الدين جي مزار پرسان آهي، ان محفل ۾ شيخ احمد جام هي شعر پڙهيو.

كشتگان خنجر، تسليم را،
هر زمان ازغيب، جان ديگر است.

(خنجر تسليم رضا جي شهيدن کي هر گهڙي غيب مان هڪ نئين زندگي عطا ٿئي ٿي.) اهو ٻڌي خواجه قطب الدين چار ڏينهن سڪرات جي حالت ۾ رهيو ۽ پنجين ڏينهن انتقال ڪري ويو. خواجه شمس الدين التمش سلطان دهلي کيس غسل ڏنو. ان بعد خليفي خواجه ابو سعيد تبريزي، قطب الدين خواجه جي وصيت ٻڌائي ته: "منهنجي جنازي نماز اهو پڙهائي، جنهن ڪڏهن به حرام نه ڪاڏو هجي، سنت عصر ۽ تڪبير اوليٰ وقت نماز پڙهڻ ضرور پهتو هجي." وصيت ٻڌڻ بعد خاموشي ڇانئجي وئي. ڪجهه دير جي سانت کان پوءِ خواجه شمس رحمة الله عليه چيو ته: "مون چاهيو ٿي ته منهنجي باري ۾ ڪنهن کي خبر نه هجي، ان کان پوءِ پاڻ خواجه قطب الدين ڪاڪي جي جنازي نماز پڙهائي، سندن وفات 633هه ۾ ٿي."[47]

بختيار ڪاڪي وڏو ولي، سالڪ، مجاهده ۽ رياضت ۾ ممتاز ۽ خلوت و عزلت کي پسند ڪرڻ وارو. گهٽ سمهندڙ گهٽ ڳالهائيندڙ هميشه ياد الاهي ۾ رهڻ وارو باطني حالتن ۽ مڪاشفات ۾ وڏو بلند پايو رکندڙ انسان هو.

حضرت خواجه فريد الدين شڪر گنج رحمة الله عليه

"خواجه فريد شڪر گنج جي ولادت 609هه ۽ وفات 668هه ۾ ٿي."[48]

سندن ولادت خدارسيده نيڪ ۽ پارسا گهر ۾ ٿي. خواجه صاحب جي ولادت تي صاحب عرفان وارن فريد صاحب جي والده کي اها خوشخبري ٻڌائي ته هن جو نالو دنيا جي ڪنڊڪڙڇ ۾ علم و عرفان ۽ نيڪي جي علامت ٿي اُڀرندو. هن جو شجرو نسب حضرت عمر فاروق رضه سان 33 واسطن سان وڃي ملي ٿو. هن جا والدين ملتان جي ويجهو ڪوتوال ۾ رهندا هئا. اتي ئي سندن جنم ٿيو. پاڻ حضرت قطب الدين بختيار ڪاڪي جا خليفا هئا. خواجه اجميري کان فيضياب ٿيا. رياضت، مجاهدو، فقر ۽ ترڪ دنيا سندن وٽندڙ مشغلو هو. ڪشف و ڪرامات جي علامت هئا. پاڻ کي ماڻهن جي نظر کان بچائيندا. هڪ شهر کان ٻئي شهر مسافري ڪندا رهندا هئا. آخرڪار پاڪ پتڻ شريف ۾ آيا. اتان جا ماڻهو درويشن ۽ فقيرن جا دشمن ۽ چيڙاڪ هوندا هئا. پاڻ اتي اچي پڪو پهه ڪيائون ته هتي رهڻ منهنجي لاءِ مناسب آهي. اتي سندن ڪو به واقفڪار ڪو نه هو هڪ وڻ هيٺ ياد الاهي ۾ مشغول رهندا هئا. اتي ئي فاقا، رياضت ۽ مجاهد ڪيائون. پاڻ سگهاري روحانيت جا مالڪ هئا، ان

ڪري جلدي ماڻهن جي نظر ۾ بہ ڪرامات جا صاحب بڻجي پيا. سندن لقب شڪر گنج بابت مشهور آهي تہ: ”پاڻ پنهنجي مرشد خواجہ قطب الدين رحمة الله عليه جي حڪم تي ”طئي“ جو زورو رکيائون. هي اهو روزو هوندو آهي، جنهن ۾ افطار پاڻي سان ڪبو آهي. هي روزو لڳاتار گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڏينهن لڳاتار رکبو آهي، وڌيڪ هل سال تائين رکي سگهبو آهي. هن قسم جا روزا صوفيا ڪرام رکندا آهن، جن وٽ هڪ رسم آهي. اهڙي طرح شيخ فريد روزا رکيا. ٽي ڏينهن مسلسل ڪجهہ ڪو نہ کاڌائون. ٽئي ڏينهن افطار جي وقت هڪ ماڻهو وٽن ڪجهہ مانيون کڻي آيو. پاڻ سمجهيائين تہ غيب مان آيون آهن. پيٽ ڀري کاڌائون. پر پيٽ انهن کي قبول نہ ڪيو ۽ الٽيون ڪري ڇڏيائون. هن اها ڳالهہ پنهنجي مرشد کان پڇي. جنهن ٻڌاين تہ اهو ماڻهو شرابي هو، ان ڪري هن جو کاڌو توهان کي پاڻ ۽ نہ پيو. هاڻ ٻيهو وڃي روزا رکو جيڪو غيب مان ملي ان تي گذران ڪريو. اهڙي طرح شيخ صاحب ٽي ڏينهن روزا رکيا. شام جو ڪين ڪجهہ بہ کائڻ لاءِ نہ مليو رات پئجي وين، بک کان ڪين ڪمزوري اچي ورايو. بک وگهي ڪجهہ پٿر کڻي وات ۾ واڌئون تہ اهي مصري ٿي پيا. پاڻ سوچيائون تہ شايد هيءَ شيطاني حرڪت آهي. پاڻ اهي ٿوڪاري وري رب پاڪ جي عبادت ۾ مشغول ٿي ويا. اهڙي طرح اڌ رات مهل سندن جسم جي ڪمزوري وڌي وئي. پاڻ وري زمين تان پٿر کڻي وات ۾ وڌائون تہ اڳي طرح اهي وري مصري ٿي پيا. پاڻ ٽي ڀيرا ائين ڪيائون تہ اهي ساڳي طرح مصري ٿي پيا. تڏهن سمجهيائون تہ اها نعمت خداوندي آهي. ٻئي ڏينهن حضرت بختيار ڪاڪي رحمة الله عليه سان سندن ملاقات ٿي. پاڻ فرمايائون: ”اوهان سدائين مصري جيان مٺا رهندؤ.“[49] ان ڏينهن کان ڪيس شڪر گنج جو لقب مليو. ”ڪيترن وري ائين لکيو آهي تہ هڪ سوداگر کان کنڊ گهريائون، سوداگر چين مون وٽ لوڻ آهي، پاڻ فرمايائون تہ: ”پوءِ لوڻ ٿي هوندو سوداگر ڏٺو تہ اها کنڊ لوڻ ۾ تبديل ٿي چڪي هئي. ان حرڪت تي سوداگر معافي گهرين تہ اهو لوڻ وري شڪر ۾ تبديل ٿي ويو.“[50]

عبادت ڪندي جڏهن بہ ڪو پکي پکڙ سندن پيرن تي ٺونگو هڻندو هو تہ پاڻ هي شعر پڙهندا هئا.

ڪاڳا سڀ تن ڪائيو اور چن چن کهائيو ماس،
دونينان مت ڪائيو انهي پيا ملن ڪي آس.[4]

سندن روضو منور پاڪ پٽڻ ۾ آهي.

حضرت شيخ گنج شڪر جا ڪجھ ملفوظات خواجہ نظام الدين اولياءَ لکيا آهن. هن سدائين لکيو آهي تہ "چار چيزن جي باري ۾ ست سئو مشائخن کان سوال ڪيو ويو سيني هڪ ئي جواب ڏنو.

1. گناهن کي ڇڏي ڏيڻ وارو سيني کان وڌيڪ عقلمند آهي.
2. دانا ۽ حڪيم انسان اهو آهي، جو ڪنهن بہ شيءِ تي غرور نہ ڪري.
3. قناعت ڪرڻ وارو سڀ کان وڏو مالدار آهي.
4. جو قناعت نٿو ڪري، سو سڀ کان وڌيڪ محتاج آهي."[51]

حضرت فريد شڪر گنج ادب جي دنيا ۾ پڻ هڪ اهم نالو آهي. پاڻ سنڌي، سرائڪي ۽ پنجابي زبانن ۾ شاعري ڪيائون. بابا فريد، دين اسلام جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. پاڻ جت بہ ويا، اتان جي عوامي ٻولي استعمال ڪيائون ۽ انهي ٻوليءَ ۾ ئي هدايت جو سبق ڏيندا رهيا. پاڻ شريعت جا پابند هئا. برائين کان روڪڻ ۽ نيڪ ڪمن جون نصيحتون ڪندا رهندا هئا. سندن تعليم ۽ فڪر ۾ ايثار، قرباني، سچ چوڻ، ڪوڙ کان نفرت، عفو در گذر، انڪسار، تواضع، سخاوت، بخل کان پرهيز، امانتداري، حلم ۽ بردباري، عدل و انصاف، صبر و همت خوداعتمادي، بي غرضي، خلوص، همدردي، حسن سلو، مروت، وفا، پارسائي، دنيا کان بي رغبتي ۽ وسعت قلبي جي فڪري تعليم هوندي هئي. سندن ڪلام مان ڪجھ شعر پيش ڪجن ٿا.

فريدا شڪر کنڊ، نوات گڙ، ماکون ماجهاد دهہ،
بسي دستو منهيان، رب نہ ٻجن تدهہ

ترجمو: اي فريدا! ڪو بہ مناڻ، کنڊ هجي يا مصري، نبات هجي يا ڳڙ ماکي هجي يا خالص کير هجي، پر منهنجي رب کان وڌيڪ مٺو ڪنهن جو بہ نالو نہ آهي.

کوک فريدا کوک تون، جيون رکهيا جوار،
جب لگ تاندا نہ گري تب لگ کوک پکار.

ترجمو: فريد تون ايئن رڙيون ڪر جيئن جوئر جي فصل جو هاري پکين کي تڙڻ لاءِ جهار هڪليندو آهي. تون ايستائين اهي رڙيون ڪر جيستائين جوئر ۾ لابارو نہ پئي.

يعني غير شرعي حرڪتن ۽ دنياوي خواهشن جي بچائڻ لاءِ هر وقت ذڪر فڪر ۾ رهہ.

اهڙي طرح فنا جو تصور شاعريءَ ۾ هن طرح پيش ڪيو اٿس.

بدها هو يا شيخ فريد، ڪنبن لڳي ڪيهه،
جي سو ورهيان جيون تان پيي، تن هو سي ڪيهه

ترجمو: فريد ٻڍو ٿي ويو آهي. هن جو بدن ڏڪڻ لڳو آهي. اگر سئو ورهيہ زندگي هجي تہ بہ ڇاهي آخر هن مٽيءَ ۾ ٿي هن بدن کي وڃي ملڻو آهي.“

مطلب تہ بابا فريد جي شاعريءَ ۾ نرم لهجو، بلند فڪر ۽ گهرو پيغام آهي، جيڪو هڪ وڏي شاعر جي شاعري ۾ هوندو آهي.

بابا فريد جي شاعري ۾ اسلامي تصوف جي فڪر جي اپٽار آهي، هن جي شاعريءَ ۾ فڪر جي گهرائي سان گڏوگڏ شعري حسن بہ موجود آهي.

حضرت سيد محمد گيسو دراز رحمة الله عليه

حضرت خواجہ سيد محمد گيسو دراز جو نالو سيد محمد هو. ڪنيت ابوالفتح ۽ قلب صدرالدين ولي الاڪبر الصادق هو. سيد صاحب جا وڏا هرات کان آيا. سندن ولادت دهليءَ ۾ 721هہ ۾ ٿي، سندن والد ماجد سيد يوسف حسيني عرف سيد راجا ۽ سندن نانو پڻ حضرت نظام الدين اولياءُ جا مريد هئا.

تذڪره سير محمدي جي حوالي سان بزم صوفيہ جي مصنف حضرت گيسودراز جو نسب هن طرح لکيو آهي.

سيد محمد گيسو دراز ابن سيد يوسف حسيني المشهور سيد راجا ابن سيد علي، ابن سيد محمد، ابن سيد يوسف، ابن سيد حسن، ابن محمد، ابن علي، ابن حمزه، ابن دائود، ابن زيد ابوالحسن الجنيدي، ابن حسين، ابن ابي عبدالله، ابن محمد، ابن عمر، ابن يحيٰ، ابن حسين، ابن زيد شهيد، ابن علي اصغر زين العابدين، ابن امام حسين عليہ السلام ابن امام علي عليہ السلام ابن ابو طالب عليہ السلام.[53]

ننڍي هوندي کان ٻارن سان صوفين جي راند ڪندو هو. ٻارن کي چوڏاري ويهاري پاڻ مشائخ وانگر هنن ۾ تبرڪ ورهايندو هو. سندن والد ڏهن سالن جي عمر ۾ گذاري ويو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد، والده ۽ ناني کان حاصل ڪيائون. پنجن سالن جي عمر ۾ والد صاحب بسم الله پڙهاين، ٻارنهن سالن جي عمر ۾ قرآن پاڪ حفظ ڪيائين. سندس تعليم لاءِ ڪيترائي استاد مقرر هئا. پاڻ مروجہ علم فقہ، منطق، نحو ۽ ادب ۾ دسترس حاصل ڪيائون.

بعد ۾ اعليٰ تعليم مولانا سيد شرف الدين ڪيٿلي، مولانا تاج الدين ۽ مولانا قاضي المتقدر کان حاصل ڪيائون. ننڍي هوندي کان ئي پنهنجي والد ۽ ناني کان حضرت خواجه نظام الدين اولياءَ ۽ حضرت خواجه نصيرالدين چراغ دهلويءَ جو ذڪر ٻڌندو هو. ان وقت کان ئي خواجگان چشت سان غير معمولي عقيدت پيدا ٿي وئي هئن. "هُو پنهنجي والد سان گڏ سن 736هه ۾ دهلي آيو ته ان وقت ايبڪ جي جامع مسجد ۾ حضرت نصيرالدين چراغ دهلي کي ڏسي سندن عجيب ڪيفيت ٿي وئي. ٻئي ڏينهن پندرنهن سالن جي عمر ۾ وچي پنهنجي پياءُ سيد چندان سان سندن دست مبارڪ تي بعيت ڪئي." (54) ان کان پوءِ سيد محمد پنهنجي مرشد سيد حضرت خواجه نصيرالدين چراغ دهلوي پنهنجي مريد جي جوهر کان واقف هو. ان ڪري تمام گهڻو توجهه ڏيڻ لڳن. روحاني تربيت سان گڏوگڏ ظاهري علم ۾ به صلاحيت وڌائڻ جو تاڪيد ڪيائين. مجلس صوفيه ۾ لکيل آهي ته: "جڏهن سندن ظاهري علم کان دل پرجي وئي ته پاڻ پنهنجي مرشد کي عرض ڪيائون ته هاڻ علم ظاهري کان دل پرجي وئي آهي، اگر اجازت هجي ته هن کي ترڪ ڪري علم باطن جي طرف وڃا. پر مرشد فرمائين: هدايه، قدوري، رساله شمسيه، ڪشاف ۽ مصباح غور سان پڙهو. توکان هڪ ڪم وٺڻو آهي، اهڙي طرح اوڻيهن سالن جي عمر ۾ سمورن علمن جي تحصيل ۽ تڪميل ڪيائون. ان بعد حضرت چراغ دهلوي، خواجه گيسو دراز کي پنهنجي جاءِ نشين مقرر ڪيو. پنهنجي پير جي وصال وقت حضرت گيسو دراز پنهنجي پير صاحب جي غسل واري پلنگ جون روايت مطابق ڏوريون پنهنجي گردن ۾ وجهي فرمايو ته: "هيءُ منهنجو خرقو آهي." (55) سيد محمد کي گيسو دراز جو لقب هن طرح مليو: جڏهن پيا مريد چراغ دهلوي جي ڏولي کڻندا هئا ته سيد محمد به انهن سان گڏ کڻندو هو. هڪ ڏينهن ڏولي کڻندي هن جي هڪ حصي ۾ سندن وار مبارڪ ڦاسي پيا. جيڪڏهن اهي ڇڏائي ها ته ڏولي کڻڻ ۾ دير لڳين ها. پر پاڻ اها سور جي تڪليف برداشت ڪري پنهنجي مرشد جي عشق و محبت ۾ هلندو رهيو. اها خبر جڏهن سندن مرشد کي گهڻي دير کان پوءِ پئي ته پاڻ ڏاڍا خوش ٿيا ۽ سندن سچي عقيدت تي هي شعر پڙهيائون:

هر ڪه مريد سيد گيسو دراز شد،
والله خلاف نيست ڪه او عشق بازشد. (56)

ترجمو: جيڪو به گيسو دراز جو مريد بڻبو، اهو بخدا عشقباز بڻجي ويندو.

گيسو دراز جي لقب جي لاءِ "مجلس صوفيہ" ۾ لکيل آهي تہ "سيد محمد پهرين محمود چراغ دهلوي جي خدمت ۾ حاضري ڏني. ان وقت شيخ صاحب پنهنجي گهر جي مٿئين ماڙ تي رونق افروز هئا. سندس ملڻ لاءِ ڪيترائي عقيدتمند اچي چڪا هئا. حضرت سيد محمد جيئن ئي ملڻ لاءِ پهتا تہ خادم آيو ۽ اچي چيائين تہ توهان سان سيد محمد مٿي ملڻ اچي. جڏهن تہ سيد محمد نالي ڪيترائي هئا. سيد محمد نالي وارن پڇيو تہ اسان سيني جا نالا سيد محمد آهن. تڏهن خادم واپس ويو. خواجہ چراغ دهلوي کان پڇي اچي چيائين: "سيد محمد گيسو دراز" تڏهن کان سيد محمد تي اهو نالو پئجي ويو." (56)

پاڻ وقت جا وڏا درويش ۽ عالم هئا. سندن ڪجهہ تصنيفن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا. جيڪي سلوڪ ۽ تصوف تي لکيل آهن.

1. معدن المعاني (2 شرح سوانح امام احمد غزالي.

حضرت خواجہ نور محمد مهاروي رحمة الله عليه:

حضرت خواجہ نور محمد مهاروي چوڏهين رمضان المبارڪ 1142هجري ۾ کرل ذات جي هڪ غريب گهراڻي ۾ پيدا ٿيو. هن جي والد جو نالو هنوال هو جيڪو چوٽال جو رهاڪو هو. خواجہ نور محمد جو خانداني نالو ٻهبل هو ان نالي کي بدلائي حضرت شاهہ فخر صاحب رح. نور محمد رکيو. خواجہ صاحب جا وڏا هارپو ڪندا هئا ۽ مال چاريندا هئا. هڪ دفعي فخر صاحب هن جي وڏن بابت کانئن پڇيو تہ پاڻ وراڻيائون.

"زراعت مي کرند مواشي مي چرانيد. و مي دوشيدند وبرمال مرد ماد مي دود بند!" (57)

خواجہ صاحب جي والده بيبي ڪمال نالي هڪ زميندار جي ڌيءَ هئي. جيڪا ڳوٺ ڦولڙا ۾ رهندي هئي. جيڪو مهار کان ڏکڻ طرف آهي. سندن والده چٿا ذات سان تعلق رکندي هئي. حضرت خواجہ نور محمد مهاروي مادر زاد ولي الله هو. سندس ولادت کان اڳ هڪ مشهور بزرگ خواجہ فتح دريا حضرت جي والده کي ڏسي پيشنگوئي ڪئي هئي تہ هن نياڻي منجهان هڪ اهڙو لعل پيدا ٿيندو جو پنهنجي زماني جو قطب هوندو. اهڙي طرح هن جي ولي الله جي باري ۾ هڪ بزرگ شيخ احمد بہ پيشنگوئي ڪئي هئي. هيءَ بزرگ "ساوي چيري والي" يعني "سائي پڳڙي" جي نالي سان مشهور هو. هڪ دفعي جڏهن هيءَ بزرگ چوٽال ڳوٺ ۾ آيو تہ هن جي ڪمالات ۽ بزرگي مان سڄي ڳوٺ جي ماڻهن فيض حاصل ڪيو. هن وٽان فيض حاصل ڪرڻ وارن

مان خواجہ نور محمد جي والده بہ هئي. پاڻ جڏهن تشريف کڻي آئي تہ هي بزرگ اتي ويٺي رهيو. ماڻهن جڏهن پڇيو تہ توهان ائين ڇو ڪيو؟ تہ فرمايائون: "هن جي بطن ۾ پوشيده هڪ اهڙي هستيءَ جو احترام ٿو ڪريان، جنهن جي ظهور سان سڄي دنيا منور ٿي ويندي. اهڙي طرح هيءَ ڳالهہ سچي ثابت ٿي. بيبي جي بطن مان هڪ اهڙو گوهر پيدا ٿيو جو ولايت ۽ طريقت ۾ خواجہ نور محمد مهاروي جي نالي سان مشهور ٿيو. [58]

خواجہ صاحب جڏهن ڇئن سالن جو ٿيو تہ دستور مطابق ڳوٺ جي استاد مولوي ميان مسعود وٽ قرآن پاڪ پڙهڻ ويو. خواجہ صاهب چند هفتن ۾ قرآن پاڪ جو علم حاصل ڪيو ۽ ڏهن سالن جي عمر ۾ قرآن پاڪ جو حافظ ٿيو. وڌيڪ تعليم لاءِ چوٽال ڪان مهار اچي رهيو. جتي پاڻ ڪجهہ عرصو رهي، هتان وري علم جي شوق ۽ تجسس جي جنون ڪيس ديري غازي خان آندو. مگر سندس اُڃ اتي بہ نہ لٿي، اتان وري لاهو آيو جو هميشہ علم و حڪمت جو مرڪز رهيو آهي. اتي پنهنجي هڪ دوست محڪم الدين سيلاني سان گڏ آيو جيڪو سندس هم سبق هو ان سان گڏجي هڪ مشهور مدرسي جي عالم ڪان فيض حاصل ڪيائين. پاڻ جڏهن علم حاصل ڪرڻ لاءِ گهران نڪتو هو تہ ان وقت سندس مالي حالت درست ڪو نہ هئي. اهڙي حالت ۾ علم جي طلب ۽ معرفت جي تلاش جاري رکڻ ڪنهن مرد مجاهد ۽ مرد حق جوئي ڪم آهي. مگر پاڻ اهڙي حالت ۾ بہ علم حاصل ڪيائون. چون ٿا تہ تنگ دستي جي ڪري گداگري بہ ڪيائين. جڏهن تہ اهل الله وٽ گداگري سخت ناپسند عمل آهي. مگر اها آزمائش ان ذات جي سمجهي، ان تي پورو لٿو. هڪ دفعي گداگري ڪندي گهٽيءَ مان گذري رهيو هو تہ اوچتو برسات وسي پئي. رات جو وڳڙو هو. گهٽيءَ ۾ سخت گپ جي ڪري خواجہ صاحب هلي نہ پئي سگهيو. ان دوران رب پاڪ کان دعا گهريائين تہ: "ياخدا مون کي علم و معرفت جي ڪامل منزل تائين پهچاءِ، جنهن جي ڪري مان گداگري جهڙي لعنت ۾ مبتلا آهيان. ان ڪان مون کي نجات ڏيار." رب پاڪ سندس دعا اگهائي ۽ پاڻ ٿوري عرصي اندر لاهور ڪان دهلي آيو." [59]

هت علم جي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوڙ سارا درسگاهہ هئا، جيڪي اڃايلن جي اُڃ اجهائڻ لاءِ هئا. انهن درسگاهن مان نواب غازي خان جي مدرسي جي وڏي شهرت هئي. پاڻ اُتي داخلا ورتائين، "حافظ برخوردار وٽ 'ڪافيہ' پڙهڻ شروع ڪيائين. خواجہ صاحب جو هي استاد چشتيہ سلسلي سان تعلق رکندو هو." [60] هن مدرسي ۾ شاگردن کي تعليم ۽ رهائش مفت ملندي هئي. خواجہ

نور محمد جون سڀ ضرورتون پوريون ٿيون. اوچتو ڪنهن ڪم سبب خواجه نور محمد جي استاد کي گهر وڃڻو پيو. اتان واپس ٿي نه سگهيا، اهڙي طرح سندس تعليم جو سلسلو وري بند ٿي ويو. هڪ ڏينهن دهلي ۾ حوض جي ڪناري تي اداس ويٺا هئا ته ڪانئن حافظ محمد صالح ساڪن پيره جن اداسي جو سبب پڇيو ته پاڻ فرمايائين:

”استادان مشفق و رفيق وطن رفتند تسکين خواندن نمي شود.“ [61] حافظ صاحب چين ته جلدي هڪ وڏو عالم دکن مان ايندو جيڪو ماڻهن کي علم سيکاريندو. توهان به ان وٽان علم حاصل ڪجو. اهڙي طرح خواجه نورمحمد جي هڪ دوست قلندر بخش ٻڌايس ته هاڻي پريشان نه رهه. هت هڪ اهڙو بزرگ آيو آهي، جيڪو علم سيکارڻ سان گڏوگڏ رهائش ۽ کاڌو پيتو به ڏئي ٿو. اهو ٻڌي نهايت خوش ٿيا ۽ اچي ان بزرگ سان مليا. اصل ۾ اهو عالم حقيقت ۾ محب نبي مولانا فخر جهان هو جو فقر ۽ درويشي ۾ بيشمل هو. دهلي جا بادشاهه اڪبر شاهه ثاني ۽ ابو ظفر بهادر شاهه سندن مريدن ۾ شامل هئا. هن بزرگ فخر جهان مان ئي چشتيه سلسلي مان نظاميه سلسلي جي هڪ شاخ ڦٽي نڪتي. خواجه نور محمد جڏهن ملاقات لاءِ مولانا فخر جهان وٽ ويا ته پهريان به ڏينهن نه ملي سگهيس. ٽئي ڏينهن ظهر جي وقت حويلي جي دروازي تي دربان ويٺو هو ان کي ڏسندي نور محمد مهارويؒ جن ڊڄي ويا ۽ ڪجهه دير اتي ئي ويهي رهيا. محسوس ڪيائون ته ڪيترائي ماڻهو بنا اجازت جي اندر ٻاهر اچن وڃن پيا. ان ڪري پاڻ به حوصلو پيدا ڪري اندر هليا ويا. ايتري ۾ خيال آين ته مسافريءَ جي حالت ۾ نه لباس ڪو ڍنگ جو پاتل آهي ۽ نه وري حليو ئي درست آهي. شايد حضرت انهيءَ حالت ۾ مون ڏانهن خيال ئي نه ڪري. مگر جيئن سوچيندو اندر پهتو ته حضرت فخرالدين موجود هئا. جيئن ئي خواجه نور محمد تي نظر پين، ته تخت تان لهي خواجه نور محمد جي آجيان ڪرڻ آيا. نهايت محبت سان کيس ياکر پاتائون. جيئن به وڇڙيل دوست هڪ ٻئي سان ملندا آهن. ان بعد پڇيائينس: توهان ڪٿان جا رهاڪو آهيو؟ پاڻ فرمايائون ته پاڪ پٽڻ جي پرسان جو رهاڪو آهيان. پاڪ پٽڻ جو نالو ٻڌي حضرت فخرالدين خوش ٿيا. فرمايائون توهان نهايت اعليٰ نگري جا پاڙيسري آهيو. منهنجي لائق ڪا خدمت هجي ته حڪم ڪيو. حضرت نور محمد فرمايو ته حضرت مون کي علم و عرفان حاصل ڪرڻ جو تمام گهڻو شوق آهي. مون ٻڌو آهي ته توهان صاحب عالم آهيو. ماڻهن کي درس و تدريس سان نوازيو ٿا. منهنجي تمنا آهي ته علم حاصل ڪريان. اميد آهي ته

توهان علم جي اُچ اجهاڻ ۾ منهنجي مدد ڪندا. پاڻ فرمايائون ته توهان اڳ ڪنهن وٽ علم حاصل ڪندا هئا؟ خواجه نور محمد ڪين قصو ٻڌايو پوءِ مرڪي، هيءُ شعر پڙهيو:

ما براي وصل، کردن آ مديم،
تو براي، فصل کردن آمديم.

اهڙي طرح خواجه نور محمد علم حاصل ڪندو رهيو. حضرت مولانا خواجه نور محمد کي ديني ۽ دنياوي علم کان سرفراز ڪيو ۽ پوءِ اچانڪ فرمايوته: "نور محمد! تون پنهنجو وقت ظاهري علم ۾ گهڻو برباد نه ڪر. جيترو علم تو سکيو آهي، اوترو ڪافي آهي، هاڻ جنهن علم جا لائق آهيو اهو حاصل ڪرڻ ۾ مشغول ٿي وڃو."[63] اها ڳالهه ٻڌي خواجه نور محمد عرض ڪيو ته: "جيڪڏهن پنهنجي مقدر ۾ بلندي لکيل آهي ته پوءِ دير ڇاجي آهي! مون کي پنهنجو مريد بڻايو." حضرت فخرالدين فرمايو: "اسان جو قاعدو آهي ته بعيت جي لاءِ پهرين خدا کان اجازت وٺڻي پوندي آهي. ان ڪري پهرين استخاره ڪري خدا کان اجازت وٺ. جيڪڏهن اجازت مليئي ته پوءِ مان توکي پنهنجي بعيت ۾ وٺندس." خواجه نورمحمد استخارو ڪيو. خدا پاڪ اجازت ڏنس ته پل حضرت مولانا کان بعيت حاصل ڪريو. پوءِ خواجه نور محمد کي حضرت خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪي جي مزار تي وٺي آيا. اتي بعيت به ڪرايائونس ۽ خلافت کان سرفراز به ڪيائونس. ايئن خواجه نور محمد، حضرت مولانا فخرالدين کان دهلي ۾ بعيت حاصل ڪرڻ وارو پهريون مريد هو. بعيت کان پوءِ مرشد فخرالدين مٿس خاص عنايت رکي، کيس پنهنجو همراز، همدم ۽ انيس سڏيندا هئا. هڪ ڏينهن مولانا فخرالدين، خواجه نور محمد کي پاڪ پٽڻ وٺي آيو. جتي بابا فريد شڪر گنج جي زيارت ڪري کيس نصيحت ڪيائين ته: "هاڻ تون پنهنجي وطن وڃ، جتي وڃي پنهنجي والده جي خدمت ڪر." پاڻ مرشد جو حڪم مڃي والده جي خدمت ڪرڻ لڳو پر مرشد ڏانهن به ايندو ويندو رهندو هو. هڪ ڏينهن مرشد فرمائين ته توهان کي خدا جي مخلوق لاءِ هاڻ گهڻو ڪم ڪرڻو آهي. اهو ٻڌي پاڻ سوچيائين مان ڪنهن جي ڇا ڪم ايندس، ايتري ۾ مرشد سڳوري کيس خرقو خلافت جو عطا فرمايو ۽ حڪم ڏنو ته مهار شريف وڃو ۽ اتي وڃي رشد هدايت جو چراغ روشن ڪيو.[63] اهڙي طرح پاڻ مهار شريف پهتا ۽ اتي رشد وهدايت جو جهنڊو بلند ڪيائون.

پنجاب ۾ چشتيہ سلسلي جي لاءِ هن بزرگ جي پر خلوص ڪوشش جي نتيجي ۾ اتي هي سلسلو تمام گهڻو وڌيو ويجهيو. حضرت بابا فريد شڪر گنج کان پوءِ پاڻ ئي هن سلسلي جي وڌ ۾ وڌ خدمت ڪيائون. ان کان اڳ هت سهروردي ۽ قادريہ سلسلي جون خانقاهون هيون. پاڻ اتي چشتيہ سلسلي جي خانقاهہ جو بنياد وڌائون. خواجہ صاحب جي خلوص ۽ حقانيت جي اثر ڪري ڪيترائي ماڻهو هدايت حاصل ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. سندس مجلس هر وقت ماڻهن سان ڀريل هوندي هئي. هر ملڻ واري کي سندن طبيعت جي موافق نصيحت ڪندا هئا. پاڻ شريعت جو خاص خيال رکندا هئا. زندگي جا 63 سال شريعت ۽ طريقت جي خدمت ۾ گذاريائون. پنهنجي مرشد جي وفات جو دل تي تمام گهڻو اثر ورتائون ۽ ان اثر موجب صحت ۾ ڪمزور ٿيندا ويا. سندن وفات 3 ذوالحج 1205هجري ۾ ٿي.[64]

حضرت خواجہ محمد عاقل رحمة الله عليه

خواجہ محمد عاقل رح، خواجہ نور محمد مهاروي جا خاص خليفا هئا. پنجاب ۾ چشتيہ نظاميہ سلسلي جي ترقي ۾ پاڻ نهايت گهڻو ڪم ڪيائون. چاچڙان، ڪوٽ مٺڻ ۽ احمدپور وغيره ۾ چشتيہ سلسلي جون خانقاهون، خواجہ محمد عاقل جي تبليغ دين جو نتيجو آهن. پري پري تائين غير معروف علائقن ۾ پڻ روحانيت جي حوالي سان سندس ذڪر هلندڙ هو.

”خواجہ محمد عاقل هڪ معزز فاروقي خاندان جو فرد هو سندن عزيز و اقارب مغل حڪمرانن ۽ وزيرن وٽ خاص عزت رکندا هئا. سندن لقب ڪوريجو هو اهو قصو هن ريت آهي مغل دور جي سيني شاهي فرمانن ۾ هنن بزرگن لاءِ ڪوريجو لقب ملي ٿو. ان لقب ابت چيو ويجي ٿو تہ هن خاندان جو ڪو بزرگ مسجد ۾ نماز پڙهڻ ويو، اتي پڇيائون تہ ڪنهن بانگ ڏني آهي؟ ماڻهن انڪار ۾ جواب ڏنو پاڻ متيءَ جو هڪ برتن جو ويجهو رکيو هئس، سو کنيائون ۽ چيائون تہ: ”اي ڪرا تون اذان ڏي“[65] چون ٿا تہ اوچتو خوبصورت مڌر آواز ۾ بانگ اچڻ لڳي، سيئي سبحان الله، سبحان الله چوڻ لڳا. هن ڪوري جو مالڪ هي آهي، اهڙي طرح سندس لقب ڪوريجو پئجي ويو. خواجہ محمد عاقل بہ هن ئي بزرگ جي خاندان جو هڪ اهل الله فرد آهي. خواجہ محمد عاقل ننڍي عمر ۾ ئي ڪلام پاڪ جو حفظ ڪيو سندن والد جو پاڻ بہ زماني جو يڪتا محدث هو. ان خود پنهنجي فرزند کي تعليم ڏني ۽ علم و ادب جو شوق پيدا ڪيو. ”حضرت محمد عاقل رحمة الله عليه پنهنجي والد کان سواءِ

حضرت شاھ فخر ۽ خواجہ مھاروي کان بہ علم حاصل ڪيو. حضرت شاھ فخر هن کي شرح عبدالحق ۽ سوا السبيل جو درس ڏنو ۽ خواجہ مھاروي کيس حديث جي سند بہ ڏني."[66] علم حاصل ڪرڻ کان پوءِ خواجہ محمد عاقل ۽ سندن وڏي ڀاءُ ميان نور محمد کي اصلاح باطن ۽ تزڪيہ نفس جي لاءِ ڪامل مرشد جي ضرورت پئي. ان وقت حضرت خواجہ نور محمد مھاروي جي وڏي مشھوري هئي. ٻئي ڀائر حضرت مھاروي جا مريد ٿيا. حضرت محمد عاقل هميشہ مرشد سان ملڻ پيادو ويندو هو. پاڻ شريعت ۽ طريقت جي راھ ۾ ڏاڍا مجاهدا ڪيائون. اهڙا مشڪل معاهدا ٻيو ڪو بہ شخص ڪو نہ ڪري سگھندو هو. پاڻ رب پاڪ جو نھايت گھڻو ذڪر ڪندا هئا. آخري عمر ۾ جڏهن پاڻ ضعيف هئا، تڏهن بہ نھايت پابندي سان ذڪر ڪندا هئا. سندن ذڪر جو آواز پري پري تائين ٻڌڻ ۾ ايندو هو. عبادت جو اهو عالم هوندو هئن جو ڪيترائي ڏينھن عبادت جي مصروفيت ۾ ڪنھن سان ملندا ئي ڪين هئا. خلافت ملڻ جي عرصي کانپوءِ چشتيہ سلسلي لاءِ تمام گھڻو ڪم ڪيائون. هن سلسلي ۾ شيخ مھاروي کين سختي سان خط لکيو تہ: "چشتيہ سلسلي جي ترقي لاءِ خدمتون ڪندا رهو ۽ عام ماڻھن کي فيض ڏيندا رهو. هن سلسلي ۾ ماڻھن کي اچڻ جو درس ڏيو" حضرت محمد عاقل مرشد جي ڳالھہ دل سان هنڊائي ۽ چشتيہ سلسلي لاءِ تمام گھڻو ڪم ڪيائون. پاڻ حضور جن جي سنت تي تمام گھڻو هلندا هئا. وصال جي ڏينھن کان ڪجھہ اڳ حضور صلعم، جن کي خواب ۾ ڏٺو هئائون ۽ فرمايو هئائون: "تو مارا بسيار خوش ڪردي کہ همگير سنت هاي مارا زنده کردي."[67]

نماز جا تمام گھڻا پابند هئا، مغرب جي نماز باجماعت پڙهي ذڪر ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. ڪاڏو ڪائي سومھاڻي جي نماز پڙهي مريدن کي تعليم و تربيت ڏيندا هئا. سندن وصال 8 رجب 1229ھ ۾ ٿيو. مغل بادشاھ سندن تمام گھڻي عزت ڪندا هئا. بھادر شاھ ظفر سندن تعريف ڪندي هڪ شعر ۾ فرمايو آهي:

دل فدا ڪرتي هين، نام فخر دين پر اي ظفر،
هم يي عاقل ربط، عاقل سي دل رکھتي هين.

سندن مزار ڪوٽ مٺڻ ۾ آهي.

حضرت شيخ عبدالقدوس گنگوهي:

شيخ صاحب جو مرشد شيخ محمد بن عارف بن شيخ احمد عبدالحق جن هئا. پاڻ علم ظاهر و باطن جا عالم هئا. وجد و سماع جا شيدائي هئا. سندن اولاد مبارڪ جڃهو هو سيئي باعمل فرد هئا. پر خاص طرح شيخ رڪن الدين، جنهن جو هر قدم والد بزرگوار جي طريقي تي هو، سو تمام گهڻو مشهور هو. [57] نثر ۾ ڪجهه ڪتاب لکيائين. مثال طور سندس به ڪتاب گهڻو مشهور آهن. پهريون انوار العيون، ٻيو رسالہ قدوسيہ. ان ڪان سواءِ پاڻ وقت جو وڏو عبادتگذار هو. پاڻ قرآن شريف جي تلاوت ۽ ذڪر الاهي ۾ هر وقت مصروف رهندو هو. سردي ۽ برف باري ۾ سندن اڪثر ڪڙيون ٿڌجي پونديون هيون، پر پوءِ به نماز قضا ڪونہ ڪندا هئا. چار سؤ رڪعتون ڏينهن جو ۽ چار سؤ رڪعتون رات جو پڙهندا هئا." [67] پاڻ وقت جا اهم عالم ۽ چشتي سلسلي جا اڳواڻ هئا. اڪثر ماڻهو سندن همدرد رويي ڪي پسند ڪندا هئا. سندن ڪيتريون ئي ڪرامتون مشهور آهن.

"هڪ رات شيخ قدوس جي هڪ خليفي ڪشف ۾ ڪجهه ڏٺو تہ حيران رهجي ويو. حجري ۾ ڏيئو ٻري رهيو هو. جنهن جي روشني ۾ پاڻ مطالعي ۾ مصروف هئا. صبح تائين ڪتاب پڙهندا رهيا. جڏهن اها ڳالهہ خليفي شيخ صاحب سان ڪئي تہ توهان تمام گهڻي مشقت سان سڄي رات ڏيئو ٻاري پڙهي رهيا هئا. اهو ٻڌي شيخ صاحب جي چپن تي مسڪراهٽ تري آئي ۽ فرمايوتہ: "نہ بابا اسان تہ سڄي رات آرام سان ستا پيا هئاسون" خليفوا ها ڳالهہ ٻڌي حيرت ۾ پئجي ويو تہ هن پاڻ پنهنجي اکين سان شيخ صاحب کي مطالعو ڪندي ڏٺو آهي. خليفي جي حيراني تي شيخ صاحب فرمايو تہ: "جيڪي اولياءَ دنيا ۾ جي سامهون ننڊ ۾ هوندا آهن. سي بظاهر ننڊ ۾ نہ هوندا آهن، پر جاڳي رهيا هوندا آهن، انهن جي ننڊ بہ عبادت ۾ شامل هوندي آهي. جڏهن تہ هيءَ حڪم نبين سڳورن لاءِ آهي پر نبين جي تابعداري ڪري اولياءَ بہ انهيءَ مان فيضياب ٿيندا آهن." [69] "هڪ دفعي عالم سڪر ۾ شيخ عبدالحق کان هي لفظ نڪتا 'والله محمد حجاب ۾ ظاهر ٿيو آهي. نہ تہ هوئڻ حق جي ذات پاڪ ۾ حجاب ڪو نہ هو.' نعوذ بالله پوءِ تہ مان گناهہ ڪبيرا ڪري ويٺو آهيان. هن جو ڪفارو ڏيڻ ڪيي." ايئن چئي پاڻ سخت سردين جي راتين ۾ اڌ رات جو درياهہ تي ويا. پاڻيءَ ۾ ڳچي تائين هڪ تنگ تي بيهي ٻي تنگ ران تي رکي وظيفو "محمد قائم و دائم" ورد زبان تي رکيو. تڏ ڪان سندس جسم ڏڪندو رهيو ڇهہ مهينا انهيءَ مجاهدي ۾ رهيا. ايستائين جو جسم ڦٽي پيين ۽

رت وھڻ لڳن.[70] پاڻ عبادت سان گڏوگڏ پوکي راھي گذرسفر ڪندا ھئا. جيڪو ڪجھ ملندو ھئن، انھن مان ڪجھ درويشن ۾ ورھائي، باقي مان پاڻ گذران ڪندا ھئا. اڪثر فقر ۽ فاقي ۾ گذاريندا ھئا. سندن گھرواري نھايت صبر واري ھئي. چار چار ڏينھن گھر ۾ ڪجھ بہ ڪو نہ ھوندو ھئن، جو ڪجھ ڪاڏو ڪائين، پر پوءِ بہ الله جو شڪر زبان تي ھوندو ھو. شيخ عبدالقدوس پنھنجي رسالي "قدسيہ" ۾ بک بابت لکيو آھي تہ: "بک جا بہ قسم ٿيندا آھن. پھريون سفلي بيو علوي. سفلي بک حيوانن ۾ آھي. حيواني روح جڏھن جانورن ۾ اچي ٿو تہ خدا جي حڪم سان اھي جانور ھلڻ ڦرڻ لڳن ٿا. انھن ۾ حرارت پيدا ٿئي ٿي ۽ غذا جا محتاج ٿين ٿا. ھنن کي اُڃ ۽ بک لڳي ٿي، انھيءَ سبب ھو ترقي نٿا ڪري سگھن. علوي بک تمام انسانن ۾ موجود ھوندي آھي. انسان جڏھن عالم غيب کان عالم محبوبيت ۾ اچي، ترقي ڪري عالم جنبش مان عالم بي حسي ڏانھن توجھ ڏئي ٿو جنھن جو مطلب الله پاڪ جي احديت آھي. جنھن جا بيشمار انوار واسرار، جمال وجلال، ڪريمي ورحيمي ستاري و جباري، قدوسي و قھاري، رحمانيت و ربوبيت، ھزار در ھزار موج در موج لھرون ظاھر ٿين ٿيون. اھڙي طرح نور الاھي جو رنگ، روح ولايت جي اضافت ۽ نبوت ورسالت ھي سيئي الله جا اسم آھن. جيڪي "قد جاءَکم من الله نور" جا مختلف نظارا پيش ڪن ٿا ۽ ھتان کان ئي عالم احديت جي ابتدا ٿئي ٿي. ھي روح انسان جو مقام آھي، ھن جو نالو عالم جبروت آھي، جيڪو قرب ۽ عالم معيت جو ھنڌ چورائي ٿو. جڏھن تہ ھي تجلي جي جڳھ آھي، پر جڏھن ھتان ويجھڙائپ جو فائدو حاصل نٿو ڪيو وڃي، تڏھن وري مقام تجلي واپس وڃي عالم عقول بڻجي وڃي ٿي. عالم ملڪوت جيڪو آھي سو روح انسان جو ھنڌ آھي ۽ ھت ان جو ظھور نفس جي معرفت ٿئي ٿو ۽ مقام تقدس و ميدان تسبيح و تحليل کي ويجھي ۾ ويجھو ٿي وڃي ٿو ۽ ھيءَ ئي اھو قيد و بند آھي، جنھن جي باري ۾ ارشاد ٿيو آھي تہ: "من الا مقام معلوم" انھيءَ سبب ڪري عشق جو مظھر پوري طرح فائدو حاصل نٿو ڪري سگھي ۽ ڪمال معرفت جو بروج جي عروج جو انتھائي مقام حاصل ئي نٿو ڪري سگھي ۽ آخرڪار مقام تجلي ۾ واپس ٿي عالم اجسام ۾ ظھور پذير ٿي وڃي ٿو ۽ ابتدا، انتھا ۾ مظھر انسانيت بڻجي وڃي ٿو. عروجي شان جي مدنظر "وان الي ربک المنتھيٰ" جي بحر محض ۽ وجود صرف جي طرف قدم کڻي ٿو ۽ جڏھن جوش و سوزش عشق مقام قاحبت ۾ بحر صفات جو راز بڻجي پنھنجي وجود ۾ جلوي گري ڪندو آھي. ھو ڪم مايہ ٿي ڪري پنھنجي معلومات کي علم جي حوالي ڪندو

آهي ۽ علم پنهنجي معلومات سان گڏ بحر صفات ٻنهي مجاز کي حقيقت، حقيقت کي مجاز، وحدت کي ڪثرت ۽ ڪثرت کي وحدت، غائب کي حاضر ۽ حاضر کي غائب، صحيح کي غلط ۽ غلط کي صحيح، خرابي کي سنائي ۽ سنائي کي برائي ڪري ميدان وجود ۾ اچي ٿو ۽ پوءِ ان وقت "الرحمان علي العرش استوي" جو جهنڊو بلند ڪري ٿو. ان کان پوءِ هڪ شخص جنت ۾ پيو دوزخ ۾ وڃي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو نارالله ملوقده التي تتلع علي الفدة جو نعرو بلند ٿئي ٿو ۽ دنيا ۾ شور فغان ٿئي ٿو. جنهن ڪري عشاق ڏکي وڃن ٿا ۽ هر وقت طاقت جي مطابق مظهر نوعيت "الم ذالک الکتاب لاريب فيه" ٻنهي وڃي ٿو ۽ پنهنجي محبوب و مطلوب جي دامن کي پڪڙي ٿو ۽ اها ئي هيءَ بک آهي، جا انساني معدي ۾ فطري طور تي موجود آهي ۽ هي دوزخ جي باهه کان زياده گرم ۽ تيز آهي جو ڪثيف بک کي لطيف ۽ مفيد کي مطلق ۽ انسانيت کي رحمانيت بڻائي ٿي. هن بک ذريعي انسان الله سائين تائين پهچي ٿو ۽ هي فقط بني نوع انسان جي خصوصيت آهي. بيا حوان ان کان محروم آهن، چاڪاڻ جو اهي سراسر سفلي آهن. فرشتا ۽ روح جڏهن ته علوي آهن، پر بک جي باهه کان محروم آهن. ان ڪري هو پنهنجي مقام کان اڳتي ترقي نٿا ڪري سگهن، ڇاڪاڻ جو پنهنجي ماڳ کان هٽڻ درد محبت ۽ عشق جو جوهر آهي.

هاڻ ڇگي طرح پڌو ته بک ٽن درجن ۾ آهي. هڪ کي آتشر گر سنگي چوندا آهن، جنهن جي خوراڪ ڪاٺ ۽ پاڻي آهي. ٻئي کي آتشي درد ۽ محبت و عشق چوندا آهن، جنهن جي غذا خون جگر خس و خاشاڪ آهي ۽ ٽي بک کي آتس محبوب و معشوق چوندا آهن. جنهن جي غذا حسن وجمال ۽ اوصاف ڪمال آهي، جيئن ارشاد آهي ته: "ان الله جميل و يحب الجمال" عاشق حسن خود است آن بي نظير، حسن خود را خود تماشائي ڪند.

هو بي مثال ۽ بي نظير الله خود ئي پنهنجي حسن جو عاشق آهي ۽ پنهنجي حسن جو خود ئي تماشو ڪري ٿو."[71]

شيخ عبدالقدوس گنگوهي جي وفات جو سال سفينته الاوليا ۾ مفتي غلام سرور مرحوم، وفات جنان ۽ مشتاق محبوب الاهي مان 945هجري ڪڍيو آهي ۽ نجم سعادت شيخ مان 1538ع ڪڍيو آهي.[72]

سنڌ جا چشتي بزرگ

مولانا ظهيرالدين بکري رحمة الله عليه:

شيخ فاضل علامه ظهيرالدين بکري سنڌي پنهنجي دؤر جو وڏو عالم هو. سنڌس زماني ۾ هن کان وڌيڪ نحو فقه ۽ اصول فقه جو ٻيو ڪو به ڄاڻو ڪو نه هو. بکر مان روانو ٿي دهلي ۾ درس قائم ڪيائين. جتي هن کان تمام گهڻي خلق فائدو حاصل ڪيو ۽ سندن وڏن شاگردن مان مشهور صوفي علامه شمس الدين تحيٰ اوڌي، جنهن مولانا ظهيرالدين وٽ فقه جو علم پڙهيو.

علامه شمس الدين طالب علمي جي زماني ۾ هڪ دفعي مولانا ظهيرالدين جي خدمت مان اُٿي نظام الدين اوليا جي خدمت ۾ ويو. سلطان الاوليا کائنس پڇيو ته: "ڇا پڙهندو آهين؟" عرض ڪيائين، "ڪشف الاسرار" ختم ٿيڻ تي آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ هڪ اهڙو ٽڪرو پيش ٿيو هو، جو گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ به استاد کيس سمجهائي نه سگهيو هو. هن سلطان الاوليا جي جهٽ پٽ اها مشڪل حل ڪري ڇڏي. اتان موٽي اچي استاد سان ڳالهه ڪيائين ته جو مسئلو مدرسي ۾ حل نه ٿي سگهيو سو سلطان الاوليا حل ڪري ڏنو. ٻئي ڏينهن مولانا ظهيرالدين ۽ سندس شاگرد رشيد نظام الاوليا وٽ پهچي سندس بعيت ڪيائون. آخر شيخ شمس الدين خلافت حاصل ڪئي، شمس الدين سان گڏ سندس ڀاءُ صدرالدين به مولانا ظهيرالدين بکري جي شاگردن مان آهي. اهڙي طرح نظام الدين اوليا جي خليفن مان سندس جاءِ نشين خواجه محمود چراغ دهلوي، مولانا ظهيرالدين جو هڪ واسطي سان شمس الدين يحيٰ شاگرد آهي ۽ شمس الدين وري مولانا ظهيرالدين بکري جو شاگرد آهي.(79)

"خزينته الاصفاء" مان معلوم ٿئي ٿو ته مولانا ظهيرالدين سلطان غياث الدين تغلق جو خاص درباري ۽ محرم راز هو. هو ڀهريائين پنهنجي بادشاه جي مرشد شيخ ابوالفتح رڪن الدين ملتان کان بعيت ٿيو هو ۽ ان کان پوءِ سلطان محمد تغلق جي زماني ۾ نظام الدين اوليا کان تلقين ورتائين، جنهن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي. "مجمع الاخبار" ۾ آيل آهي ته: "هڪ ڏينهن سلطان غياث الدين تغلق مولانا ظهيرالدين کان پڇيو ته، "تو ڪڏهن شيخ رڪن الدين ملتاني جي ڪرامت به ڏٺي آهي؟" چيائون ته: "هائو. هڪ جمعي ڏينهن ڏٺم ته هزارين ماڻهو انبوهه ڪيو شيخ رڪن الدين جي هٿ ملائڻ ۽ قدم بوسي لاءِ اچي رهيا هئا، دل ۾ چيم ته شيخ رڪن الدين کي شايد اسماءَ

الاهي جي تسخير وارو ڪو وظيفو آهي، تہ مان بہ هڪ وڏو عالم آهيان. پر مون کي تہ ڪو ليکي بہ ڪو نہ ٿو. ارادو ڪيم تہ پاڻي وچي شيخ کان مسئلو پڇندس تہ وضوءَ نڪ کي پاڻي ڏيڻ ۽ گرڙين ڪرڻ جي سنت هجڻ ۾ ڪهڙي حڪمت آهي. رات جو خواب ۾ ڏٺم تہ شيخ رڪن الدين منهنجي وات کي حلوي سان ڀري رهيو آهي. جاڳ ۾ ان جي ميٺاج بہ محسوس ڪري رهيو هئس. دل ۾ چيم تہ بس ڪرامت اها آهي، جو شيطان شيخ جي روپ ۾ ماڻهن کي گمراهہ ڪري رهيو آهي. جڏهن صبح جو اُٿي شيخ رڪن الدين جي خدمت ۾ پهتس تڏهن فرمايائين تہ مولانا ڀلي آيا. آءٌ اوهان جو انتظار ڪري رهيو هئس تہ مولانا چاڻ آيو تہ توهان کي مسئلي جو جواب ڏيان. هاڻي ٻڌو پليدي ٻن قسمن جي آهي،[1] بدن جي: بدن تڏهن پليد ٿيندو آهي، جڏهن زال سان صحبت ڪبي آهي ۽ تڏهن بہ پليد ٿئي ٿو: جڏهن نالائق ۽ نااهل ماڻهو جي سنگت ملندي آهي. پوءِ جيئن بدن پاڻي سان پاڪ ٿيندو آهي، تيئن دل اکين مان لڙڪن هارڻ ۽ ڳوڙهن ڳاڙڻ سان پاڪ ٿيندي آهي. وضوءِ ۾ گرڙيون ۽ نڪ کي پاڻي ڏيڻ نبي ﷺ جي سنت آهي. هن لاءِ تہ پاڻي جو رنگ ۽ ذائقو معلوم ٿئي، ڇاڪاڻ جو پاڻي جي پاڪائي تڏهن قائم رهي ٿي، جڏهن ان جو رنگ ۽ لذت بگڙيل نہ آهي. پاڪ پاڻي سان ئي وضو وارا سمورا عضوا پاڪ ٿي سگهن ٿا.

مولانا اوهان کي هي بہ معلوم هئڻ گهرجي تہ جيئن شيطان کي طاقت ئي نہ آهي، جو خواب ۾ رسول اڪرم ﷺ جي صورت ٻڌائي اچي. تيئن هن کي هي بہ توفيق نہ آهي، جو خدا وارن ۽ الله تعاليٰ جي دوستن جي صورت وٺي خواب ۾ ڏيکاري ڏي.

مولانا اوهان وڏا عالم آهيو. مگر هي فقير بہ حال کان خالي نہ آهي. بادشاهہ کي مولانا ظهيرالدين هي قصو بيان ڪري عرض ڪيو تہ مون کي پنهنجي دل ۾ آيل سوالن جا جواب ملي ويا ۽ ان کان پوءِ شيخ رڪن الدين جو معتقد ٿي رهيس. ضياءِ برني جي تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو تہ تغلق خاندان جي زماني ۾ سموري بادشاهت ۾ ظهيرالدين بکري ئي مولانا جي لقب سان مشهور هو ۽ ان زماني ۾ اهو لقب گهٽو ڪري علماءِ طبقي لاءِ استعمال ڪو نہ ٿيندو هو. مولانا جي وفات جي تاريخ معلوم نہ ٿي سگهي آهي. پر "نزهتہ الخواطر" هن کي ائين صدي جي علماءِ ڪرام ۾ ڳڻيو آهي. هي بہ ظاهر آهي تہ سندس معاصر جيئن تہ سلطان غياث الدين تغلق محمد شاهہ تعلق، شيخ رڪن

الدين ملتاني ۽ نظام الدين اوليا آهي. سمورا بزرگ ائين صدي هجري ۾ آهن، تنهن ڪري علامه به انهيءَ صدي ۾ ٿي گذريو آهي.

خواجه احمد سيوستاني رحمة الله عليه:

پاڻ اصل ۾ سيوهڻ جو رهاڪو هو. اجوڌن ۾ پنهنجي مرشد حضرت گنج شڪر جي خدمت ۾ وچي رهيو. هو وڏو عالم ۽ صوفي بزرگ هو. متقي، پرهيزگار، تهجد گذار هو "سلطان محمد تغلق جي زماني ۾ اجوڌن کان غياث پور آيو هو. وڏي عرصي تائين حضرت سلطان المشائخ جي خدمت ۾ رهيو.(74) سيوهڻ جا ڪوڙ سارا ماڻهو سندس معتقد ٿيا.

حضرت شيخ هوتي لاڪو رحمة الله عليه:

هي بزرگ وقت جو وڏو ڪامل ولي ۽ مرشد جو مرشد هو. گهڻو ڪري سرخ لباس ڍڪيندو هو ۽ تير ڪمان پاڻ سان رکندو هو. بنا سرود واري محفل سماع ۾ وجد ۾ ايندو هو. حضرت شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني جو خليفو ۽ مريد هو.

شروع زماني ۾ جو اجا سندس شهرت جو سج ڪڪر جي پردي ۾ هو. هڪ ڳوٺ ۾ اچي رهيو. انهيءَ ڳوٺ جي وڏيري جو پٽ ڪنهن ڏورانهين هنڌ ويل هو. وڏيري کي حوصلو ئي نه پيو ٿئي، جو ولايت مان وچي پٽ کي ڇڏائي اچي، جنهن ڪري هن هڪ وڏي دعوت ڪري سوين خدا وارا بزرگ گڏ ڪيا، ته من هنن جي برڪت ۽ دعا سان سندس فرزند جو ڇوٽڪارو ٿئي. شيخ هوتي به انهيءَ محفل ۾ موجود هو. دعوت وارن کان ڪاڏو گهريائين مگر هن جي اهڙي حالت هئي جو ڪنهن ڏانهس ڪو توجهه نه ڪيو. بلڪ حقارت جي نگاهن سان ڏسڻ لڳس ۽ کيس ڪاڏو کائڻ جي صلاح نه ڪيائون. جنهن تي شيخ فرمايو ته: "اي مجلس وارو هي ڪاڏو اوهان کي تڏهن حلال ٿيندو جڏهن ميزبان وڏيري جو پٽ وني آڻي حاضر ڪندا. جڏهن توهان ايئن ڪرڻ کان عاجز آهيو ته مون کي اجازت ڏيو آءُ تو اجهو آڻي ڏيان. سڀئي حيران ٿي کيس چوڻ لڳا. ڀلي اوهان آڻيوس. شيخ هوتي ڇا ڪيو جو اُٿي ٻانهن کان وني ڇوڪري کي آڻي مجلس ۾ حاضر ڪيائين. انهيءَ کان پوءِ سندس شهرت ٿي ۽ وڏي مشهوري ماڻيائين.(75)

هڪ ڏينهن شيخ هوتي مريدن سان ڪنهن جهنگ ۾ ويٺل هو. ڏٺائين ته هڪ ماڻهو ڏوئنري جو گهڙو کنيو اچي ٿو. شيخ جي فقيرن هن کي چيو ته: "هي

سپ ڏونئرو ڪيتري ۾ وڪڻنديون؟" ڏوڏي جواب ڏنو ته, "8 ڏڳيون ڪپن." فقيرن چيو ته: "ملهه ڏاڍو ڳرو ڪيو اٿئي ڪجهه گهٽ ڪر." مگر ڏوڏي چيو ته, "هڪ ڪوڏي به گهٽ ڪندس." شيخ هوتي پنهنجي فقيرن کي چيو ته اوهان ڏهي پاڻ ۾ ورهائي کائي ڇڏيو. ڏوڏي کي 8 ڏڳين جو ملهه پاڻهي ادا ڪريان ٿو." پوءِ انهيءَ ڏوڏي کي فرمايائون ته فلاڻي هنڌ وڃي زمين کي ٿورو کوٽ اتان خزانو لڀندءِ. مگر ان مان فقط 8 ڏڳين جي ملهه جيترا پئسا ڪڍج. وڌيڪ نه. باقي اتي جو اتي ڍڪي ڇڏج! پر جيڪڏهن وڌيڪ ڪڍندين ته نقصان رسندءِ. ڏوڏي حڪم جي تعميل ڪئي ۽ پنهنجي مراد کي رسيو.

چون ٿا ته هن بزرگ جڏهن هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. تڏهن سندس جنازي نماز ۾ جيڪي ماڻهو شريڪ ٿيا. تن مان هڪ جو بيان آهي ته. شيخ هوتي ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي صف ۾ بيٺو هو. انهيءَ ماڻهو چيس, "ته توهان وري پنهنجي جنازي تي نماز پڙهو ٿا." شيخ هوتي چيس, "ان لاءِ توکي حيران نه ٿيڻ گهرجي. اسان کي جيئرو سمجهه" شيخ هوتي جو مقبرو ڍنڍ جي ڪناري مورياڻي جي مقام ۾ آهي, جو دريا سانگري جي ڪناري تي آهي.

هن وقت انهيءَ جو نالو ئي ديهه مشائخ هوتي تي چڪو آهي. مورياڻي وغيره نالا نابود ٿي ويا آهن. سانگري ندي ڦٽي وئي آهي. مشائخ هوتي شهدادپور تعلقي ضلعي سانگهڙ ۾ آهي. شيخ احمد ۽ شيخ محمد سندس به فرزند وڏا بزرگ نامدار ۽ وڏن ولين مان ٿي گذريا آهن. شيخ احمد هميشه مجاهدي ۽ ذڪر ۾ محو هوندو هو. هڪ لحظو به الله جي ذڪر کان واندو نه هوندو هو. باطني ۽ ڪمال قرب ڪري ظاهري عبادت سان گهٽ لاڳاپو رکندو هو. هنن ٻنهي پائرن جون ڪرامتون سمجهه ۽ ڳاڻيٽي کان وڌيڪ آهن. سندن مقبرا پنهنجي والد جي لڳو لڳ ساڳي جاءِ تي اٿن.

سيد نظام الدين بکري:

سيد نظام الدين بکري موحد درويش چشتي طريقي جو پيشوا سيد محمد مڪي جي اولاد مان آهي. (76) اگرچه ظاهري عالم سندس موسيقي واري مشرب تي اعتراض ڪندا هئا. مگر هو پنهنجي وحدت واري بيخودي ۾ مست رهندو آيو. انهيءَ وقت جا سوين ماڻهو سندس ارادتمند هئا. سندس وفات 827هه ۾ بکر جي قلعي ۾ ٿي. وصيت ڪري ڇڏي هوائين ته منهنجو جنازو نه ڪڍجو. پاڻهي غيبي فرشتا انهيءَ کي کڻي منهنجي دفن واري هنڌ تي پهچائيندا. روهڙي ۾ جتي سندس هاڻي مقبرو آهي, اتي سندس وفات واري

ڏينهن موسيقي جي مجلس هئي. ڏنو ويو تہ سندس جنازي جي کٽ بکر جي قلعي مان رواني ٿي. انهيءَ هنڌ اچي لٿي، جتي پوءِ کيس دفن ڪيو ويو.

شاهنشہ کريم مکمل نظام الدين
کو داشت اشتهار طريقت محمدي
ناب مناب شاه رسل فخر اولياءِ
چشتي طريق سيد سادات سرمدي
ساقي کہ طالبان صفارا عطا نمود
بايک نگاهہ مستي صد جام بيخودي
سال وصال آن شهعرفان چو دل بجست
گفتم کو وي کمال حقيقت محمدي (827هہ)

حضرت محمد چشتي بکري رحمة الله عليه:

هي بزرگ خواجہ مودود چشتيءَ جي اولاد مان آهي، قندهار جي پرڳڻي مستونگ ۾ رهندو هو. چيو وڃي ٿو تہ شاهجهان جي زماني ۾ مغليہ گورنر قندهار بهادر خان، شاهجهان جي برخلاف سازش ڪري، ايران جي بادشاهہ کي قندهار حوالي ڪرڻ گهريو ٿي ۽ سيد خواجہ محمد چشتي کان ان بابت امداد گهريائين.[77] ڇاڪاڻ جو بلوچستان جا تمام گهڻا رهاڪو سندس مريد ۽ معتقد هئا، مگر خواجہ صاحب شاهجهان سان وفاداري ڏيکاريندي، انڪار ڪيو ۽ اتان سفر ڪندي گجرات ۾ اچي شاهجهان سان مليو ۽ سمورا احوال روبرو خدمت ۾ عرض رکيائين. بادشاهہ کيس قندهار جي گورنريءَ جو پروانو ڏيئي وري واپس روانو ڪيو. مگر هو جڏهن سنڌ ۾ پهتو تڏهن گورنري کان فقيري کي وڌيڪ پسند ڪيائين. بکر پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ صيت پور ۾ سندس وفات ٿي.

حضرت عبدالرحمان سنڌي لکنوي رحمة الله عليه:

مخدوم حاجي عبدالرحمان بن مخدوم حاجي محمد هاشم ٺٽوي صالح عالم فاصل، والد جو صالح فرزند قرآن جو حافظ وڏو عالم ۽ صوفي هو. سندس ولادت 14 شوال 1131هہ ۾ ٿي آهي.

پنهنجي والد کان پوءِ سجاده نشين جو کيس ئي شرف حاصل ٿيو. سندس والد جا مريد سنڌ کان ڪانياواڙ ۽ ڪڇ ۾ بہ پکڙيل هئا. جنهن ڪري هي بزرگ سنڌ کان ٻاهر مريدن جي هدايت ۽ تلقين لاءِ ويندو هو.

ڪاتياواڙ جي علائقي جي ڪوتياڻي ڳوٺ ۾ پنهنجي معتقدن وٽ مقيم هو. اُتي 51 سالن جي ڄمار ۾ اجل جو قاصد اچي پهتس. 5 ربيع الاول 1182هه ۾ هن فاني دنيا مان رحلت فرمائي ويو. (84)

سيد نجم الدين بکري رحمة الله عليه:

بکر جي سيد يوسف مهدوي جي اولاد مان هو جو، پوءِ اهو خاندان ٺٽي ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو. نجم الدين جي والد مير محمد رفيق بکري جي علامه محمد معين ٺٽوي جي ڀيڻ سان شادي ٿي، جنهن جي پيٽ مان مير نجم الدين تولد ٿيو. مخدوم معين کي اولاد ڪو نه هو جنهن ڪري ڀاڻيجي کي پنهنجي اولاد وانگي تربيت ڏنائين ۽ سندس ئي شاگرد ٿي رهيو. استاد ۽ مامي جي سامهون درس تدريس جو شغل اختيار ڪيائين ۽ صاحب فتويٰ جو بڻيو. سندن شاگردن مان مخدوم احمد ۽ باقر واعظ نامور ٿي گذريا آهن.

سيد نجم الدين مخدوم معين جي تربيت ۾ بهترين شاعري ۾ هڪ ڪماليت جو مالڪ بڻيو. تخلص "عزلت" اختيار ڪيائين. "ديوان عزلت" سندس يادگار آهي، جو شايد هن وقت زماني جي دسترس کان محفوظ نه رهيو هجي. ان جون عربي ۽ فارسي ۾ ڪيتريون ئي تصنيفون آهن، جن مان بکروزي منطق جي جواب ۾ سندس هڪ رسالو "يکروزي" پڻ آهي. جنهن ۾ ڪيترن ئي علمن جو بيان ٿيل آهي، جو موجوده درسي يکروزي کان وڌيڪ بهتر آهي.

طوطي نامه فارسي زبان نخشبي جي طوطي نامه کان عمده عبارت ۾ لکيل آهي. ان کان سواءِ مخدوم هاشم ٺٽوي جي هڪ رسالو "عدم جواز ماتم حسين" بابت به سيد عزلت جو جوابي رسالو آهي.

"سندس وفات نوجوانيءَ ۾ سال 1120هه ٿي. پوئتان نرينو اولاد ڇڏي ويو ۽ اهو خاندان اڄ تائين ٺٽي ۾ بکر ۾ موجود آهي." (78)

مولانا محمد علي سنڌي رحمة الله عليه:

هي بزرگ عارف، ڪامل، شاعر ۽ فاضل اصل سنڌ جو رهاڪو هو. ابتدائي تعليم به سنڌ ۾ حاصل ڪيائين، ان کان پوءِ ٻاهر علم جي تحصيل لاءِ سفر ڪندو رهيو. دهلي، لاهور ۽ پشاور ۾ علم حاصل ڪري پنجاب جي مشهور چشتي طريقي جي پير خواجه محمد سليمان جي خدمت ۾ پهچي، ان

جي بعيت ڪري سندس خدمت ۾ رهيو. خواجه محمد سليمان تونسوي جي مريدن مان 3 خليفا عرب و عجم ۾ مشهور ٿي ويا. جن مان هڪ مولوي محمد علي آهي، جنهن پنجاب کي پنهنجي ظاهري ۽ باطني فيض سان مالامال ڪري ڇڏيو.

آخر مرشد جي اجازت سان سنڌو نديءَ جي ڪناري تي هڪ قصبه مکڏ ۾ اچي رهيو. جتي پنجاب وارن کي ظاهري ۽ باطني فيض ڏيندو رهيو. هو ايڏو وڏو پرهيزگار ۽ شب زنده دار عابد هو جو برابر 36 سال لڳو لڳ عشا جي نماز واري وضو سان صبح جي نماز ادا ڪندو رهيو. هو فارسي جو نهايت بهترين شاعر هو. پورو ديوان غزليات جو يادگار ڇڏيو اٿائين. مولانا تخلص استعمال ڪندو هو.

حضرت عبدالله چشتي بکري رحمة الله عليه

سيد عبدالله بن سيد اسدالله بکري، سيد قطب الدين بکري جي اولاد مان چشتي طريقي جو پير ۽ وڏو بزرگ ٿي گذريو آهي. بکر جي قلعي ۾ هن وقت سيد قطب الدين يا شاهه قطب جي مزار مبارڪ موجود آهي، سيد عبدالله جو سانس هيٺين ريت سلسله نسب ڳنڍجي ٿو.

عبدالله بن سيد اسدالله بن سيد برهان الدين بن سيد عبدالرحمان بن سيد خواجب قطب الدين بکري.

سيد عبدالله صاحب مغليه سلطنت واري زماني ۾ بکر مان سير و سياحت جي ارادي سان هندستان جو سفر ڪندي بهار پرڳڻي ۾ اچي وارد ٿيو ۽ مخدوم الملڪ سيد شرف الدين احمد بهاري جي درگاهه تي اچي مقيم ٿيو ۽ اتي ڪشف طور روحاني ارشاد ٿيس ته هن ملڪ ۾ رهي پئو. درگاهه تان روانو ٿي جهنگل ۾ هڪ تلاءَ تي ٻيئل وڻ هيٺان توڪل ڪري ويهي رهيو. جنهن کان پوءِ ڪيترائي معتقد ۽ مخلص ماڻهو سندس چؤطرف گڏ ٿيڻ لڳا. عام ماڻهن جو هڪ وڏو هجوم ٿيڻ لڳو سيد اسدالله، سندن والد جو هن جي جدائي ۾ سخت پريشان هو. آخر اهو صاحب پنهنجي بيبي سميت پنهنجي فرزند جي ڳولا ۾ نڪتو. جو آخر هن کي بهار پرڳڻي جي انهيءَ ڳوٺ ۾ اچي مليا. جتي هن صاحب پنهنجي درگاهه جو بنياد رکيو هو.

حوالا ۽ حاشيا

1. اولياءِ بهاولپور، مسعود شهاب، صفحه 52، اردو اڪيڊمي بهاولپور، سال 1984ع.

2. پاڪستان ۾ صوفيانه تحريڪين، ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، صفحه 219، سنگ ميل پبليڪيشنز لاهور، سال 1994ع.
3. اولياءِ بهاولپور، مسعود حسن شهاب، صفحه 54، اردو اڪيڊمي بهاولپور، سال 1984ع.
4. تذڪره اولياءِ (اردو ترجمو)، عبدالرحمان شوق، امرتسري، صفحه 384، اسلام فائونڊيشن لاهور 1980ع.
5. تاريخ مشائخ چشت، مولوي فريد احمد نظامي، صفحه 138، مڪتبه عارفين ناشران ڪتب پاڪستان چوڪ ڪراچي، سال 1953ع.
6. اخبار الاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلويؒ، صفحه 34، شبير برادرز لاهور، سال 1418 هجري.
7. ارمغان شاھ ولي الله، پروفيسر محمد سرور، صفحه 171، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، سال 1986ع.
8. سنڌي مسلم تهذيب، قاضي جاويد، صفحه 53، وين گارڊ بڪس لميٽيڊ لاهور، سال 1983ع.
9. آبو ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحه 193، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، سال 1988ع.
10. تذڪره اولياءِ سنڌ، صباح الدين عبدالرحمان، صفحه 215، ناشر ادبستان لاهور، سال 1973ع.
11. مهراڻ 383_3/1982 (مقالو) "قلندر لعل شهباز جي هڪ صوفيانه تحريڪ"، ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، صفحه 174، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
12. مهراڻ 2/1989 تصوف جي ابتدائي ۽ ارتقا، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحه 57، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
13. مهراڻ 2/1989 (مقالو) "تصوف جي ابتدا ۽ ارتقا"، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحه 58، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
14. هندي مسلم تهذيب، قاضي جاويد، صفحه 195، وين گارڊ بڪس لاهور، سال 1983ع.
15. مهراڻ 3/1960 (مقالو) "اسلامي تصوف جي سنڌ ۾ ابتدا"، لطف الله بدوي، صفحه 41، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو.
16. ڪشف المحجوب (سنڌي ترجمو)، مصنف سيد علي عثمان هجويري، صفحه 345 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1988ع.
17. سماع نامو صفحه 109.
18. ڪيمياءِ سعادت، (سنڌي ترجمو) امام محمد غزالي، صفحه 209، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1405هه.
19. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحه 407، پاڪستان اسٽڊي سينٽر سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سال 1990ع.
20. ڪيمياءِ سعادت، (سنڌي ترجمو) امام محمد غزالي، صفحه 211، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1405هه.

21. شاهہ لطيف جي موسيقي، مرتب ڊاڪٽر درشهوار سيد (مقالو)، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، "شاهہ عبداللطيف راڳ ۾ هڪ نئين تحريڪ جو باني"، صفحہ 109 شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي، سال 1992ع.
22. سنڌي موسيقي جي تاريخ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ 166، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ حيدرآباد، سال 1978ع.
23. چونڊ سنڌي مضمون، مرتب ڪيرت ٻاٻاڻي، صفحہ 78، ساهتيا اڪاديمي نيو دهلي، سال 1986ع.
24. شاهہ جو رسالو علامہ امداد علي، امام علي قاضي سريمن ڪلياڻ، صفحہ 28، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 2002ع.
25. شاهہ لطيف جي موسيقي، مرتب ڊاڪٽر درشهوار سيد (مقالو)، منظور نقوي، "شاهہ لطيف جي پنجن راڳن جي موسيقي"، صفحہ 110، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، سال 1978ع.
26. سفينة اولاليا، شهزادو دارا شڪوه، صفحہ 70، اسٽار بڪ ڊيو اردو بازار لاهور.
27. تاريخ مشائخ، چشت مولانا ذڪريا محمد، صفحہ 201، مڪتب الشيخ بهادر آباد ڪراچي، سال 1953ع.
28. اخبار الاخيار، شيخ محدث دهلوي، صفحہ 56، مدينہ پبلشنگ ايجنسي ڪراچي، سال 1980ع.
29. اخبار الاخيار، شيخ محدث دهلوي، صفحہ 33، مدينہ پبلشنگ ايجنسي ڪراچي، سال 1980ع.
30. اخبار الاخيار، شيخ محدث دهلوي، صفحہ 57، مدينہ پبلشنگ ايجنسي ڪراچي، سال 1980ع.
31. اخبار الاخيار، شيخ محدث دهلوي، صفحہ 58، مدينہ پبلشنگ ايجنسي ڪراچي، سال 1980ع.
32. اخبار الاخيار، شيخ محدث دهلوي، صفحہ 69، مدينہ پبلشنگ ايجنسي ڪراچي، سال 1980ع.
33. اخبار الاخيار، شيخ محدث دهلوي، صفحہ 124، مدينہ پبلشنگ ايجنسي ڪراچي، سال 1980ع.
34. اولياءِ ڪرام نمبر (سياره ڊائجسٽ)، مرتب علي سفيان آفاقي، صفحہ 341، خصوصي شعبہ ادارات لاهور، سال 1988ع.
35. تاريخ فيروز شاهي (اردو ترجمو)، ضياءُ الدين برني، صفحہ 641، اردو سائنس بورڊ، سال 1986ع.
36. مجلس صوفيہ، پروفيسر معين الدين دادائي مرحوم، صفحہ 370، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، سال 1980ع.
37. اخبار الاخيار، شيخ محدث دهلوي، صفحہ 68، مدينہ پبلشنگ ايجنسي ڪراچي، سال 1980ع.

38. اولياءِ ڪرام (سياره ڊائجسٽ)، عثمان غني، صفحہ 37، الله والا پرنٽر لاهور، سال 1989ع
39. اولياءِ ڪرام (سياره ڊائجسٽ)، عثمان غني، صفحہ 37، الله والا پرنٽر لاهور، سال 1989ع
40. سفينتہ اولياءِ دارشڪوه (اردو ترجمو)، صفحہ 133، استار بڪ ڊيپو اردو بازار لاهور، سال....؟
41. اخبار الاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، صفحہ 75، شبير برادرز لاهور، سال 1418هہ
42. اخبار الاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، صفحہ 77، شبير برادرز لاهور، سال 1418هہ
43. تاريخ مشائخ چشت، مولانا ذڪريا محمد، صفحہ 171، مڪتب مجلس نشريات اسلام ڪراچي، سال 1406هہ
44. اخبار الاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، صفحہ 76، شبير برادرز لاهور، سال 1418هہ
45. تاريخ مشائخ چشت، مولانا ذڪريا محمد، صفحہ 172، مجلس نشريات اسلامڪ ڪراچي، سال 1406هہ
46. سير اولياءِ (اردو ترجمو)، اعجازالحق قدوسي، صفحہ 60، شبير برادرز لاهور، سال 1418هہ
47. آب ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحہ 193، ارده ثقافت اسلاميہ لاهور، سال 1988ع.
48. اخبار الاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، صفحہ 77، شبير برادرز لاهور، سال 1418هہ
49. اخبار الاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، صفحہ 142، شبير برادرز لاهور، سال 1418هہ
50. تاريخ مشائخ چشت، خليق احمد نظامي، صفحہ 178، مڪتبہ عارفين ناشران تاجران ڪتب پاڪستان چوڪ ڪراچي، سال 1953ع.
51. نڪر فريد، سليم يزداني، صفحہ 202، ڊينز پبليڪيشن جيڪب لائين ڪراچي، سال 1985ع
52. نڪر فريد، سليم يزداني، صفحہ 201، ڊينز پبليڪيشن جيڪب لائين ڪراچي، سال 1985ع
53. نڪر فريد، سليم يزداني، صفحہ 202، ڊينز پبليڪيشن جيڪب لائين ڪراچي، سال 1985ع
54. مجلس صوفيہ، پروفيسر محمد معين دادائي، مصنف سيد صباح الدين مرحوم، صفحہ 284، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، سال 1988ع.
55. مجلس صوفيہ، پروفيسر محمد معين دادائي، مصنف سيد صباح الدين مرحوم، صفحہ 290، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، سال 1988ع.

56. تاريخ مشائخ چشت، مولانا محمد ذڪريا، صفحو 100، مڪتب الشيخ ڪراچي، سال 1953ع.
57. اخبار الاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، صفحہ 75، شبير برادرز لاهور، سال 1418ھ
58. گلزار ابرار، محمد غوثي شطاري مانڊوي، صفحہ 139، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن، سال 1395ھ
59. تاريخ مشائخ چشت، خليق احمد نظامي، صفحہ 535، مڪتبہ عارفين پاڪستان چوڪ، سال 1953ع.
60. اولياءِ ڪرام (سياره ڈائجسٽ)، صفحہ 87، مرتب امجد رئوف خان لاهور، سال 1989ع.
61. اولياءِ ڪرام (سياره ڈائجسٽ)، صفحہ 87، مرتب امجد رئوف خان لاهور، سال 1989ع.
62. تاريخ مشائخ چشت، خليق احمد نظامي صفحہ 535، مڪتبہ عارفين پاڪستان چوڪ ڪراچي، سال 1953ع.
63. تاريخ مشائخ چشت، خليق احمد نظامي، صفحہ 600، مڪتبہ عارفين پاڪستان چوڪ ڪراچي، سال 1953ع.
64. گلزار صوفياءَ، عالم فقري صفحہ 202، شبير برادرز لاهور، سال 1985ع.
65. گلزار صوفياءَ، عالم فقري، صفحہ 204، شبير برادرز لاهور، سال 1985ع.
66. اولياءِ ڪرام، مرتب علي صفيان آفاقي، صفحہ 94، ديوارزڊ گارڊن لاهور، سال 1988ع.
67. اولياءِ ڪرام، مرتب علي صفيان آفاقي، صفحہ 95، ديوارزڊ گارڊن لاهور، سال 1988ع.
68. اولياءِ ڪرام، مرتب علي صفيان آفاقي، صفحہ 96، ديوارزڊ گارڊن لاهور، سال 1988ع.
69. شيخ عبدالقدوس گنگوهي اور ان ڪي تعليمات اعجازالحق قدوسي، صفحہ 215 اڪيڊمي آف ايجوڪيشنل ريسرچ ڪراچي 1961ع.
70. سفينتہ اولياءَ (اردو ترجمو)، دارا شڪوه، صفحہ 397، استاربڪ ڊپو لاهور.
71. سفينتہ اولياءَ (اردو ترجمو)، دارا شڪوه، صفحہ 398، استار بوڪ ڊپو لاهور.
72. اخبار الاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلويؒ، صفحہ 34، شبير برادرز لاهور، سال 1418ھ
73. ارمغان شاھ ولي الله، پروفيسر محمد سرور، صفحہ 171، اداره ثقافت اسلاميہ لاهور، سال 1986ع.
74. هندي مسلم تهذيب، قاضي جاويد، صفحہ 53، وين گارڊ بڪس لميٽيڊ لاهور، سال 1983ع.
75. هندي مسلم تهذيب، قاضي جاويد، صفحہ 57، وين گارڊ بڪس لميٽيڊ لاهور، سال 1983ع.
76. آب ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحہ 193، اداره ثقافت اسلاميہ لاهور، سال 1986ع.
77. سفينتہ اولياءَ (اردو ترجمو) دارا شڪوه، صفحہ 418، استار بوڪ ڊپو لاهور.

باب پنجون

سهروردي سلسلي جي ابتدا

هن سلسلي جو بنياد حضرت شيخ ابو النجيب عبدالقادر سهروردي رکيو هو. سندس والد جو اسم گرامي حضرت عبدالله بن محمد هو. سندن نسب جو سلسلو حضرت ابوبکر صديق رضہ سان هن طرح ملي ٿو.

”شيخ ضياءُ الدين ابوالنجيب بن عبدالله بن محمد بن عبدالله بکري المعروف بہ شيخ عمويہ بن سعد بن حسين بن قاسم بن سعد بن نصر بن عبدالرحمان بن قاسم بن محمد بن حضرت ابوبکر صديق رضہ.“[1]

”سندن ڪنيت ابوالنجيب ۽ لقب ضياءُالدين ۽ جنيب الدين هو. سن 491هہ مطابق 1097ع ۾ سهرورد ۾ تولد ٿيو.[2] اهڙي طرح زندگي جا پاهتر سال خدا پاڪ جي عبادت ۾ پورا ڪري سن 563هہ مطابق 1168ع ۾ بغداد شهر ۾ وفات ڪيائين.“

شروعاتي تعليم بغداد جي مدرسي نظاميہ مان حاصل ڪيائين. جتان ديني تعليم تي دسترس حاصل ڪري پڙهڻ ۽ پڙهائڻ جو سلسلو جاري رکيائين. طريقت ۾ حضرت عبدالقادر جيلاني ۽ امام محمد غزالي جي ڀاءُ شيخ احمد غزالي کان فيض حاصل ڪيائين. جن جي طريقت جو سلسلو حضرت جنيد بغداد ڏانهن منسوب سمجهيو وڃي ٿو. انهن بزرگن کان سواءِ شيخ حماد کان بہ فيض حاصل ڪيائين. ايئن آهستي آهستي جڏهن پاڻ روحانيت جو منزلون طئي ڪري تصوف جي پڪي منزل تي پهتو، تڏهن روحانيت جون بين کي فيض ڏيڻ لاءِ بغداد ۾ هڪ خانقاه جو بنياد وڌائين. جتي پاڻ وعظ ۽ هدايت جون محفلون مچائيندو هو. پاڻ هن سلسلي جي واڌاري ۽ ترقي لاءِ 1161 عرصي ۾ اسلامي ملڪن جو سير و سفر بہ ڪيائين. شيخ صاحب وڏو صوفي ۽ مسلح تي گذريو آهي. حديث ۽ فقہ جو ڄاڻندڙ هو. علم تصوف تي ڪيترا ڪتاب لکيائين. سندس ڪن ڪتابن تمام گهڻي شهرت حاصل ڪئي، جن جا نالا آهن. (آدب المريدين ۽ شرح اسماءِ)[3]

ظاهري ۽ باطني علمن جو ماهر هو. اندر جي صفائي ۽ نفس جي تزڪيه تي پڻ نهايت گهڻو زور ڏيندو هو. سندس ڪيترائي خليفا ٿي گذريا آهن. جن مان اهم خليفو شيخ شهاب الدين سهروردي ٿي گذريو آهي، جو هن سهروردي طريقي جو باني ءَ جو سڳو ڀائٽيو آهي. عوارف المعارف جي اردو ترجمي جي مقدمي ۾ لکيل آهي ته: "حضرت شيخ الاسلام ابوالنجيب عبدالقادر سهروردي قدس سره العزيز کوبار گاهه غوثيت سي اڳڪ خاص تعلق تها اور آپ حضرت غوث زمان سيد عبدالقادر رضه سي ايک خاص عقيدت رکهتي تهي. اس لئي بارگاه غوثيت مين جب تشريف لي جاتي توعزيز برادر زادي کو بهي همراه رکهتا تها."[4]

نندي کنڊ ۾ سهروردي سلسلو

تصوف جي سلسلن ۾ چشتي سلسلي جيان سهروردي سلسلو پڻ پراڻو آهي. هن سلسلي وارا هندستان ۾ نوس تبليغي ڪم ڪندا هئا. شريعت جا ڏاڍا پابند هوندا هئا. هنن هندستان جي سياسي ۽ ثقافتي مسئلن کان هٽي ڪري نقط اسلام جي خدمت ڪئي. هتان جو عوام مختلف مذهب رکندڙ هو ان ڪري هيءَ سلسلو هتان جي عوام ۾ پنهنجون پاڙون پختيون نه ڪري سگهيو. تنهن هوندي به هي سلسلو هندستان ۾ ڪافي ڪامياب ويو. خاص طرح حضرت شهاب الدين سهروردي جي ٻهرين ٻن خليفن نهايت گهڻي تبليغ ڪئي، جن مان سنڌ جي هڪ بزرگ جو نالو حضرت نوح بکري آهي ۽ ٻئي بزرگ جو نالو شيخ شهاب الدين ابوخفص عمر بن عبدالله هڪ صوفي بزرگ هو. شافعي فرقي جو عالم دين، وڏو ولي الله ۽ مفڪر مڃيو ويندو هو. پاڻ 539هجري مطابق 1145ع ۾ ايران جي صوبي جبال جي هڪ ڳوٺ سهرورد ۾ پيدا ٿيو. "تصوف جي شروعاتي تعليم پنهنجي چاچي ابو النجيب ۽ مشهور صوفي بزرگ عبدالقادر جيلاني کان حاصل ڪيائين."[5] غوثيه بارگاهه ۾ سندن چاچو حضرت ابوالجنيب وٺي ويندو هئس هڪ دفعي پيران پير دستگير کي پاڻ عرض ڪيائون ته: "هن ڇوڪري کي علم الڪلام سان وڏو شوق آهي." غوث اعظم پڇا ڪيس ته. "هن علم ۾ ڪهڙا ڪهڙا ڪتاب پڙهيا اٿئي؟" اهو سوال ڪري پاڻ هن جي سيني تي هٿ مبارڪ رکيائون ته سيني ڪتابن جا نالا پلجي ويو. غوث اعظم فرمائين ته. "مون تنهنجي سيني مان علم الڪلام خارج ڪري معرفت حق داخل ڪري ڇڏي آهي. ان کان پوءِ شيخ شهاب هميشه کانئن فيض حاصل ڪرڻ ايندا هئا.

سندن نسبي سلسلو تيرنهن واسطن سان حضرت ابوبڪر رضه سان ملي ٿو.

"شيخ شهاب الدين ابو حفص رح بن عمر بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عبدالله بڪري المعروف بہ شيخ عموريہ ابن محمد بن حسين بن قاسم بن محمد بن نصر بن عبدالرحمان بن قاسم بن محمد بن ابي بڪر صديق رضي الله عنهما." (6)

شيخ بهاءُالدين ذڪريا سهروردي بہ هن سلسلي لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. شيخ صاحب جو ڏاڏو خوارزم ڪان ملتان آيو هو. سندس ناني منگولن جي حملي ۾ وطن ڇڏي هندستان اچي "ڪوٽ ڪروڙ" ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. شيخ صاحب 1172ع ۾ پيدا ٿيو. (7) پر معارفہ اسلاميہ جلد 5 ۽ انسائيڪلوپيڊيا اسلامي ۾ 1182ع سال لکيل آهي. (10) شيخ صاحب جو نسبي سلسلو هن طرح آهي.

"ابو محمد ذڪريا بن وجيهہ الدين محمد بن ڪمال الدين شاهہ علي قريشي بن سلطان حسين بن سلطان عبدالله بن الحسين بن سلطان مطرفہ بن سلطان خزيمر بن امير هاضمر بن امير تاج الدين بن امير عبدالرحيم بن عبدالرحمان بن هبار بن اسد بن هاشمر بن عبدالمناف."

اهڙي طرح شيخ صاحب جو شجره طريقت هن طرح آهي:

"شيخ بهاءُالدين ذڪريا، شيخ شهاب الدين سهروردي، شيخ ضياءُ الدين ابو نجيب سهروردي، شيخ وجيهہ الدين سهروردي، شيخ عبدالله، شيخ اسود احمد دينوري، شيخ ممتاز علي دينوري خواجہ جنيد بغدادي، خواجہ سري سقطي، خواجہ معروف ڪرخي، خواجہ دائود طائي، خواجہ حبيب عجمي، حضرت امام حسن، حضرت امام علي عليہ السلام، محمد صلي الله عليه وآله وسلم." (7)

ٻارنهن سالن جي عمر ۾ والد صاحب جو انتقال ٿي ويس، ننڍپڻ ۾ ئي قرآن پاڪ جو حافظ ٿيو. روايتي تعليم حاصل ڪرڻ بعد خراسان، بخارا، مدينہ منوره ۽ فلسطين جي وڏن علمي مرڪزن جو سفر ڪيائين. مديني شريف ۾ رهندي نهايت هڪ وڏي عالم ڪان علم حديث تي ڄاڻ حاصل ڪيائين. حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي روضي مبارڪ تي گهڻي عرصي رهڻ ڪان پوءِ فلسطين ۾ نبين جي زيارت ڪرڻ ڪان پوءِ بغداد ويو، جتي شهاب الدين سهروردي جي حلقي ۾ وڃي داخل ٿيو. مختلف ڪتابن ۾ لکيل آهي تہ شيخ صاحب کي شيخ شهاب الدين وٽان سترنهن ڏينهن جي اندر خلافت جو خرقو مليو. ان تي شيخ شهاب الدين جي پراڻن مريدن اعتراض ڪيو تہ اسان تمام

گهڻي عرصي کان ورد وظيفن ۾ مصروف رهيا آهيون، پر هي ڪلهه آيو ۽ اچي جلدي منزل ماڻي ائس. تنهن تي شيخ صاحب وراڻين: "تم لوگ گيلي لڪڙيان لائي هو جن مين دير سي آگ لگتي هي، زڪريا خشک لايا تها. جو ايک هي بار ڀڙک مارني سي ڀڙک اٿي."[8]

ان کان پوءِ حڪم ٿيس، ملتان وڃي هڪ خانقاهه ٺهرائي، هن سلسلي جو ڪم ڪري: پاڻ هميشه اميراڻي زندگي گذاريائون. پر تنهن هوندي به چشتي سلسلي جي بزرگن وانگي ڪنهن کي پيرين پوڻ يا هٿ چمڻ ڪو نه ڏيندو هو. وقت جي حاڪمن سان سٺا تعلقات هئس. سندس انتقال 661هه مطابق 21 ڊسمبر 1262ع ملتان ۾ ٿيو.

شيخ صاحب جو پوري هندستان ۾ هن سلسلي بابت ڪم ڪيل هو. ان جو ڪارڻ اهو هو جو شيخ صاحب جا وقت جي حاڪمن سان تمام سٺا تعلقات رهيا هئا. يعني پاڻ انهن بزرگن مان هو جن مذهب ۽ سياست جي ميلاپ سان تعلقات رکيا هئا. انهن ناتن سان هن بزرگ کي به فائدا رسيا، هڪ ته هو حڪمرانن جي حمايت سان عوام ۾ اسلامي تبليغ تمام سٺي نموني ڪري سگهندو هو. ٻيو فائدو اهو هئس جو هو عوامي ڪم سبب ماڻهن جي دلين ۾ گهر ڪرڻ لڳو ان کان سواءِ پنهنجي پر خلوص شخصيت ڪري وقت جي ٻين بزرگن، عالمن، حڪمرانن ۽ سيني ماڻهن وٽ هن کي تمام گهڻي مڃتا ملي.

ضياءُالدين برني لکي ٿو ته: "شيخ بهاءُالدين ذڪريا کي سالڪ ۽ خدا پرست ماڻهو "سفيد باز" چوندا هئا. ان جو مطلب اهو هو ته جيڪو به شخص پاڻ کي ان سان لاڳاپي ڇڏيندو هو، اهو خدا تائين پهچي ويندو هو."[9]

شيخ صاحب ملتان ۾ هڪ علمي ۽ ديني مدرسو قائم ڪيو، جتان شاگرد تعليم حاصل ڪري، ٻين ملڪن، جهڙوڪ جاوا، انڊونيشيا، فلپائن، خراسان ۽ چين تائين اسلام جي تبليغ ڪندا رهيا. ملتان جو مدرسو سهروردي سلسلي جو پهريون مدرسو هو، جنهن جو حضرت بهاءُالدين دنيا جي سيني ماڻهن کي تعليم ڏيڻ لاءِ بنياد رکيو هو. پاڻ به اتي درس ڏيندو هو. هن مدرسي جي لائبريري جي شهرت پوري هندستان ۾ پکڙجي چڪي هئي. ان ڪري هندستان جا ماڻهو ملتان اچي علم جي اُڃ اجهائيندا هئا. شيخ بهاءُالدين ذڪريا، سلطان شمس الدين التمش جي زماني ۾ شيخ الاسلام مقرر ٿيو هو. عالم اسلام لاءِ سندس بي انتها خدمتون رهيون آهن. سندس تبليغ سبب ڪيترائي غير مسلم اسلام قبول ڪري مسلمان ٿيا هئا. هندستان کان

سواءِ ڪشمير جي حصي ۾ پڻ هن سلسلي کي امير ڪبير سيد علي همداني ۽ ان جي فرزند مير محمد همداني زور وٺرايو. هي سهروردي سلسلي سان واسطو رکندو هو، ان کان سواءِ بنگال جيڪو اڄڪلهه بنگلاديش آهي، اتي پڻ شيخ شهاب الدين سهروردي جي خليفي شيخ جلال الدين تبريزي هن سلسلي لاءِ گهڻو ڪم ڪيو ۽ ماڻهن کي روحاني فيض سان نوازيو.

سهروردين جو ذڪر

”هن سلسلي وارن وٽ ساهه بند ڪري الله چوڻ جو تاڪيد ڪيل آهي. هي تلاوت ڪلام پاڪ زور سان پڙهڻ تي گهڻو زور ڏيندا آهن. وٽن ذڪر جلي ۽ خفي ٻئي رائج اٿن. شرعي ڏس ۾ تمام گهڻا محتاط هوندا آهن. سماع جو رواج اتي ۾ لوڻ جي برابر آهي. هن سلسلي وارا جلالي طبيعت جا مالڪ هوندا آهن.“[10]

سنڌ ۾ سهروردي سلسلو

برصغير ۾ سنڌ ئي هڪ اهڙو حصو آهي، جتان پهريون سهروردي سلسلو وڌيو ويجهيو. هتان ئي ڏکڻ ايشيا ۾ پير پائي، برصغير جي مختلف هنڌن ڏانهن پکڙيو.

”شيخ سيد حامد السندي پهريون بزرگ هو جو هجري صديءَ جي ابتدا ۾ سنڌ ۾ اچي رهيو. بعد ۾ سيد شرف الدين مشهدي (متوي 808هه) جو حضرت مخدوم جهانيان سيد جلال الدين حسين بخاري جو نائي ۽ خليفو هو.[11] پهريائين سنڌ ۾ رهيو. ان وقت سنڌ ۾ اچ شريف ۽ ملتان جا علائقا به شامل هئا. جيڪي سنڌ جي گورنر جي سنيال هيٺ هئا. (ان وقت سنڌ ۾ ناصر الدين قباچه حڪمران هو: هن جي حڪومت 602هه کان 625هه تائين قائم هئي.) هندستان ۾ جهنگ سيال جو ڳوٺ نهراياائين، پوءِ ملتان اچي شيخ بهاءُالدين ذڪريا وٽ مهمان ٿيا. سندن هٿ تي بعيت ڪري سهروردي سلسلي ۾ داخل ٿيا. ٿوري وقت ۾ خلافت جو خرقو به حاصل ڪيائون. پوءِ ملتان مان بکر اچي رهيا.[12] ان وقت بکر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو بکر سنڌ ۾ علم جو مرڪز هو. مٿيان بزرگ سنڌ ۾ اچي رهيا، جيڪي سيئي سهروردیه سلسلي سان واسطو رکندا هئا. پر سنڌ ۾ خاص طرح مخدوم شهاب الدين سهروردي جي پهرين خليفي حضرت نوح بکري هن سلسلي جو باقاعده بنياد وڌو ”حضرت بهاءُالدين ذڪريا، جڏهن شيخ شهاب الدين سهروردي کان خلافت جو خرقو

حاصل ڪرڻ کان پوءِ ملتان وڃڻ لاءِ اجازت گهري ته شيخ شهاب الدين فرمائين ته: "ملتان وڃڻ کان اڳ سنڌ جي فرشته (بکر) شهر ۾ هڪ هدايت وارو مريد مخدوم نوح اٿئي، ان سان ضرور ملندو وڃجان." [13] حضرت شيخ نوح بکري جو طريقت جو سلسلو هيٺين طرح آهي.

"حضرت شيخ نوح بکري سهروردي، شيخ شهاب الدين سهروردي، شيخ ضياءالدين ابو نجيب سهروردي، شيخ وجيهه الدين سهروردي، شيخ ابو عبدالله، شيخ اسود احمد دينوري، شيخ ممتاز علي دينوري، خواجه جنيد بغدادي، خواجه سري سقطي، خواجه معروف ڪرخي، خواجه دائود طائي، خواجه حبيب عجمي، حضرت امام حسن عليه السلام، حضرت علي ﷛ ۽ جناب سرور ڪائنات ﷺ." [14]

مخدوم نوح بکري گهڻو وقت عبادت الاهي ۾ گذاريندو هو. نهايت پرهيزگار، متقي ۽ رب پاڪ سان محبت ڪندڙ هو. وڏو توڪل وارو انسان هو. جيڪو ڪجهه هوندو هئس سو خرچ ڪري ڇڏيندو هو. هڪ دفعي ڪجهه مهمان آيس گهر اچي پڇيائين ته ڪجهه آهي؟ گهرواري وراڻيس ته: "سيڪجهه آهي." پڇيائينس ته، "هڪ سير اٽو ٿيندو؟" جواب مليس، "چار سير کن ٿيندو." پاڻ وراڻيائين: ايترو اٽو رکڻ رزاق تي اعتبار هئڻ نه آهي. اهو ڇئي مهمانن لاءِ ماني پچرائي بيو فقيرن ۾ ورهائي ڇڏيائين. هو خدا جي ذڪر ۾ ايتري قدر مشغول رهندو هو جو حجامت ڪرائڻ وقت حجم سوچيندو هو ته ڪاش بکري جن گهڙي کن ذڪر الاهي کان رڪجن ته سندن شهپر سنواري سگهان، پر ڇئي نه سگهندو هو. پر سنوارت ڪندڙ جي ڳالهه پاڻ سمجهي وٺندا هئا. هڪ دفعي حجم کي سنوارت ڪرائيندي چيائين، جڏهن حضرت امام اعظم ۽ حضرت امام شافعي جن ذڪر ڪندا هئا ته حجم حجامت ٺاهيندي شهپر درست ڪرڻ لاءِ کين چوندو هو ته: "مهرباني ڪري ٿورو وقت چپن جي حرڪت کي بند ڪريو ته مان توهان جا شهپر سنواري سگهان." پاڻ فرمائيندا هئن ته: "تون جيڪڏهن سج ۽ آسمان جي حرڪت کي روڪي سگهين ته اسين چپن جي حرڪت کي روڪي سگهون ٿا."

اهڙي طرح سهروردي سلسلي سنڌ ۾ نهايت گهرو اثر ڇڏيو ۽ سومرن جي دؤر ۾ مشهوري ۽ ترقي حاصل ڪئي. خاص طرح سنڌ ۾ برصغير ۾ سهروردي ۽ ٻيا صوفياڻا سلسلا قرامطين ۽ ٻين نراجيت پسندن تحريڪن جي ردعمل ڪري وجود ۾ آيا. جن اچڻ سان ان وقت جي روشن خيالي کي جنم ڏنو. هر هنڌ سچ جي تبليغ ڪئي ۽ سياسي معاملن ۾ حڪومت سان گڏجي ڪم

ڪرڻ کي وڏيڪ اهميت ڏيڻ لڳا. رياستي طاقت سان صلح واري پاليسي اختيار ڪري مرڪز کي مڪمل طاقتور ڏسڻ جا خواهشمند هئا. برصغير ڏکڻ ايشيا ۾ اهڙي ڪوشش شيخ بهاءُالدين ذڪريا ڪئي هئي. هن بزرگ جا ڪيترائي خليفا سنڌ ۾ انهيءَ خواهش جا حامي هئا. جن مان مخدوم جلال الدين سرخ بخاري، مخدوم جهانيه جهان گشت وارا بزرگ سياسي طور تمام گهڻا بااثر هئا. انهن جي اثر ڪري ئي سنڌ جا حڪمران سومرا حنفي فڪر جا پوئلڳ ٿيا. خاص طرح سنڌ ۾ سهرورديه سلسلي جا اثر فڪري ڪارڪن، مخدوم نور الله زادو، مخدوم عبدالله پٽي، مخدوم فاضل شاھ، شاھ اسماعيل، شيخ صوبيدار، عبدالله شاھ غازي، پير پٺورو ۽ شيخ عيسيٰ وغيره آهن. سنڌ جي اهڙن ڪيترن بزرگن سنڌ جي سير و سياحت ۾ مشغول رهي "ولا تدري نفس باي ارض الموت" (ڪنهن به جاندار کي معلوم نہ آهي تہ هن جا پساھ ڪهڙي زمين ۾ پورا ٿيندا) جي مصداق سنڌ جي مختلف ڪُوئن ۾ آرامي آهن. (15)

سنڌ ۾ خاص طرح هن سلسلي جي باني مکيہ اڳواڻ شيخ ابو نجيب سهروردي جي اولاد سان گڏ شيخ شهاب الدين سهروردي جي اولاد ۽ ٻين تمام گهڻو ڪم ڪيو. جن جو ذڪر هيٺ ڏجي ٿو.

سهروردي سلسلي مان نڪتل ٻيا سلسلا

1. شهابيہ سهرورديہ:

"هن شاخ جو بنياد وجهندڙ شيخ شهاب الدين سهروردي هو. هو زنجان جي علائقي سهرورد ۾ 539ھ ۾ پيدا ٿيو. 628ھ ۾ وفات ڪيائين. شيخ صاحب جا بہ مکيہ خليفا شيخ بهاءُالدين ذڪريا 528ھ ملتان ۾ 21 رمضان ۾ تولد ٿيا ۽ وفات 7 صفر 661ھ ۾ ڪيائون. سنڌ ۾ مخدوم نوح بکري سندن خليفو هو.

2. ڪبرويہ سهروردي:

هن شاخ جو بنياد وجهندڙ شيخ نجم الدين ڪبريٰ هو. سهرورديہ سلسلي جي هن شاخ جا پوئلڳ مخدوم بلال ۽ ان جا ساٿي هئا."

3. فردوسيه سهروورديه:

"هن شاخ جو باني شيخ نجم الدين فردوسي هو. جو ٽن واسطن سان شيخ نجم الدين ڪبريٰ سان وڃي مليل ٿو."

4. موليه رومين سهروورديه:

هن شاخ جو بنياد وجهندڙ مولانا روم هو. جو هڪ نسبت سان ڪبرويه هو. سندس ٻي نسبت حضرت قطب الدين ابهري سان آهي، جن ذريعي حضرت ابونجيب سهروردي تائين پهچي ٿو.

5. جلاليه ۽ بخاريه سهروورديه:

هي شاخ مخدوم جهانيان سيد جلال بخاريءَ جي نالي سان منسوب آهي. هي سلسلو بهاءُالحق ذڪريا جي واسطي سان ابونجيب سهروردي تائين پهچي ٿو. هن سلسلي جا پوئلڳ سنڌ ۾ گهڻا آهن. ڪي اچ جي درگاهه سان واسطو رکن ٿا. ڪي انهن ڪٽنبن جي واسطي سان حضرت قطب الدين جهانيان پوٽي سان واسطو رکندڙ آهن. جيڪي هن وقت ٽنڊي جهانيان حيدرآباد ۾ رهن ٿا.

6. صفويه سهروورديه:

هي سلسلو شيخ صفي الدين اردبيلي جي نالي سان منسوب آهي، جو چئن واسطن سان حضرت قطب الدين ابهري جي وسيلي شيخ ابونجيب تائين پهچي ٿو.

7. خلوتيه سهروورديه:

هي سلسلو شيخ محمد خلوتي جي نالي سان منسوب آهي.[16]

8. شطاريه سهروورديه:

هي سلسلو شيخ عبدالله شطاري جي نالي سان مشهور آهي. "هي سلسلو برصغير هندو پاڪ ۾ تمام گهڻو مشهور ٿيو. هن طريقي وارا پاڻ کي شيخ بايزيد بسطامي جي نالي سان منسوب ڪندا آهن. هي سلسلو سهروورديه سلسلي مان نڪتو. هن سلسلي وارا شطاريه انڪري سڏائيندا آهن، جو هيءُ سلوڪ ۽ طريقت ۾ ٻين بزرگن کان وڌيڪ سرگرم هوندا آهن."[17] جهنگن ۽ رڻ پٽن ۾ عبادتون ڪندا آهن. "هن سلسلي جو باني پنجين پيڙهي ۾ شهاب

الدين سهروردي ۽ ستين پيڙهي کان بايزيد بسطامي جو مريد هو." (17) هن سلسلي وارن ڏانهن ڪيتريون غيرمعمولي ڳالهيون منسوب آهن. دائره معارف اسلاميہ جلد 22 جي صفحہ 422 ۾ لکيل آهي تہ: "عبدالله شطاري وٽ جيڪو بہ مريد ٿيڻ ويندو هو تہ هو ان کي ٻوڙماني ڪارائيندو هو. ڪاڏو ڪائيندي لڳاتار ڪيس ڏسندو رهندو هو جيڪڏهن هن ٻوڙماني گڏ ختم ڪيا تہ پاڻ هن کي قابل، سمجهدار ۽ اعتماد جي قابل سمجهي باطني تعليم ڏيندو هو. پر جي ٻوڙماني گڏجي ختم نہ ڪندو هو تہ سمجهندو هو تہ هن جو پنهنجي مٿان ضابطو نہ آهي. پوءِ هن سان پير صاحب فقط ظاهري ڳالهيون ڪري ڪيس واپس موڪليندو هو" پاڻ پنهنجي سلسلي جي تعليم لاءِ جت بہ ويندا هئا. اتي نغارا ۽ علم ڪٽي هلندا هئا. جت بہ منزل ڪندا هئا، اتي نقارو وڄائي اعلان ڪندا هئا تہ ڪير آهي جو مون وٽ اچي جنهن کي مان خدا جي صحيح واٽ ٻڌايان. پاڻ خود صوفي قسم جو فوجي لباس پائيندا هئا. ڪچهري ۾ جت بہ ويهندا هئا تہ اتي چئني طرفين ڏسندا هئا ۽ پڇندا هئا تہ ڪچهري ۾ ڪو شڪي قسم جو انسان آهي، پوءِ جيڪو وٽن ايندو هو. ان کي پهرين هر قسم جو شڪ ڪڍڻ لاءِ چوندا هئا. ان کان پوءِ ئي پاڻ ان سان ڳالهائيندا هئا.

هندستان ۾ هن سلسلي کي شاھ عبدالله شطاري تمام گهڻي ترقي وٺرائي. شيخ عبدالله پنجن واسطن سان شهاب الدين سهرورديءَ جي اولاد مان آهي. مولانا دين محمد وفائي تذڪره "مشاهير سنڌ" ۾ لکي ٿو تہ: گلزار ابرار ۾ ڪن چند بزرگن جو ذڪر آهي، جن ۾ قادري ابراهيم شطاري، محدث طاهر بن يوسف پاتائي ۽ اسحاق سنڌي قلندري پاتائي جا نالا شطاري سلسلي ۾ ڪافي اهم آهن. جن جي ڪري هيءُ سلسلو وڌيو ويجهيو." هن جي گهڻي ترقي نہ ڪرڻ جو سبب ارغون هئا. مرڪز جن 919ھ کان 1000ھ تائين سنڌ تي حملو ڪيو. خاص ڪري ٺٽي تي حملي سبب هتان جون روحاني مسندون ۽ عرفان و تصوف جا سهٽا چشما تباھ ٿي ويا، ان ڪري علماغن ۽ صوفي بزرگن پاڻ کي غير محفوظ سمجهي هجرت ڪري برهانپور گجرات هليا ويا هئا. جيڪي وري سنڌ ۾ نہ آيا. اهو ئي سبب هو جو شطاريہ سلسلو سنڌ ۾ ترقي ڪري نہ سگهيو.

9. ابراهيم سوقيہ سهرورديہ:

هي شاخ حضرت ابراهيم سوقي قطب مصري جي نالي سان منسوب آهي.

10. رسول شاهيہ سهروردي:

هي شاخ رسول شاهہ خليفي حضرت جهانيہ جي نالي سان مشهور آهي.

11. سدا سهاگيہ سهروردي:

هي شاخ حضرت شاهہ موسيٰ سدا سهاڳ احمد آبادي (المتوفي سن 582هہ) جي نالي سان مشهور آهي، جا حضرت ابراهيم سيد واسطي سان شيخ ابوالنجيب تائين پهچي ٿي.[18]

مشهور سهروردي بزرگ

1. حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي رحمة الله عليه

”حضرت جن جي ولادت 539هہ نصيرالدين همايون جي دؤر ۾ ٿي.“[19] سندس والد مشهور اولياءَ هو. سندن نالو مبارڪ حضرت ميران موج دريا بخاري هو. بخاري صاحب بہ شاديون ڪيون هيون. سندن پهرين گهرواريءَ جو نالو بيبي ڪلان هو. ٻي جو نالو بيبي نورنگ هو. حضرت شهاب الدين سهروردي جو والد ڪڏهن ٻٽالہ تہ ڪڏهن لاهور پيو ايندو ويندو هو. پاڻ سڄي عمر پنهنجي والد سان رهيو. والد جي خاص توجهہ کيس جلدي الله وارو بڻائي ڇڏيو هو.

سندن تعليم جي باري ۾ چيو وڃي ٿو تہ جڏهن پاڻ چئن سالن چئن مهينن ۽ چئن ڏينهن جو ٿيو تہ حسب دستور شرع محمدي موجب سندن والد علم ظاهر حاصل ڪرڻ لاءِ کيس فضل رسول لاهوري جي حوالي ڪيو. جڏهن استاد پڙهائڻ لڳس تہ الف کان اڳتي بہ چوڻ کان انڪار ڪيائين. استاد جي سختي ڪرڻ کان پوءِ بہ هن اڳتي ڪجهہ نہ پڙهيو ۽ اوچتو استاد کي ٿڦڙ وهائي ڪڍيائين. استاد سندس والد سان سخت ناراضگي جو اظهار ڪيو. حضرت موج بخاري فرزند کي سڏرائي چيو تہ: ”اها غليظ حرڪت توکان ڪئين ٿي؟“ ورائيائين ”اهو سچ آهي تہ الف الله کان پوءِ ڪجهہ بہ ڪونہ آهي. مان جڏهن امڙ جي پيٽ ۾ هيم تہ مون کي حضرت علي عليہ السلام جن تعليم ڏني هئي. ان وقت ئي سڄو قرآن پاڪ ياد پنهنجي والد کي پڙهي ٻڌايائين. موج درياهہ شاهہ نهايت خوش ٿيو ۽ الله پاڪ جو شڪر ادا ڪيو. استاد بہ حيراني ۽ پريشاني جي عالم ۾ هليو ويو. شيخ صاحب ذاتي طور بہ نهايت خوبصورت ۽ رعب واري شخصيت جو مالڪ هو. علم باطني ۾ صاحب ڪمال هو. سڄي عمر

عبادت رياضت ۾ گذاريائين. صوم و صلوات جو پابند هو. پاڻ سڄي عمر خدمت خلق ۾ مصروف رهيو. والد ۽ والده جي خاص توجهه ڪري ڪين اهم مقام حاصل ٿيو. جيڪو سندس حلقهء ارادات ۾ ايندو سو جلدي روحاني منزلون طئي ڪري وٺندو هو. ان ڪري ڪيترائي سندس حلقهء ارادات ۾ اچي تمام جلدي رشد و هدايت ۽ روحاني تعليم حاصل ڪري وٺندا هئا. سندس والد ڪي وقت جي بادشاهه ڪوڙ ساري زمين آباد ڪرڻ لاءِ ڏني هئي. اهي زمينون هن پنهنجي حياتيءَ ۾ پنهنجي فرزند شهاب الدين جي حوالي ڪيون هيون. جنهن مان پنهنجو خرچ پڪو شيخ صاحب هلائيندو هو ۽ گهڻو حصو الله پاڪ جي نالي خرچ ڪندو هو.

هڪ ڏينهن سندن چهري مان معرفت جو نور بکي رهيو هو. ڪوڙ سارا ماڻهو سندن چوطرف ادب سان سر جهڪائي ويٺا هئا. علم و عرفان عشق و مستي جي دولت ورهائجي رهي هئي. حاضرين رب پاڪ جي ان فرمان تي عمل ڪري رهيا هئا، ته جنهن چيز جي باري ۾ توهان کي فڪر نه هجي ته ان بابت معلومات اهل ذڪر کان حاصل ڪيو. ان وقت سڀ پنهنجي مشڪلاتن جا حل پڇي رهيا هئا. پاڻ فرمائي رهيا هئا ته نماز جي نفلن پڙهڻ ڪي فضيلت حاصل آهي، سندس ڪيترائي خادم خدمتن جي بدلي پنهنجي مقصد ۾ مدعا کي پهچي ويندا آهن ۽ ڪيترائي ڪو نه پهچندا آهن. انهن جي نيتن ۾ کوٽ هوندو آهي. جيڪي خادم خاص محبت رکندا آهن، اهي پنهنجي نفس جي پيروي ڪو نه ڪندا آهن. رب پاڪ جي ڪمن ۾ ڪنهن کان ڪو به ڊڄندا آهن. هڪ ٻئي سوال جي جواب ۾ پاڻ فرمايائون ته : "سبب کي ڳولڻ ۽ سوال ڪرڻ عوام جو رتبو آهي. الله جا خاص بندا مسلوب الاختيار ۽ غيرالله کان ناواقف هوندا آهن ۽ رب سائين جي حڪم جا منتظر هوندا آهن. ان حالت ۾ عطا جو دروازو رب پاڪ جي طرفان کلندو آهي ۽ تجليات الاهي جو ڪشف حاصل ٿيندو آهي. جو قرب جو هڪ درجو آهي، ان کان پوءِ اها تجلي بطريق الصفات ۽ پوءِ تجلي بالذات تائين پهچندي آهي. تجلي بطريق الصفات مان هيبت و انس پيدا ٿيندو آهي ۽ تجلي بالذات مان فنا ۽ بقا حاصل ٿيندي آهي ۽ رشد و هدايت سان گڏوگڏ حضرت شهاب الدين رح تصنيف و تاليف جو سلسلو به جاري رکيو ايندو هو. سندس ٻين ڪتابن کان سواءِ تصوف جي حوالي سان عوارف المعارف کي بلند مقام حاصل آهي. پاڻ هي ڪتاب مڪي شريف ۽ مديني منوره ۾ لکيائون. هي بيمثال ڪتاب تصوف، شريعت ۽ طريقت جو امتزاج ۽ زهد و عبادت جو سنگم آهي. سندس سلسلو تيرنهن

واسطن کان رسول الله ﷺ جن جي خليفي حضرت ابوبڪر رضہ سان ملي ٿو. "پاڻ نهايت راسخ الاعتقاد صوفين جو نمائندو تسليم ٿيل آهي." [20] ان کان سواءِ سندن شجري بابت شاهه ولي الله لکي ٿو ته: "پاڻ پنهنجي چاچي ابوالنجيب سهروردي کان تلقين حاصل ڪيائون ۽ ان شيخ احمد غزالي کان، ان ابوبڪر نساج کان، ان شيخ ابوالقاسم گوگاني کان، ان شيخ ابو عثمان مغربي کان، ان ابو علير و دباري کان، ان ابوالقاسم جنيد بغدادي کان حاصل ڪئي. حضرت سخي سرور ۾ پروفيسر حامد خان حامد ۽ عوارف المعارف ۾ شمس بريلوي، شيخ شهاب الدين سهروردي جو شجرو مبارڪ تيرنهن واسطن سان حضرت علي سان ملايو آهي. [21]

پاڻ سهروردي سلسلي جي تمام گهڻي خدمت ڪيائون، پنهنجي مرشد ۽ چاچي ابوالجنيب سهروردي جي وفات کان پوءِ هن جي مسند تي ويهي ۽ اسلام جي ترقي لاءِ پنهنجي مريدن کي دنيا جي پري پري وارن ملڪن ڏي موڪليو. مصر، آفريڪا ۽ سنڌ هند ۾ پنهنجون خانقاهون قائم ڪيائون.

2. حضرت شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني رحمة الله عليه

حضرت مخدوم شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني سهروردي قدس الله سره جي ڪنيت ابو محمد ۽ ابوالبرڪات آهي. والد جو نالو شيخ وجيهه ۽ ڏاڏي جو نالو حضرت ڪمال الدين علي قريشي مڪه معظمه جو رهاڪو هو پر پاڻ مڪي مان خوارزم لڏي آيو. مگر اتي منگولن جي هنگامن کان متاثر ٿي. هندستان جو رخ ڪيائين ۽ ملتان ۾ اچي ۽ پنهنجي فرزند شيخ وجيه الدين جي شادي مولانا حسام الدين ترمذي جي نياڻي سان ڪيائين. جيڪو پڻ منگلن جي هنگامن کان تنگ ٿي ملتان جي هڪ ڳوٺ ڪوٽ ڪروڙ ۾ اچي رهيو.

مخدوم شيخ بهاءُالدين ذڪريا جي ولادت ننهيال ڪوٽ ۾ 566هه ۾ ٿي. [1] ٻارنهن سالن جي عمر ۾ سندس والد وفات ڪري ويو. ڪيس ننڍپڻ کان تعليم حاصل ڪرڻ جو گهڻو شوق هو. پاڻ شروعاتي تعليم والد جي ٻاچي هيٺ مقامي عالمن وٽان حاصل ڪيائين. وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ خراسان پهچي ست سال تعليم مڪمل ڪري، اتان جي عالمن کان ڪافي ڪجهه سکي بخارا هليو آيو. هت به عالمن کان تعليم حاصل ڪري بخارا کان حرمين شريف هليو آيو. حج ۽ زيارتن جي شرف کان پوءِ مديني منوره ۾ پنجن سالن تائين شيخ ڪمال الدين محمد يماني محدث کان تعليم حاصل

ڪيائين. شيخ ڪمال، وقت جي وڏن عالمن ۽ محدثن ۾ شمار ٿيندو هو. ذڪريا ملتاني حديث جي تعليم کان پوءِ حضور ﷺ جن جي روضي مبارڪ جي پرسان تزڪيہ نفس ۽ تصفيہ باطن جي لاءِ مجاهدو شروع ڪيو. پوءِ اتان بيت المقدس وڃي مسجد اقصيٰ ۽ انبياءِ عليہ السلام جي زيارتن کان مشرف ٿيو. اتان بغداد شريف هليو ويو. ان وقت مخدوم شهاب الدين سهروردي جي حلقہ ارادات ۾ شامل ٿي ويو ۽ سندس هٿ تي بعيت حاصل ڪئي. ڪجهہ ڏينهن اندر ئي ڪيس خرقہ خلافت جي اجازت حاصل ٿي. پروفيسر محمد معين الدين دادائي مرحوم "فوائد الفواد" جي حوالي سان لکيو آهي تہ: "حضرت شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني رهہ پنهنجي مرشد شيخ الشوخ حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي جي خدمت جي عيوض 70 ڏينهن جي اندر روحاني نعمت ۽ خرقہ خلافت حاصل ڪيو.

بزم صوفيا جي ليکڪ صباح الدين عبدالرحمان، ذڪريا ملتاني جي طريقت جو سلسلو هن طرح لکيو آهي. "شيخ بهاءُالدين ذڪريا، شيخ شهاب الدين سهروردي، شيخ ضياءُ الدين ابونجيب سهروردي، شيخ ابو عبدالله، شيخ اسود احمد دينوري، شيخ ممتاز علي دينوري، خواجہ جنيد بغداد، خواجہ سري سقطي، خواجہ معروف ڪرخي، خواجہ دائود طائي، خواجہ عجيب عجمي، حضرت امام حسن عليہ السلام، حضرت امام علي عليہ السلام، سرور ڪائنات ﷺ."[22]

خلافت جي خرقي حاصل ڪرڻ بعد شيخ شهاب الدين سهرورديءَ طرفان ڪيس ملتان واپس وڃڻ جو حڪم مليو. هتي اچڻ کان پوءِ عوام جي اصلاح و تربيت ۽ هدايت جو ڪم شروع ڪيائين. سندس ان فيض و برڪت جو اثر ملتان، سنڌ، بلوچستان ۽ سڄي هندستان ۾ پکڙجي ويو. پري پري کان ماڻهو سندس خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لڳا. مسلمان تہ ٺهيو پر غير مسلم بہ کين پنهنجو مرشد ڪري سمجهندا هئا. ڪيترائي غير مسلمان اسلامي ۾ داخل ٿيندا هئا. پاڻ ملتان ۾ پنجاهہ سالن کان وڌيڪ خلق خدا جي خدمت ڪندا رهيا. هن سهروردي سلسلي کي سنڌ ۽ پنجاب ۾ گهڻي ترقي وٺرائي، پاڻ ڪيترن ئي معاملن ۾ پنهنجي هم عصر بزرگن ۽ صوفين کان مختلف هو سفينتہ اولياء ۾ داراشڪوه جيڪو حضرت بهاءُالدين ذڪريا جو نهايت گهڻو معتقد هو. سندس اصلاحي ۽ تبليغي ڪوشش جي هن طرح واکاڻ ڪئي آهي.

"ملتان ۾ طالبان حق جي هدايت ڪندو رهيو. سندس برڪت سان ڪوڙ سارا ماڻهو سڌي رستي تي آيا. هن شهر ۽ ان جي آسپاس جا ڪيترائي ماڻهو

سندن مريد ٿيا. اڄ بہ هن علائقي ۾ سندن ڪافي مريد رهن ٿا. پاڻ ڪرامتن جو صاحب پڻ هو عوام جي اصلاح ۽ ديني تربيت لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. ٿوري بہ غير شرعي ڪمن تي عوام کي منع ڪندو هو.[23] پاڻ حق جي ڳالهہ چوڻ کان ڪڏهن بہ ڪونہ ڊڄندو هو. وڏن وڏن بادشاهن ۽ ظالم حڪمرانن جي سامهون سندن غلطين جو اظهار ڪندوهو. پاڻ ان معاملي ۾ بيباڪ ۽ بهادر هو. "ناصرالدين قباچہ جيئن تہ دهلي جي سلطنت جو پاڻ کي حقدار سمجهندو هو. ان ڪري هن سنڌ ۾ بغاوت ۽ خودمختياري جي تياري شروع ڪئي. حضرت بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني کي، هڪ خدا ترس ۽ بيدار مغز سلطان شمس الدين التمش جي خلاف بغاوت پسند نہ هئي، ان ڪري هن قباچہ کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن کي ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ ڪانہ آئي. تنهن تي مولانا قاضي شرف الدين اصفهاني کي التمش کي هن جي منصوبي کان واقف ڪيو اتفاق سان هنن جا خط قباچہ کي هٿ لڳي ويا. هن پنهي کي دربار ۾ گهرايو. مولانا اشرف الدين بادشاهہ جي رعب ۽ دٻدٻي سبب چپ رهيو. قباچہ کيس قتل ڪرائي ڇڏيو. جڏهن ذڪريا جو وارو آيو تہ پاڻ وڏي جرئت سان هن ڳالهہ جو اقرار ڪيائون تہ مون بيشڪ خط خدا جي حڪم سان لکيو آهي. هڪ مسلمان ديندار بادشاهہ جي خلاف تنهنجي بغاوت مسلمان جي رت وهائڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪو نہ ڪندي. قباچہ شيخ صاحب جي چهري جي جلال سبب ڏڪڻ لڳو. قباچہ معافي وٺي کيس واپس ڪيو. پر قباچہ حرڪتن کان باز نہ آيو. آخر هن بغاوت ڪئي. ڪيترا ناحق قتل ٿيا، پوءِ هن شڪست کاڌي ۽ سنڌو درياءَ ۾ ٻڏي مئو.[24] پاڻ بيباڪ هئڻ سان گڏوگڏ بااخلاق، تواضع، انڪساري ۽ بينيازي ۾ پنهنجو مثال پاڻ هئا."

سماع جا نهايت شوقين هئا. "سير الاولياءِ" ۾ هڪ هنڌ واقعو لکيل آهي تہ: "کيس سماع جو شوق پنهنجي مرشد شيخ شهاب الدين کان مليو. عبدالله رومي قوال کين هڪ دفعي هي شعر ٻڌايو جنهن جي بدلي ۾ پاڻ کين پنهنجي خلعت ڏنائون.

"مستان کہ شراب ناب خورند. از پهلوئي خود کباب کرند." انهيءَ شعر ٻڌڻ تي کين وجد طاري ٿي ويو."

شيخ ذڪريا جي ڪنهن ڪتاب جي ڄاڻ نٿي ملي، مگر اخبار الاخيار ۾ ڪجهہ ارشادات هن طرح آهن.

"ذڪر پنهنجي مٿان لازم ڪري ڇڏيو. هن جي ذڪر بدلي طالب محب

تائين، مخلوق خالق تائين، بندو مالڪ تائين پهچي ٿو.“

”محبت اها باهه آهي، جيڪا مير سير ڪي جلائي ڇڏي ٿي، جڏهن محبت پختي ٿي ويندي آهي ته جنهن جو ذڪر ڪيو ويندو آهي. ان جو مشاهدو ٿيندو آهي. هي ئي اهو ذڪر آهي، جنهن بابت الله پاڪ فرمايو آهي ته ”اذڪرالله ڪثيرا لعلڪم تفلحون“ چئي فلاح جو واعدو فرمايل آهي. پاڻ فرمايو اٿس، جسم جي سلامتي گهٽ کائڻ ۾ ۽ روح جي سلامتي ترڪ گناهه ۾ ۽ دين جي سلامتي حضور ﷺ تي درود پڙهڻ ۾ آهي.

حضرت شيخ بهاءُ الدين ذڪريا جي وفات جي سن ۾ ڪافي اختلاف آهن. مرات الاسرار ۾ 665هه، راحت القلوب ۾ 956هه، اخبارالاخيار ۾ 661هه ۽ سفينته الاوليا ۾ 666هه لکيل آهي. تذڪريه صوفياءِ پنجاب جي مصنف تحقيق ڪرڻ بعد 7 صفر 661هه لکي آهي. جيڪا زياده قابل قبول آهي.

3. حضرت شيخ صدرالدين عارف رحمة الله عليه

حضرت شيخ صدرالدين عارف پنهنجي والد ماجد حضرت بهاءُالدين ذڪريا ملتاني جا فرزند ۽ جانشين هئا. سندن لقب عارف هو. سندن ولادت 599هه ۾ ۽ وفات 684هه ۾ ٿي. سندن ڇهه پائر ڀيا به هئا، جن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

1. شيخ برهان الدين 2. شيخ ضياءُ الدين 3. شيخ علاؤالدين 4. شيخ شهاب الدين 5. شيخ قدوت الدين ۽ 6. شيخ شمس الدين.“(25)

شيخ صدرالدين پنهنجي والد جا مريد ۽ جانشين هئا. ”سندن والد جي وفات بعد ڪيس ستر لک ٽنڪا حصي ۾ آيا، جيڪي پاڻ فقيرن ۾ ورهائي ڇڏيائون. دولت جي باري ۾ فرمائيندو هو ته: ”نهنجو والد دنيا تي غالب هوندو هو. ان ڪري دولت ڪيس ڪو نقصان ڏئي نه سگهي. مان به دولت تي غالب آهيان مگر ڪڏهن ڪا غلطي پل چڪ تي سگهي ٿي. ان ڪري دنيا ڪي ئي پنهنجو پاڻ کان پري ڦٽو ڪيان. جيئن ان ڪتڪي ڪان ئي آزاد هجان.“(26)
قرآن پاڪ جي معنيٰ تي گهڻو غور ڪرڻ سبب ڪيس عارف جو لقب مليو. جيترا دفعا به قرآن پاڪ پڙهندا هئا ته ڪين نئين نئين معلومات ملندي هئي. انهيءَ غور و فڪر جي ڪري سندس دل ۽ دماغ هميشه روشن رهندا هئا. سندس ڪيترائي مريد هوندا هئا. انهن بزرگن مان مير حسن سادات جو سندن ارادتمند هو. تنهن سندن ۽ سندس والد بهاءُالدين ذڪريا جي شان ۾ هڪ منقبت لکي آهي.

"آن بلند آوازه و عالم پناهه، سرور دين افتخار صدر گاهه،
صدر دين و دولت آن مقبول حق، نہ فلڪ از خوان جو دشر در طبق،
آب حيوان قطر بحر دلش، چول خضر علم لدني حاحلش،
معتبر چول قول او فعال، اوهم بيان اوگواهه حال او،
مقعتدائي دين قبول خاص و عام دولتشي گفتہ توئي خيرالانام،
ملڪ معني جملہ درفرمان او هم بکسب وهم ميراث آن لو." (29)

ترجمو: اهو شهر آفاق دنيا وارن لاءِ پناهه گاهه آهي. دين جي سردار ۽ صدر نشيني جي باعث افتخار صدرالدين مقبول خدا آهي. جنهن جي جود و سخا جي برابر آسامن فقط هڪڙي دسترخوان وانگر آهي. آب حيات هن جي دل جي سمونڊ جو هڪ قطو آهي. خضر وانگر ان کي بہ علم لدني حاصل آهي. سندن ڳالهيون معتبر آهن. سندن بيان جي گواهي ڏين ٿيون. پاڻ مذهب جو اڳواڻ ۽ عام و خاص ۾ مشهور آهي. خوش نصيبن کين ٻن جهانن سان تعبير ڪيو آهي. شيخ بهاءُ الدين ذڪريا لاءِ پاڻ فرمائين ٿا تہ: "من کہ رواز نيک و بد بدبر تافتم، اين سعادت از قبولش يافتم."

ترجمو: "مون سنائي ۽ خرابي کان منهن ڦيري، هي سعادت کين ٿي قبول ڪري حاصل ڪئي آهي."

حضرت شيخ صدرالدين عارف پنهنجي والد بزرگوار وانگر ارشاد و تلقين سان گڏ درس و تدريس جو شوق رکندا هئا. پاڻ بنا ڪنهن امتياز جي هر ڪنهن کي درس ڏيندا هئا. "ڪنورالفوائد" شيخ صدرالدين عارف جي ملفوظات جو مجموعو آهي. هن ۾ اهي نصيحتون آهن. جيڪي صدرالدين عارف پنهنجي مريدن کي ڪندو هو. انهن مان ڪجهه هيٺ ڏجن ٿيون:

"حديث قدسي ۾ آيو تہ الله تعاليٰ فرمايو آهي تہ: "لااله الاالله منهنجو قلعو آهي، جيڪو هن ۾ داخل ٿيندو، اهو منهنجي عذاب کان بچي ويندو."

الله تعاليٰ فرمائي ٿو: اي ايمان وارو رب پاڪ جو ذڪر ڪثرت سان ڪريو. جڏهن رب پاڪ ڪنهن سان پاڻ ۾لائي ڪرڻ چاهي ٿو، تہ هن جو نيڪن ۾ نالو لکي ٿو. زبان سان ذڪر ڪرڻ جي طاقت بخشي ٿو. زباني ذڪر ۾ ترقي ڏئي قلبي ذڪر تائين بہ پهچائي ٿو. اهو ان ڪري جو جيڪڏهن زبان خاموش ٿي وڃي تہ قلبي ذڪر بہ جاري رهي. هن کي ذڪر ڪثير چوندا آهن. هن قسم جي رسائي ان کي ٿيندي آهي، جيڪو هر ڪنهن برائي کان پرهيز ڪري.

”ايمان جي نشاني هيءَ آهي تہ نيڪي ڪرڻ سان خوشي محسوس ٿئي ٿي ۽ بديءَ مان دل بيچين محسوس ٿئي ٿي.“[6]

4. حضرت شيخ رڪن الدين ابوالفتح ﷫ سهروردي

پاڻ شيخ صدرالدين عارف جا فرزند ۽ شيخ الاسلام بهاءُ الدين جا پوٽا هئا. پنهنجي ڏاڏي بهاءُالدين ذڪريا جا سڌا سنوان جانشين ۽ سجاده نشين هئا. ”فتويٰ صوفيہ“ سندس مريد جي تصنيف آهي. ان ۾ شيخ رڪن الدين صاحب جو ڪافي ذڪر آهي. ”مجمع الاخبار“ ۾ سندن ملفوظات ۽ خط درج آهن، جيڪي مريدن کي لکيا هئائون. سندن پيدائش 653هہ ۽ وفات 690هہ ۾ ٿي.[29] پاڻ ڪشف و ڪرامات ۽ ظاهري باطني علم رکندڙ شريعت ۽ طريقت جا صاحب هئا. ”حضرت جن جي والده جو نالو بيبي راستي هو. جيڪا پنهنجي دور جي ”رابعہ بصري“ هئي پاڻ حمل جي دوران جڏهن بہ شيخ بهاءُ الدين جي خدمت ۾ حاضر ٿيندي هئي تہ پاڻ اٿي بيهي رهندا هئا. هڪ دفعي بيبي صاحبہ کيس هٿ ٻڌي جهليو تہ ايئن نہ ڪندا ڪريو. پاڻ فرمايائون تہ: ”مان توهان جي لاءِ بہ پر توهان جي بطن ۾ جيڪا شخصيت آهي. انهيءَ لاءِ تعظيم مان بيهي رهان ٿو. اهو شخص آفتاب“ اوج ولايت و ماهتاب برج شرافت آهي.“[30] واقعي بہ جڏهن پاڻ ولادت حاصل ڪيائون تہ هزارين طالبان خدا، سندن حضور پهچي پنهنجي مراد کي پهچندا هئا. ڪين دولت ظاهري ۽ باطني پڻ نصيب ۾ هئي. سندس آڏو وقت جا سلطان خدمت ۾ پهچي عوام جيان هٿ ادب جا ٻڌيو بيٺا هوندا هئا. کيس وقت جو قبلہ حاجات چيو ويندو هو. سڄي عمر هدايت و ارشاد ۾ گذاريائين. جڏهن حضرت جن جي وفات جا ڏينهن ويجهو پهتا تہ ٽي مهينا حجري ۾ رات ۽ ڏينهن خدا جي عبادت ۾ گذاريائون. سواءِ پنج وقت فرض نماز پڙهڻ لاءِ مسجد کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ هنڌ نہ ويندا.“ وفات جي وقت مولانا ظهير الدين کي سڏرائي ۽ حڪم ڏنائون تہ ڪفن و دفن جو بندوبست ڪيو وڃي. پوءِ نماز مغرب ۾ امام ٿي نماز پڙهايائون، پوءِ نفلن پڙهندي مسجد ۾ ئي وفات ڪيائين.“[31] کيس اولاد ڪو نہ هو تنهن ڪري سندس ڀائٽيو محمد اسماعيل سندن جانشين ٿيو. سندس مزار ملتان شريف ۾ آهي.

مجمع الاخبار ۾ سندن خط ۽ ملفوظات درج آهن. انهن مان ڪجهہ ملفوظات ۽ خطن جا ٽڪرا هيٺ ڏجن ٿا. پاڻ هڪ خط ۾ لکن ٿا:

”عزيزو! توهان کي ياد رکڻ گهرجي تہ انسان ٻن چيزن جي مجموعي جو

نالو آهي. هڪ صورت ٻي صفت ۽ سڀ کان اهم تعريف صفت آهي.

صورت جي ڪا بہ قيمت نہ آهي. رب پاڪ توهان جي صورتن کي نہ پر اعمالن ۽ دلين کي ڏسندو آهي. صفت جو ظهور حقيقي طور آخر ۾ ٿيندو. اتي هر صفت هڪ ظاهر صورت ۾ ايندي. ڇاڪاڻ تہ آخرت ئي اهو انعام آهي، جتي هر چيز جي حقيقت ظاهري صورت ۾ نظر ايندي.

چو ميداني هر آنچہ ڪاري دردي،
آخر بهم حال نکو ڪار بہ.

ترجمو: "توکي خبر آهي تہ جيڪو پوکبو آهي، اهو ئي لڻبو آهي تہ پوءِ هر حال ۾ نيڪيءَ جو ٻج پوکڻو آهي."

عقلمند لاءِ اها نصيحت دنيا ۽ آخرت جي سيني ڪمن جي سعادت لاءِ ڪافي آهي. الله تعاليٰ ئي نيڪي جي ڪمن ۾ توفيق ڏئي ٿو. پاڻ سٺن عملن ڪرڻ لاءِ اهو بہ فرمايو اٿن تہ انسان پنهنجي سيني عضون کي مڪروھ شين کان پري رکي ۽ فضول ماڻهوءَ جي صحبت کان پري رهي. جيڪا چيز رب پاڪ کان تعلق ختم ڪرائي. اهو ڪوڙي ۽ ڪِني آهي. پاڻ اهو بہ فرمايائون تہ پليتائي جا ٻہ قسم آهن. هڪ دل جي پليتي ۽ ٻي جسم جي. عورت سان ملڻ جي شرعي حق کان پوءِ بدن ناپاڪ ٿي وڃي ٿو ۽ خراب ماڻهن جي صحبت ۾ ويهڻ سان دل ناپاڪ ٿيندي آهي. جسم جي پليتي پاڻيءَ سان ۽ دل جي پليتي سچي دل سان توبہ تائب ٿي روئڻ سان ڌوپبي آهي. ان بعد فرمايائون تہ پاڻيءَ ۾ ٽي اوصاف هوندا، تہ پاڻي پاڪ ليکيو ويندو آهي. اهي صفتون آهن. رنگ، خوشبوءِ ذائقو. شريعت ۾ وضو گرڙي، ڪرڻ ۽ نڪ ۾ پاڻي وجهڻ، ان ڪري اهم آهن جو گرڙي ڪرڻ سان پاڻيءَ جو ذائقو ۽ نڪ ۾ وجهڻ سان پاڻي جي خوشبوءِ جي جاڻ پئي ٿي."[4]

5. حضرت شيخ نجيب الدين متوڪل رحمة الله عليه

شيخ صاحب، شيخ فريدالدين شڪر گنج جو ڀاءُ ۽ خليفو هو. شريعت جو سخت پابند هو. ڪنهن شخص ڪانئس پڇيو تہ: توهان فريدالدين شڪر گنج جا ڀاءُ آهيو؟ وراڻيائين: بطني ڀاءُ تہ مان آهيانس، باطني ڀاءُ ڪو ٻيو هوندس. پاڻ پنهنجي ڀاءُ فريد رح سان تمام گهڻو پيار ڪندا هئا. وري ان شخص پڇين تہ توهان نجيب الدين متوڪل آهيو؟ پاڻ فرمايائين تہ مان متاڪل (ڪائڻ وارو) آهيان. خدا ڄاڻي ڪير (توڪل ڪرڻ) وارو آهي.[33]

هن توڪل تي يقين رکندڙ شيخ صاحب ڪي ڪا بہ مستقل طور آمدني ڪو نہ هوندي هئي. اها بہ ڄاڻ ڪو نہ هوندي هيس تہ ڪهڙو سال، مهينو ۽ تاريخ آهي. گهر ۾ پئسا رکيل آهن يا نہ. اهل اولاد هوندي بہ روزيءَ جو فڪر ڪو نہ ڪندا هئا. "هڪ ڏينهن عيد جو ڏهاڙو هو. شيخ صاحب خدا جي راهہ ۾ هر شيءِ خرچ ڪري نماز پڙهڻ لاءِ هليا ويا. جڏهن واپس آيا تہ ڪجهہ ساٿي بہ گڏ هين. گهر پهچندي سيني کي عيد مبارڪ ڏيندي پڇيائون تہ: "گهر ۾ ڪجهہ کائڻ لاءِ آهي." جواب نہ ملين. مهمانن کان معذرت گهري گهر جي ڪنڊ تي چڙهي رب پاڪ جي عبادت ۾ مصروف ٿي ويا. عبادت ڪندي، هن ڏٺو تہ هڪ شخص ڏانهس اچي رهيو آهي ۽ هي شعر پڙهي رهيو آهي.

بال گفتم دلاخضر رابين،
دل گفت اگر مرا نمايد بينم.

ترجمو: دل کان پڇيم تہ تون حضرت خضر کي ڏٺو آهي؟ دل جواب ڏنو اگر ڏسڻ ۾ اچي تہ مان ڏسانس. هن شخص ڪجهہ کاڌو آندو هو. پيش ڪندي چيائين توهان جي توڪل جي تعريف عرش تي فرشتا ڪري رهيا آهن. توهان ٿوري ڳالهہ دل ۾ سوچيو ٿا ۽ غير ڏانهن توجهہ ڪريو ٿا. شيخ صاحب وراڻيو رب پاڪ ڄاڻي ٿو تہ مان پنهنجي ڪارڻ بين ڏانهن متوجهہ ڪو نہ ٿو ٿيان، پر دوستن جي ڪري ٿيندو هئس. بعد ۾ هن شخص چيو تہ هي کاڌو گهروارن کي ڏئي اچو. پوءِ پاڻ هيٺ آيو. اهو کاڌو گهر پهچائي ۽ وري مٿي ويو تہ اهو شخص غائب هو اهو شخص حضرت خضر هو.[34]

شيخ نجيب الدين جنهن بہ رات فاقي ۾ هوندو هو تہ بيبي "سام جيڪا اندر پٽ جي پاسي ۾ رهندي هئي. اڄ بہ ان جو روضو عوام جي لاءِ قبلہ حاجات آهي. اها ڪيس کاڌو موڪليندي هئي. بيبي صاحبہ ۽ شيخ صاحب رشتي جا ڀاءُ ڀيڻ هئا. شيخ صاحب جي مزار خواجہ طيب الدين جي روضي جي رستي ۾ آهي. سندس قبر مان پڻ عظمت، بزرگي ۽ دنيا سان بي تعلقي جا آثار نظر اچن ٿا. سندس عرس 9 رمضان المبارڪ تي ٿيندو آهي. شيخ صاحب فرمائيندو هو هو تہ: "جڏهن دنيا توهان وٽ اچي تہ خوب خرچ ڪريو. ايئن ڪرڻ سان دولت ۾ گهٽتائي نہ ايندي جڏهن ختم ٿي وڃي تہ نهاريوس ئي نہ،ڇاڪاڻ تہ دولت پائيدار نہ هوندي آهي." پاڻ هميشہ عبادت ۾ مصروف هوندا هئا. ڪيس متوڪلن جو سردار ڪوٺيو ويندو هو. "سندن ولادت 599هہ ۽ وفات 671هہ ۾ ٿي."[35]

6. حضرت جلال الدين سرخ بخاري رحمة الله عليه

سيد جلال الدين جو لقب 'سرخ بخاري' آهي. پاڻ شيخ الاسلام حضرت بهاءُالدين ذڪريا ملتاني جو خليفو هو. رياضت، شريعت و طريقت، حقيقت ۽ معرفت ۾ مشهور هو. هندستان جا سيئي مشائخ، سادات امير ۽ بادشاهه تمام گهڻي عزت ڪندا هئس. سندس شجره مبارڪ حضرت امام تقي عليہ السلام سان هن طرح ملي ٿو.

"حضرت سيد جلال الدين سرخ بخاري بن سيد ابو الموید علي بن سيد جعفر بن سيد محمد بن سيد محمود بن سيد احمد بن سيد عبدالله بن سيد علي اصغر بن سيد جعفر ثاني بن امام محمد تقي ع سان هن طرح ملي ٿو.[36] ستون جد حضرت جا ٻه نور چشم سيد عبدالله ۽ سيد اسماعيل هئا. سيد اسماعيل جي اولاد مان بکري خاندان جو وجود پيو. سيد جلال سرخ بخاري والده جي طرف کان ٻہ ولي الله هو. کيس پنج فرزند هئا. پهريون سيد علي ٻيو سيد جعفر، جنهن بخارا جي بادشاهه جي نياڻيءَ مان جنم ورتو. هنن ٻنهي پنهنجي نانن وٽ پرورش حاصل ڪئي. سيد جعفر بخارا ۾ رهيو اتان، هندستان آيو ئي ڪونہ هو. ٽيون سيد احمد ڪبير، بيبي فاطمہ سيد بدرالدين جي دختر نيڪ اختر مان ٿين. چوٿون سيد صدرالدين محمد غوث، پنجون سيد بهاءُالدين احمد المشهود، بيبي طاهره سيده مان ٿين. روايت آهي تہ حضرت جن سيد سرخ بخاري کي خواب ۾ آيو ۽ بشارت ڏني تہ سيد بدرالدين جي ڇوڪري سان نڪاح ڪريو. اها ساڳي بشارت حضرت جن سيد بدرالدين بخاري رح کي بہ ڏني تہ توهان پنهنجي ڇوڪري سيد جلال کي ڏيو. اهڙي طرح هيءَ شادي خير خوبي سان ٿي.[37] سيد بدرالدين بکر جو رهاڪو هو. سيد جلال بخاري بہ پهرين بکر ۾ اچي رهيا. اتان حجرت ڪري اُچ شريف ۾ آيا. سندس ولادت 595هه ۾ ٿي ۽ وفات 691هه ۾ ڪيائون. سندن مزار اُچ شريف ۾ آهي. "جيتوڻيڪ حضرت جلال بخاري سنڌ ۾ دفن نہ آهي، پر گهرو تعلق سنڌ سان رهيو آهيس، هو اصل ۾ سنڌ کي ئي پنهنجو وطن سمجهندو هو."[38]

"سيد جلال سرخ کي ٽي فرزند هئا. حضرت سيد احمد ڪبير، حضرت سيد بهاءُالدين ۽ حضرت سيد محمد سندس بزرگيءَ جي عظمت جو اندازو هن فقري مان ڪري سگهجي ٿو.

"ازبزرگان صحيح است، جليل القدر جامع علوم ظاهر و باطن بودند."[4]

7. حضرت شيخ حميدالدين ناگوري رحمة الله عليه

"شيخ صاحب جي ولادت 515ھ ۾ ناگور شهر ۾ ٿي ۽ 625ھ ۾ وفات ٿين."[1] سندن خاندان سعد بن زيد جي اولاد منجهان آهي. جن جو شمار عشره مبشره مان آهي. سندس مبارڪ نالو حميدالدين آهي. لقب سلطان التارڪين ۽ ڪنيت ابو احمد اٿس."[40] پاڻ خواجہ معين الدين چشتي جا خليفا هئا. ڪيس لقب بہ خواجہ چشتي ڏنو ان لقب ملڻ جو مختصر قصو هن طرح آهي.

"خواجہ خواجگان معين الدين چشتي رھہ هڪ ڏينهن ڏاڍا خوش نظر اچي رهيا هئا. محفل ۾ ويٺلن کي فرمايائون: اڄ اجازت جا دروازا کليل آهن. جنهن کي جيترو گهر جي سو گهري، هر ڪنهن شخص ڪانئن دعا گهري. ڪنهن عقبيٰ جي تہ ڪنهن مال جي خواهش ظاهر ڪئي. اهڙي طرح حضرت معين الدين چشتي رح، شيخ حميد الدين کي مخاطب ٿيندي فرمايو تہ: "تہ توهان ڇا ٿا گهرو توهان بہ دنيا ۽ عقبيٰ ۾ عزت ۽ مرتبو حاصل ڪرڻ چاهيو ٿا. پاڻ نهايت ادب مان عرض ڪيائين.

"بنده را خواستن بنا شد خواست موليٰ سنت."

(بندي جي ڪابہ خواهش ڪونهي جا خواهش آهي، اها موليٰ جي خواهش مطابق آهي.) اهو ٻڌي خواجہ صاحب نهايت خوش ٿيا ۽ وراڻيو.

"التارڪ الدنيا والفارغ عن العقبيٰ سلطان التارڪين حميدالدين صوفي."[41] اهڙي طرح اهو لقب خواجہ چشتي طرفان عطا ٿين. سندس روزگار جو ذريعو ناگور شهر ۽ طناب ۾ ڪجھہ زمين هين. جيڪا پاڻ کيڙيندو ۽ ڪائيندو هو. پاڻ پنهنجي وقت جا وڏا مشائخ عالم، صوفي، صاحب دل بزرگ هئا. طريقت ۾ نهايت اهم مرتبو رکندا هئا. ڪيترائي مؤرخين لکين ٿا تہ: "شيخ شهاب الدين سهروردي پنهنجن ڪيترن ئي مڪتوبات ۾ لکيو آهي تہ هندستان ۾ منهنجي خليفي مان هڪ قاضي حميدالدين ناگوري بہ آهي" اها ڳالھہ اخبارالاخيار جي مصنف لکي آهي. سندن طبيعت ۾ وجد و سماع غالب هو. سماع ٻڌڻ سان سڪون ملندو هئس. سيني مشائخن ۾ سڀ کان وڌيڪ سماع سان دلچسپي ڪري وقت جا عالم سندس مخالفت ڪندا هئا. انهن سندس خلاف هڪ دستاويز تيار ڪري وقت جي بادشاھہ کي ڏنو جنهن ۾ هن لکيو تہ قاضي حميدالدين عشق ۽ مستي ۾ سرشار ٿي ڪلام ٿو ڪري."[42]

سندس ڪيترائي ڪتاب لکيل آهن. پاڻ شاعر به هو سڀ کان مشهور ڪتاب ”اصول طريقه“ ۽ ”طوالع شموس“ اٿن. سندس ٻين ڪتابن ۾ الله تعاليٰ جي مبارڪ نالن تي بحث ٿيل آهن. جن ۾ خوبصورت ۽ دل کي راحت ڏيندڙ ڳالهيون لکيل آهن. جيڪي مومنن جي دلين تي جلدي اثر ڪن ٿيون. پاڻ علم و شريعت ۽ طريقت تي مڪمل دسترس رکندا هئا. سندس ڪجهه ملفوظات ۽ حڪايتون هيٺ ڏجن ٿيون.

فرمايو اٿن: مراتب راهه جو پهريون مرتبو علم آهي علم حاصل ڪرڻ ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته علم کان سواءِ عمل درست نه هوندو آهي. مراتب طريقت جو ٻيو مرتبو عمل آهي، ڇاڪاڻ ته عمل کان سواءِ نيت جو ڪوبه وجود ڪونهي. مراتب درگاهه جو ٽيو مرتبو نيت آهي. نيت صحيح هئڻ گهرجي. ڇاڪاڻ جو صحيح نيت کان سواءِ ڪوبه عمل ڪو نه ٿيندو آهي. چوٿون مرتبو صدق آهي، صدق جو هئڻ ضروري آهي. پنجون مرتبو عشق آهي، عشق ان ڪري ضروري آهي، جو هن کان سواءِ توجهه درست نٿو ٿئي. ڇهون مرتبو توجهه آهي، توجهه ان ڪري ضروري آهي جو ان کان سواءِ سلوڪ ظاهر نٿو ٿئي. ستون مرتبو سلوڪ آهي، سلوڪ ان ڪري ضروري آهي، جو ان کان سواءِ پيش گاهه جو دروازو نٿو کلي. اٺون مرتبو پيش گاهه آهي. ان جو دروازو کلڻ کپي. ان جي کلڻ سان مقصود ظاهر ٿئي ٿو اصحاب طريقت جي راهه ۾ داخل ٿي، منزل جان و دل کان ٻاهر اچي وحدت جي اعليٰ منزل تي پهچڻو آهي.(43)

اهڙي طرح شيخ حميدالدين رحه. شيخ بهاءُالدين ذڪريا سان فقر وغنا جي سلسلي ۾ خط و ڪتابت ڪندو رهندو هو. سندس باري ۾ 'اخبارالاخيار' ۾ ٻين ڪتابن جي حوالي سان ڪيتريون ئي ڳالهيون ڏنل آهن. انهن مان ڪجهه هيٺ لکجن ٿيون. پئرا فوائد الفوائد جي مصنف (مير حسن دهلوي) شيخ فريد الدين جي سماع جي ذوق جي باري ۾ هڪ تصو هن طرح لکيو آهي: هڪ ڏينهن شيخ فريد کي سماع جي ٻڌڻ جو شوق ٿيو پر ان وقت محفل ۾ ڪو نعت خوان ۽ غزل گو موجود ڪو نه هو. ان وقت بدرالدين اسحاق کي فرماياٿيون (جو سندس خاص مريد هو) قاضي حميدالدين ناگوري جيڪي مون ڏانهن خط موڪليا آهن، سي ڪڍي اچ. بدرالدين حجري مان خطن سان ڀريل پيٽي ڪڍي آيو. ان مان جيڪو پهريون خط نڪتو ان ۾ هينيون احوال لکيل هو. ”فقير، حقير ڪمزور ناتوان محمد عطا جيڪو درويش جو خادم آهي، اهو هنن جي قدمن جي خاڪ پنهنجي اکين ۽ متي ۾ برڪت طور مليندو آهي.“ بدرالدين اجا ايترو ئي خط پڙهيو ته شيخ فريد الدين تي حال ۽ وجد جي ڪيفيت طاري ٿي وئي، ان وقت خط جي هيءَ

رباعي ياد پڙهي:

"آل عقل کجا کہ در کمال تو رسيد،
آن روح کجا کہ در جلال تورسيد،
گيرم کہ تو پرده برگفتي ز جمال،
آن ديده کجا کہ درجمال تورسيد."

ترجمو: مان اهو عقل ڪٿان آڻيان، جيڪو تنهنجي ڪمال جي گهرائين تائين مون کي پهچائي ۽ اهو روح ڪٿان آڻيان، جو تنهنجي جلال ۽ حقيقت کي ڳولي سگهي. مان چڱي طرح سمجهان ٿو تہ توهان پنهنجي جمال جو پردو هٽائي ڇڏيو آهي. مگر اهي نيڻ ڪٿان جي آڻيان تنهنجي جمال کي ڏسي سگهن.

قاضي صاحب جو اهم ڪتاب طواعي سموس آهي. "هيءَ حقيقت ۾ اهڙي تصنيف آهي، جيڪا تحقيق تي مبني آهي، جنهن ۾ حقيقت جا اسرار آهن. هن ڪتاب ۾ "هو" اسم اعظم جي تشريح ڪئي وئي آهي. هن جون ايتريون تہ معنائون لکيون ويون آهن، جن جو ادراڪ ٿيندو آهي. حرف (ھ) جڏهن تہ الف سان ملندو آهي تہ محبوب جي آواز جي طرف اشارو ڪندو آهي. يعني (ها) اهو آواز آهي، جنهن ذريعي محبوب پنهنجي محب کي سڏيندو آهي. جيئن رب پاڪ فرمائي ٿو (ياايهاالذين آمنوا) اي ايمان وارو! حرف (ھ) کان پوءِ جڏهن بہ ڪو حرف علت اچي ٿو اهو محبوب جي آواز جي طرف توجهہ ڇڪائي ٿو. جيئن (هو) ذريعي محبوب پنهنجي محب کي آواز ڏيندو آهي ۽ اهو سڏ خدا جي طرف اهو سڏ آهي، جيڪو مصيبت زده عاشقن کي پنهنجي طرف سڏي ٿو. جيئن هو الله جي طرف متوجهہ ٿي ڊوڙن، عاشق پنهنجي دل ۾ خدا کي ياد ڪندا آهن. تہ جيئن (هو) مان محسوس ٿيڻ واري خوشبوءِ سان هو ملن. جڏهن عالم عشق ۾ ذوق ۽ شوق وارن سان زيادتي ٿئي ٿي تہ ها ۽ هوجي صدا بلند ٿئي ٿي. جو عظيم ۽ بلند ترين مقام آهي. "هو" اهو آواز آهي، جتي موجود ازلي ۽ لم يزلي جي طرف اشارو آهي. اهڙي طرح هو جون ڪيئي تشريحون ڪيل آهن.

قاضي حميدالدين جي مزار خواجہ قطب الدين جي مزار جي پيرن جي طرف آهي. سندس وفات 625ھ ۾ ٿي.

سنڌ جا سهروردي بزرگ

حضرت پير پٺو رحمة الله عليه:

پير صاحب جو اصلي نالو حسين بن راڄپار بن ڪاهو بن سخير بن سخيرو آهي. ذات جو اپلان هو. سنڌس ماءُ مبارڪ جو نالو سلطاني، ڌيءَ مراد بن شرفو آهي. (45) سنڌ ۾ تمام گهڻي مقبوليت هئس. پاڻ ڪماليت جو درجو رکندا هئا. وڏي تصرف جو مالڪ هو. ٺٽي کان پنج ڪوهه ڀهاڙيءَ تي سندس مقبرو آهي، اتي ئي رب پاڪ جي يادگيري ۾ مشغول رهندو هو. ذڪر ۾ اهڙو ته محو هوندو هو جو کاڌي پيتي جي پرواهه ئي ڪا نه هوندي هيس. هميشه روزي ۾ رهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. روزو به وڻن جي پنن تي کوليندو هو مگر آبادي ڏي رخ نه ڪندو هو."

"هڪ ڏينهن شيخ بهاءُ الدين ملتاني ۽ قلندر لعل شهباز سير ڪندي اچي انهيءَ ٽڪري وٽان گذريا ته هنن کي اندر جي صفائي سان معلوم ٿيو ته هت ڪو بزرگ رهي ٿو. ڳولا ڪيائون ته هيءُ بزرگ هڪ غار جي ڪنڊ مان کين مليو. پير پٺي کي به ڪشف جي ذريعي معلوم ٿيو ته شيخ بهاءُ الدين جي منزل ۽ مرتبو خدا پاڪ وٽ گهڻو بلند آهي، سو پاڻ مخدوم بهاءُ الدين کان بعيت حاصل ڪري ڪانئس تلقين ورتائين." (46) ان بعد هي ٻئي بزرگ هليا ويا ۽ پاڻ ساڳئي هنڌ ياد خدا ۾ مشغول ٿي ويو.

"شيخ بهاءُ ملتاني جي تلقين حاصل ڪرڻ بعد پير صاحب تمام گهڻو مشهور ٿيو. هن هدايت ۽ ارشاد جي صاحب جو زندگيءَ جو سج سال 606هه ۾ غروب ٿيو. ٺٽي جا رهاڪو پير صاحب جي مزار تي وڏو ميلو لڳرائيندا آهن، هن درگاهه جي مجاورن وٽ اڳوڻن اسلامي حاڪمن وٽان مليل جاگير جون سندون آهن." (47)

سيد محمد مڪي بکري رحمة الله عليه:

سکر ۽ بکر جا شهر آباد ڪندڙهن بزرگ جو شجرو هيٺين ريت آهي.

"محمد بن سيد شجاع بن سيد ابراهيم بن سيد زيد بن سيد جعفر بن سيد حمزه بن سيد هارون بن سيد عقيل بن سيد اسماعيل بن سيد ابوالحسن علي المختار بن سيد جعفر ڪذاب بن امام علي نقي بن امام محمد تقي بن امام موسيٰ رضا بن امام محمد ڪاظم بن امام جعفر صادق بن امام محمد باقر بن امام علي زين العابدين بن امام حسين بن امام علي ابن ابوطالب." (48)

اهو شجرو سيد محمد مڪي بکري جي مزار تي سنگ سرخ سان لکيل آهي. سيد صاحب جي والده شيخ الشيوخ شهاب الدين سهروردي بغدادي جي دختر جو فرزند ۽ شيخ صاحب جو ڏوهٽو آهي.

”سيد محمد شجاع مشهد شريف ۾ رهندو هو. اتان حرمين شريف جي زيارت تي آيو. سير ڪندي مرشدن جي مرشد شيخ شهاب الدين سهروردي جو مريد ٿيو. هي بزرگ مشهد ڏي موٽي وڃڻ کان پوءِ جلدي وفات ڪري ويو. سندس فرزند سيد مڪي پوءِ جلدي بکر ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. ”چون ٿا تہ جڏهن سيد محمد مڪي بکره (باک ڦٽڻ) جي وقت اتي داخل ٿيو تڏهن چيائين تہ: ”جعل الله بکر تي في البقة المبارکة“ ترجمو: الله تعاليٰ منهنجو صبح مبارڪ جاءِ ۾ ڪرايو آهي.

تڏهن کان پوءِ ماڻهن جي زبان تي انهيءَ جوءِ جو نالو ”بکره“ چڙهي ويو. جو آهستي آهستي بدلجي بکر تي ويو. ڪن جو چوڻ آهي تہ سيد صاحب کان نوڪرن پڇيو تہ منزل ڪٿي ڪئي ويندي، فرمايائين تہ جتي باڪ ڦٽڻ وقت بقرة (ڍڳي) جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو.“(49)

ڪتاب مشاهير سنڌ جي جلد 3 جي صفحي 239 تي لکيل آهي تہ: ”سيد محمد مڪي کان اڳ سندس والد سنڌ ۾ آيو هو.“ جنهن بکر بابت ڪتاب ۾ لکي ڇڏيو هو تہ هيءَ جاءِ رهڻ جي لائق آهي. سندس وفات کان پوءِ سيد محمد پنهنجي والد جي لکت موجب سنڌ جو رخ اختيار ڪيو ۽ اتي ڪيترن ئي غيرمذهب وارن سيد صاحب جي هٿ تي بعيت ڪئي. پاڻ اسلام کي تمام گهڻي ترقي وٺرايائون، ڪيترائي سندن حلقہ اردت ۾ آيا. سيد صاحب کي چوڏهن فرزند تولد ٿيا، هڪ سئو ڇهن سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائون. سندن اولاد سنڌ کان سواءِ هندستان ۽ پاڪستان جي مختلف شهرن ۾ رهي ٿو.

حضرت لعل شنباز قلندر رحمة الله عليه:

قلندر سيوهاڻي جو اصل نالو حضرت عثمان مروندي هو. 538هہ ۾ آذربائيجان جي هڪ ڳوٺ مروند ۾ تولد ٿيا هئا.

حضرت عثمان مروندي جو نسب نامو 13 پيڙهين کان پوءِ امام جعفر ”صادق“ سان ملي ٿو جيڪو هن طرح سان آهي. ”سيد عثمان بن سيد ڪبيرالدين بن شمس الدين بن سيد نور شاهہ بن سيد محمود شاهہ بن سيد احمد شاهہ بن سيد هادي شاهہ بن سيد مهدي بن شاهہ سيد بن سيد غالب بن

سيد غالب شاهه بن سيد منصور شاهه بن سيد اسماعيل شاهه بن امام جعفر صادق."[50]

حضرت لعل شهباز جن جي تعليم:

حضرت لعل شهباز قلندر ننڍپڻ ۾ قرآن پاڪ حفظ ڪيو. پنهنجي علائقي ۾ فارسي ۽ عربي علم پڙهيا ۽ مهارت حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ جواني ۾ ئي مروند کان نڪتا ۽ بابا ابراهيم ڪربلائي جي خدمت ۾ پهچي سندن حلقہ عقيدت ۾ داخل ٿيا. حرمين شريف، نجف اشرف ۽ حضرت عبدالقادر جيلاني جي مزارن جون زيارتون ڪندي وطن موٽي آيا. تقريباً سئو سالن جي عمر ۾ ملتان آيا. ان وقت ۾ غياث الدين بلبن جو فرزند شهزادو محمد اتان جو گورنر هو. جيڪو علم دوست ۽ الله وارن جو قدردان هو. شهزادو محمد سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو. کين ملتان ۾ هميشہ لاءِ رهڻ جي گذارش ڪيائين، پر پاڻ ڪجهه عرصو ملتان ۾ رهي سيوهڻ شريف آيا. حضرت قلندر لعل شهباز مخدوم جلال جهانيان اچ واري، شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتان واري ۽ شيخ فريدالدين شڪر گنج دهلي واري جو دوست هو. پاڻ عالم، فاضل ۽ اولياءُ هو. مست قلندر بہ هو تہ شاعر بہ هو."[51]

سيد عثمان جو لقب

حضرت لعل شهباز اڪثر ڳاڙهو لباس پائيندا هئا. ان ڪري کيس "لعل سائين" بہ سڏيندا هئا: سندن سلسلو قلندري هو. هن طريقي جي باري ۾ "قلندر نامي" جي مؤلف حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي دعويٰ آهي تہ سلسلہ قلندري امام زين العابدين جي واسطي سان حضرت محمد ﷺ جن تائين پهچي ٿو. ڇاڪاڻ تہ هي سلسلو سيد جمال الدين کان حضرت علي بن موسيٰ رضا، امام جعفر صادق، امام زين العابدين ۽ حضرت علي کان ٿيندو آخري نبي محمد ﷺ جن تائين پهچي ٿو. موج ڪوثر جي مصنف جناب شيخ اڪرام برٽن 'هسٽري آف سنڌ' جي حوالي سان لکيو آهي تہ: "پاڻ وڏو عالم و فاضل ماهر لسانيات ۽ فارسي زبان جو بلند پايہ شاعر هو."

حضرت لعل شهباز جي وفات

حضرت لعل شهباز جن جي تاريخ وفات 688هہ ۾ آهي.

سندن آخري آرامگاهه سيوهڻ شريف ۾ آهي، جتي سندن عرس مبارڪ 18، 19 ۽ 20 شعبان تي ٿيندو آهي. سندس روضو فيروز شاهه جي دور

حڪومت ۾ سيوستان جي گورنر ملڪ رڪن الدين عرف اختيارالدين ٿيرايو هو.

حضرت شاهہ صدر الدين لڪياري رحمة الله عليه:

حضرت شاهہ محمود عرف حضرت شاهہ صدر بن شاهہ محمد بن شاهہ حسين بن شاهہ چڪن بن شاهہ علي مڪي، روشن نشانين ۽ ظاهر ڪرامتن جو مالڪ وقت جو ڪامل ولي، زماني جي ولين جو سردار يا تاج سادات جو فخر ۽ جملي برڪتن جو جامع هو. سندن اولاد برصغير ۾ نجيب خاندان ۽ اصل گهراڻي هجڻ ۾ مشهور آهي. سندن مقبرو سيوهڻ تعلقي ۾ پراڻي ضلعي دادوءِ هاڻوڪي ضلعي ڄامشورو جي ڳوٺ لڪي ۾ آهي.

سيوهڻ تعلقي جي ايراضي کي قديم زماني ۾ سيوستان جي نالي سان ياد ڪيو ويندو هو. هن علائقي جا مکيہ ماڳ جهڙوڪ لڪي ۽ سيوهڻ، شوپنٽ وارن جا مرڪز هئا. ان مرڪزيت جي ڪري سڄي علائقي کي شيوستان يا شوواهڻ ڪري سڏيو ويندو هو.

حضرت شاهہ صدر جو جدامجد علي مڪي هاشمي عباسي گهراڻي جي دور حڪومت ۾ سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو. مرزا قليچ بيگ "قديم سنڌ" ۾ لکيو آهي تہ: "علي مڪي محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيو."[52]

حضرت علي مڪي کي چار فرزند هئا. تحفة الڪرام ۾ انهيءَ جا نالا هن ريت آهن. سيد محمد، سيد مراد، سيد حاجي عرف پرڪيو ۽ سيد چڱو چوٿين فرزند شاهہ چڱي جي اولاد مان پير سائين پاڳارو روضي ڌڻي جو اولاد آهن. مير قانع سيد چڱو لکيو آهي، پر حقيقت آهي ۾ راشديہ شجري ۾ اهو نالو سيد چڪن لکيل آهي. چڱو يا چڪن خالص سنڌي نالا آهن. انهيءَ ڳالهہ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ حضرت علي مڪي سنڌ ۾ محمد بن قاسم کان اڳ آيل آهي.

"سيد علي مڪي جي چوٿين پيڙهي مان شاهہ صدر آهي، جنهن جي پوري برصغير ۾ هاڪ هئي. هن سان ملڻ لاءِ پري پري کان ماڻهو ايندا هئا. ساڻن ملاقات لاءِ مخدوم جهانيان اُچ شريف وارو، خواجہ معين الدين چشتي، غوث بهاءُ الدين ملتاني ۽ قلندر لعل شهباز سيوهاڻي مروندي ڏورانهان ڪشالا ڪڍي سيوستان پهچي سندس زيارت ڪندا هئا.[53] ۽ ڪانئن درس حاصل ڪري وڃي جهالت خلاف جنگ جوٽيندا هئا.

پنهنجي خاندان مان سيد صلاح الدين کي پنهنجي اسلامي لشڪر جو

سپھ حضرت شاھہ صدرالدين جي فڪر جي اثر هيٺ برصغير ۾ ڪيترائي مانجهي مرد پيدا ٿيا، جنهن مان ويهين هين صدي جي اوائل ۾ حضرت پير صغت الله شاھہ شهيد هو جنهن انگريزن خلاف جنگ لڙي هئي. شاھہ صدرالدين، شاھہ صدر جي نالي سان مشهور سهروردي بزرگ آهي."[54]

شيخ طاهر اڏيرو لعل سهروردي رحمة الله عليه

سنڌ صدين کان صوفي سونهارن جي سرزمين رهي آهي، هن منڙي ۽ سهڻي ڌرتيءَ هر دؤر ۽ هر زماني ۾ ڪيترائي ماڻڪ موتي ۽ هيرا لعل پيدا ڪيا آهن. شيخ طاهر اڏيرو لعل بہ انهن مان هڪ املھہ ماڻڪ آهي.

شيخ طاهر جي تاريخ پيدائش جو ڪٿي بہ ذڪر نٿو ملي. چيو وڃي ٿو تہ هو شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني جو مريد آهي.

"اصل ۾ هو هندو هو. مزدوري ڪري ڪجهہ ڪمائيندو هو. هڪ ڏينهن اوچتو ئي اوچتو دل ۾ الله تعاليٰ جي نالي سکڻ لاءِ شيخ بهاءُ الدين جي خدمت ۾ وڃي پهتو. جڏهن شيخ جي نظر ڪيميا اثر سندس وجود تي پئي، تڏهن اتي جو اتي هن جي حالت ئي بدلجي وئي. مسجد جي منبر تي چڙهي خطبو پڙهيائين. ان کان پوءِ مرشد کان تلقين حاصل ڪري مريد ٿيو. ان کان پوءِ هو سنڌ ۾ اچي جهيجي جي ڳوٺ ۾ رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين."[55]

هندو کيس لال اڏيرو سڏيندا آهن تہ مسلمانن ۾ وري شيخ طاهر جي نالي سان مشهور آهي.

شيخ بهاءُ الدين ذڪريا جي مريد هجڻ واري حالت ۾ شيخ طاهر لال اڏيرو 7 صدي جو بزرگ سمجهڻ گهرجي، اگرچہ هن جي تاريخ وفات ميسر نہ ٿي آهي.

مخدوم محمد جعفر بوبڪائي رحمة الله عليه:

سنڌ جي وڏن علمي مرڪزن مان دادو ضلعي ۾ بوبڪ بہ ڪنهن زماني هڪ وڏو علمي مرڪز هو. هي شهر سيوهڻ کان ٻن ڪوهن جي مفاصلي تي آهي. اهو نالو هن شهر تي ڪيئن پيو. ان سلسلي ۾ بوبڪ ۾ اتي جي ڪن دوستن کان پتو پيو تہ بوبڪ ۾ هڪ گاھہ ٿيندو آهي، جيڪو ٻئي هنڌ نہ ٿيندو آهي. انهيءَ مناسبت سان شهر تي اهو نالو پيو. ڪن دوستن وري ٻڌايو تہ بوبڪ ٻن لفظن مان جوڙيو ويو آهي. بوءِ ۽ بڪ. هتي مڇي جي واپار ۽ شڪار ڪري هي ٻئي شيون ملن ٿيون. ان ڪري شهر تي اهو نالو پيو. پر تحقيقي

ڳالھ اھا آھي، جنھن کي مخدوم محمد جعفر پنھنجي جڳ مشھور عربي ڪتاب "المتانت في مرمۃ الخزانة" جي حاشيي ۾ لکيو آھي تہ: ھن شھر جي رھاڪن جي وڏي جو نالو ابوبڪر ھو. جنھن اھو شھر آباد ڪيو ۽ شھر تي ان جو نالو پيو. اڳتي ھلي ابوبڪر مان بوبڪ بڻجي پيو.

ھن شھر ۾ صدين کان نبي سڳوري ﷺ جي چاچي حضرت عباس بن عبدالمطلب جي اولاد مان ھڪ خاندان عباسي رھندو اچي. جن کي علم سان مشغولي رکڻ ڪري قبيلہ در قبيلہ مخدوم سڏيو ويندو آھي. ھي گھڻو اڳ صدين کان عباسي سڏبا اچن. ھن خاندان مان وڏا علامہ ۽ بزرگ سنڌ ۾ پيدا ٿيندا آيا آھن. ھن خاندان مان مخدوم محمد جعفر وفات ڏھين صدي جي پڇاڙي، وڏي علمي شھرت جو مالڪ ٿي گذريو آھي. ھن مخدوم جي شھرت ۽ ناماياري نہ رڳو سنڌ ۽ ھند ۾ رھي آھي، پر اسلامي ملڪن ۽ دنيا جي علمي مرڪزن ۾ پڻ رھي آھي ۽ اتي سندس تصنيف ڪيل ڪتاب علمي لائبريرين ۾ موجود آھن.(56)

پاڻ ضلعي دادو جي وڏي بزرگ ۽ محدث علامہ طاھر پٽ شيخ يوسف پاتائي، برھانپوري ۽ علامہ حڪيم محمد عثمان بوبڪائي سنڌي، مخدوم عبدالڪريم ميران پٽ علامہ يعقوب بوبڪائي جا شاگرد ھئا. اھي ٻئي بزرگ شيخ طاھر يوسف صديقي پاتائي ۽ حڪيم محمد عثمان بوبڪائي، جڏھن سنڌ کان لڏي وڃي برھانپور (ھندستان) ڪي وسايو. تڏھن ھندستان جي اڪيچار عالمن کانئن فيض پرايو ۽ خاص طرح انھن کان علم حديث حاصل ڪري ھندستان ۾ ڦھلايو.

تاريخ معصومي جو مصنف. علامہ بوبڪائي بابت لکي ٿو تہ: "مخدوم ميران پٽ مولانا يعقوب سھڻين صفتن ۽ پسند پيل اخلاق سان معروف ۽ مشھور ھو. علم منقول ۽ معقول ٻنھي جو جامع ھو. گھڻن شاگردن انھن کان علم پرايو. مختلف علوم ۾ ڪين مھارت ھئي. ڪجھ وقت ميرزا شاھ حسن، مخدوم عبدالڪريم جي خدمت ۾ علم پرايو ۽ نئي ۾ آخرت جي گھر ڏانھن رحلت ڪري ويا. ان جي تاريخ وفات "وارث الانبياء" (949ھ) لفظ مان نڪري ٿي. اھو ساڳيو احوال سيد حسين عربي تذڪره نزھة الخواطرج 4 صفحہ 445، 446 تي تاريخ معصومي جي حوالي سان آندو آھي. سندس قبر مڪلي جبل تي آھي.

علامہ مخدوم محمد جعفر متانة ڪتاب جي مؤلف پنھنجي پيءُ مخدوم عبدالڪريم کان علم حاصل ڪيو. سندس حديث جي ھڪ سند کان معلوم

ٿيو ته ان دنيا جي مشهور محدث سيد محمد بن مڪي کان حديث جو علم پڙهيو. مخدوم محمد جعفر نه رڳو شرعي علمن ۾ معتبر هو. پر حڪمت، نجوم، جعفر ۽ رمل ۾ به وڏي مهارت رکندو هو."[57]

"مخدوم محمد جعفر پٽ مخدوم ميران، جنهن جو ذڪر اڳ گذري چڪو آهي، ڪمالات جو جامع ۽ وقت جو وڏو عالم هو ۽ هو مخدوم نوح رحمة الله عليه جو همعصر هو. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن مخدوم نوح فرمايو ته مان هنن اکين سان خدا کي ڏسان ٿو. تڏهن مخدوم محمد جعفر کين چيو ته ايئن نه آهي، تون پنهنجي رب کي هنن ٻن اکين سان نه ڏٺو آهي، تون پنهنجي خادم کي چئه ته توتي اها حالت طاري ٿئي ته اهو تنهنجي اکين کي بند ڪري ان کان پوءِ به جيڪڏهن ديدار جاري آهي ته پڪ ڄاڻ ته اهي اکيون هي اکيون نه آهن، بلڪ اهي دل جون اکيون آهن. پوءِ نيٺ مخدوم نوح رح ايئن آزمايو جيئن مخدوم جعفر رحمة الله عليه چيو هو ۽ ڪيس مخدوم جعفر جو چوڻ حق معلوم ٿيو تڏهن مخدوم نوح فرمايو ته:

"جي نه جي ها جعفر ته نوح ٿئي ها ڪافر."[58]

مخدوم محمد جعفر وقت جو عجيب انسان هو سندس فضل ۽ ڪمال اڄ تائين سندس اولاد ۾ هليو اچي. مير علي شير قانع لکيو آهي ته: "مخدوم عبدالغني ۽ مخدوم نورالدين جن مان هر هڪ ڪمال ۽ فضل جا مالڪ هئا. ٻئي مخدوم جعفر جي اولاد مان هئا. انهن مان هڪ مراداياب خان ۽ ٻيو غلام شاهه جي دؤر ۾ گذاري ويو آهي. مير قانع انهيءَ ساڳئي صفحي تي لکي ٿو ته: بوبڪان هڪ جاءِ جو نالو آهي، جيڪو اهل الله جو مسڪن رهيو آهي. انهن مان مخدوم جعفر به هو.

(مير علي شير قانع) ٻئي پنهنجي ڪتاب 'مقالات الشعرا' ۾ لکيو آهي ته مخدوم محمد جعفر پٽ مخدوم ميران جيڪو شاهه حسن بيگ ارغون جي استادن مان هو. ان جي قبر مڪلي جبل تي آهي. مخدوم جعفر علم ۽ وڏين نشانين جو مالڪ هو. علم نجوم ۽ رمل ۾ سندن ڪو نظير ڪو نه هو. انهن علمن ۾ ڪائنن جيڪي ڪارناما ظاهر ٿيا، انهن مان ڪجهه مختصر واقعا بيان ڪجن ٿا.

مخدوم محمد جعفر جهان آباد شهر ڏانهن وڃي رهيو هو جڏهن لاهور پهتو ته سندس سفر جو خرچ پکو کُٽي ويو. سو شهر جي ان آڳاٽن حڪمين جي طرز تي ميون سان ڀريل باغ تيار ڪيو. جو رڳو ڏسڻ ۾ هو جنهن کي شهر

جي هڪ سرمائيدار وٽ ڳهه رکيو ان مان ڪيس سفر جو خرچ ملي ويو. جڏهن مخدوم صاحب جهان آباد سفر ڪري موٽيو ته اهو نيڪيدار باغ مان تمام گهڻو ڪمائي رهيو هو. مخدوم صاحب اچڻ سان اهو باغ ڳهه مان ڇڏايو ۽ پوءِ ان کي نظرن کان غائب ڪري ڇڏيائين.

هيءَ ڳالهه به مخدوم صاحب بابت مشهور آهي جا نهايت عجيب آهي، هڪ بادشاهه ڪانئس پهرين تاريخ جي چنڊ بابت پڇيو. مخدوم جعفر هڪ رات مقرر ڪئي ته ٻين ٻي رات ٻڌائي، مخدوم جڏهن زائچي ۽ جنتري سان حساب ڪيو ته ڪيس ٻين نجومين جي ڳالهه حق تي لڳي، نيٺ مخدوم صاحب پنهنجي ڳالهه مڃائڻ لاءِ علم جي زور تي آسمان ۾ هڪ ٻيو چنڊ ٻيهاري ڇڏيو ۽ نجومين جي خطا پڌري ٿي. ايندڙ رات تي هميشه وارو چنڊ اڀريو اهڙي طرح ٻه چنڊ اُڀري بيٺا، ماڻهو حيران ٿي ويا، مخدوم صاحب اصل ڳالهه عوام کي ٻڌائي پنهنجو چنڊ گم ڪري ڇڏيو.

سندس تصنيفون گهڻيون آهن. سندس ڄمڻ، پرورش لهڻ ۽ دفن جي جاءِ بوبڪ آهي، هي شهر سيوهڻ تعلقي پراڻي ضلعي دادو ۽ هاڻي ضلعي ڄامشوري ۾ آهي. سندس مشهور ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

1. الصادق المنصف 2. حاصل النهج (فارسي) 3. نه القلم (عربي) 4. عجانة الطالبين 5. فتح الدين (فارسي) 6. حل القعد (المتانة في مرمة الخزانة، عربي) فقه حني.

حضرت مخدوم نوح سهروردي هالائي رحمة الله عليه:

صاحب ڪرامت و فتوح حضرت مخدوم نوح ولد مخدوم نعمت الله ولد مخدوم محمد اسحاق ولد مخدوم شهاب الدين ولد مخدوم فخرالدين سهروردي صديقي هالائي.

مخدوم صاحب ڏهين صديءَ ۾ صديقي خاندان مان تمام وڏو بزرگ عارف بالله ٿي گذريو آهي. هالا شهر ۾ هي ئي بزرگ (فخرالدين) سڀ کان پهريان اچي مقيم ٿيو. جتي قوم هالا ۽ لاڪا مان شادي ڪيائون ۽ اتي ئي پنهنجي اولاد سان حياتي گذارڻ لڳو. اصل خانداني طرح پيري مريديءَ جو سلسلو به جاري ٿيل هو ۽ مخدوم نعمت الله مخدوم نوح جي والد سڳوري جا به ڪيترائي معتقد ۽ مريد هئا ۽ هن فرزند ارجمند جي ولادت باسعادت جون پيشنگوئيون به ڪيترن درويشن جي واتان ٻڌي چڪو هو خصوصاً مخدوم نوح هوتياڻي ڪبراٽي ۽ ٻين ولين جون بشارتون مشهور ٿيل هيون.

مخدوم نوح صاحب سن 911هه ۾ تولد ٿيو. سٺن ڏينهن جا مس هئا ته ٻانگ ٻڌڻ کان پوءِ صاف زبان سان ڪلمو شهادت پڙهيائون. جنهن کي سون ماٺهن ٻڌو. چوڏهن سالن جي ڄمار ۾ مخدوم عربي ديانه جي مدرسي ۾ قرآن شريف پڙهڻ واري زماني ۾ هڪ ڏينهن نديءَ تي غسل ڪري ڦرهي ميساري رهيو هو ته اوچتو ڪشف واري حالت ۾ سيدنا محمد مصطفيٰ ﷺ ۽ سيدنا علي رضه جي زيارت جو شرف حاصل ٿيس ۽ انهيءَ ڦرهي تي حضور ﷺ، جن ڪجهه سٽون لکي ڏنس ۽ ڪيس سبق ڏنائين. جنهن کان پوءِ سمورا علوم مٿس کلي پيا ۽ انهيءَ ڏينهن لااله الاالله جي ذڪر جي تلقين ڏيڻ جي اجازت به ملين. انهيءَ ڏينهن حضرت سيدنا ابوبڪر صديق رضي الله عنه فرمايو ته: اسان جي اولاد مان آهي. ساڳيءَ طرح پيغمبر ﷺ به فرمايو ته اسان جي اولاد مان به آهي.

مخدوم صاحب، هڪ خوش مزاج ۽ نرم طبع شخص هو ۽ پنهنجي مريدن ۽ معتقدن کي يار يا سنگتي ڪري سڏيندو هو. عبدالرحيم خان خانان فاتح سنڌ ٺٽي تي ڪاهه ڪرڻ وقت هالن ۾ مخدوم صاحب جي خدمت ۾ دعا گهرائڻ لاءِ اچي حاضر ٿيو هو. وقت جا وڏا بزرگ ۽ وڏا عالم مخدوم صاحب جا مريد ۽ معتقد هئا. پاڻ ظاهري ڪنهن به بزرگ ولي الله جي صحبت ۽ خدمت ۾ رهي ڪسب ڪماليت نه ڪيو هئائون.

حضرت مخدوم نوح جي زندگي عشق ۽ محبت الاهي جي استغراق ۾ گذرندي هئي، اگرچه ظاهر علم جي لحاظ کان فقط قرآن شريف پڙهيل هئا، مگر هو هڪ سوال جو جواب جدا جدا اهڙي علمي نموني ۾ ڏيندا هئا، جو وڏا وڏا علماءَ حيران رهجي ويندا هئا.

هڪ دفعي ٺٽي ۾ اچي وارد ٿيا، جتي ڪيترا علماءَ ۽ طلبا سندن علمي لياقت جي امتحان لاءِ اچي موجود ٿيا. پاڻ هڪ آيت جون ايتريون معنائون فرمايائون جو سڀ حيران رهجي ويا.

ٻي روايت آهي ته هڪ دفعي عالمن ۽ طالب العلمن جي جماعت حضرت مخدوم صاحب کان قرآن جي ڏکين آيتن جي معنيٰ سمجهڻ جو ارادو ڪري سندن خدمت ۾ آئي ته فقط هنن جي اچڻ کان پوءِ حضرت مخدوم صاحب فرمايو ته عالمن کي گهرجي ته علم جو بيان ڪن ته ٻين کي فائدو رسي، ان کان پوءِ پاڻ زبان فصيح سان بيان ڪرڻ لڳا. 36 تفسيرن جا نالا وٺندي فرمايائون ته فلاڻي تفسير ۾ هن ريت آهي ۽ فلاڻي ۾ هن ريت آهي. ان کان پوءِ حقيقت ۽ طريقت جون معنائون بيان فرمايائون، جن مان عالمن کي

سمجهيون ڪي نہ سمجهيون. آخر عالمن ۽ شاگردن عرض ڪيو تہ: "اسان جي حق ۾ دعا گهرو." پاڻ فرمايائون تہ "آءٌ الحمد پڙهان ٿو، اوهان آمين چوندا وڃو." جڏهن الحمد پڙهي پورو ڪيائون تہ اهي حاضر مجلس آمين چوندڙ ولايت جي درجي ڪي وڃي رسيا. آخر ۾ مخدوم صاحب فرمايو تہ ڪي اهڙا فقير بہ آهن، جو سموري ڄمار سورت الحمدلله جي معنيٰ ڪندا رهن تہ بہ پوري ڪا نہ پوي.

"مخدوم صاحب پنهنجي ولايت جي اوائلي دؤر ۾ الاهي مشاهدي بابت ايئن پايو تہ ڄڻ هو "ذات حق" ڪي پنهنجي اکين سان ڏسي ٿو سگهي. اهو ڳالهہ مخدوم جعفر بوبڪائي کين ذهن نشين ڪرايو تہ الاهي مشاهدن جو تعلق ظاهري اکين سان نہ بلڪ اندر جي اکين سان آهي، وڌيڪ سمجهائڻ خاطر مخدوم موصوف کي چيائين تہ اکيون بند ڪريون ۽ پوءِ توجهہ ڪريو. مخدوم صاحب ايئن ڪيو تہ اندروني توجهہ سان کين وڌيڪ مشاهدو ٿيو ۽ مخدوم جعفر جي سچي حقيقت کي محسوس ڪيائون، پوءِ ٻين جي هدايت خاطر مثال ڏيئي چوندا هئا تہ:

"جي نہ هجي ها جعفر، تہ نوح ٿئي ها ڪافر."

انهيءَ ساڳئي حقيقت کي پنهنجي هيٺين بيت ۾ بيان ڪيائون تہ:

اپٽيان تہ انڌيون، پوريون پرين پسن،
آهي اکڙين، عجب پر پسڻ جي.

پنهنجي زندگي جي غالباً پوئين دؤر ۾ مريدن ۽ معتقدن جي هدايت لاءِ مخدوم صاحب بعضي ڪي بيت چيا، جيئن تہ:

ماڪ نہ پانيو ماڙ هئا، پيئي جا پريات،
روئي چڙهي رات، ڏسي ڏکوين کي.

مخدوم نوح ﷬ پنهنجي آخري بيماري واري وقت ۾ پڻ ڪي بيت چيا، جيڪي وڌيڪ مشهور آهن. پنهنجو مهلڪ مرض ڄاڻندي ۽ پڻ پنهنجن ڪن رفيقن ۽ پيارن جي جدائي محسوس ڪندي هيءُ بيت چيائين تہ:

نہ سي جوڳي جوءِ ۾، نہ سا سڱهي جانٺ،
ڪاپڙين ڪنوات، وڃي ويل پلاٽيا.

پنهنجي هڪ پياري معتقد، ابابڪر لڪياري جي نالي پيغام طور بيت

چيائين تہ:

ابابڪر آ، سامي سفر هليا،
تهان پوءِ متا، سِڪين سناسين ڪي.

اهو بيت جڏهن ابابڪر ٻڌو، تڏهن پنهنجي طرفان پيغام طور بيت چوائي موڪليائين تہ:

اچان ٿو اچان، ڪجائو ڪاڄري ڄِي جتا،
تهان پوءِ متا، سِڪان سناسين ڪي.

مخدوم نوح صاحب خميس ڏينهن تاريخ 7 ذوالقعد سن 998هہ (1590ع) ۾ وفات ڪئي. انهيءَ لحاظ سان پويان ٿي بيت وفات واري آخري مهيني جا ٿي سگهن ٿا. پهريون بيت البت اڳ جو ۽ اندازاً 950_ 1498هہ واري دؤر جو ٿي سگهي ٿو."[59]

حضرت مخدوم جن جي اولاد:

مخدوم صاحب چار شاديون ڪيون هيون، جن مان ٻارهن فرزند ۽ ڪجهہ نياڻيون پيدا ٿيون سندن فرزندن جا نالا هي آهن:

ميان امين محمد، ميان حامد، ميان نورمحمد ۽ ميان احمد راهي، چارئي ترڪ قوم يعني باجار قبيلي جي بيبي مان هئا. پنجون ميان داؤد، ميان موسيٰ، ميان هارون، ميان يوسف، فرزند ميان آدم، (اهي ٻئي گهر مان هئا) ميان ميران محمد و ميان ابراهيم ملقب بادهم ثاني ميان جلال الدين ٽئين گهر مان هئا. چوٿين بيبي سهتا قوم مان هئي، جنهن مان ڪوبہ اولاد ڪو نہ ٿيو.

مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي تہ: "سنڌ ۾ ڪماليت جا مالڪ سڀ کان وڏا مرشد بہ بزرگ گذري آهن: پهريون مخدوم بلال، ٻيو مخدوم نوح ۽ مخدوم نوح جو پنهنجي وقت ۾ سڀ کان سرس درجو هو."[60]

"مخدوم صاحب شريعت جا ايڏا پابند هئا، هڪ دفعي عشا جي نماز جماعت سان گسي وين تہ شهر مان ٻاهر نڪتا ۽ هڪ غيبي جماعت اچي جمع ٿي، جنهن کي امامت ڪري نماز پڙهايائون، پر جماعت کي هٿان نہ ڇڏيائون.

بهاءُالدين دلقپوش (گودڙيي) کان نقل آهي تہ هڪ دفعي مخدوم صاحب ٺٽي جي جامع فرخ ۾ تشريف فرما ٿيا، جمعي نماز کان پوءِ اٽڪل هڪ هزار ماڻهن منهنجي معرفت سندن هٿ چميا، جن مان هڪ هڪ پنهنجي درجي آهر معرفت ۽ ولايت کي پهتو، جن مان حضرت صابر سومرو، شيخ تاجن،

شيخ حبيب رحمة الله عليه ۽ سيد عبدالڪريم بلڙي وارو مشهور آهن، جن ڪي ڪشف ڪرامت سان سموري سنڌ سڃاڻي ٿي. انهن وٽان هزارين ماڻهو معفرت جو رستو سکي پنهنجي ڪماليت کي رسيا آهن.

حضرت مخدوم نوح جي ڪشف، ڪرامات ۽ ڪمالات بابت ڪيترن ئي سنڌس همعصر بزرگن پوءِ وارن جا لکيل ڪتاب موجود آهن، جن ۾ تفصيل سان بيان ٿيل آهي. هتي مخدوم صاحب جي سوانح بابت شيخ بهاءُ الدين دلقپوش جو رسالو ۽ ميان. فتح محمد قريشي جو رسالو ۽ ڪي ٻيا ڪتاب لکيل آهن. پوئين وقت ۾ سفينته النوح از مخدوم پير غلام حيدر صاحب هالائي ۽ راحت القلب والروح تذڪره مخدوم نوح جامع اوراق دين محمد وفائي جا ڪتاب ڏاڍا ناياب آهن.[61]

حضرت مخدوم نوح هالائي جي مزار شريف هالن ۾ زيارتگاهه عام و خاص آهي.

ذڪر حضرت مخدوم بلال رحمة الله عليه:

عالم، عارف، محدث، مفسر، صوفي، سلطان العارفين ۽ زبدة الڪاملين مخدوم بلال بن مخدوم حسن بن مخدوم ادريس سمون، ڄام نظام الدين سمي جو سڳو ڀاءُ اصل ٺٽي جو رهاڪو مگر هن صاحب حڪومت جي بجاءِ درويشي اختيار ڪري باغبان لڳ سيوهڻ ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي.[62]

سنڌ جو هي مثالي عالم سمن جي تاريخي دؤر سان تعلق رکي ٿو. عام تحريرن ۾ کيس "بلاول" سڏيو وڃي ٿو مگر سندس درست نالو "بلال" ڏسجي ٿو.

زندگي جو وڏو حصو خلق جي خدمت، نصيحت ۽ وعظ ۽ ارشاد ۾ گذاريندو هو. زهد ۽ تقويٰ جي معاملي ۾ سندس ڪو به مٽ ڪو نه هو. علم حديث ۽ تفسير جو ڏو ماهر ۽ سڳورن مقامن جو مالڪ هو.

سيد غوثي برهانپوري لکي ٿو ته: "مون سان شيخ هدايت سنڌي برهانپوري ڳالهه ڪئي هئي ته هڪ ڏينهن مخدوم پنهنجي خلوت ۾ مشاهدي ۽ مطالعي الاهي ۾ مشغول هو ته مٿس اُچ جو غلبو ٿيو جنهن ڪري ٻاهر اچڻو پيس، ٻاهر اچي ته حضرت خضر عليه السلام موجود هو پوءِ هن وٽان جيڪي ملڻو هيس سو مليس، جيڪي وڃڻو هوس سو ورتائين."[63]

"پاڻي جو هڪ وڏو ڪونر پري راتين جون راتيون ان ۾ ويهي ذڪر ڪندو هو. ذڪر جي غلبي ۽ حال جي جوش ڪان انهيءَ پاڻي ۾ چڪر پيدا ٿيندو هو جو جنڊ وانگر پيو ڦرندو هو. جڏهن صبح ٿيندو هو ته جنڊ وانگي

ڦرندڙ پاڻي جو زوردار چڪر ساڳي ريت قائم رهندو هو جيستائين پاڻي ڪي درياهه ۾ وچي نه هاريندا هئا، تيستائين بس نه ڪندو هو." (64)

هڪ دفعو مخدوم بلال درياهه جي رستي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي سيوهڻ شريف وڃي رهيا هئا ته ٻيڙيءَ وارو مهاڻو پنهنجي عادت موجب گارگند بڪي رهيو هو، ڪنهن جي چوڻ تي چپ نٿي ڪيائين. آخر مخدوم صاحب پنهنجي ٽوپي ڪڍي سندس مٿي تي پارائي، جنهن ڪان پوءِ گارين ڪان خاموش رهجي ويو. قال الله ۽ قال الرسول ۾ مشغول ٿي ويو. جيستائين ٽوپي مٿي تي هيس ته وعظ ۽ نصيحت ڪندو رهيو. جڏهن سندس سرتان ٽوپي لاهي ورتائون ته مهاڻو وري جهڙو هو تهڙو بڻجي گارين ۽ بڪ شڪ ۾ لڳي ويو.

مخدوم صاحب وڏو عالم ۽ زاهد هو ۽ ڪيس علم فقه، تفسير ۽ حديث وغيره علمن ۾ تمام گهڻي مهارت ۽ دسترسي هوندي هئي. زهد ۽ صلاحيت ۾ يگانه آفاق هو، سندس خدمت گرامي ۾ ڪيترائي ماڻهو فيض ڪان بهره ور ٿي صاحب ڪشف ڪرامات جا ٿيا هئا. قاضي الهه ڏنه سيوهاڻي شاهه حسن ارغون جو استاد علم حديث ۽ تفسير ۾ مخدوم بلال جو شاگرد هو ۽ ڪانئس سند حاصل ڪئي هئائين.

مخدوم بلال جي شهادت جو پس منظر وطن دوستي ۽ ارغونن جي مخالفت آهي، سندس حب الوطني ۽ سياسي بصيرت جو ذڪر ڪندي جناب جي ايم سيد لکي ٿو ته: "شاهه بيگ ارغون جڏهن سنڌ تي ڪاهون شروع ڪيون هيون، ان وقت ڄام نظام الدين سمي جو وزير دريا خان، جنهن سنڌي اقتدار قائم رکڻ واري تحريڪ جاري ڪئي هئي، ان جو روح روان مخدوم بلال هو. شاهه بيگ جي حملن وقت مخدوم صاحب خليفن سميت ان جي مخالفت ڪئي هئي. سيد محمد ميران جونپوري جي تحريڪ جي سنڌ ۾ منظم طرح مخالفت مخدوم طرفان ٿي.

شاهه بيگ ارغون سمن جي حڪومت ۾ سنڌ تي چڙهائي ڪئي هئي، اميرن، راجائن ۽ پاڻ ۾ اتفاق ڪري شاهه بيگ ارغون سان مقابلو ڪيو ۽ مخدوم صاحب جي خدمت گرامي ۾ به اچي دعا طلبي ڪري ويندا هئا. ڪن منافقن ۽ شريرن شرارت ڪري شاهه بيگ ارغون جا ڪن ڀري ڪيس چيائون ته "امراء وزراء راجائون وغيره مخدوم صاحب جي چوڻ ۽ حڪم سان سرڪار سان مقابلو ڪري رهيا آهن، تنهن ڪري مخدوم صاحب کي قتل ڪرائي، پوءِ اميرن، راجائن سان جنگ ڪجي، اميد ته پوءِ جلد فتح ٿيندي.

شاهه بيگ بنا دير ان شريرن جي صلاح سان هم صلاح ٿي، مخدوم

صاحب جي گهرائڻ لاءِ حڪم صادر فرمايو جنهن ڪري هو سرڪاري حڪم موجب اچي حاضر ٿيو. بغير ڪنهن جاچ جي حڪم ڪيائين ته مخدوم کي لوهي گهاڻي ۾ وجهي پيڙي ڇڏيو. جڏهن هن کي پيڙجڻ جي تڪليف پهتي ۽ سندس هڏن به ٺڪاءَ ڏنا ته ان وقت مخدوم صاحب کي اکين ۾ پاڻي آيو ۽ گريه وانگر ٿيو. ڪانئس گريه جو سبب پڇيائون، چيائين ته: "گريه مون کي پنهنجي تڪليف جي ڪري نه آهي، بلڪ هن جي ڪري آهي جو هڪڙي اسلامي سلطنت جون پاڙون پٽجي ويون." (68)

مخدوم صاحب جي شهادت 919هه ۾ ٿي، سندن شهادت جي تاريخ لفظ 919ع مان ڪڍي اٿن، سندن مزار شريف دادو ضلعي ۾ آهي.

مخدوم صاحب جون هزارين ڪرامتون وفات کان پوءِ اڄ سوڏو عالم آشڪار آهن، جي تحرير کان ٻاهر آهن. هر مهيني پهرين جمعه رات سندس خانقاهه شريف تي علماءَ فقراء، حافظ، وعظ ۽ مدح خوان وغيره عام خلقت سون هزارن جي تعداد ۾ اچي گڏ ٿي ويندي آهي ۽ عقيدت مند سندس زيارت ۽ مدح خواني وغيره صبح تائين ڪندا رهندا آهن. صبح جو سيڪو هليو ويندو آهي، صبح جو ايئن ڏسڻ ۾ ايندو آهي ته ڄڻ رات هت ڪو ماڻهو ئي ڪو نه هو.

حيدر شاهه سنائي رحمة الله عليه:

سيد حيدر سنائي، مشهور قومپرست اڳواڻ ۽ صوفي جي ايم سيد جي بزرگن مان هو ۽ مشهور بزرگ مخدوم بلاول جي فيض يافتن مان هو. ٻارڻ ٻارهن سالن جو هو ته مخدوم بلاول ۽ مولانا عمر هليه جي خدمت ۾ پهتو اتي سندن نگراني ۾ ظاهري، باطني، علم حاصل ڪيائين. تاريخ معصومي ۾ لکيل آهي ته: "نظر تربيت يافته" يعني هنن جي نگراني ۾ تربيت ورتائين ۽ بلند مرتبي تي رسيو.

روايت آهي ته سيد ميران مهدي جونپوري، جنهن مهدي هجڻ جي دعويٰ ڪئي هئي، سو جڏهن حج ڪندي واپسي ۾ سنڌ ۾ آيو ته هن حڪم ڪيو ته سنڌونديءَ جي ڪناري جيڪو به ولي بزرگ رهندڙ آهي، سو سندس ٻيڙي جون رسيون اچي ڇڪي ٻيڙي جڏهن سن پهتي تڏهن حيدر سنائي کي به اچي ساڳيو پيغام پهتو ته اچي ميران محمد جونپوري جي ٻيڙين جون رسيون ڇڪي، سيد حيدر ڏنو ته هڪ ڪکر سندس مٿان ڇانو ڪري رهيو آهي، پوءِ پير مان هڪ پادر لاهي ڪکر ڏانهن اڇلايائين ته ڪکر غائب ٿي ويو.

حيدر سنائي ٻيڙي ڇڪڻ جي زحمت کان بچي ويو.“

حيدر سنائي بزرگ ۽ ولي الله هئڻ سان گڏ هڪ قومپرست، سنڌ جي خودمختياري ۽ ترقي جو خواهان هو. شاهہ بيگ ارغون جي اشاري تي پنهنجي سياسي مفاد حاصل ڪرڻ لاءِ مهدي جونپوري هڪ نئون مذهبي سلسلو جاري ڪيو ۽ سنڌ جي عالمن کي ٻن گروهن ۾ ورهائي سنڌي عوام جو اتحاد ڪمزور ڪيو. انهيءَ نئين سياسي ڊونگ کي سيد حيدر سنائي سڃاڻي ورتو ۽ هن پنهنجي قومپرست گروپ کي هن جي سازش کان آگاهہ ڪيو. خاص طرح ڄام نندي کي مهدي جونپوري پنهنجي اثر هيٺ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. حيدر سنائي نواب دريا خان جي ذريعي ڄام صاحب کي هن جي حلقي اثر ۾ اچڻ کان روڪرايو ۽ هن جي مهمان نوازي ڪري جلد پنهنجو بنا مطلب حاصل ڪرڻ پنهنجو ڪيس اجازت ڏئي روانو ڪيو. سيد ميران محمد جونپوري ٻيڙين جي قافلي ذريعي درياهہ سنڌ جي رستي سان پنهنجي تحريڪ جي تبليغ ڪندو سکر طرف آيو. جڏهن اها خبر حيدر سنائي کي پئي تہ هن مهدي جونپوري جي ان تحريڪ کي ملڪي سالميت ۽ قومپرستي جي اصولن خلاف سمجهي مهدي جونپوري لاءِ قتل جي فتويٰ ڏني، جنهن ڪري سيد صاحب پنهنجي تحريڪ لاءِ حالتون ناسازگار ڏسي سنڌ ۾ تبليغ بند ڪري افغانستان روانو ٿي ويو.

”ان وقت شاهہ بيگ مخدوم بلاول کي گهاڻي ۾ پيڙائي قتل ڪرايو. حيدر سنائي تي سخت نظرداري رکي ۽ سن ۾ فوجي چانوٽي قائم ڪئي وئي. سيد حيدرسنائي نہ فقط هڪ قومپرست، پر هڪ وڏو عالم دين بہ هو. ارشاد الطالبين رسالہ سوانح حيدر سنائي ۾ لکيل آهي تہ سيد حيدر مخدوم بلاول کان فيض حاصل ڪيو. فيض حاصل ڪرڻ وقت حيدر سنائي سان گڏ ٻيا بہ ستر ماڻهو هئا، جن ولايت جي درجي کي حاصل ڪيو. سيد حيدر بہ انهيءَ منزل تي رسي سياسي ۽ مذهبي شعور جي سنڌ جي عوام ۾ تبليغ ڪندو رهيو. سيد حيدر جي مريدن مان شيخ حسن ٻانگو هڪ مشهور ولي الله ٿي گذريو آهي. سيد صاحب 93هہ ۾ وفات ڪئي.[68] سندس مقبرو سن شهر ۾ موجود آهي.

حوالا/ حاشيا

1. عوارف المعارف (اردو ترجمو)، شمس بريلوي، صفحه 103، مدينه پبلشنگ ڪمپني ڪراچي، سال 1977ع.
2. اسلامي انسائيڪلوپيبيا، سيد قاسم محمود، صفحه 507، شاهڪار بڪ فائونڊيشن ڪراچي، سال 1989ع.
3. عوارف المعارف (اردو ترجمو) شمس بريلوي، صفحه 104، مدينه پبلشنگ ڪمپني ڪراچي، سال 1977ع.
4. ساڳيو صفحه 105.
5. رود ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحه 200، اداره ثقافت اسلاميه ڪلب روڊ لاهور، سال 1987ع.
6. اسلامي انسائيڪلوپيبيا، سيد قاسم محمود، صفحه 965، شاهڪار بڪ فائونڊيشن ڪراچي، سال 1989ع.
7. عوارف المعارف (اردو ترجمو) شمس بريلوي، صفحه 105، مدينه پبلشنگ ڪمپني ڪراچي، سال 1977ع.
8. آب ڪوثر، شيخ محمد اڪرام صفحه 255، ثقافت اسلاميه لاهور، سال 1988ع.
9. تاريخ فيروز شاهي (اردو ترجمو)، مترجم ڊاڪٽر سيد معين الحق، صفحه 508، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، سال 1969ع.
10. جنت السنڌ، رحيم داد خان مولائي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.
11. جهانيان خاندان، سيد نجف علي شاهه "ڪمتر" نقوي، صفحه 26 انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سال 1972ع.
12. اسلامي انسائيڪلوپيبيا، سيد قاسم محمود، صفحه 507، شاهڪار بڪ فائونڊيشن ڪراچي، سال 1979ع.
13. تذڪره صوفياء سنڌ، اعجازالحق قدوسي صفحه 274، اردو اڪيڊمي، سال 1987ع.
14. تذڪره مشاهير سنڌ، مولانا دين محمد وفائي (ياڱوپهريون)، صفحه 99، سال 1986ع.
15. تحفة الڪرام (سنڌي ترجمو) مير علي شير قانع، صفحه 292، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1967ع.
16. پيغام لطيف، جي ايم سيد، صفحه 42، 43، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو سال 1990ع.
17. رود ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحه 200، اداره ثقافت اسلاميه ڪلب روڊ لاهور، سال 1987ع.
18. پيغام لطيف، جي ايم سيد، صفحه 41، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو سال 1990ع.
19. اولياءِ ڪرام نمبر (سياره ڊائجسٽ)، علي سفيان آفاقي، صفحه 462، ديواز گارڊن لاهور، سال 1988ع.
20. تاريخ سهرورديه، پروفيسر ڊاڪٽر محمد سعيد، صفحه 53، صدر انجمن سهرورديه ڪراچي، سال 1950ع.
21. تذڪره حضرت سخي سرور، پروفيسر حامد خان حامد، صفحه 80، محڪمه اوقاف پنجاب لاهور، سال 1975ع.

22. مجلس صوفيہ، محمد معين الدين دادائي مرحوم، صفحہ 232، نفيس اڪيڊمي اردو بازار ڪراچي، سال 1988ع.
23. سفينتہ اولياءَ (اردو ترجمو) داراشڪوه، صفحہ 391، اسٽار بڪ ڊپو لاهور، سال 1986ع.
24. سيراولياء، (اردو ترجمو) مترجم اعجازالحق، صفحہ 302، اردو سائنس بورڊ ڪراچي، سال 1996ع.
25. حديقة اولياءَ (اردو ترجمو) شيخ غلام سرور، صفحہ 150، اسلامي بڪ فائونڊيشن لاهور، سال 1990ع.
26. اخبارالاخيار، شيخ محدث دهلوي عبدالحق، صفحہ 174، شبير برادرز لاهور، سال 1481هہ
27. ڪتاب ساڳيو، صفحہ 172.
28. حديقة اولياء، شيخ غلام سرور، صفحہ 154، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، ال 1990ع.
29. سفينتہ اولياء، شهزادو داراشڪوه، اردو ترجمو" صفحہ 176، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، سال 1986ع.
30. اخبارالاخيار، شيخ محدث دهلوي عبدالحق، صفحہ 176، شبير برادرز لاهور، سال 1481هہ
31. ڪلمات الصادتين، محمد صادق دهلوي ڪشميري همداني، صفحہ 70، اداره نشرالمعارف ڪراچي، سال 1995ع.
32. سيرالاوليا، ترجمو اعجازالحق قدوسي، صفحہ 296، اردو سائنس بورڊ لاهور، سال 1996ع.
33. اخبارالاخيار، شيخ محدث دهلوي عبدالحق، صفحہ 166، شبير برادرز لاهور، سال 1481هہ
34. حديقة الاولياء، مفتي غلام سرور، صفحہ 156، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، سال 1890ع.
35. اخبارالاخيار، شيخ محدث دهلوي عبدالحق، صفحہ 186، شبير برادرز لاهور، سال 1481هہ
36. تذڪره صوفياءِ سنڌ، اعجازالحق قدوسي، صفحہ 76، اردو اڪيڊمي سنڌ بندر روڊ ڪراچي، سال 1975ع.
37. ڪتاب ساڳيو صفحہ 77.
38. تذڪره اولياءِ پاڪ و هند، ڊاڪٽر ظهور الحسن شارب، صفحہ 66، الفيصل ناشران و تاجران ڪتب اردو بازار لاهور، سال 1965ع.
39. ڪتاب ساڳيو صفحہ 70.
40. اخبارالاخيار، شيخ محدث دهلوي عبدالحق، صفحہ 190، شبير برادرز لاهور، سال 1481هہ
41. تذڪره اولياءِ پاڪ و هند، ڊاڪٽر ظهور الحسن شارب، صفحہ 72، الفيصل ناشران و تاجران ڪتب اردو بازار لاهور، سال 1965ع.
42. سفينتہ الاولياءَ، ڊاڪٽر ظهور الحسن شارب، صفحہ 66، الفيصل ناشران و تاجران

ڪتب اردو بازار لاهور، سال 1965ع.
43. اخبارالاخيار شيخ محدث دهلوي عبدالحق، صفحه 199، شبير برادرز لاهور، سال 1481هه
44. تذڪره اولياءِ پاڪ و هند، ڊاڪٽر ظهور الحسن شارب، صفحه 280، الفيصل ناشران و تاجران ڪتب اردو بازار لاهور، سال 1965ع.
45. تحفة الڪرام ،(سنڌي ترجمو) مير علي شير قانع ٺٽوي، صفحه 302، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1976ع.
46. تحفة الڪرام سنڌ، (ڀاڱو ٻيو) مير علي شير قانع ٺٽوي، صفحه 337، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1976ع.
47. تحفة الڪرام سنڌ، (ڀاڱو ٽيو) مير علي شير قانع ٺٽوي، صفحه 238، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1986ع.
48. تحفة الڪرام ،(سنڌي ترجمو) مير علي شير قانع ٺٽوي، صفحه 312، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1976ع.
49. پاڪستان صوفيانه تحريڪين، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحه 326، سنگ ميل پبليڪيشنز لاهور، سال 1994ع.
50. قديم سنڌ جا مشهور شهر ۽ ماڻهو شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، صفحه 439، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1990ع.
51. ڪتاب ساڳيو صفحه 440.
52. تحفة الڪرام (سنڌي ترجمو) مير علي شير قانع ٺٽوي، صفحه 315، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1994ع.
53. ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون، سيد حسام الدين راشدي، صفحه 359، مسلم هائوسنگ سوسائٽي حيدرآباد، 1989ع.
54. نذر شاهه صدر، ترتيب قلندر لڪياري، صفحه 4، شاهه صدر اڪيڊمي سنڌ يونيورسٽي، 1985ع.
55. تذڪره مشاهير سنڌ (ڀاڱو ٻيو) مولانا دين محمد وفائي، صفحه 63، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1986ع.
56. گلزار ابرار (اردو ترجمو) محمد غوثي شطاري، صفحه 375، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، سال 1395هه
57. ماهوار پيغام (مئي 1980ع) "سنڌ علم ۽ دانش جو مرڪز"، (مقالو) مولانا غلام محمد گرامي صفحه 25، شعبه مطبوعات، سنڌ اطلاعات کاتو سنڌ سينٽر پيسٽرپچن روڊ ڪراچي.
58. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحه 304، 303، پاڪستان اسٽڊي سينٽر سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سال 1990ع.
59. ڪتاب ساڳيو صفحه 345.
60. تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو پهريون)، صفحه 46، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 2005ع.

61. ڪتاب ساڳيو صفحه 47
62. ڪتاب ساڳيو صفحه 49
63. گلزار ابرار (اردو ترجمو) محمد غوثي شطاري، صفحه 375، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، سال 1935ع.
64. تاريخ و تذڪره بزرگان سنڌ، الحاج شفيع محمد عرف عبدالخالق هاشمي، صفحه 52، المخاديم ڪهڙا شريف 1967ع.
65. تذڪره مشاهير سنڌي (ڀاڱو ٽيون)، مولانا دين محمد وفائي، صفحه 85، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1985ع.
66. سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما، دادا سنڌي، صفحه 102، سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد، سال 1989ع.

باب ڇهون

قادري سلسلي جي اوسر

هن سلسلي جو اهم ۽ مکيہ باني شيخ محي الدين ابو محمد عبدالقادر بن ابي صالح موسيٰ جيلاني رحمة الله عليه آهي. "پاڻ حنبلي عالم هئا. هڪ هنڌ سندن اسم گرامي محي الدين ابو محمد بن ابي صالح (مومن) جنگ دوست بن عبدالله لکيل آهي، پر "الذهبي" سندن نالو مبارڪ، عبدالقادر بن ابي صالح عبدالله بن جنگي دوست لکيو آهي. سندس نسبي سلسلو حضرت امام حسين عليه السلام سان ملي ٿو. ديباچہ فروح ڪيس نہ فقط حسني پر حسيني بہ لکيو آهي." [1] پاڻ 470هہ مطابق سن 1077ع ۾ ڄائو هو. سن 561هہ مطابق سن 1166ع ۾ وفات ڪئي هئائين." [2]

سندس مقبرو بغداد شريف ۾ آهي، جو عراق ملڪ ۾ آهي. ڪيس عام طرح سان بادشاهہ پير عليہ رحمت جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. عوام ۾ سندس هي لقب مشهور آهن. غوث اعظم محبوب سبحاني قطب رباني، غوث صمداني پيران پير ۽ دستگير وغيره سندن لقب آهن.

"حضرت عمر ڪيانيءَ شيخ عمر بزاز کان نقل آندو آهي تہ، هن کانئن پڇيو اوهان تي "محي الدين" لقب پوڻ جو ڪهڙو سبب آهي؟ ان جي جواب ۾ پاڻ فرمايائون تہ:" مان هڪ ڏينهن سفر دوران بغداد جي ويجهو آيس تہ اتي هڪ نهايت بيمار ۽ ڪمزور شخص مليو جو مون ڏانهن ايندي پنهنجي ڪمزوري جي سبب ڪري پيو. ڏٺم تہ سندس چهرو پيلو هو." مون کي چيائين تہ، "اي دستگير منهنجي حال تي رحم فرمائي منهنجي دستگيري ڪر ۽ پنهنجي چشم آب حيات مان مون کي بہ هڪ قطرو عنايت فرماءِ." پوءِ مون جيئن هٿ کان وٺي ڪيس اٿاريو تہ هو گل وانگر ٽهڪڻ لڳو ۽ خوش چڱو ڀلو ٿيو. مان اچا انهيءَ عجب ۾ هئس تہ هي ڪير شخص آهي تہ ايتري ۾ هن چيو تہ: "مون کي سڃاڻئي تہ مان ڪير آهيان؟" مون چيو تہ نہ. تنهن تي چيائين تہ، "مان تنهنجي ڏاڏي جو دين اسلام آهيان." منهنجي حالت جيئن اوهان ڏٺي سا نهايت ڪمزور ۽ بيمار هئي، اهڙي طرح دين اسلام بہ ڪمزور ٿي چڪو هو.

جيئن مون توهان جي هٿ مبارڪ چڱو ڀلو ڪيو. تيئن دين اسلام کي ٻه اوهان جي تبليغ ۽ تلقين سان تقويت ۽ ترقي ٿيندي، تنهن ڪري تون "محي الدين" يعني دين کي زنده ڪرڻ وارو آهين." وڌيڪ فرمايائين ته، "مان ان کي ڇڏي بغداد جي جامع مسجد ۾ پهتس، ان وقت مان پيرن اگهاڙو هئس، هڪ شخص مون کي "سيدي محي الدين" سڏي جتي ڏني ۽ مان جامع مسجد ۾ ٻه رڪعتون نماز پڙهي جيئن ئي سلام ورايو ته هڪدم خلق جو هجوم مون کي "محي الدين، محي الدين" سڏيندو رهيو. ان کان اڳ مون کي ڪنهن به محي الدين نه سڏيو هو."[3]

پاڻ بغداد ۾ حنبلي فقه جي مشهور مدرسن جو سربراهه هو جيڪي صدر ۽ رباط ۾ هوندا هئا. پاڻ ٻنهي هنڌن وچي اسلام جي تبليغ ڪندا هئا. "ابن الاثير" جي زماني ۾ هي مدرسا اسلامي دنيا ۾ ڪافي مشهور هئا. سندن انهن واعظن جي مجموعي جو نالو "الفتح رباني" آهي.[4] ان کان سواءِ سندس ٻين واعظن جي ڪتابن جا نالا "غنية الطالبين" ۽ "فتوح الغيب" سندن مکيه تصانيت ۾ شامل آهن. جن ۾ قادري سلسلي جو تفصيلوار ذڪر آهي."[5] سيد عبدالقادر جيلاني ڀهريون بزرگ هو. جنهن کي بني عباس قبيلي وارا چاهيندا هئا، ڇاڪاڻ ته ان کان اڳ ڪربلا جي واقعي کان وٺي بني اميه ۽ بني عباس حاڪم، بني فاطمين کي شڪ جي نگاهه سان ڏسندا هئا، ان جو سبب اهو هو جو هنن مان ڪين سياسي خطرو محسوس ٿيندو هو. سيد عبدالقادر جيلاني سياست کان عليحده ٿي، تزڪيه نفس ذريعي اندر اجارڻ جو قائل هو.[6] پاڻ هميشه مذهب کي سياست کان الڳ رکڻ جي ڪوشش ڪيائين. سن 521هه تائين مجاهدن ۽ رياضتن ۾ مشغول رهيا. سيد صاحب جي زماني ۾ ڪيترائي تصوف جا سلسلا هئا، پر پاڻ هڪ نئون سلسلو جاري ڪيائون. هن سلسلي ۾ پاڻ فرمائيندا هئا ته "هن ۾ داخل ٿيڻ لاءِ خرقو حاصل ڪرڻ ضروري ناهي، اگر ميد جي دل ۾ ان لاءِ عقيدت آهي ته اهو ڪافي آهي."[7] هن سلسلي جي معتقدن هن سلسلي کي قادريه سلسلي جو نالو ڏنو. "ظاهر ۾ هن سلسلي جو باني سيد عبدالقادر جيلاني هو. پر هن سلسلي جو بنياد حضرت جنيد بغدادي رح جي ڏنل تعليم تي رکيل هو. سيد عبدالقادر جيلاني جي زندگي ۾ئي ان سلسلي ۾ ڪيترائي معتقد داخل ٿيا. انهن هن سلسلي لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. علي بن حداد يمن، محمد الطاحي ببلڪ، تقي الدين محمد اليويني، محمد بن عبدالصمد، جيڪي مشهور مبلغ هئا، هنن مصر ۽ شام ۾ سيد صاحب کان بعيت حاصل ڪئي هئي.[8] انهن مبلغن، عالمن کان سواءِ

ڪيترائي اهل دل پنهنجي مڪمل ايمان سان هن سلسلي ۾ داخل ٿيندا ويا. ان وقت عوام ڪي انهن سلسلي سان واسطو رکندڙن اها به ڳالهه پڌائي هئي ته جيڪو به حضرت عبدالقادر سان ڪنهن نه ڪنهن طرح واسطو رکندو، اهو جنتي هوندو. ان ڪري هن سلسلي جي ترقي ٿيندي وئي ۽ اهو نهايت مشهور ۽ مقبول ٿيندو ويو.

قادري سلسلي جو مختلف هنڌن تي بنياد:

"قادري سلسلو ٻارهين صدي عيسوي ۾ بربرستان جي علائقي ۾ موجود هو. انهن جو فاطمين جي حڪومت سان گهرو واسطو هو. جن جي حڪومت 567هه مطابق 1171ع ۾ ختم ٿي. اتر آفريقا ۾ قادري سلسلي وارا حضرت علي عليه السلام کي حضرت جن کان افضل قرار ڏين ٿا ۽ امام حسن عليه السلام ۽ امام حسين عليه السلام جي اهميت کي وڌيڪ ظاهر ڪن ٿا." [9] قادري سلسلي جي نشونما شروع کان ئي دنيا جي مختلف هنڌن تي ٿي. هن سلسلي بابت مختلف هنڌن تي ڌار ڌار عقيدا رکيا ويندا آهن. مثلن شيخ صاحب سلوڪ جي هڪ ئي طريقي جو باني هو. جنهن ۾ چند مخصوص رسمون ۽ رياضتون مقرر آهن ۽ ڪيترن جي آڏو ڪشف و ڪرامات جو صاحب هو ۽ هو خدا پاڪ جي انتظام هلائڻ لاءِ هن دنيا ۾ مقرر ڪيو ويو هو ۽ سندن عقيدي مطابق الله پاڪ کان پوءِ هميشه لاءِ ڪائنات جو مالڪ شيخ صاحب کي سڏيندا هئا، پر اعتدال پسند ڪيس زماني جو مالڪ سڏيندا هئا. آتر آفريقا ۾ هن سلسلي کي جلاليه چيو ويندو آهي، هن طريقي ۾ جهاليت جي زماني جا اعتقاد ملن ٿا. جيڪي عبادت جي صورت اختيار ڪري ويا هئا، سي ڪجهه هن طرح آهن:

"ڪجهه پٿر جي ڍيرن کي خلوت جو نالو ڏئي، انهن پٿرن جي وچ ۾ ڪجهه ٻوٽا پوکيا ويا آهن. عورتون اتي چوٽا پڏي لوبان ٻاريندیون آهن، اهي خلوت ڪده عبدالقادر جيلاني جي خاص عبادت لاءِ تاهيل آهن. جيڪي عربن جي گهٽو ڪري سيني ڳوٺن ۾ آهن. اهڙي طرح اوران پر ڳٽي ۾ رستن ۽ وڏين ٽڪرين تي شيخ عبدالقادر جيلاني جي نالي جا قبا تهيل آهن." انهن قبن جي عبادت ڪئي ويندي آهي. يا "گناوه" جا رهندڙ ماٺهو سمجهندا آهن ته هنن جي زندگي شيخ عبدالقادر جي هٿ ۾ آهي. خلوط ۽ طلق شهرن جون عورتون شيخ صاحب جي انهن خلوت گاهن ۾ پنهنجون مرادون ۽ منتون باسينديون آهن ۽ محبت، نفرت ۽ زندگيءَ جا ٻيا اڻ ڪٿ مسئلا پيش ڪنديون آهن. انهن جي مقابلي ۾ مرد اتي تڏهن ويندا آهن. جڏهن سخت بيمار هوندا آهن." [10] ظاهر آهي ته مٿيان عقيدا انهن ماڻهن وٽ آهن، جن وٽ

صحيح معنيٰ ۾ اسلامي تعليم ۽ اسلامي تصوف جو روح ڪو نہ پهتو آهي. اصل قادري طريقي جو ذڪر ۽ فڪر، عقيدا، مثين، عقيدن کان بلڪل مختلف آهن.

قادري سلسلو ٻين سلسلن کان گهڻو تڻو رواداري تي ٻڌل آهي. هن ۾ ڪنهن بہ قسم جي انتهاپسندي ڪونهي. جڏهن تہ هن سلسلي جو باني حنبلي هوندي بہ حنبلين تائين محدود ڪونهي، پر نقطہ نظر رکندڙ مختلف صوفياڻا فڪر سندس اثر کي قبولن ٿا. قادري سلسلي جي ترقي لاءِ شيخ عبدالقادر جيلاني جي ٻن فرزندن، ابراهيم ۽ عبدالعزيز جن 592هہ مطابق 1194ع وسطہ ۽ سنجار ۾ وفات ڪئي هئي. انهن ئي قادري سلسلو وڌائڻ خاطر تبليغي ڪم ڪيو هو. هي ٻئي هجرت ڪري هسپانيہ هليا ويا هئا ۽ غرناطہ ۾ ڪجھ عرصو رهي، ان کان پوءِ مراڪش هليا ويا، اتي بہ هن سلسلي جي تبليغ ڪيائون.

ايشيا ڪوچڪ ۽ قسطنطنيہ ۾ هن سلسلي جو اسماعيل رومي بنياد وڌو. هن قادري خانہ نالي خانقاهہ توپ خانہ ۾ قائم ڪئي. هن کي اتي پير ثاني چيو ويندو هو. هن ان سلسلي جا ٻيا بہ چاليهہ تڪيا قائم ڪيا. صالح بن مهدي العلم المشائخ جي صفحي 381 ۾ لکيو آهي تہ 1180ـ 1667ع ۾ مڪہ مڪرم ۾ بہ هڪ قادري شاخ هئي. جيڪا شيخ عبدالقادر پاڻ قائم ڪئي هئي.“ (11) اها شاخ قادري سلسلي جو پهريون بنياد هئي. هن سلسلي بابت وڌيڪ لکيل آهي تہ ”قادري جماعت بغداد ۾ شيخ عبدالقادر جي مزار وارن سجاده نشينن جي مڙني نالن ۾ اطاعت ڪن ٿا. عراق جي ٻين حصن ۽ برصغير هندستان پاڪستان ۾ عملي طرح سان آهي. هن شاخ جو مصر ۾ انتظام السيد البڪري وٽ آهي، جو شيخ الطريق آهي. ترڪيءَ ۾ قادري سلسلي جي علامت سائي رنگ جو گلاب آهي، جيڪو اسماعيل روي اختيار ڪيو هو. اتي هن سلسلي ۾ داخل ٿيڻ وارو هڪ سال ڪانپوءِ هڪ ”عرقيہ“ يعني هڪ ننڍي ٽوپي آڻيندو آهي. جيڪڏهن هن سلسلي سان ڪو بہ تعلق رکندڙ منظم ڪارڪن ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو آهي تہ هن طريقي جو شيخ الطيريق ارڙهن پنڪڙين وارو گلاب هن جي ٽوپي ۾ ٽاڪيندو آهي. جنهن جي وچ ۾ سليماني مهر لڳل هوندي آهي.

الجزائر ۽ مراڪش جا ماڻهو يارهين ربيع الثاني کان ويهين تاريخ تائين پيران پير جي تڪين تي ويندا آهن ۽ اتي نذرانا پيش ڪندا آهن. مراڪش ۾ قادري سلسلي وارا ”جيلالہ“ سڏرائيندا آهن. پنهنجي شيخ کي مزامير چوندا

آهن. اهي ذڪر سان گڏوگڏ طنبوري سان هڪ گيت ڳائيندا آهن. جيو پيران پير جي ساراهه ۾ هوندو آهي، جنهن جي ڳائڻ سان وجد ۾ ايندا آهن.

”مصر، ترڪي ۽ هندستان ۾ ان قسم جي رسمن ۽ ذڪرن جا مختلف مجموعا شايع ٿيل آهن. جن بابت چيو وڃي ٿو ته اهي شيخ عبدالقادر جيلاني جا مقرر ڪيل ذڪر ۽ ورد آهن. طنجه ۾ جيلاله سلسلي سان واسطو رکندڙ پيران پير دستگير جي سنت ۾ سفيد ڪڪڙ باسيندا آهن. جنهن کي ”محرر“ چوندا آهن. انهيءَ سلسلي جي رئيس کي شريف چوندا آهن. اهي شريف انهن ڪڪڙن کي ذبح ڪرڻ کان اڳ قرآن پاڪ پڙهندا آهن. عيد ميلاد النبي کان هڪ ڏينهن اڳ قرآن پاڪ جو ختمو پورو ڪندا آهن. ان ۾ ڪجهه مقامي رسمون به ادا ڪيون وينديون آهن.“[13]

ننڍي کنڊ ۾ قادري سلسلي جي اوسر

قادري روايتن موجب قادري طريقي جا مبلغ، عالم ۽ بزرگ، جن ۾ پيران پير دستگير جا عقيدتمند به شامل آهن. ان کان سواءِ پير صاحب جا نورچشم به هئا، جيڪي پنهنجي والد جي زندگي ۾ مراڪش کان هندستان تائين تبليغ لاءِ پکڙجي ويا. هندستان ۾ هن سلسلي وارن باقاعدي پنهنجون سرگرميون پندرهين صدي عيسوي ۾ شروع ڪيون. انهن بزرگن مان ”پهريون عالم دين ۽ صوفي بزرگ نعمت الله دکني هو جنهن جي وفات 1430ع ۾ ٿي. ان صدي ۾ هندستان جي مرڪزي حڪومت ڪمزور هئي. تنهن هوندي به صوفي بزرگن جي اسلامي تبليغ ڪري حالتون سڌريل هيون. خاص طرح قادري سلسلي وارن هن ڏس ۾ پاڻ موکايو هو.“[14]

انهن بزرگن اسلام ڦهلائڻ لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو ۽ اسلامي علوم ۽ فقه جي تمام گهڻي تبليغ ڪئي. مغل دؤر حڪومت ۾ خاص طرح حرمين شريف ڏانهن بحري آمدرفت وڌي، ان وقت ڪيترائي صوفي بزرگ هندستان ۾ اچڻ لڳا ۽ دين اسلام گهڻي ترقي حاصل ڪئي، بزرگن هند ۾ ذاتي ۽ روحاني تجربن جي بنياد تي هڪ اهڙي صوفياڻي نظام جي ڳولا ڪئي، جنهن ۾ ڪا به ڳالهه شريعت جي خلاف نه هجي. انهن ڏينهن ۾ نقشبندي سلسلي خاص طرح طريقت کان وڌيڪ شريعت ڏي ڌيان ڏنو. قادري سلسلي به ان ڏس ۾ ڪافي تبليغي ڪم ڪيو. هن سلسلي جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ نعمت الله دکني رح جو نالو ڳڻائي سگهجي ٿو. ان کان پوءِ هن صوفياڻي ملڪ جو اهم بزرگ حضرت محمد گيلاني قدس رهه سلسلي کي باقاعدي ترقي وٺرائي. جڏهن هلاڪو

بغداد کي تباھ برباد ڪيو ھو. تڏھن ھن بزرگ جا وڏا حلب ھليا ويا ھئا ۽ سندس جنم بہ اتي ئي ٿيو ھو. پاڻ ظاھري ۽ باطني علم جو ماھر ھو. ان سلسلي لاءِ ڪيتري عرصي تائين ايران، خراسان ۽ ٻين ملڪن جو سير و سفر ڪندو رھيو. آخر ۾ پاڻ اُچ شريف ۾ آيو ۽ ان کي پنھنجو وطن بڻايائين. سڪندر لوڌي ان وقت سندس وڏو معتقد ھو. پاڻ زماني جو سٺو شاعر پڻ ھو. قادري سندن تخلص ھو. سندن گھڻا شعر حضرت عبدالقادر جيلاني جي شان ۾ چيل آھن. غزلن جو ديوان پڻ اٿن، سندس ھڪ شعر پيش ڪجي ٿو جيڪو رود ڪوثر ۽ اخبارالاخيار ۾ ڏنل آھي.

"نـــــــــديم و قلنـــــــــدريم و چـــــــــالاک،
مســــــتيم و معـــــــر بـــــديم و بـــــــي بـــــاک،
جـــــايم و صـــــراحئم و بـــــاده، در صـــــدفيم و بحـــــر خاشـــــاک،
والـــــيءَ ولايـــــت شـــــش و پـــــنج، حـــــامئي بـــــلا دفھـــــم و ادراک،
بگذشت زخويش بي ڪدورت نگذشتہ ذعشق جوھر خاک مابلبل بوستان قديم.
شـــــــھباس ســـــــفيد دوســـــــت نـــــــيم." [15]

ترجمو: اسين رند آھيون، قلندر آھيون ۽ ھوشيار مست آھيون ۽ بيباڪ. اسين جام بہ آھيون صراحي بہ تہ شراب بہ، موتي بہ آھيون، تہ سپون بہ سمندر بہ آھيون تہ خاشاڪ شش و پنج جي ولديت جا والي بہ آھيون، فھم ادارڪ جي شھر جا حمايت ڪرڻ وارا بہ دل جي دنيا جي راز جا مجموعا بہ آھيون تہ لولاڪ جي راز رکڻ وارا بہ اسان ئي آھيون، عشق جي جوھر مان گذري ڪدورتن کان پاڪ بڻجي ويا آھيون. اسان قدس باغ جا بلبل ۽ محبتن جي ھٽن جا سفيد باز بہ آھيون.

ان بزرگ کانسواءِ قادري سلسلي جي شروعاتي بزرگن شيخ علي متقي رح، مخدوم عبدالقادر ثاني، شيخ دائود ڪرماني، شير ڳڙھي، سيد موسيٰ شيخ، عبدالحق محدث دھلوي، ھن سلسلي کي مغليہ دؤر ۾ ترقي وٺرائي. پندرھين صدي عيسوي جي چوٿائي ڏاري قادري سلسلو ننڍي کنڊ اندر وڏيڪ ظاھري تبليغ ۾ نمايان نظر اچڻ لڳو. ھن ئي صدي ۾ مذھبي عقيدا بي يقيني ۽ بي آرامي جو شڪار ٿيڻ لڳا، ڇاڪاڻ جو "وشنومت" جي نئين سر اُڀرڻ ڪري ماڻھن ۾ ترڪ جو لاڙو پيو. [16] اھڙا ٻيا بہ ڪيترائي فرقا وجود ۾ آيا، جن مذھبن جي مت پيد ڪي ڪونہ ٿي مڃيو.

انھيءَ دؤر ۾ اسماعيلي روحاني پيرن پير صدرالدين جي اڳواٽي ھيٺ

پاڻ کي نئين سر سگهارو بنايو. ان دور ۾ ميران محمد جونپوري جي مهدوي تحريڪ جي اثر اڳتي هلي دين الاهي جي صورت ورتي. ان جي ردعمل کي روڪڻ لاءِ واحد قادري سلسلو هو جنهن تحريڪ جي صورت اختيار ڪئي. محدوي تحريڪ ۽ دين الاهي کي روڪڻ لاءِ واحد قادري تحرڪي هئي. جنهن انهن تحريڪن خلاف تمام گهڻو مثبت ڪم ڪيو. جڏهن ته ان وقت سهروردي، چشتي سلسلن جا بزرگ، عبدالقدوس گنگوهي ۽ سندس خليفي شيخ جلال ٿانيسري جهڙا اهم بزرگ پڻ موجود هئا. پر اهي وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جهڙن مسئلن کي انهن ايترو اهم نٿي ڄاتو. پر قادري سلسلي وارن انهن مختلف نظرياتي تحريڪن کي روڪڻ لاءِ ٻين بزرگن سان گڏجي نڊي ڪنڊ ۾ ملتان ۽ دهلي جو حاڪمن جي سرپرستي به حاصل ڪئي. 1482ع ۾ مخدوم شيخ محمد غوث الخلبي جي اچڻ سان قادري صوفين جي مذهبي اوسر نهايت سٺي ۽ منظم نموني ٿي. هن پنهنجو مذهبي تبليغي مرڪز اُچ شريف کي بنايو. ڇاڪاڻ جو اهو اسماعيلي مبلغن جو ڳڙهه هو. قادري بزرگن جي اثر سبب اسماعيلي داعين آڏو به واٽون هيون يا ته هو شريعت جي پابندي ڪن يا هتان هليا وڃن. ان وقت اسماعيلي بزرگن جو مرڪز اُچ کان سواءِ بدين ۽ ان جا پاسي وارا ڳوٺ ۽ گجرات پڻ هو. انهن شهرن ۾ اڄ به اسماعيلي خواجه گهڻي تعداد ۾ رهن ٿا. اتان جي مذهبي اسماعيلي تحريڪ کي قادري سلسلي جي اچڻ ڪري ڪافي ڌڪ رسيو. پندرهين ۽ سورهين صديءَ وقت سياسي اختيارين وارن هن سلسلي کي ڪافي زور وٺايو.

"ميان مير قادر جنهن جو جنم 975هه مطابق 51_1550ع ڌاري سيوهڻ جي مشهور گهراڻي قاضين ۾ ٿيو. هن جي مغل بادشاهه ڏاڍي عزت ڪندا هئا. قادري سلسلي وارن کي پنهنجو بٽائڻ شايد حڪمرانن جي مجبوري به هئي، ڇاڪاڻ جو ان وقت سهروردي سلسلي وارن وقت جي حاڪمن سان دوستي گهٽائي ڇڏي هئي. چشتي سلسلي وارن جي وقت جي شاهن سان اصل ڪو نه لڳندي هئي. (17) نقشبندي سلسلي وارا اچا مٿانهين طبقي وارن وٽ رسائي نه ڪري سگهيا هئا. انهيءَ حالت ۾ قادرين غريب توڙي اعليٰ طبقي ڏانهن پنهنجو رويو هڪ جهڙو رکيو ۽ ٻنهي طبقن جون روحاني ۽ سماجي ضرورتون پوريون ڪندا آيا. ان ڪري ٻئي طبقا هن سلسلي وارن ڏانهن وڌيڪ توجهه ڏيڻ لڳا. عام ماڻهن جون همدرديون به خاص هنن سان هونديون هيون.

هن سلسلي وارن مهدوي ۽ اسماعيلي طريقي جي تبليغ روڪڻ لاءِ گجرات ۽ سنڌ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. انهن کان سواءِ نقشبندي سلسلي وارن

سان پڻ هنن جو ٽڪراءُ رهيو. ڇاڪاڻ جو نقشبندي وحدت الشھود واري نظرئي جا حامي هئا ۽ قادري وحدت الوجودي نظريي جا پيروڪار هئا. جنهن ڪري هنن جي رواداري ڪري هن سلسلي جي تمام گهڻي ڪاميابي ٿي. مسلمانن جي انهن ٻنهي سلسلن پاڻ ۾ نه ٿهي سگهندڙ ٻن لاڙن جي ترجماني ٿي ڪئي. وحدت الوجود سهل پسند سلسلو هو ۽ وحدت الشھود شرع کي ترجيح ڏيندا هئا. شيخ عبدالحق محدث دهلوي کي ويجها هئا. جڏهن ته عام ماڻھو جيڪي رواداري واري نظريي جا حامي هئا، سي قادري ۽ سهروردي طريقي وارن ڏانهن وڌيڪ لاڙو رکندا هئا. ان جو سبب هڪڙو اهو به هو ته عام ماڻھو امن ۽ ڀائيچاري وارو ماحول چاهيندو هو. قادري صوفين ننڍي کنڊ جي مذهبي تاريخ جي هڪ نازڪ وقت ۾ دهلي جي حاڪمن مغل شهنشاهن ۽ احمد شاهه ابدالي سان سٺن ناتن ڪري سماج سڌارڪ ڪوشش ۾ مذهبي روحاني ۽ سماجي طور گڏيل ڪم ڪيو جنهن ڪري عوام جو گهڻو حصو قادرين جي سلسلي کي وڌيڪ پسند ڪرڻ لڳو.

قادري سلسلي جي مبلغ شيخ محدث عبدالحق ۽ نقشبندي سلسلي جي مبلغ حضرت مجدد الف ثاني جهانگير جي وقت ۾ ڪافي مشهور ٿيا. هنن ٻنهي سلسلن دين اسلام لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. هنن جي ديني طريقيڪار سبب ان دور ۾ ڪوڙساريون بدعتون گهٽجڻ لڳيون. انهن ڏينهن ۾ لاهور ۾ قادري سلسلي جي بزرگ ميان مير سيوهاڻي قادري طريقي کي گهڻو مقبول بڻايو. هن بزرگ جي علمي، روحاني ۽ ذاتي طور مثالي زندگي جي ٻرندڙ ڏيئي آڏو ٻين جا ٻرندڙ ڏيئا هلڪا ٻرڻ لڳا. شاهجهان جي دور جون تاريخون هن بزرگ جي شان ۾ ڀريون پيون آهن. هن بزرگ جو هم عصر نقشبندي سلسلي جو حضرت مجدد الف ثاني جو فرزند خواجه محمد معصوم پڻ هو. پر ان جو ذڪر ان دور جي ڪتابن ۾ ناهي، جيڏو ميان مير جو آهي. ”رود ڪوثر“ ۾ پڻ ڄاڻايل آهي ته ”هن دور ۾ نقشبندي سلسلي کان وڌيڪ مقبول سلسلو قادري هو.“ [(18)] ميان مير قادري جي تعريف تزڪ جهانگري ۾ جهانگير هن طرح ڪري ٿو:

”چون بعرض رسيد ڪه در لاهور شيخ محمد مير نام درويشي است هندي الاصل لفايت فاضل و مرتاض وبارڪ نفس و صاحب حال در گوشه توڪل و عزلت منزوي گشته از فقر غني واز دنيا مستغني نشته است. بنا برين خاطر حق طلب بي ملاقات ايشان نوشسته. شوق باطن را ظاهر ساختم و آد عزيز باوجود لبر سن وضسف بينه تصديعه ڪشته تشريف آور دومت ممتد تنها با ايشا نشسته صحبت مستوفي داشته شد الحق ذات شريف است و درين عهد بغايت غنيمت و

عزيز الوجود اين نياز مند از خود بر آمد با ايشان حجت داشد و بسا سخنان بلند از حقائق و معارف استماع افتاد. مير چند خواستم نياز بگذارنم. چون پايہ همت ايشان رازران عالي تريافتم. خاطر باظهار اين مطلب رخصت نداد پوست اهو سفيد بجهت جائي نماز باشيان گزرايندم.“[19]

ترجمو: جڏهن خبر ملي تہ لاهور ۾ شيخ محمد مير نالي هڪ درويش هندي نسل مان آهي، جو نهايت عبادت ڪرڻ وارو متقي، صاف دل ۽ صاحب حال آهي، توڪلت ۽ غزلت جي ڪنڊ ۾ فقر سان غني ۽ دنيا ڪان ڪناره ڪش ٿي وينو آهي. انهيءَ ڪري ان سان ملاقات لاءِ اشتياق وڌندو ويجي. جڏهن لاهور ويس تہ چني لکي اندر جو رازا ورڻ لاءِ عرض ڪيم تہ اهو مهربان بزرگ وڏي عمر جي باوجود بہ تڪليف وٺي تشريف ڪٺي آيو. مان ڪافي دير سندن خدمت ۾ رهيس. پاڻ حقيقت ۾ شريف نفس آهن. پاڻ انهيءَ عهد ۾ بہ گهڻا غني ۽ نهايت پروقار پهنجائپ وارو رشتو رکندڙ آهن. اهو راز هن نياز مند تي خود ظاهر ٿيو. سندن صحبت ۾ نهايت اعليٰ قسم جون ڳالهيون ۽ حقيقتون ٻڌم. تڏهن منهنجي دل چاهيو تہ ڪجهہ نذرانو خدمت ۾ رکان، پر جڏهن سندن همت ڀريون ڳالهيون ٻڌم تہ ڪين عام نذراني کان سندن ڪين برتر سمجهيم ۽ دل ۾ ان مقصد کي دٻائي ڇڏيم. دل ان ڳالهہ جي اجازت نہ ڏني، اهڙي طرح سندن خدمت ۾ رهڻ جي کل جي جاءِ نماز پيش ڪيم.

مٿئين احوال پڙهڻ سان جاڻ پئي تہ جهانگير بادشاهہ سندن شخصيت کان تمام گهڻو متاثر هو. مٿي جيڪو لکيل آهي تہ پاڻ هندي نسل مان هئا، اهو غلط آهي، پر پاڻ سنڌي نسل مان آهن ۽ سندن خاندان اڄ ڏينهن تائين سيوهڻ ۾ هڪ قابل احترام خاندان جي حيثيت سان صديقي سڏائيندو آهي. قاضي قادن سنڌ جو پهريون برک شاعر، سنڌي شاعريءَ جو وهائو تارو هو. جيڪو هن معزز هستيءَ جو نانو هو. پاڻ سنڌ ۾ سمن ۽ ارغونن جي دؤر ۾ وڏو قاضي پڻ ٿي رهيو هو.

جهانگير قادري سلسلي سان واسطو نہ رکندي بہ هن سلسلي وارن بزرگن جو نهايت گهڻو مداح هو پاڻ اڪثر ميان مير قادري سان خط و ڪتابت جو سلسلو رکندو هو. شاهجهان تہ هن بزرگ جو ايترو معتقد هو جو هن کي پنهنجي فرزند داراشڪوه جي سخت بيماري ۾ هن کي علاج لاءِ گهرايو هو. ميان مير هن کي پاڻي جو پيالو پياري صحتياب ڪيو. داراشڪوه شاجهان جو وڏو فرزند هو. خواجہ معين الدين چشتي جي دعا سان 30 مارچ 1615ع سال ۾ اجمير ۾ ڄائو هو.

مِيان مير جي حاضري ڏيڻ لاءِ داراشڪوه صحتياب ٿيڻ کان پوءِ سندس حاضري ڏيڻ لاءِ ويو ۽ پنهنجو سر سندن پيرن تي رکي مير صاحب جي عقيدتمند مريدن ۾ شامل ٿي ويو. داراشڪوه جي معتقد ٿيڻ کان پوءِ ميان مير سال کن کانپوءِ وفات ڪئي. داراشڪوه جو چوڻ هو ته ميان مير وفات کان پوءِ غائبانه انداز ۾ مون کي مشاهدو ۽ مراقبو سيکاريو. داراشڪوه پنهنجي ڪتاب 'سفينته' الاولياءَ ۾ ميان مير ڏي به لکيل خط پنهنجي والد جا نقل ڪيا آهن. هن وڏيڪ لکيو آهي ته ميان مير صحبت واري عرصي ۾ مان حنفي قادري ٿيس. هن ڪتاب ۾ دارا قادري سلسلي کي وڏي اهميت ڏني آهي.

هن زماني ۾ داراشڪوه مسلمان صوفين ۽ هندو يوگين جي هڪ جماعت جو اڳواڻ ٿي ويو هو. هنن ٻنهي جماعتن تصوف ۽ ويدانت جي هڪ گڏيل راهه ڳولي لڌي. پر ان طريقي کي هتان جي مذهبي ماڻهن سٺو نه سمجهيو. مذهبي پيروڪار ان سلسلي ۾ داراشڪوه جي مخالفت ڪرڻ لڳا. انهن سمجهيو ٿي ته اهڙي سلسلي سان غير شرعي طريقا رائج ٿي ويندا. انهيءَ دور ۾ قادري سلسلي وارن نقشبندي سلسلي وارن سان گڏجي، اوڻهين صديءَ عيسوي ۾ انهن غير شرعي بدعتن کي روڪڻ لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. ڪلڪتي ۾ قادري سلسلي جي هڪ اهم خانقاهه هئي. جنهن ۾ مغليه خاندان تمام گهڻو حصو ورتو. هن خانقاه سان تمام وڏن اهل علم ۽ اهل تصنيف بزرگن جو واسطو رهيو آهي. 1740ع ۾ حضرت غوث اعظم قدس سره جي اولاد مان هڪ بزرگ ذاڪر علي رح ۽ ان جي پاءُ شيخ روشن علي ضلعي پورينيه ۾ قادري سلسلي جو هڪ اشاعت جو مرڪز کوليو ۽ هڪ نئين خانقاهه جو بنياد پڻ وڌو جنهن تحت اسلامي نظرياتي ڪم ڪيو. ان کان سواءِ هندستان ۾ قادري سلسلي جون ٻيون به ڪيتريون ئي خانقاهون هيون. جتان اسلام جي پکيڙڻ لاءِ شريعت ۽ طريقت جي بنياد تي قادري بزرگن وڏ ۾ وڏ اسلام پکيڙڻ جو ڪم ڪيو.

سنڌ ۾ قادري سلسلي جي اوسر:

ناصرالدين قباچه جي ڏينهن ۾ امير ڪبير سيد قطب الدين المدني حضرت شيخ عبدالقادر جو پاڻيجو جهاد جي ارادي سان سنڌ ۾ آيو. دهلي جو حاڪم سلطان قطب الدين ايبڪ سندس مريد هو. سيد حامد السنڌي بخاري سنڌ ۾ سندن ملفوظات ڪٺي ڪئي آهي. جنهن مان امير ڪبير جي سنڌ ۾ آمد جي ڄاڻ پئي ٿي. "سندن وفات 528هه مطابق 1186ع ۾ مانڪپوره هندستان ۾ ٿي. سيد احمد شهيد 19 صدي ۾ سکن جي خلاف جهاد ڪيو.

جنهن جي مزار سرحد صوبي جي شهر بالاڪوٽ ۾ آهي. اهو بہ هن سيد صاحب جي اولاد منجهان آهي. قادري سلسلي ۾ هڪ حسني ۽ حسيني شاخ بہ آهن، جنهن جو بنياد هن بزرگ امير ڪبير سنڌ ۾ وڌو."[20]

قادري روايتن مطابق قادر مبلغن اسماعيلي اثر کي روڪڻ لاءِ سموري اسلامي دنيا ۾ ديني تبليغ جاري رکي. انهيءَ سلسلي ۾ ٻارهين صدي عيسوي کان پندرهين صدي عيسوي تائين سنڌ اندر ايندا رهيا. جن ۾ حضرت عبدالقادر جيلاني جي اولاد ۽ مريدن سنڌ کي پنهنجي رهائشگاھ بڻائي پنهنجي تبليغي سرگرمين کي جاري رکيو. هن سلسلي جو باني سيد عبدالقادر جيلاني آهي. جنهن کي بغدادي ۽ پيران پير دستگير بہ چيو ويندو آهي. "هن سلسلي ۾ شريعت جي پيروي تمام گهڻي ڪئي ويند ياهي، ننڍين ننڍين بدعتن کي پڻ حرام سمجهيو ويندو آهي. ساز ۽ سرودن تي راڳ ٻڌڻ حرام آهي. ذڪر جلي ۽ خفي يعني ڏاڍيان ۽ هوريان ٻنهي طرح ڪيو ويندو آهي، پر گهڻو ڪري حلقو ٻڌي بلند آواز سان ذڪر جون چار تسبيحون پڙهيون وينديون آهن.

ذڪر جو طريقو:

عام طور قادري طريقي ۾ ذڪر جون چار تسبيحون پڙهيون وينديون آهن، جي هيٺ ڏجن ٿيون.

(1) لااله الاالله (2) الاالله (3) الله (4) هو هو. پر سنڌ ۾ شاھ ڪريم بلڙي واري هن ذڪر ۾ توري ڦيرقار ڪري ٽي تسبيحون پڙهايون. انهيءَ ذڪر ڪرڻ جي طريقي کي قادري ڪريمي ڪري سڏجي ٿو جنهن جو پاڻ لهجو بہ بدلايو هئائون. اهي تسبيحون آهن.

(1) الله هو (2) الله الله (3) هو هو. اهو ذڪر اڃا تائين شاھ ڪريم ۽ پٽ شاھ تي ٿيندو رهندو آهي."[21]

قادرين جو لباس:

پنجاب ۽ سنڌ ۾ ڪيترائي مولوي هن سلسلي سان واسطو رکن ٿا. پنجاب جا قادري سماع جي خلاف آهن. پر سنڌ جا قادري سماع ٻڌندا آهن. سائو پٽڪو ٻڌندا آهن. هنن جي لباس جو ڪو نہ ڪو حصو بادامي رنگ جو هوندو آهي. هي درود شريف کي وڏي اهميت ڏيندا آهن."[22]

شيخ ابوالسعود احمد بن ابوبڪر جو بيان آهي تہ حضرت سيد عبدالقادر جيلاني فرمايو آهي تہ: "مون 25 سالن تائين عراق ۽ ايران جي ڪيترن هنڌن

جو سير و سفر ڪيو." سندس پوٽي سيد صفي الدين گيلاني (متوفي 611هه) ٽيهن سالن جي عمر ۾ سير و سياحت لاءِ نڪتو. 18 مهينن تائين ملتان ۽ ان جي ويجهڙائي وارن علائقن ۾ گهميو هو. خاص ڪري سنڌ ۾ روهڙي ۾ آيو هو. تحفة الڪرام جي مصنف مير علي شير قانع نصرپور ۾ مدفون شيخ محمد المعروف قادري لاءِ لکيو آهي تہ هو بہ سيد عبدالقادر جيلاني جو پوٽو هو. ان بزرگن کان سواءِ تحفة الڪرام موجب ٻين قديم ڳوٺن ۾ پڻ هن بزرگ جي اولاد جون مزارون آهن. جهڙوڪ شيخ اسحاق مزارا گهم ڪوٽ. شيخ لوڏي مزار قديم پرڳڻو ستيار علي اصغر مزار ڳوٺ نورائي، شاهہ قادري مزار ٻين جي پرسان. ان کان سواءِ سيوهڻ ويجهو ڳوٺ باجارا ۾ پير ببر شير جي درگاهہ آهي، جيڪو پڻ درگاهہ جي سجاده نشينن جي روايتن مطابق يارهين صدي عيسوي ۾ آيو هو. هن جو اصل نالو عثمان هو. لقب ببر شير هئس. هن بزرگ جا سجاده نشين شيخ آهن. هن وقت درپاري شاهہ سجاده نشين آهن. اهڙي طرح قادري سلسلو سنئون سڌو بغداد مان سنڌ آيو. جيلاني سيدن اتي قادري سلسلي جو بنياد وڌو. هن وقت بہ سنڌ ۾ ڪيترائي جيلاني سيد آباد آهن. هيءُ سلسلو اتر سنڌ ۾ 12 ۽ 13 صدي عيسوي تي اوج ۾ رهيو. سلطان باهو عليہ رحمت قادري طريقي جو بزرگ هو. سنڌ جي گهوٽڪي وارا جيلاني سيد، جن مان ڪجهہ پاڻ کي گيلاني سڏائيندا آهن، تن جو واسطو سلطان باهو عليہ الرحمت قادري بزرگ سان هو. ان طرح قادري ڪريمي سلسلي وانگر هت سلطاني قادري طريقو پڻ سنڌ ۾ رائج ٿيو. اڳتي هلي ميان غلام قادر ڪنباري هن سلسلي کي زور وٺرايو. ڪنبار ڪچي ناڙيءَ ۾ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي. اتي اصل ۾ گهوٽڪي يا پيرن جي لوءِ جا وينل هئا. ڪنهن سبب اتان لڏي اچي ناڙيءَ کي وسايائون. شهدادپور جا بزرگ پڻ انهيءَ درگاهہ جا مريد هئا، جن جا سوين مريد آهن.

سنڌ ۾ قادرين جو ٻيو سلسلو پير محمد راشد صاحب روضي ڌڻي پيرپاڳاري کان اڳتي وڌيو. هن سلسلي جون اتر توڙي ڏکڻ سنڌ ۾ گهڻيون درگاهون آهن، جيڪي اڃا هلي رهيون آهن. پرچونڊي، امروٽ، هاليجي، جلال پهوڙ رتوديرو، ڪوٽ پتو، ٻير شريف تعلقہ قمبر ۾ آهن. ان کان سواءِ باجارا، نينگ شريف تعلقي سيوهڻ ۾، ڏکڻ سنڌ ۾ خليفي نظاماڻي جي قادري راشدي درگاهن زور ورتو. سيد محب الله شاهہ روهڙي واري پنهنجي ڪتاب "تاريخ البلاد والقصبات" ۾ لکيو آهي تہ "سلمان بن حصوان بن حاڪم زنجاري جي اولاد مان لهر نالي هڪ شخص اروڙ ۾ رهندو هو. جيڪو حضرت غوث اعظم جي روهڙي ۾ آمد وقت سندس فيض جي پهرين نظر ان مسلمان ٿيو

۽ سندس رهڻ واري جڳهہ تي هڪ مسجد ٺهرائي پنهنجي قبيلي سميت لڏي اچي اتي ويٺو.“[23]

مٿين درگاهن کان سواءِ پيو بہ ڪيترين درگاهون سنڌ ۾ آهن. ان سان گڏوگڏ درسگاهون بہ انهن درگاهن سان گڏ هونديون هيون. جتان قادري سلسلي جي تعليم ڏني ويندي هئي. انهن مان پير صاحب پاڳاري جي درگاهہ، سچل سائين جي درگاهہ، شاهہ عنايت شهيد جي درگاهن جو طريقو پڻ قادري آهي. ”حضرت قادر بخش بيدل سائين، محبوب سبحاني سان ايتري تہ عقيدت رکندو هو. جو پنهنجو اصل نالو عبدالقادر ڦيرائي قادر بخش رکيو.“[24]

سنڌ جي درگاهن تي نظر وجهندي جيڪا ڳالهہ محسوس ٿيندي آهي. اها اِها آهي تہ سهروردي نقشبندي طريقن کان وڌيڪ قادري سلسلن جون درسگاهون ۽ درگاهون گهڻيون مليون ٿيون. خاص طرح سنڌ ۾ 1650ع ڌاري سنڌ ۾ شيخ يوسف بغداد آيو. جنهن ڪيترائي غير مذهب مسلمان ڪيا. هونئن بہ سنڌ ۾ قادري سلسلي وارن لاءِ گهڻي عزت آهي. هنن هتان جي عوام ۾ روحاني جذبو پيدا ڪيو. جنهن ڪري سنڌي عالمن، شاعرن توڙي الله لوڪ بزرگن، سيد پيران پير دستگير جي شان ۾ عربي، سنڌي، فارسي، سرائڪي، هندي، اردو، پنجابي ۽ ٻين ڪيترن ٻولين ئي ۾ عقيدت جو اظهار پئي ڪيو آهي. ان عقيدت کان سواءِ هنن بزرگن ان دور ۾ اسماعيلي اثر کي روڪڻ لاءِ سنڌ، ملتان ۽ گجرات جيڪي اسماعيلي دعوت جا ڳڙهہ بڻجي ويا هئا. ان مسئلي کي منهن ڏيڻ لاءِ قادري سلسلي جا صوفي ٻارهين صدي عيسوي کان پندرهين صدي تائين سنڌ ۾ ايندا ۽ تبليغ ڪندا رهيا. هن سلسلي سنڌ جي مذهبي جاتيءَ تي گهرا اثر ڇڏيا. جيڪي هميشہ هميشہ لاءِ سنڌي سماج تي پنهنجو اثر ڇڏي ويا آهن. مثلاً: سنڌ ۾ پيران پير جي نالي تي هر مهيني چنڊ جي يارهين تاريخ مال وندا ماڻهو کير ورهائيندا آهن. جڏهن اجا برصغير انگريزن جي حڪومت مان آزاد نہ ٿيو هو تہ سنڌ جا هندو پڻ پيران پير دستگير ڄو سوا ڪسيرو باسيندا هئا. مشڪل حل ٿيڻ تي سوا ڪسيري جي مٺائي ورهائيندا هئا. ان کان سواءِ اجا تائين پيران پير دستگير جي شان ۾ مداحون، مناجاتون ۽ قصيدا پڙهيا ويندا آهن. سنڌ ۾ اڪثر امير ماڻهو يارهين شريف وڏي شان مانَ سان ملهائيندا آهن.

مشھور قادري بزرگ

حضرت جنيد بغدادي رحمة الله عليه:

حضرت جنيد بغدادي رحمة الله عليه جي ڪنيت ابوالقاسم، لقب سيد الطائف وطائوس العلماءِ (عالمن جو مور) وقواريري وزجاج هو. سندس والد شيشي جو واپاري هو. نھاوند جو رهڻ وارو هو. پر حضرت جنيد جي ولادت بغداد ۾ ٿي هئي. حضرت سفيان ثوري رح جي سلسلي جو پيروڪار هو ۽ حضرت سري سقطي جو ڀاڻيجو هو. سري سقطي عراق جو وڏو مشائخ هو. حضرت معروف ڪرخيءَ جو مريد هو. ان ڪان ئي بعيت حاصل ڪيائين. سندس سلسلي سان واسطو رکندڙ کي جنيديہ چوندا آهن. ڪيترائي مشائخ پنھنجي سلسلي کي حضرت جنيد جي سلسلي سان ڳنڍي پنھنجي سلسلي کي درست ڪندا آهن. پاڻ جنيديہ سلسلي جو اڳواڻ هو. "هڪ ڏينھن ڪنھن مريد سري سقطي کان پڇيو تہ: "ڪنھن مريد جو درجو پنھنجي مرشد کان وڏو بہ ٿي سگھي ٿو." پاڻ فرماياٿون، "ها، بلڪل ايئن جيئن مون کان حضرت جنيد جو درجو وڏيڪ آهي." (25) حضرت جنيد رح جي تعليم صحو واري آهي، صحو جي معنيٰ هوش آهي. پاڻ فرمائين ٿا، صحو مردن جي جنگ جو ميدان آهي. هڪ دفعي حسين بن منصور حال جي غلبي هيٺ عمر بن عثمان کي ڇڏي جنيد رح وٽ آيو تہ هن کان جنيد رح پڇيو: "ڇو آيو آهين؟" هن چيو "صحبت جي فيض لاءِ" فرماياٿون ڇرين جو اسان وٽ ڪو ڪم ڪونھي، مجلس لاءِ صحت جي ضرورت هوندي آهي. توکي صحت حاصل ٿيندي تہ اهو ڪم ڪندي جيڪو سهيل بن عبدالله تستري ۽ عمرو سان ڪئي." حسين بن منصور وراڻيو: "ايھاالشيخ الصحو وسڪر صفتان للعبد ومادام باعون ربہ حتيٰ فني اوصافہ."

ترجمو: اي مرشد سڪر ۽ صحو بہ انساني صفتون آهن. جيستائين اهي فنا نہ ٿينديون انسان الله تعاليٰ کان پردي ۾ رهندو. جنيد رحمة الله عليه فرمايو. "يا ابن منصور اخطات في الصحو في السڪر" (اي منصور جا پٽ تون غلط ڇئي رهيو آهين.) صحو رب پاڪ جي آڏو حال جي صحت جو نالو آهي ۽ سڪر گھڻي شوق ۽ محبت جي شدت جو نالو آهي. اهي ٻئي شيون انساني صفتن ۾ شامل آهن. ڪوشش سان حاصل ٿي نہ سگھنديون. تنھنجو ڪلام اجايو ۽ معنيٰ کان سواءِ آهن، نشو يا بيھوشي. ڪي الله وارا سڪر کي صحو کان مٿيرو سمجھندا آهن. ڪي صحو کي سڪر تي اهميت ڏيندا آهن." (2) حضرت

جنيد بغداديؒ رات ڏينهن خالق حقيقي جي عبادت ۾ مصروف گذاريندو هو. تزڪيہ نفس جي لاءِ ڪيترائي مجاهدا ڪيائين. سندن لاءِ مشهور آهي تہ سومهڻي جي نماز بعد هڪ پير تي بيهي الله جي نالي جو ٽيهہ سال ذڪر ڪرائين. سندس اکين ۾ عجيب قسم جو تاثر هو. جنهن ڏانهن نهاريندا هئا، اهي بيهوش ٿي ويندا هئا. حضرت جنيد رح جو عقيدو حضرت شيخ ثقطيؒ جي عقيده توحيد تي پختو هو. توحيد جو هي تصور کين معروف ڪرخيؒ کان مليو. بغداد جا اهل علم کين جي علم کان چڱي طرح واقف هئا. ان ڪري کين ڪو جواب نہ ڏئي سگهندو هو. پاڻ محتاط ۽ بامروت انسان جي روپ ۾ مشهور هو. پر ديني معلومات ۾ پاڻ ڪنهن جو بہ لحاظ ڪو نہ ڪندا هئا. ان معاملي ۾ صاف گوئي کان ڪم وٺندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا تہ: "ترڪ دنيا جو اهو مطلب هرگز ڪونهي تہ تلها اُن جا ڪپڙا پائجن يا جوَن جي ماني کائڻ شروع ڪري. سٺن گهرن ۾ رهڻ پسند نہ ڪري. ترڪ دنيا تہ ان کي چئبو آهي تہ ڪيترو بہ لذيذ کاڌو کائو تہ ذائقو جوَن جي مانيءَ جو محسوس ڪريو. بخمل پايو پر ان مان گودڙي جو گمان محسوس ڪيو. بازارن ۾ گهمو تہ محسوس ڪيو تہ جهنگلن مان گذريو رهيو آهيان" پاڻ فرمائيندا هئا تہ: "امن سلامتي فقط انهن ماڻهن کي ملندي آهي، جيڪي ان جي تلاش ۾ هوندا آهن. گناهن کان پري رهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اسلام ۾ منع ڪيل چيزن جي ويجهو ئي نہ ايندا آهن." شيخ جنيد سماع نہ ٻڌندو هو ۽ نہ وجد ۾ ايندو هو. هڪ ڏينهن مجلس ۾ توحيد جي موضوع تي درس ڏيئي رهيو هو تہ هڪ مريد نعرو هنيو تہ کيس چيائين هاڻ ايئن ڪيئي تہ محفل مان ڪڍي ڇڏيندو سانءِ. وري ٻيهر هن نعرو هنيو تہ جنيدؒ فقط هن ڏانهن نهاريو تہ هو هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو."[27]

حضرت جنيدؒ جا ڪجهہ قول:

- خدا جلوه گر ٿيندو آهي، تڏهن دل نهايت گهڻي خوش هوندي آهي.
- مرد کي مرداڻي خصلت اختيار ڪرڻ گهرجي، شڪ ۽ وهم ۾ گرفتار هئڻ نہ کپي.
- جنهن خدا جي معرفت حاصل نہ ڪئي، اهو ڪڏهن بہ خوش نٿو رهي سگهي.
- بهادري اها آهي تہ پنهنجو بار ٻين تي نہ وجهو سڀ ڪجهہ خدا جي راهہ ۾ ڏيو.

- جو شخص نيڪي ڪري وساري ڇڏي، ان جي صحبت اختيار ڪريو.
- خدا تائين پهچڻ جو رستو نفس تي ضابطو رکڻ آهي.[28]

وفات وقت سندس زبان تي الله جو ذڪر هو. اشهد آڱر ڪان سواءِ سڀ آڱريون ۽ آڱوٺو بند هئس. هن بسم الله الرحمان الرحيم پڙهندي دم ڏنو. غسل ڏيندڙ چاهيو ته سندس آڱريون کولي سڌيون ڪجن. نداءِ غيب آئي ته جيڪي آڱريون اسان جو نالو وٺندي بند ٿيون آهن، انهن کي اسان ئي کولي سگهون ٿا. اکين ۾ پاڻي وجهڻ چاهيو ته ندا آئي، اسان جو نالو وٺندي بند ٿيون آهن. انهن کي به اسان کولي سگهون ٿا. سندس جنازو کنيو ويو ته هڪ سفيد ڪبوتر اچي سندن پرسان ويٺو. ان کي اڏائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، پر هو نه اڏاميو. آواز آيو ته اڄ حضرت جنيد رحمة الله عليه جو قالب فرشتن جي ڪلهن تي آهي. اگر توهان جو شور نه هجي ها ته حضرت جنيد رحمة الله عليه سفيد باز وانگي اسان سان گڏ اڏامي ها! پاڻ هر وقت دعا گهرندو هو ته "هڪ گهڙي پنهنجي مڪمل ارادي سان رب پاڪ جي بارگاهه ۾ اچڻ دنيا و مافيها کان بهتر آهي." پاڻ 27 رجب 297هه جي ڏينهن هيءَ فاني دنيا ڇڏي وڃي بقا جي بستي ۾ آرامي ٿيا، سندن مزار شريف بغداد ۾ آهي.[29]

حضرت عبدالقادر جيلاني رحمة الله عليه:

سيد عبدالقادر جيلاني برصغير جو تمام وڏو عالم، ولي الله واعظ ۽ قادريه سلسلي جو باني آهي. سنڌ ۾ خاص طرح ڪيس پيران پير دستگير جي نالي سان ياد ڪيو ويندو آهي. سندس شمار اولياءِ ڪرام جي اڳواڻ ۽ وڏن برگزيده صوفين ۾ ٿئي ٿو.

"سندن ولادت ايران جي صوبي طبرستان جي علائقي گيلان يا جيلان جي ڳوٺ نيف ۾ پهرين رمضان 470هه ۾ ٿي. ٻي روايت مطابق سندس ولادت 471هه ۾ ٿي."[30] سندن نسبي سلسلو حضرت امام حسين عليه السلام سان ملي ٿو. ڪين ڪيترن ئي تحقيقي مقالن اندر حسني، حسيني لکيو ويو آهي. اسلامي انسائيڪلوپيڊيا ۾ سندن عيسوي پيدائشي سن 1077ع يا 1078ع لکيو ويو آهي ۽ وفات جي تاريخ 10 ربيع الثاني 561هه، 11 اپريل 1166ع ڏنل آهي."[31] نسبي اعتبار سان پاڻ عبدالله محض بن حسن مثنيٰ بن حسن عليه السلام بن علي عليه السلام جي اولاد آهن.

"سندن نسبي سلسلو والد بزرگوار جي تعلق سان هن طرح آهي. "القطب الرباني والفر والجامع ال صمداني محبوب سبحاني حضرت شيخ عبدالقادر

جيلاني قدس سره، العزيز رضي الله عنہ وارضا عنا بن امام الشريف حضرت ابي صالح الملقب سيدنا موسيٰ جنگي دوست رضي الله عنه بن امام الشريف سيدنا عبدالله جيلاني (جيڪو سڀ کان پهرين جيلان ۾ پيدا ٿيو.) بن امام الشريف سيدنا يحيٰ الزاهد رضي الله عنه (جنهن سڀ کان پهرين جيلان ۾ رهائش اختيار ڪئي.) بن امام الشريف سيدنا محمد رضي الله عنه بن امام الشريف سيدنا دائود رضي الله عنه بن امام الشريف سيد موسيٰ رضي الله عنه بن امام الشريف سيدنا عبدالله المعض رضي الله عنه بن امام الشريف سيدنا حسن مثنيٰ رضي الله عنه بن امام الشريف سيدنا اميرالمومنين و امام المتقين حضرت حسن عليه السلام بن امير المومنين اسدالله الغالب امام المشارق والمغارب حل المشڪلات والنوائب حضرت علي ابن ابي طالب بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدالمناف بن فهد بن مالڪ بن نضر بن ڪنانہ بن خزيم بن مدرڪ بن الياس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان بن اوين همبسع بن جمل ابن قيدار بن حضرت اسماعيل ذبيح الله عليه السلام بن حضرت ابراهيم عليه السلام وعليٰ نبينا محمد افضل الصلات والسلام.

نسبي سلسلو والده محترمہ جي تعلق سان:

سندس جي والده محترمہ رضي الله تعاليٰ جي ڪنيت ام الخير لقب امت الجبار ۽ اسم مبارڪ مقدسہ فاطمہ بنت سيدنا حضرت عبدالله صومعي الحسيني رضي الله عنه بن سيدنا حضرت ابي جمال بن سيدنا حضرت محمد بن سيدنا حضرت طاهر رضي الله عنه، بن سيدنا حضرت ابي عطار رضي الله عنه بن سيدنا حضرت عبدالله رضي الله عنه بن سيدنا حضرت ڪمال رضي الله عنه، بن سيدنا حضرت عيسيٰ رضي الله عنه بن حضرت ابي علاؤالدين رضي الله عنه، بن سيدنا حضرت امام علي رضا عليه السلام بن حضرت موسيٰ ڪاظم عليه السلام بن حضرت امام جعفر صادق عليه السلام بن حضرت امام باقر عليه السلام بن سيد امام زين العابدين عليه السلام بن سيد امام حسين عليه السلام بن حضرت اميرالمومنين اسدالله الغالب امام المشارق والمغارب حضرت علي بن حضرت ابي طالب بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدالمناف.

شجره طريقت حضرت عبدالقادر جيلاني قدس سره:

سندن سلسلہ طريقت هن طرح آهي. السيد عبدالقادر جيلاني قدس سره العزيز ممدوح الصدر، خرقہ شريف حضرت ابو سعيد المبارڪ المخزي رضي الله عنه کان پاتو. انهن حضرت ابوالحسن علي بن محمد يوسف القريشي الهنڪاري رضي الله عنه کان پاتو انهن حضرت شيخ ابوالفرج عبدالرحمان طرطوسي رضي الله عنه کان، انهن پنهنجي شيخ ابوالفضل عبدالواح التميمي رضي الله عنه

ڪان انهن پنهنجي شيخ حضرت ابوبڪر شيخ شبلي رضي الله عنهما ڪان انهن شيخ ابوالقاسم جنيد بغدادي رح ڪان انهن پنهنجي مامي حضرت سري سقطي رضي الله عنهما ڪان انهن پنهنجي شيخ حضرت معروف ڪرخي رضي الله عنهما ڪان انهن پنهنجي مرشد قبلہ الباطن حضرت سيد ابوالحسن علي ڪان انهن پنهنجي والد حضرت موسيٰ ڪاظم ڪان انهن پنهنجي مرشد والد سيد امام جعفر صادق عہ ڪان انهن پنهنجي مرشد والد حضرت سيد امام باقر عہ ڪان انهن پنهنجي والد سيد امام زين العابدين عہ ڪان پنهنجي والد سيد شباب اهل جنت و نور نظر امام حسين عليه السلام ڪان انهن پنهنجي والد مرشد حضرت اميرالمومنين اسدالله الغالب امام علي عليه السلام ڪان انهن پنهنجي مرشد و هادي حضرت محمد مصطفيٰ احمد مجتبيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن ڪان.

هڪ ٻي سند جي مطابق حضرت معروف ڪرخيءَ پنهنجي مرشد حضرت دائود طائي ڪان انهن حضرت حبيب عجمي ڪان انهن پنهنجي مرشد حضرت خواجہ حسن بصري ڪان انهن پنهنجي مرشد و پيشوا حضرت امام المومنين اسدالله الغالب علي عليه السلام ڪان انهن رسول خدا حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن ڪان.[32]

سندن حليو مبارڪ

پاڻ نحيف البدن، درميانو قد، ڪشادو سينو، ڊگهي ۽ ويڪري ڏاڙهي شريف ڪٽڪائون رنگ، جاڙا ڀرون، بلند آواز، پاڪيزه سيرت، بلند و مرتبت ۽ علم ۾ ڪامل هئا. صاحب شهرت و سيرت، خاموش طبيعت هئا.[33]

سندن متقدمين اوليائن بہ سندن بزرگي کي تسليم ڪيو آهي ۽ سندن آمد جي بشارت ڏني آهي، ان جو تذڪرو سڪية بالاوليا ۾ هن طرح ڪيو ويو آهي، جنهن جو ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

ترجمو: ڪيترن ئي مشائخن فرمايو آهي تہ هن عجمي نوجوان جو قدم اهڙو آهي، جو سيني اوليائن جي گردن تي هوندو. ڪانئن اڳ سو سال پهرين ڪيترن اوليائن مثلن شيخ ابوبڪر محمد شنبڪي ۽ بايزيد بسطامي وغيره ڄاڻ ڏني هئي تہ پاڻ اچڻ وارا آهن. عراق جا سادات آهن. حضرت معروف ڪرخي، امام محمد بن حنبل، بشر حافي، جنيد بغدادي، سهيل بن عبدالله تستري منصور شيخ ابوبڪر ڪان پڇيو تہ ”شيخ عبدالقادر ڪير آهي؟“ ان فرمايو ”عجمي بزرگ آهي. جيڪو بغداد ۾ اچي رهندو. پنجين صدي هجري ۾ هوندو هن جو قدم سيني اوليائن جي گردن تي هوندو.“ شيخ ابو محمد

شبڪي فرمايو تہ: ”شيخ عبدالقادر هو آهي، جنهن جي قولن ۽ فعلن جي پيروي ڪئي ويندي ۽ الله تعاليٰ جي ڪثير مخلوق کي برڪت سان تمام وڏن مرتبن تي پهچائيندو ۽ قيامت جي ڏينهن هن جي ويجهہ سان امم سابقہ تي فخر ڪيو ويندو.“[34]

حضرت عبدالقادرجيلاني قدس سره پنهنجي زماني ۾ اسلام کي تمام گهڻو مضبوط ڪيو ۽ کيس علم شريعت، علم حقيقت ۽ علم طريقت تي تمام گهڻي دسترس حاصل هئي. سندس زندگيءَ تي لکڻ وارن عقيدتمندن کين اسلام جو وڏو ۾ وڏو ولي الله قرار ڏيندا آهن. ان کان سواءِ لکڻ وارن سندن زندگيءَ جو تاريخي احوال گهٽ ۽ اخلاقي ۽ تبليغي احوال گهڻو لکيو آهي. ”ابن تغري بردي هن جو جنم جيل لکيو آهي. جيڪو واسطہ ۽ بغداد جي وچ ۾ هڪ ڳوٺ آهي باقي سڀ ماخذ متفق آهن تہ شيخ عبدالقادر عجمي الاصل ۽ بحيره خضر جي جنوبي صوبي جيلان جي هڪ ڳوٺ نيف جو رهڻ وارو هو. پاڻ بغداد ۾ علم حاصل ڪرڻ لاءِ ارڙهن سالن جي عمر ۾ آيو هو.“[35] بغداد ان وقت کان شيخ صاحب جي وفات تائين اسلامي سرگرمين جو مرڪز رهيو.

”پاڻ حنبلي فقهہ جي تعليم ابوالوفاءَ بن العقيل کان حاصل ڪيائون. ابو سعد مبارڪ مخرمي کان حديث جي تعليم مصارع العشاق جي مصنف ابو محمد جعفر سراج کان حاصل ڪئي. تصوف جي تعليم ابوالخير حماد الدباس کان حاصل ڪيائين. ابوالخير جنهن جي نسبت شربت فروشي کان ماخوذ آهي، جنهن بظاهر ڪو بہ ڪتاب ڪو نہ لکيو. پر پنهنجي وقت جو نهايت محترم مسلم صوفي ۽ بزرگ آهي. شيخ عبدالقادرجيلاني اسلامي علم کان سواءِ فنون و ادب جي تعليم بہ حاصل ڪئي.[36] پنجاهہ سالن جي عمر ۾ پهريون دفعو هڪ مسجد ۾ واعظ ڪيائين. اهو واقعو 521هہ مطابق 1127ع جو آهي. سندن واعظن جي مشهوري ڏورانهين علائقن تائين بہ پهتي. واعظ جي ڇهن سالن کان پوءِ سندس استاد مخرمي جو مدرسو سندس حوالي ڪيو ويو.“ [37] جنهن لاءِ دولت مند عقيدتمندن مالي مدد ۽ غريبن مفت مزدوري ڪئي، مدرسي ۾ سندن اهم شغل درس تفسير، حديث و فقہ ۽ خاص واعظ ڪرڻ هو. سندن واعظ جي اثر هيٺ ڪيترائي عيسائي ۽ يهودي مسلمان ٿيا. پاڻ دنيا جي ضروريات کان بي نياز هو. بيخوفي سان ڪلمہ حق چوندو هو. ان حق سچ جي ڳالهہ کان وقت جي بادشاهہ جي دربار بہ متاثر هوندي هئي. پاڻ غريبن جي امداد بہ ڪندو هو. شيخ صاحب جي وقت برصغير ۽ خاص طرح بغداد ۾ تصوف جو عروج هو صوفياءَ جي مسلڪن ۾ وسعت پيدا ٿي رهي

هئي. ان وقت شيخ عبدالقادر جيلاني جي صوفياڻي روحاني جذباتي واعظ جي اثر هيٺ هم گير صوفياڻي ذاتي طرح قادري تحريڪ جو بنياد وڌو. جيڪو تصوف جي چڱني اهم سلسلن جي مڃڻ وارا به گهٽي تعداد ۾ رهن ٿا. ان وقت جي تاريخي حالتن تحت هڪ سوال ڪر کنيو ته زهد ۽ تصوف جي عنصرن کي شريعت سان هم آهنگ ڪيئن ڪيو وڃي؟ شيخ صاحب جي استاد ابو عقيل تصوف جي ضرورت ۽ افاديت کان اصاف انڪار ڪيو هو. تصوف بابت حنبلي فرقي وارن فقهي مناظرا ڪيا ۽ تصوف تي ڪيترائي جذباتي ڪتاب لکيا. هيءُ اهو دور هو جڏهن حضرت عبدالقادر جيلاني اسلام جي ترقي لاءِ پنهنجي صوفياڻي سلسلي جي ذريعي عملي سرگرميون شروع ڪيون هيون. پنهنجي هڪ ڪتاب "الغنيت الطالبين" ۾ پاڻ هڪ مسلمان جي اخلاقي ۽ معاشري جي فرضن جي وضاحت ڪئي آهي. ان کان پوءِ حنبلي مسلڪ جي هڪ رسالي ۾ اها معلومات درج ڪئي وئي آهي. ڪتاب ۾ مسلمانن جي ٽيهتر فرقن جي جاچ به ڏني وئي آهي. آخر ۾ تصوف جي مخصوص طريقي جو ذڪر به ڪيو آهي. شريعت ۽ طريقت تي به بحث ڪيل آهي. مختلف فرقن جي اختلافي مسئلن جو تجزيو به ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ "فتوح الغيب" علم تصوف ۽ معرفت ۾ بهترين ڪتاب سمجهيو ويندو آهي. هي ڪتاب مقالن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب ۾ پيران پير دستگير شيخ عبدالقادر جيلاني جا اٺهتر واعظ ڇپيل آهن. فتح رحماني، فيض رباني ۽ شيخ صاحب جي ٽيهٺ خطبن جو مجموعو آهي، جو هن جي هڪ ڏوهٽي شيخ عفيف الدين مبارڪ ترتيب ڏنو آهي. ان کان سواءِ سندن ڪيتريون ئي ٻيون اهم تصنيفون پڻ آهن. هڪ خطن جو مجموعو به اٿن، جنهن ۾ معرفت ۽ طريقت جي اسرارن جون رمزون سلجهايون ويون آهن.[38]

شيخ صاحب چار شاديون ڪيون، ٻيبيبن سڳورين جا نالا آهن. 1. سيده ٻيبي مدينه بنت سيد مير محمد، 2. سيده ٻيبي صادقه بنت سيد محمد شفيع، 3. سيده ٻيبي مومنه ۽ 4. سيده ٻيبي محبوبه.

سندن اولاد بابت ڪن جو چوڻ آهي ته سندن ڏهه پٽ اوڻتيهه نياڻيون آهن. ڪن وري ستاويهه صاحبزادا ڏيکاريا آهن، ڪن وري ٻاويهه يا ارڙهن صاحبزاديون ڏيکاريون آهن، پر تاريخ ۾ ارڙهن جانالا ڏيکاريل آهن.

هڪ روايت مطابق ٻيبي مدينه بنت مير محمد مان سيد سيف الدين، سيد شرف الدين، سيد عيسيٰ ۽ سيد عبدالرزاق هو.

ٻي ٻيبي صادقه بنت محمد شفيع مان شيخ ابوبڪر سيد عبدالعزيز رح،

سيد سرج الدين رح، سيد عبدالوهاب، سيد عبدالجبار، سيد شمس الدين ۽ سيد تاج الدين.

ٽي بيبي مومنه صاحبه مان سيد عبدالله، سيد ابراهيم، سيد ابوالفضل، سيد محمد زاهد، سيد ابوبڪر ذڪريا، سيد عبدالرحمان ۽ سيد محمدم

بيبي محبوبه صاحبه مان سيد يحيٰ، سيد ضياءُ الدين، سيد يوسف، سيد عبدالخالق، سيد حبيب الله، سيد منصور ۽ سيد ابونصر موسيٰ.

سندس صاحبزادين جا هيئيان ارڙهن نالا ملن ٿا:

عافيه بيبي، حليمه بيبي، تاج بيبي، ام الفضل بيبي، عابده بيبي، رجي بيبي، زهرا بيبي، خيرالنسا بيبي، شاهه بيبي، ياسين بيبي، زاهده بيبي، ذاڪره بيبي، شريفه بيبي، خديجه بيبي، ام الفتح بيبي، جمال بيبي، شاهه حاتم بيبي ۽ فاخره بيبي.

سندن ملفوظات مان ڪجهه هدايتون

- مومن جي نشاني اها آهي ته حلال روزي جي ڳولا ۾ رڌل هجي، قسمت تي ڀروسو ڪري اجايو نه ويهي، جيڪڏهن ڳولا ۾ ڪامياب ٿيو ته روزيءَ جي ڳولا جو ثواب ملندس، نه ته فقط تلاش جو ثواب ته ضرور ملندس.
- حياءُ اهو آهي ته سيني گناهن کي خوف جي ڪري نه، پر حياءُ جي ڪري ڇڏي ڏئي.
- حقيقي تصوف شريعت جي پابندي آهي.
- پنهنجي مصيبتن کي لڪائڻ نيڪي جو تمام وڏو خزانو آهي.
- باطن جو جهاد ظاهري جهاد کان وڌيڪ سخت آهي.
- حرام جو کاڌو ايمان جي نور کي ڍڪي ڇڏي ٿو.
- وجد ان کي چوندا آهن، جو انسان جو روح الاهي ذڪر جي حلاوت ۾ ٿي نفسي لذت طرب ۾ مشغول ۽ مصروف ٿي وڃي ۽ دل هر خيال کان خالي ٿي فقط حقيقي خالق ڏانهن متوجهه ٿئي.

حضرت شيخ سيف الدين عبدالوهاب بن غوث الثقلين:

شيخ صاحب، حضرت عبدالقادر جيلاني جو پهريون نمبر فرزند هو. ظاهر ۽ باطني علم والد صاحب کان حاصل ڪيائين ۽ سيني علمن ۾ دسترس حاصل ڪيائين. علم حاصل ڪرڻ کان پوءِ والد صاحب کان واعظ جي اجازت گهريائون. والد صاحب جي اجازت ملڻ بعد اسلام ۽ قادريه سلسلي جي

تبليغ ڪرڻ شروع ڪيائين. سندس واعظ مان ڪيترائي قادري سلسلي سان واسطو رکندڙ ٻيا بہ گهڻائي فيضياب ٿيندا هئا. هڪ دفعي پاڻ فرمايائين تہ: ”بغداد ۾ مون والد صاحب کان اجازت گهري، سندن سامهون وعظ ڪيو پر ڪنهن تي بہ اثر نہ ٿيو. مجلس وارن والد صاحب کي عرض ڪيو تہ توهان وعظ فرمايو. مان منبر تان لهي هيٺ آيس.“ پاڻ اچڻ شرط فرمايائون: ”هڪ گهڙي صبر ڪرڻ بهادري جو نالو آهي.“ محفل ۾ ويٺلن آه و فغان شروع ڪئي. مون ڪائنن ان جو سبب پڇيو تہ: ”منهنجي ايتري دير وعظ اثر نہ ڪيو. جڏهن تہ توهان جي ٻن لفظن ماڻهن جي دلين تي ڪافي اثر ڪيو. ايئن ڇو؟“ پاڻ فرمايائون، ”توهان پنهنجي نفس سان ڳالهايو ۽ مان غير نفس سان هم ڪلام ٿو ٿيان.“[38]

شيخ سيف الدين، قادري سلسلي جي ترقي لاءِ ڏينهن رات ڪم ڪيو. هن سلسلي جو وڏو مقصد شريعت کي برصغير ۾ اسلام جي بقا لاءِ ترقي وٺرائڻي هئي. هو انهيءَ جي مقصد ۾ هي سلسلو گهڻو ڪامياب ويو. ”سندس ولادت شعبان 513هہ ۾ ۽ وفات 25 شوال 603هہ ۾ ٿي. سندن مزار بغداد ۾ آهي. سندس بہ فرزند هئا. شيخ ابوالمنصور عبدالسلام ۽ شيخ ابوالفتح سليمان ۽ شيخ سيف الدين، والد صاحب جي وفات کان پوءِ سجاده نشين ٿيو.

حضرت شيخ شريف الدين عيسيٰ رحمة الله عليه:

شيخ شريف الدين، حضرت عبدالقادر جيلاني جو ٻيو نمبر فرزند هو. ڪنيت ابو عبدالرحمان هيس. هن پنهنجي والد صاحب جي نسبت سان قادريہ سلسلي جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. برصغير ۾ هن سلسلي جي ترقي لاءِ ڪيترائي سفر ڪري ڏورانهين علائقن ۾ اسلام جي تبليغ لاءِ حديث و فقہ جو درس ڏيندا رهيا.

پاڻ ڪيترن ئي ڪتابن جا تخليقڪار آهن. جن ۾ علم تصوف جون حقيقتون ۽ اسرار بيان ڪيل آهن. سندن ڪتاب ”جواهر الاسرار“ تصوف جي علم تي لکيل آهي. سندس والد حضرت غوث اعظم پنهنجي هن فرزند لاءِ فتوح الغيب لکيو. هي ڪتاب تصوف ۽ معرفت جو هڪ اعليٰ درجي جو ڪتاب آهي. هن ڪتاب جو هر لفظ ۽ جملو معرفت جي فلسفي سان لبريز آهي.[39]

حضرت شيخ فريدالدين عطار رحمة الله عليه

حضرت شيخ عطار جو نالو محمد ۽ سندس لقب فريدالدين هو سندس

والد جو نالو ابراھيم ھو جو نيشاپور، جي نزديڪ ڪدڪن جي شھر جو رھاڪو ھو. ھو نيشاپور جو ھڪ تمام مشھور ۽ عزتدار واپاري ھو. حضرت شيخ عطار رحمة الله عليه 513ھ ۾ ڪدڪن نيشاپور ۾ تولد ٿيو سندس والد پنھنجي مرشد حضرت قطب الدين حيدر جي خدمت ۾ پٽڙي جي سعادت ۽ برڪت حاصل ڪرڻ لاءِ ويو. شيخ عطار آخري عمر تائين طريقت، تصوف، عرفان ۽ يقين جي اعليٰ مرتبن تي سرفراز رھيو.

شيخ صاحب جي شاگردي وارو زمانو نهايت سھڻو گذريو. علم جي تحصيل سان گڏ سير و تفريح جو بہ بيحد شوق ھوندو ھوس. پاڻ تيرھن سالن جي عمر ۾ مشھد شريف ويا ۽ اتي جي مقدس مزارن ۽ پاڪ جاين جون زيارتون ڪيائون. انھيءَ ئي وقت ۾ پاڻ مشائخ اڪابر ۽ وقت جي مجتھدن جي صحبت ۾ رھي ظاھري ۽ باطني فيض ۽ برڪتون حاصل ڪيون. انھن بزرگان دين جي ذات سان محبت پيدا ٿيڻ جي سبب ڪيترن حاسدن شيخ صاحب جي مٿان ملامت جي لائق ھجڻ جو گمان ڪيو بلڪ ان محبت جي عقيدن جي بنياد تي آخري عمر ۾ کيس شھادت جو جام پيئڻو پيو.

ان شھادت جو سبب پنھنجو ھڪ ڪتاب ”مظھر العجائب“ ھئس، جيڪو حضرت علي ع جن جي نالي سان منسوب ڪيو ھئائون، ان وقت جي قاضين مٿن رافضي ھجڻ جي فتويٰ ڏني، انھيءَ فتويٰ جي بنياد تي کيس واجب القتل قرار ڏنو ويو.

پاڻ ڪامل ولي ھئا. ”سند جي طور خرقہ ولايت فخرالڪالمين سلطان العاشقين حضرت مجدد بغداد رحمة الله عليه جي دست مبارڪ کان حاصل ڪيائون.“[40]

حضرت شيخ عطار جي مزار پُرانوار شھر شادياخ جي محلي بازارگان ۾ آھي، مٿس قاضي يحيٰ، جيڪو مقبرو ٺھرايو ھو سو سندس شان وٽان ڪين ھو. تنھن ڪري نظام الحق والدين امير علي شير حضرت شيخ عطا جي قبر تي ھڪ اھڙو تہ روضو تعمير ڪرايو جنھن جي سونھن سوڀيا بي مثال آھي.

”شيخ عطار رحمة الله عليه جا چاليھ ڪتاب نثر ۾ آھن ۽ شعرن جو تعداد اٽڪل ٻہ لک ٻہ ھزار سٺ آھي. سندن ڪتابن جا ڪجھہ نالا ھي آھن:

1. جواھر الذاتہ 2. مظھر العجائب، 3. وصلت نامہ 4. اسرار نامہ 5. الاھي نامہ 6. مصيبت نامہ 7. بلبل نامہ 8. اشتر نامہ_ تذڪره اولياءِ، 10. معراج نامہ 11. مختار نامہ 12. جواھر نامہ 13. شرع القلوب، 14 ڪنزالاسرار، 15. مفتاح الملقوب، 16. منصور نامہ 17. اوسط نامہ، 18 حيدر نامہ، 19. ولد نامہ 20سياه نامہ، 21. اقوام العفا، 22. حقائق الجواھر. 23. اسرار الشھود 24. گل خسرو. 25.

منطق الطير، 26. پندنامہ، 27. خياط نامہ، 28. ڪنزالحقائق، 29. هفت وادي، 30. ملاح نامہ، 31. ڪنزالبحر، 32. لسان الغيب، 33. وصيت نامہ، 34 بيسر نامہ.

مطلب تہ شيخ عطار رحمة الله عليه جن پاڻ چاليهہ ڪتابن جا نالا انهن جي بيانن ۽ مضومنن جي لحاظ تي مقرر ڪيا آهن. آخري عمر ۾ پاڻ شاعري کي ترڪ ڪري ڇڏيائون. پنهنجي عمر ۾ شيخ صاحب، جيڪا علم و ادب جي خدمت ڪئي. اها پاڻ پنهنجن شعرن ۾ هن ريت بيان ڪئي اٿن. هتي انهن شعرن جو ترجمو ڏجي ٿو:

ترجمو: مان هڪ اهڙو پکي هئس جو عالم بقا کان عالم فنا جي طرف انهيءَ اميد تي اُڏري آيس تہ جيئن هن اعمال فنا ۾ اعمال جو ڪوئي اهڙو نمونو عالم بقا ۾ کڻي وڃا جو الله تبارڪ و تعاليٰ جي قربت جو ذريعو ثابت ٿئي. جڏهن هت ڪنهن کي بہ پنهنجو جان نثار ۽ هم راز ڪو نہ ڏٺم تہ انهيءَ وقت جيڪي ڪجهہ مون کان ٿي سگهيو سو مان پنهنجي لاءِ ڪيو جنهن رستي کان هن عالم فنا ۾ آيو هئس، انهن رستي کان عالم بقا ڏانهن هليو ويس.“

حضرت شيخ علي بن هيبتي رحمة الله عليه

شيخ صاحب علي بن هيبتي، شيخ العارفين ابوالوفا کان بعيت حاصل ڪئي. پاڻ بطائع جي مشهور الله وارن ۾انهن ۾ شمار ٿئي ٿو. شيخ محمد شينڪي ۽ شيخ ابوبڪر بن مرزا جو مريد آهي. هنن ٻنهي هستين سان گڏ اڪثر حاضر رهي ڪانئن فيض حال ڪندو هو.

جڏهن حضرت غوث اعظم ”قديمي هذاه علي رقبتہ ڪل ولي الله“ فرمايو هو: ان وقت پهرين هي شخص هن يعني علي بن هيبتي، جنهن منبر تي ويهي حضرت جو قدم مبارڪ پنهنجي گردن تي رکيو هو. اهڙي طرح حضرت عبدالقادر جيلاني رحمة الله عليه جي دامن ۾ اچي معرفت جي سعادت حاصل ڪيائون.

”هڪ ڏينهن حضرت غوث اعظم عبدالقادر جيلاني واعظ فرمائي رهيا هئا. شيخ علي بن هيبتي سندس منبر پرسان ويٺا هئا. وعظ ٻڌندي کيس ننڊ اچي وئي. حضرت غوث اعظم جي جيئن سندس مٿان نظر پئي تہ پاڻ سيني حاضرين کي خاموش رهڻ جي تلقين ڪيائون. پاڻ منبر کان هيٺ آيا ۽ شيخ صاحب جي آڏو باادب ٿي بيهي رهيا. جڏهن شيخ علي رح ننڊ مان بيدا ٿيا تہ غوث اعظم پڇين تہ توهان حضور جن کي خواب ۾ ڏٺو. شيخ علي رح وراڻيو ”مان سندس احترام ۾ بيٺو هوس، توهان کي ڪهڙي وصيت فرمايائون؟“

"توهان جي صحبت ۾ رهڻ جي."
"اهو سڀ ڪجهه خواب ۾ ئي ڏسي رهيو هئين."

انهن سوالن جوابن کان پوءِ حاضرين شيخ علي رح کان سوال ڪيو تہ حضرت غوث اعظم توهان جي آڏو ادب مان ڇو بيٺا هئا. وراڻيائين: "پاڻ اهو سڀ ڪجهه سجاڳ حالت ۾ ڏسي رهيا هئا. ان کان پوءِ غوث اعظم علي بن هيبتي رحمۃ اللہ علیہ جي تعريف ڪندي فرمايو: "جيڪو بہ ولي الله الاهي عالم غيب و شهادت سان بغداد ۾ داخل ٿئي ٿو اهو منهنجو مهمان هوندو آهي ۽ مان شيخ علي جو مهمان هوندو آهيان."[41]

اهڙيءَ طرح شيخ علي رح جڏهن وٽن ويندو هو تہ مريدن کي غسل ڪرڻ لاءِ چوندو هو ۽ پاڻ بہ غسل ڪندا هئا. مريدن کي فرمائيندو هو: "پنهنجي دل کي قابو ۾ رکو. اسان پنهنجي بادشاهہ ڏي وڃي رهيا آهيون." جڏهن پاڻ غوث اعظم جي محفل ۾ پهچندا هئا، تہ غوث صاحب فرمائيندا هئا، "توهان بہ اڪابر عراق آهيو." شيخ علي رح وراڻيندو هئن، تہ عراق جا بادشاهہ تہ توهان ئي آهيو توهان ئي اسان کي امان ڏيندؤ." حضرت غوث اعظم فرمائيندو هئن تہ "توهان کي ڪو خوف ڪونهي." پاڻ قادريہ سلسلي جي واڌويجهہ لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيائون. سندس وفات 651هہ ۾ ٿي. زيارت گاهہ زيران ۾ اٿن. سندن وفات هڪ سؤ ويهن سالن جي عمر ۾ ٿي.

حضرت شيخ معروف ڪرخي رحمۃ اللہ علیہ:

شيخ صاحب جو نالو معروف، ڪنيت ابو محفوظ هئي. والد جو نالو فيروز، فيروزان يا علي ڪرخي هو. بغداد جي هڪ ڳوٺ ڪرخ جو رهڻ وارو هو. "حضرت فريدالدين عطار قدس سره فرمائن ٿا، تہ جڏهن والد تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ استاد وٽ وٺي آين تہ استاد چيس، چئہ "ثالث وثلاث" عيسائين جي عقيدي تثليث جي طرف اشارو هو. پاڻ فرمايائين: "نہ رب پاڪ هڪ آهي." استاد ڪاوڙ ۾ اچي کيس چماٽ هنئي. پاڻ ان وقت ئي مڪتب مان ڀڄي ويا. اهو ٻڌي والدين کي ڏاڍو ڏک پهتو، سو چيائون معروف موٽي اچي پوءِ ڪٽي کهڙو بہ مذهب اختيار ڪري، اسان هن جي حمايت ڪنداسين. تمام گهڻي وقت کان پوءِ معروف گهر اچي در جو ڪڙو ڪڙڪايو والدين اندران آواز ڏنو "ڪير؟" وراڻيائين، "معروف!" ڪهڙو دين قبول ڪري آيو آهين؟" دين مصطفيٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وارو." والدين دروازو کولي حمايت ڪيس. والد حضرت امام علي رضا جن وٽ وٺي آيس، سندن بعيت ڪري اسلام قبول ڪرايائونس. پاڻ امام علي رضا سان نهايت گهڻي عقيدت ۽ محبت ڪندا

هئا. امام صاحب هن جي ظاهري ۽ باطني تربيت ڪئي."[42] اسلام قبول ڪرڻ ڪان اڳ پاڻ اباڻي طرف کان بہ جا پوڄاري هئا. امام علي رضا جي هٿان اسلام قبول ڪري ظاهري تعليم ابو حنيفہ رح کان حاصل ڪيائون ۽ حنفي طريقو اختيار ڪيائون. "طريقت ۾ حبيب راعي جا مريد ۽ خليفا هئا. جنهن حضرت سلمان فارسي کان بعيت حاصل ڪئي هئي[43] شيخ معروف ڪرخي جو شمار دنيا جي وڏن مشائخن ۾ ٿيندو هو. پاڻ گهرو بردبار ۽ عبادت گذر هئا. ڪشف المحجوب ۾ لکيل آهي تہ پاڻ حضرت سري سقطي جو استاد ۽ حضرت دائود طائي جو پڻ مريد هو. وڌيڪ لکيل آهي تہ روايت آهي: "للعتيان ثلث علامات. وفاءَ بلاخلاف و مدح بلاجود و عطا بلا سوال" ترجمو: جوانمردي جون ٽي نشانيون آهن. هڪ جي وفائي خلاف ٻيو تعريف بي عطا ٽيون عطا بي سوال وفائي بي خلاف هي آهي تہ ٻانهپ ۾ برخلاف هلت ۽ ڏنگي چال چلت پاڻ تي حرام سمجهڻ گهرجي. تعريف بي عطا هيءَ آهي تہ جڏهن بہ نيڪ سلوڪ نہ ڪيو هجي، ان کي بہ نيڪي سان ياد ڪجي. ٽيون بي عطا سوال هي آهي تہ جڏهن بہ عطا جي توفيق هجي تہ اها ڪري ڇڏجي. جنهن جي حال جي خبر هجي ان کي سوال ڪرڻ نہ ڏجي. اهو مخلوق ۾ گڏجي ڪم ڪرڻ جو طريقو آهي. سيني ماڻهن ۾ اهي صفتون اڌاريون آهن. حقيقت ۾ اهي خدائي صفتون آهن. خدا سائين پنهنجي دوستن جي حق ۾ ابتڙ روش نٿو ڪري، ٻانها ڪيترا بہ ابتڙ هلن، پر خدا جي لطف و ڪرم ۾ گهٽتائي نہ ايندي. حضرت معروف ڪرخي ننڍپڻ کان ئي رحم دل ۽ حساس طبع هو هميشہ ٻين سان سٺي سلوڪ رکڻ لاءِ نصيحتون ڪندو رهندو هو نہ صرف انسانن سان، پر حيوانن سان بہ سٺو ورتاءُ ڪرڻ لاءِ فرمائيندو هو. ان قسم جي ورتاءُ جو قصو هن طرح آهي تہ شيخ صاحب جو ماسڙ قصبہ ڪرخ جو حاڪم هو. هڪ ڏينهن ان ڏٺو تہ شيخ معروف هڪ ويراني ۾ ماني کائي رهيو آهي. هڪ گرهہ پاڻ پيو کائي تہ ٻيو گرهہ سامهون ويٺل ڪتي کي هٿ سان کارائي رهيو آهي. ماسڙ چيس تہ: "توکي شرم نٿو اچي جو ڪتي سان گڏ ماني پيو کائين." پاڻ وراڻيائين تہ "مون کي خدا پاڪ کان شرم ٿو اچي، ان ڪري ايئن ٿو ڪيان، انهيءَ ڪري ئي مون کي اها حڪومت ملي آهي، جيڪا توکي مليل ناهي. ايئن چئي ڪنڌ مٿي ڪٽي هڪ اڏامندڙ پکي کي سڏ ڪيائون. جو سندن هٿ تي ڪنڌ هيٺ ڪري ويهي رهيو. پاڻ ماسڙ ڏانهن منهن ڪري چيائون، ڏٺئي، جيڪو خدا کان شرم ٿو ڪري، ان کان هر قسم جي مخلوق شرم ڪري ٿي." پاڻ هميشہ پاڪ صاف رهندا هئا. روايت آهي تہ سندن هڪ ڏينهن وضو ٽٽي

پيو جلدي ۾ پاڻ تيم ڪيائون، ڪنهن پڇيس ته ايئن ڇو ڪيو. جڏهن ته دجله ندي قريب هئي، وراڻيائين جيستائين اتي پهچان ها، اگر مري وڃان ها ته ناپاڪ ٿي مران ها. تڏهن ايئن ڪيم.

سندن وفات 8 محرم 200هه ۾ ٿي ڪجهه محقوق 206هه لکي آهي.

حضرت شيخ محي الدين ابن عربي قدس سره

شيخ صاحب جو اصل نالو محمد بن عربي هو. سندس ولادت دوشنبه 17 رمضان 560هه ۾ اندلس جي هڪ شهر مرسيه ۾ ٿي.[43] سندس ولادت جي زماني ۾ مشرق ۾ المستجند بالله جي خلافت قائم هئي. ابن مرديش موسيه ۽ بلنيه تي حڪمران هو. ابن عربي خود پنهنجي تصنيف "محاصرت الابرار و سامره الاخيار" ۾ بيان ڪري ٿو ته مان ابوالظفر يوسف السمت جند بالله ابن المقتفي جي خلافت جي زماني ۾ سلطان ابوعبدالله محمد بن سعد بن مرديش جي مملڪت ۾ مرسيه جي شهر ۾ پيدا ٿيس." اڪثر ماخذن ۾ سندس ڪنيت ابوبڪر لکيل آهي، ڪن ۾ ابو عبدالله لکيل آهي. ڪٿي هو ابن افلاطون ۽ اندلس ۾ ابن سراقه سان مشهور هو. پر مغرب ۾ گهٽو ڪري ابن العربي جي نالي سان مشهور هو. سندس خاندان ثروت ۽ تونگري، عزت و جلالت علم ۽ تقويٰ ۽ زهد ۽ پارسائي ۾ مشهور هو. هن جو جد اعليٰ حاتم طائي سڄي عرب ۾ پنهنجي سخاوت سبب مشهور هو. ڏاڏو محمد اندلس جي قاضين ۽ علمائن مان هئس. والد علي بن محمد فقه و حديث ۽ زهد و تصوف جي بزرگن مان هو. هڪ مامو يحيٰ بن يٿان تلسمان جو حاڪم ۽ پنهنجي زماني جو عابد ۽ زاهد هو. ٻيو مامو ابومسلم خولاني به عابدن ۽ زاهدن ۾ شمار ٿيندو هو ۽ چاچو عبدالله بن محمد بن عربي به عارف ۽ صوفي هو. سندس ڀيرين گهرواري مريم بنت محمد بن عبدون جي شريف خاندان سان تعلق رکندي هئي، جڏهن ته نياڻي زينب ننڍي عمر ۾ ئي مقام الهام مان سرفراز ٿي وئي هئي."[44]

شيخ محي الدين جو پهروين دفعو تصوف جي واٽ تي قدم رکڻ جو قصو هن طرح آهي: شيخ صاحب ننڍي هوندي کان شعر و شاعري ۽ عيش و طرب جي زندگي گذاريندو هو. اڪثر جانورن جو شڪار ڪندو هو انهن ۾ به گورخر جانورن جي شڪار جو شوقين هو. ابن عربي پنهنجي ان زماني کي جاهليت جو زمانو سڏيو آهي. ان زماني ۾ هن پنهنجي ساٿين سان گڏ سفر پئي ڪيو. قرمونيه ۽ بلم جي وچ مان گذري رهيو هو ته اوچتو ڪجهه گورخر جهنگ ۾ چرندي ڏٺائين. هن شڪار ڪرڻ چاهيو پر سندس دل ۾ آيو ته هنن کي شڪار ڪري

ايذاءُ ڇو پهچائجي. ايئن شڪار جو سامان هوندي هنن جي وچ مان گذري تہ گورخر اتي جو اتي ٻيهي چري رهيا هئا. ٻڳائي ڪين. پر جيئن شيخ صاحب جا ساٿي آيا تہ هو تاهہ ڪائي ڀڄي ويا. ابن عربي کي اهو قصو ان وقت سندس چواڻي سمجهہ ۾ ڪونہ آيو پر جڏهن هن طريقي خدا ۾ قدم رکيو تہ هن کي اها ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي وئي هئي تہ هن جي دل ۾، جيڪا هنن لاءِ امان هئي اها هنن جانورن جي نفس ۾ سرايت ڪري ويئي هئي."[45]

اهڙيءَ طرح هن باقاعدي 21 سالن جي عمر ۾ 58 هہ جي دوران سلوڪ ۾ قدم رکيو. ان وقت هي اشبيليہ ۾ هو. احسان جي طريقي ۾ وارد ٿيڻ جي ڪري هو مجاهدي ۽ رياضت ۾ تمام تڪليفون سهي وڏي همت سان قائم رهيو. تصوف ۽ راهہ سلوڪ جي ڪيترن ئي ڪتابن جو مطالعو ڪيو. جنهن سڄي اشبيليہ. ان جي ويجهو ۽ پري وارن ماڻهن ۾ هن جي معرفت جون ڳالهيون مشهور ٿيڻ لڳيون. اهڙي ريت هن جي شهرت ٻڌي ڪيترائي مشائخ هن سان ملڻ ايندا هئا. ڪچهري ڪري تصوف ۾ احوال مقامات کان آگاهي حاصل ڪندا هئا.

ابن عربي جي تصوف جي خرقي پهرڻ بابت مختلف بيان ملن ٿا. ڪين خرقہ نسبت هڪ واسطي سان حضرت عبدالقادر جيلاني کان حاصل ٿي. ڪيترن روايتن ۾ قادري سلسلي جو خرقہ ولايت ڪيس سڌي طرح حضرت غوث اعظم کان پهرڻ لاءِ مليو ٻي نسبت شيخ ابو محمد يونس القصار هاشمي سان وابستہ آهي تہ ڪين انهن وٽان سلسلي قادريہ جو خرقہ مليو. خرقہ ولايت ۾ ٻي نسبت حضرت خضر عليہ السلام سان هڪ واسطي سان حاصل ٿي. شيخ محي الدين ابن عربي پنهنجي ڪتاب الملاسبي ۾ ذڪر ڪيو آهي تہ پاڻ حضرت خضر وارو مليل خرقہ ابوالحسن علي بن عبدالله بن جامع جي هٿن سان پهريو آهي، جيڪو پاڻ حضرت خضر ع کان حاصل ڪيو هو. اهڙي طرح ڪجهہ محقق ابن عربي کي ٻن سلسلن کان خرقہ ولايت ملڻ جي ڳالهہ ڪن ٿا. ڪجهہ ٽنهي سلسلن کان ۽ ڪجهہ پنج سلسلا بيان ڪن ٿا. حضرت عبدالقادر جيلاني کان مليل خرقہ جو شجرو هن طرح آهي:

ابن عربي از جمال الدين يونس، بن يحيٰ عباس قصا راز شيخ عبدالقادر بن ابي صالح بن عبدالله جيلي از ابو سعيد مبارڪ بن علي مخزومي يا (مخرومي) از ابوالفرج طرطوسي از ابوالفضل عبدالواحد بن عزيز تميمي از ابوبڪر محمد بن خلف بن ججندر شبلي از جنيد بغدادي از سري سقطي از معروف ڪرخي از علي رضا از محمد باقر ع، از ين العابدين ع از حسين بن

علي ع. از اميرالمومنين علي ع. بن ابي طالب از محمد رسول الله ﷺ از جبرئيل از الله جل جلاله.

حضرت شيخ شمس الدين عبدالعزيز رحمة الله عليه

”شيخ صاحب، محي الدين عبدالقادر جيلاني جو ٽيون نمبر فرزند هو. ڪنيت ابوبڪر اٿس“ پاڻ ظاهري ۽ باطني تعليم پنهنجي والد صاحب وٽان حاصل ڪيائين. تصوف جو علم ۽ فيض به حاصل ڪيائين. والد صاحب جي وفات کان پوءِ سنجاپ هليو ويو. اتي ئي رهائش اختيار ڪيائين. 590هه بمطابق 1193ع ۾ وفات ڪيائين.“[46]

حضرت شيخ سري سقطي قدس الله سره العزيز:

شيخ جو اصل نالو ري ۽ ڪنيت ابوالحسن آهي. حضرت شيخ معروف ڪرخي جو نامور مريد ۽ خليفو هو. پنهنجي دؤر جو زبردست ولي الله ۽ وقت جو شيخ هو. صاحب علم ۽ اهل طريقت هو. بغداد ۾ سڀ کان پهرين هن منبر تي سرعام توحيد جون حقيقتون بيان ڪيون هيون. عراق و عجم جا اڪثر مشائخ سندن حلقه ارادت ۾ داخل هئا. ڪائڻ پيئڻ کان وٺي روزاني استعمال وارن شين جو واپار ڪندو هو. بغداد جي وچ بازار ۾ سندس دڪان هو هر روز هڪ هزار رڪعتون نماز نفل پڙهندوهو. ڏهن دينارن تي اڌ دينار کان وڌيڪ نفعو ڪو نه وٺندو هو. هڪ ڏينهن سٺ دينار جا بادام هڪ ئي هنڌ خريد ڪيائين. ٻئي ڏينهن بادامن جو بازار ۾ اگهه مهانگو ٿي ويو. هڪ دلال وٽن آيو ۽ کين چيائين ته. ”حضور بادام وڪڻو. توهان کي ڪيترائي دينار وڌيڪ ملندا. پاڻ فرمايائون، ”مون رب پاڪ سان واعدو ڪيو آهي ته: مان اڌ دينار کان وڌيڪ فائدو نه وٺندس. دلال چيس ته ”مان توهان جي مال کي نقصان ڪونه وڪڻندس.“ فرمايائين، ”مان به پنهنجي وعدي کي ڪونه ٽوڙيندس.“ ان ڪري سستي اگهه ۾ نه دلال بادام وڪيا نه پاڻ ڏنائون.“

هڪ دفعي بازار ۾ باهه لڳي وئي. جڏهن اها خبر شيخ صاحب ٻڌي ته رب پاڪ جو شڪر ڪيائين ۽ چيائين: ”چڱو ٿيو دنيا کان جان ڇٽي.“ جڏهن باهه وسامي وئي ته جاڻ پئي ته شيخ صاحب جو دڪان بچي ويو آهي. اهو ٻڌي کين ڏک ٿيو ته سيني کي نقصان پهتو آهي منهنجو سامان بچي ويو آهي. مون کي به پنهنجو سامان هاڻ سيني مسلمان ڀائرن ۾ ورهائڻ واجب آهي. اهڙي طرح سڀ سامان راهه خدا ۾ درويشن ۾ ورهائي ڇڏيائون.

هڪ ڏينهن شيخ صاحب کان ماڻهن پڇيو تہ: ”توهان ڪڏهن کان زماني جي رواجن کان متانهان رهيا آهيو؟“ وراڻيائين، ”هڪ ڏينهن حبيب راعي قدس سره منهنجي دڪان جي سامهون گذريو. مون کين ڪجهہ ڏنو تہ درويشن ۾ ورهائي ڇڏي، پاڻ فرمايائين، ”الله تعاليٰ توکي جزائي خير ڏئي.“ ان ڏينهن کان مال منهنجي لاءِ حقيقت کان خالي ٿي ويو. ٻئي ڏينهن شيخ معروف ڪرخي آيو. ان سان گڏ هڪ يتيم ٻار هو. پاڻ فرمايائين، ”هن کي ڪجهہ ڪپڙو ڏيو.“ مون هن کي ڪپڙو ڏنو. فرمايائون، ”حق تعاليٰ دنيا کي تنهنجي دل لاءِ دشمن ڪري ڇڏي، توکي هن شغل مان راحت ڏئي.“ ان ڏينهن کان پوءِ مان اهل دنيا کان فارغ آهيان. سيد الطائفہ شيخ جنيد بغدادي رح فرمائين ٿا، ”مون عبادت ۾ سري سقطي کان وڌيڪ ڪامل ڪو نہ ڏٺو. 98 سالن ۾ کين مرض کان سواءِ ڪيس زمين تي سمهندي ڪو نہ ڏٺو.“

هڪ ڏينهن شيخ صاحب ڪچهري ۾ ويٺا هئا تہ هڪ شيخ احمد گهوڙي تي چڙهي سندس سامهون گذري ويو. شيخ سري سقطي توبہ باطني سان هن ڏي نهاريو تہ واپس اچي گهوڙي تان لهي سندن خدمت ۾ حاضر اچي ٿيو. پاڻ فرمايائين: ”خدا تعاليٰ جي مخلوق ۾ انسان کان وڌيڪ ڪو بہ ڪونهي، ڪاش انسان ماڻهپو سکي تہ مان ڪهڙي چيز آهيان؟“ ڪهڙي چيز مان پيدا ٿيو آهيان؟ اهي ڳالهيون شيخ احمد کي دل سان لڳيون، اکين مان لڳاتار ڳوڙها ڳڙندا رهيس. جڏهن هوش ۾ آيو تہ پنهنجي گهر هليو ويو نہ ڪنهن سان ڳالهايائين نہ ڪجهہ کاڌائين پيتائين. صبح جو وري شيخ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو هٿ ادب جا ٻڌي عرض ڪيائين تہ ”دنيا منهنجي نظر ۾ ڪجهہ بہ قيمت نٿي رکي. دل ۾ خيال آيو آهي تہ دنيا کي ترڪ ڪريان، ان مسئلي ۾ منهنجي مدد ڪريو.“ شيخ سري سقطي رح فرمايو، ”انهيءَ راهہ تي اچڻ وارن لاءِ هڪ عام واٽ آهي، ٻي خاص واٽ. عام واٽ تہ اها آهي تہ پنج وقت نمازون باجماعت ادا ڪيون وڃن. مال هجي تہ زڪوات ڏجي، رمضان شريف جا روزا رکجن. حج ڪيو وڃي، خدا تعاليٰ جي توحيد ۽ حضرت محمد ﷺ جي رسالت جو اقرار ڪيو وڃي. خاص واٽ وري هيءَ آهي تہ ان سان گڏوگڏ دنيا کي ترڪ ڪري ڇڏجي، ڪنهن بہ آرام و آسائش ڏي ڏيان نہ ڏنو وڃي، جيڪڏهن ڪير ڪجهہ ڏئي تہ بہ نہ وٺجي. غيرالله کان پري رهي، رب سان دل لڳائڻ گهرجي. اهي ڳالهيون ٻڌي شيخ احمد چيو توهان کي الله جزائي خير ڏئي. مان خاص رستو اختيار ڪيان ٿو.

حضرت جنيد فرمائين ٿا تہ: ”شيخ سري زندگيءَ جي آخري گهڙين ۾ هو.

مان سندس عيادت لاءِ حاضر ٿيس. اتي هڪ وچٿو رکيل آهي. مان اهو کڻي کيس هوا ڏيڻ لڳيس، شيخ اکيون کوليون ۽ چيو ته، ”هوا نه ڏي باهه وڌي ٿئي ٿي.“ عرض ڪيم، ”ڪجهه نصيحت ڪريو.“ فرمايائين، ”خلق سان مشغول رهو ۽ خالق سان شاغل رهو.“ سندس فرمان آهي ته، ”مرد اهو آهي جو بازار ۾ ذڪر حق ۾ مشغول رهي خريد و فروخت به ڪري پر رب پاڪ کي به ياد ڪري“

”بهادر اهو آهي جو پنهنجي نفس اماره تي غالب اچي.“ اهڙي طرح فرمايائين ته: ”ادب دل جو ترجمان آهي. جو شخص پنهنجي نفس جي تربيت کان عاجز آهي، اهو ٻين کان ڇا ادب سيکاريندو!“ فرمايائين، ”پنج چيزون دل ۾ نٿيون رهن، اگر دل ۾ ٻي چيز موجود آهي، پهريون خدا جو خوف، ٻيو رجا، ٽيون محبت، چوٿون خلق سان شفقت سندن وفات 3 رمضان 250هه ۾ ٿي سندن مرقد بغداد ۾ آهي.“

سنڌ جا قادري بزرگ

پير ببر شير قادري رحمة الله عليه:

پير ببر شير رح جو اصل نالو سيد عثمان رح هو. سومرن جي دؤر ۾ قلندر لعل شهباز واري وقت ۾ سيوهڻ تعلقي لڳ باجارا ۾ آيو.

روايت آهي ته پاڻ سيوهڻ شريف ۾ ببر شير تي سواري ڪندو هو ۽ قلندر لعل شهباز ڏيگي تي سواري ڪندو هو. ڏيگو قلندر شهباز کي اتان جي پسگردائي واري ماڻهن نذر و نياز ۾ ڏنو هو. قلندر لعل شهباز جيڏانهن ويندو هو ته سڀ سامان ڏيگي تي رکندو هو. ان ڪري جن قلندر رح کي ڏيگو ڏنو هو. انهن جي ذات باريچا پئجي وئي، يعني بار کڻندڙ.

چون ٿا ته اهو ڏيگو هڪ ڏينهن حضرت عثمان عرف ببر شير جو شينهن کائي ويو. قلندر پنهنجي ڏيگي کي ڳوليو. پر ڏيگو ڪو نه مليس، تنهن تي حضرت عثمان عرف ببر شير چيس ته، تنهنجي ڏيگي کي منهنجو شينهن کائي ويو آهي. هاڻ اهو ڏيگو توهان کي تڏهن ملندو، جڏهن باريچن تي منهنجو ڏن رکندؤ.“ پوءِ قلندر سائين باريچي تي پير ببر شير جو ڏن هڪ ٽڪو مقرر ڪيو ته اتي جو اتي شينهن، قلندر جو ڏيگو اوڳاڇي ٻاهر ڪڍيو. (والله اعلم) پير ببر شير قلندر لعل شهباز عرف عثمان رح جي رهائش واري ماڳ ويجهو هڪ ڪٻڙي ڪنڌي هينيان دونهين دکايو وينو هوندو هو.

چوڻ ٿا ته هڪ دفعي پير ببر شير گهمندو ڦرندو ڳوٺ باجارا ويو. "جت اسلام جي تبليغ ڪندي ٻاهر ڪٽڪ جي ديرن تي نڪري ويو. اتي وچي چيائين: ڪو آهي جو مون فقير کي هي ڪستو ڪٽڪ جو پري ڏي؟" هر ڪو ڪستي ۾ ان پيو وجهي پر ڪستو پرجي ئي ڪو نه. فقير سائين واپس سيني کي ڪٽڪ واپس ڪندو، سين هٽندو هلندو رهيو. آخرڪار هڪ مائي سچي ديري جو ان ڪستي ۾ وجهي ڏنس، پير سائين ڏاڍو خوش ٿيو. ان واپس ڪندي، مائي کي دعائون ڏيندي واپس سيوهڻ شريف آيو ۽ مائي کي چيائين ته ڪو به ڪم هجي ته مان سيوهڻ ۾ ڪبي ڪندي هيٺان وينو آهيان. اتي هلي اچجانءِ.

ٻئي سال فقط ان مائي جو فصل پلو ٿيو. باقي زميندارن جو فصل ٿيو ئي ڪين. سيني زميندارن مائي کان ان جو سبب پڇيو. مائي کين ان بزرگ جي ڳالهه ڪري ٻڌائي. جا هنن کي دل سان لڳي، سو سيئي مائي سان گڏجي سيوهڻ شريف ۾ ان پير وٽ آيا. کين گذارش ڪيائون ته: "اسان جو فصل ڪونه ٿيو آهي دعا ڪريو." پير سائين چين ته، "هن مائي جي ڪري توهان کي خطا بخش آهي. آئينده فقيرن کي ڪجهه نه ڪجهه ڏيندا رهجو. هاڻ توهان منهنجي دونهين جي خاڪ کڻي، وڃي پنهنجي پنهنجي ٻنيءَ ۾ وجهو. هر ٻنئي تي ٿويو ان جو منهنجي نالي پهرين ڪڍندو ۽ جوئر جي فصل مان ست ٽُري مٺا ڳنا مون کي پهچائيندؤ. اها ڳالهه سيني مڃي، خاڪ کڻي ويا وڃي ڇٽيائون ته واقعي سيني جا فصل تمام سٺا ٿيا. (47)

(هاڻ به هر سال هر فصل مان ٿويو ان جوءِ ست تري ڪانا جوئر جا پير سائين جي درگاهه تي ويندا آهن.)

شيخ خضر سوستاني رحمة الله عليه:

قادري طريقي جو وڏو پير ۽ پرهيزگار تارڪ الدنيا مرد هو. سندس زهد ۽ تقويٰ هن حد کي پهتل هئي، جو سموري حياتي ڪجهه به پاڻ وٽ نه رکيائين ۽ نه ڪجهه مال ميڙيائين. پهريائين گهٽو ڪري قبرستان ۾ رهندو هو پر پوءِ سيوهڻ جي هڪ پهاڙ ۾ وڃي رهيو ۽ اتي وڻن جا ساوا پن کائي حياتي جو بچاءُ ڪري الله تعاليٰ جي يادگيري ۾ گذاريندو هو. پهاڙي ۾ هڪ تيمور جوڙايو هو مگر ان ۾ ڪڏهن به ماني نه ڪاڏي هئائين. گرمي ۽ سردي ۾ پوشاڪ فقط گوڏ هوندي هئس. جا ڏُن کان وٺي گوڏن تائين سندس اوگهڙ ڍڪيندي هئي. سردي ۾ تنور ۽ مٿان هڪ پٽر ٽڪر رهندو هو ۽ گرمي ۾ تنور جي مٿان ويهي عبادت ڪندو هو. مگر

اهو پٽر سج جي گرمي کان ڪڏهن نه تپندو هو سيوهڻ ۾ گهڻو ڪري ڪو نه ايندو هو خدا کان سواءِ ڪنهن سان به سندن دوستي ڪا نه هوندي هئي، جهنگلي جانور سندس ساٿي هوندا هئا.

محمد داراشڪوه سفينته الاوليا ۾ لکيو آهي ته: ”هڪ ڏينهن سيوهڻ جو حاڪم زيارت لاءِ شيخ خضر جي خدمت ۾ آيو. ڏٺائين ته شيخ سخت ڪاڙهي ۾ گرم پٽر تي مراقبو ڪيو وينو آهي. هو ويجهو وڃي سندس پرسان وڃي اهڙي طرح ويٺو جوان جو پاڇو شيخ تي پوڻ لڳو. شيخ ڪنڌ مٿي ڪري ڪانئس پڇيو ته ”ڪير آهين؟“ هن ويراني ۾ ڇو آيو آهين؟ هتي تنهنجي اچڻ جو مقصد ڇا آهي؟“ چيائين ته: ”توهان جي زيارت لاءِ آيو آهيان. منهنجو مطلب آهي ته مون تي ڪو ڪم رکو ته ان جي پوري ڪرڻ سان سعادت حاصل ڪريان.“ شيخ فرمايو ته: ”منهنجو ڪو به اهڙو ڪم ڪو نه آهي، جو اوهان سان لاڳاپو رکندو هجي!“ حاڪم ان تي ڏاڍي عاجزي سان دوباره عرض ڪيو شيخ چيو. ”ڇڱو جيڪڏهن تون منظور ڪرين ته ڪم چوان ٿو.“ چيائين ته. ”حاضر آهيان. منظور آهي.“ شيخ چيو ته. ”ٻڌ ٻهريون ڪم هي آهي ته پنهنجو واڇو مون تان هٽاءِ. يعني پري ٿي بيهه. ڇاڪاڻ جو ماڻهو خدا جي پاڇي ۾ گذاري رهيو آهي، تنهن کي ٻي ڪنهن به پاڇي جي گهرج نه آهي. ٻيو ته جتان آيو آهين اوڏانهن هليو وڃ.“ حاڪم اتان هٽي پري ٿي بيٺو ۽ فقير تان پاڇو لهي ويو. پوءِ عرض ڪيائين ته: ”توهان جڏهن خدا جي يادگيري ۾ مشغول ٿيو. تڏهن منهنجي لاءِ دعا گهرندا ڪريو“ شيخ چيو ته. ”اهڙو وقت ئي شال مون کي نصيب ٿئي جو خدا جي ياد مهل غير خدا به دل ۾ اچي ۽ توکي به ان وقت ياد ڪريان.“ شيخ خضر سيوستاني جي مشهور خليفن مان شيخ محمد مير سيوهاڻي مشهور به ميان مير بال پير هو. جنهن جو مقبرو لاهور ۾ آهي.

حضرت ميان مير سيوستاني رحمة الله عليه

حضرت ميان مير سيوستاني جو سلسلو اميرالمؤمنين حضرت عمر فاروق رضه سان ملي ٿو. سندن ڏاڏو قاضي قلندري فاروقي هڪ صوفي بزرگ هو. حضرت ميان مير جي والد جو نالو قاضي سائين ڏنو هو ۽ هن جي والده فاطمه قاضي قادن جي ڌيءَ هئي.

حضرت ميان مير سيوستاني جا چار ڀائر هئا. جن جا نالا هي آهن:

قاضي بولڻ

قاضي عثمان
قاضي طاهر
قاضي محمد

ان کان علاوه حضرت مير سيوستاني جون ٻه پيٽون پڻ هيون، جن جا نالا هئا بيبي جمال خاتون ۽ بيبي ٻاوي.

سندن ولادت باسعادت سيوستان ۾ ٿي. اهو سندن اصل وطن آهي، حضرت ميان مير جو اصل نالو مير محمد آهي، پر پاڻ ميان مير، شاهه مير ۽ بالا پير جي لقب سان سڏيا ويندا آهن.

حضرت ميان مير جڏهن ستن سالن جو هو ته سندس والد محترم وفات ڪري ويو. ان کان پوءِ پاڻ ٻارنهن سالن جي عمر ۾ ئي علم جي زيور سان مالامال ٿيڻ لڳو. ان کان پوءِ پاڻ دنيا ۽ دنيا وارن کان ڪناره ڪشي ڪرڻ لڳو. جهنگن، بيابانن ۾ گهمندو وتندو هو ۽ تلاش حق ۾ بي چين رهندو هو ۽ هر وقت عبادت ۾ مصروف رهندو هو. هڪ ڏينهن پاڻ سيوستان جي ڀهاڙن ۾ گهمندي ڦرندي حضرت خضر جي خدمت ۾ پيش ٿيو. حضرت خضر جو سلسلو عاليه قادريه جي هڪ بلند پايه بزرگ سان هو ۽ هو ٻارهن ئي مهينا ڀهاڙن ۾ رهندو هو. مخلوق کان پري ۽ خدا جي ياد ۾ مصروف رهندو هو. حضرت خضر سان ملڻ کان پوءِ پنهنجي ملاقات جو بيان هن طرح ڪيو اٿن.

"جڏهن ائون پنهنجي ماءُ کان اجازت وٺي ٻاهر آيس ته مون جهنگ جو رخ ڪيو. ايتري قدر جو مان سيوستان ۾ پهچي ويس، اتي مون ڏٺو ته هڪ ڪنڊ ۾ هڪ شخص ويٺو آهي، جنهن جو منهن مبارڪ لڪل آهي، جڏهن کولي ڏٺم ته ان ۾ هڪ پٿر هو. آئون حيران ٿي ويس، ان کان پوءِ مون کي معلوم ٿيو ته هي بزرگ جو گهر آهي ۽ مون ارادو ڪيو ته جيستائين ان بزرگ جو منهن مبارڪ نه ڏسندس تيستائين نه ويندس. ٽن ڏينهن کان پوءِ حضرت خضر تشريف کڻي آيو ۽ مون ان کي سلام ڪيو ۽ پاڻ سلام جو جواب ڏنائون. ان کان پوءِ حضرت ميان مير سيوستاني حضرت خضر جو مريد ٿي ويو ۽ يادِ خدا ۾ مشغول ٿي ويو. حضرت خضر کين رخصت ڪيو ۽ چيائين ته توهان کي هت رهڻ جي ضرورت نه آهي، جتي توهان جي دل چوي اُتي وڃو ۽ جتي دل چوي اتي وڃي رهو ۽ ان کان پوءِ پاڻ علم ظاهري حاصل ڪرڻ لاءِ لاهور آيو. گهڻن دانشورن جو خيال آهي ته پنهنجي مرشد جي وفات کان پوءِ لاهور ۾ مسجدن ۾ رهڻ لڳو.

هن اتي اچي پنهنجي اصلي حالت جي ڪنهن کي به خبر پوڻ نه ڏني، ان

کان پوءِ سندن اهو طريقو هوندو هو تہ پاڻ بزرگن جي مزارن تي ويندو رهندو هو ۽ ان کان پوءِ جهنگ ۾ وڃي ياد خدا ۾ مصروف گذاريندو هو. لاهور ۾ ڪجهہ عرصو رهڻ کان پوءِ پاڻ سرهند آيو ۽ اتي بيمار ٿي پيو ۽ گوڏن جي سور جي شڪايت ڪيائين. حاجي نعمت الله سرهندي سندن تمام گهڻي خدمت ڪئي، پاڻ ان جي خدمت مان خوش ٿي، ڪين هڪ هفتي ۾ درجہ ڪمال تي پهچايائون. غوث اعظم ميران محي الدين حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني جي روح تي فاتحہ خواني لاءِ رجوع ٿيو ۽ حضرت غوث اعظم کان صحت لاءِ دعا گهريائين. حضرت غوث اعظم پنهنجو هٿ هن جي جسم تي ڦيرايو ۽ پاڻي جو هڪ پيالو پياريو تہ پاڻ تندرست و توانا ٿي ويا ۽ خدا جو شڪر ادا ڪيائون.

اتڪل هڪ سال سرهند ۾ رهڻ کان پوءِ لاهور واپس آيو ۽ باغبانن جي محلي ۾ رهائش اختيار ڪيائين. اتي پاڻ عبادت ۾ مصروف رهندو هو ۽ ماڻهن کي راهہ حق جو پيغام ڏيندو هو. ان دوران سندن فيض عام ٿيو ۽ تمام گهڻا ماڻهو هن جي فيض مان فيضياب ٿيا. ان کان پوءِ سندن شهرت وڌي وئي ۽ اها خبر سندن شهنشاهہ جهانگير کي پئي تہ شهنشاهہ جي دل ۾ ساڻس ملڻ جو شوق ٿيو.لاهور مان هلڻ کان پوءِ پاڻ ان شخص کي هن جي خدمت ۾ موڪليو ۽ اهو چيو تہ لاهور مان وڃڻ کان پوءِ ان کي ان جو نالو معلوم ٿيو اگر لاهور ۾ هجي ها تہ هو خود هن جي خدمت ۾ حاضر ٿئي ها. پاڻ جهانگير جي درخواست منظور ڪري ورتي. جهانگير هن جي تمام گهڻي خدمت ڪئي ۽ تمام دير تائين خدمت پڻ ڪيائين ۽ هن کان تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ درخواست ڪيائين تہ "جيڪي ڪجهہ سلطنت جا هيرا موتي آهن، اهي منهنجي نظر ۾ هڪ پٿر جي سِر جي برابر آهن، اگر توهان توجهہ فرمايو تہ آءٌ دنيا سان تعلقات ختم ڪري ڇڏيان."

پاڻ اهو ٻڌي جهانگير کي چيائيون، "تون ڀهريائين خلق جي خدمت لاءِ ڪو شخص آڻي ڏي ان کان پوءِ آئون توکي پاڻ سان گڏ ڪري مشغول ڪندس."

جهانگير اهو ٻڌي تمام گهڻو خوش ٿيو ۽ کين عرض ڪيو تہ اگر توهان کي ڪنهن شيءِ جي ضرورت آهي تہ ٻڌايو بادشاهہ کان واعدو ورتائون تہ مان جو ڪجهہ گهرندس، سو اوهان مون کي ڏيندا. جهانگير چيو تہ: "ضرور ڏيندس." تہ مير چيو "مون کي موڪل ڏيو." ۽ ان کان پوءِ جهانگير هن کي هنايت عزت ۽ احترام سان رخصت ڪيو.

حضرت ميان مير سيوستاني وصيت فرمائي تہ "وفات کان پوءِ مون کي

ڪلراٺي زمين ۾ دفنايو وڃي، تاڪ منهنجي هڏن جو نالو نشان نہ رهي ۽ نہ ئي قبر جي شڪل ٺاهجو."

هو پڻ فرمايائون تہ، "منهنجي هڏن کي نہ وڪڻجو ۽ نہ ئي منهنجي قبر تي ٻين وانگر دڪان ٺاهجو." پاڻ 17 ربيع الاول 1045ھ هن فاني دنيا مان رخصت ٿيا. حضرت ميان مير سيوستاني جي مريدن جي تعداد پڻ ڪافي آهي. انهن مان خاص مريدن جا نالا هي آهن: حاجي نعمت الله، ميان شاهہ سرهندي، ملا حامد، حاجي صالح ڪشميري، ملا شاهہ صاحب، شيخ عبدالواحد، ميان محمد مراد.

سندن خوراڪ تمام گهٽ هوندي هئي ۽ لباس سادو هوندو هو. رمضان جي روزن کان سواءِ ٻيو ڪو بہ روزو نہ رکندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا تہ: "خدا وٽ پهچڻ لاءِ ٻہ رستا آهن. هڪ اهو تہ الله تعاليٰ بندي کي پنهنجي طرف ڇڪي ٿو ۽ ان کي واصل بڻائي ٿو ۽ ٻيو سلوڪ ۾ ڪنهن بزرگ جو دامن پڪڙڻ سان." ان کان سواءِ فرمائيندا هئا تہ "جنهن جو خدا آهي، اهو شخص فقير نہ آهي ۽ ڪامل صوفي اهو آهي، جنهن جي نظر ۾ پٿر ۽ جوهر هڪ جهڙا هجن ۽ صوفي جڏهن ڪامل هوندو آهي، تہ ان جي دل صاف هوندي آهي."

بيبي جمال خاتون سيوستاني:

مشهور عارف ميان مير لاهوري جي ڀيڻ عورتن ۾ وڏي عارفانہ ۽ زاهده ٿي گذري آهي. ترڪ ۽ توڪل ۾ رابعہ بصري جي برابر هئي. هن تصوف ۽ تجريد جي راهہ رسم پنهنجي والده کان سکي ۽ پنهنجي ڀاءُ کان بہ گهڻو ڪجهہ حاصل ڪيو. ڪرامتون هن کان تمام گهڻيون ظاهر ٿينديون رهيون. مخدوم داراشڪوه سفينتہ الاوليا ۾ لکي ٿو تہ، "هڪ دفعو بہ مڻ ڪٽڪ جا پنهنجن هٿن مبارڪ سان هڪ ٿانو ۾ وجهي رکيائين ۽ پوءِ روزانہ ان مان ڪٽڪ ڪڍي مهمانن ۽ فقيرن کي کارائيندي هئي. برابر هڪ سال تائين ٻن مڻن پورت ڪئي."

هڪ دفعي هڪ مڇي شڪار ڪري بيبي صاحبہ وٽ آندائون. ان وقت بيبي ڏاڍي موج ۾ ويٺل هجي. مڇي کي ڏسي فرمايائين تہ: "هن کي پاڻ وٽ سانڍي رکو. جو هن ۾ وڏي برڪت رکيل آهي." بيبي جي خادمن مڇي پاڻ وٽ رکي ڇڏي. جا خشڪ ٿي وئي ۽ ڪيترو وقت رکيل هئي. ان ڪري وڏيون برڪتون ڏسڻ ۾ آيون. بيبي جمال خاتون جي وفات سن 1049ھ ۾ ٿي.[49]

خليفو زين العابدين نتوي رحمة الله عليه:

سنڌ ۾ صديقي نسب مان قادري طريقي جي خاندان مان هڪ وڏو بزرگ گوشہ نشين رهندو هو. جاءِ جو دروازو هميشہ بند رهندو هيس، جيڪڏهن ڪي ماڻهو ازخود ڪيس ڪجهہ سوکڙيون يا نذرانو پهچائيندا هئا تہ وٺندو هو. ان قسم جي ماڻهن جي آمد جو پتو ڪيس باطن جي صفائي سان پوندو هو جنهن لاءِ اُتي دروازو کوليندو هو ٻي صورت ۾ سوال لاءِ ڪٿ بہ هٿ ڊگهو ڪو نہ ڪيائين.

هن اهل الله بزرگ جي وفات 1148 ۾ ٺٽي ۾ ٿي.

مخدوم اسماعيل سومرو رحمة الله عليه:

مخدوم اسماعيل سومري جو شمار سنڌ جي جليل القدر صوفين ۾ ٿئي ٿو ڄمڻ کان وٺي وفات تائين عبادت ۾ مصروف رهيو. مخدوم اسماعيل سومري جي فياضي ۽ بخشش امتيازي وصف هئي. خدا جي ذات ڪين دولت سان پڻ مالامال ڪيو هو. داد دهش ۾ سندن هٿ وسيع هو ۽ سندن دسترخوان بہ وسيع هو. جيڪو ڪاڏو غريبن کي کارائيندو هو ان ئي دسترخوان تي ويهي رُکي ماني کائيندو هو.

غريبن، مسڪينن ۽ مدرسي جي شاگردن لاءِ وظيفا مقرر ڪيائين تہ جيئن اهي غريب شاگرد سڪون سان تعليم حاصل ڪري سگهن. ڪو بہ شخص هن جي دروازي تان خالي نہ ويندو هو. ذڪر الاهي ۽ عبادت مخدوم اسماعيل سومري جو بهترين مشغلو هوندوهو. هو سڄو وقت عبادت ۾ گذاريندو هو. پاڻ بہ شريعت جو پابند هو ۽ ٻين کي بہ شريعت جو پابند ٿيڻ جي تاڪيد ڪندو هو. خدمت خلق هن جو خاص شعور هو. پنهنجي عمر جي آخري وقت ۾ ڪمزوري جي ڪري هلڻ ڦرڻ کان معذور ٿي چڪو هو ايتري قدر جو سواري تي سوار ٿيڻ لاءِ بہ ٻئي جي مدد وٺڻي پوندي هئس. ان وقت بہ پاڻ چادر ۾ ويهي رهندو هو ۽ پنهنجي خادمن کي چوندو هو تہ مون کي اُٺاري ماڻهن جي دروازي تائين پهچايو. خادم ڪين اُٺاري پري پري وٺي ويندا هئا، اتي پهچي ماڻهن کان پنهنجون پنهنجون ضرورتون پڇندو هو اهي پوريون ڪرڻ کان پوءِ واپس هليو ايندو هو.

تلاوت قرآن شريف سان عشق هوندو هيس، عبادت کان پوءِ جيڪو وقت بچندو هيس اهو تلاوت ڪندي گذاريندو هو.[50]

مخدوم اسماعيل سومر 998هہ ۾ قلعہ اکهم نالي ڳوٺ ۾ وفات ڪئي.

مخدوم صاحب جي خليفن مان مخدوم اسحاق وڏي شهرت ماڻي. مخدوم اسحاق جو اصل ملڪ گجرات هو پر گجرات مان اچي قلعہ اڪهم ۾ آباد ٿيو.

حوالا/ حاشيا

1. سفينتہ الاولياءِ (اردو ترجمو). محمد علي لطفي داراشڪوه. صفحہ 73. نفيس اڪيڊمي ڪراچي. سال 1986ع.
2. اردو معارف اسلاميہ. جلد 16. صفحہ 10. زير اهتمام دانش گاهہ پنجاب لاهور. سال 1978ع.
3. حضرت عبدالقادر جيلاني. ميمڻ عبدالغفور سنڌي. صفحہ 2. مولوي عظيم الدين سنز شڪارپور. سال 1983ع.
4. اردو معارف اسلاميہ. جلد صفحہ 10. زير اهتمام دانش گاهہ پنجاب لاهور سال 1989ع.
5. پيغامِ لطيف. جي ايم سيد. صفحہ 39. اڪيڊمي ڪراچي. سال 1984ع.
6. اسلامي انسائيڪلو پيڊيا. صفحہ 16. شاهڪار بڪ فائونڊيشن ڪراچي. سال 1984ع.
7. اردو معارف اسلاميہ. جلد 16. صفحہ 10. دانش گاهہ پنجاب لاهور. سال 1987ع.
8. اسلامي انسائيڪلوپيڊيا. صفحہ 17. شاهڪار بڪ فائونڊيشن ڪراچي. سال 1984ع.
9. اردو معارف اسلاميہ. جلد 16. صفحہ 14. زيراهتمام دانش گاهہ پنجاب لاهور. سال 1987ع.
10. ڪتاب ساڳيو جلد 16. صفحہ 14_13.
11. ڪتاب ساڳيو صفحہ 14_13.
12. ڪتاب ساڳيو صفحہ 16_15.
13. ڪتاب ساڳيو صفحہ 18.
14. رود ڪوثر. شيخ محمد اڪرام. صفحہ 64. 63 اداره ثقافت اسلاميہ لاهور. سال 1987ع.
15. ڪتاب ساڳيو صفحہ 65.
16. مجلس صوفيہ. صفحہ 63. پروفيسر محمد دادائي مرحوم نفيس اَڪيڊمي لاهور. سال 1965ع.
17. سنڌ صدين کان. مرتب ممتاز مرزا. "سنڌ جي ديني حياتي ۾ قادري صوفين جو حصو" (مقالو) ڊاڪٽر انصار زاهد خان صفحہ 203. پٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ. سال 1982ع.
18. رود ڪوثر. شيخ محمد اڪرام. صفحہ 426. اداراه ثقافت اسلاميہ لاهور. سال 1987ع.
19. تزڪ جهانگيري. جهانگير (اردو ترجمو) صفحہ 300. اداره ثقافت اسلاميہ سال.
20. جنت السنڌ. مولائي شيدائي. صفحہ 234_235_236. سنڌي ادبي بورڊ.
21. تمر نقير جو ڪلام سيد ڦادن شاهہ بخاري صفحہ 34.
22. رود ڪوثر. شيخ محمد اڪرام. صفحہ 426. اداراه ثقافت اسلاميہ لاهور. سال 1987ع.

23. سيد عبدالقادر جيلاني، ميمڻ عبدالغفور، صفحو 91 عظيم الدين سنز شڪارپور، سال 1983ع.
24. ساڳيو صفحو 93.
25. خزينة الاصفيا، مفتي غلام سرور لاھوري، (اردو ترجمو) صفحو 135، المعارف گنج بخش روڊ لاھور، سال 1392ھ
26. ڪشف المحجوب سيد علي بن ھجويري (سنڌي ترجمو) صفحو 200، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1409 مطابق 1988ع.
27. خزينة الاصفيا، مفتي غلام سرور لاھوري، (اردو ترجمو) صفحو 135، المعارف گنج بخش روڊ لاھور، سال 1392ھ
28. اللمع ابو سراج طوسي (اردو ترجمو)، صفحو 497، اداره تحقيقات اسلام آباد، سال 1986ع.
29. خزينة الاصفيا، مفتي غلام سرور لاھوري، (اردو ترجمو) صفحو 135، المعارف گنج بخش روڊ لاھور، سال 1392ھ
30. اخبارالاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، (اردو ترجمو) صفحو 16، شبير برادرز اردو بازار لاھور، سال 1418ھ
31. اسلامي انسائيڪلوپيڊيا، مرتب قاسم محمد صفحو 1411، شاھڪار بڪ فائونڊيشن ڪراچي، سال 1984ع.
32. بزرگان قادريہ، پروفيسر ڊاڪٽر ناصرالدين صديقي قادري، صفحو 47-46، اسلامي بڪ فائونڊيشن آف پاڪستان، سال 1984ع.
33. اخبارالاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، (اردو ترجمو) محمد منير قادري، صفحو 37، شبير برادرز اردو بازار لاھور، سال 1418ھ
34. اردو معارف اسلاميہ، جلد 16، صفحو 18، زيراهتمام دانش گاھ پنجاب لاھور، سال 1987ع.
35. ڪتاب ساڳيو صفحو 20.
36. اخبارالاخيار، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، صفحو 322، شبير برادرز اردو بازار لاھور، سال 1418ھ
37. سفينة الاولياء، داراشڪوه، (اردو ترجمو) صفحو 131، اسٽار بڪ ڊپو لاھور، سال 1980ع.
38. خزينة الاصفا، مفتي غلام سرور لاھور، (اردو ترجمو) صفحو 182، المعارف گنج بخش روڊ لاھور، سال 1392ھ
39. ڪتاب ساڳيو صفحو 172.
40. ڪتاب ساڳيو صفحو 172.
41. ڪتاب ساڳيو صفحو 127-126.
42. سفينة الاولياء، داراشڪوه، (اردو ترجمو) صفحو 57، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، سال 1986ع.
43. سفينة الاولياء، داراشڪوه ترجمو محمد علي لطفي، صفحو 99، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، سال 1986ع.

44. محي الدين ابن عربي، ڊاڪٽر محسن جهانگيري، صفحه 17، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، سال 1989ع.

45. بزم اولياءِ امام عبدالله اسعد صفحه 259، زاويه دربار مارڪيٽ سال 2000ع

46. خزينة الاصفا، مفتي غلام سرور لاهور، (اردو ترجمو) صفحه 35_134، المعارف گنج بخش روڊ لاهور، سال 1392هه

47. تذڪره مشاهير سنڌ (ياڱو پهريون) مولانا دين محمد وفائي، صفحه 62، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1985ع.

48. مدينة الاوليا، ۽ محمد دين ڪليم قادري، صفحه 132، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، سال.

49. تذڪره مشاهير سنڌ (ياڱو پهريون) مولانا دين محمد وفائي صفحه 62، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1985ع.

باب ستون

نقشبندي سلسلي جي ابتدا

هن سلسلي جو باني خواجہ بهاءُ الدين نقشبندي آهي. "پاڻ غاليچا تاهڻ جو ڪاروبار ڪندا هئا، جن تي مختلف نقش چٽيندا هئا، ان سبب پاڻ نقشبند مشهور ٿيا." [1] خواجہ بهاءُ الدين نقشبنديہ تعليم جو بنياد بايزيد بسطامي جي تعليم تي رکيو. "سندس مرشد ابو علي سنڌي هو جيڪو پهريون سنڌ جي صوفي بزرگ تي گذريو آهي." [2] برصغير جا مسلمان هن سلسلي جا باقي بالله جي ذريعي واقف ٿيا. هن سلسلي کي برصغير ۾ وڏيڪ ترقي شيخ احمد سرهندي ڏئي مشهور ڪيو. نقشبندي سلسلي جي صوفي بزرگن کي ان وقت شهرت حاصل ٿي، جڏهن مجدد الف ثاني جي نظريي وحدت الشهور مشهوري ماڻي، جيڪو هن وحدت الوجود نظريي جي مخالفت ۾ رائج ڪيو. هن سلسلي ۾ مراقبي تي، زياده زور ڏنو ويندو آهي ۽ مخفي ذڪر کي زياده جائز سمجهيو ويندو آهي.

اورنگزيب عالمگير مغل بادشاهہ خواجہ احمد سرهندي جو پوئلڳ هو. ان ڪري هن مغل بادشاهہ وحدت الشهود جي نظريي کي سرڪاري امداد جي چانوَ ۾ اڳتي وڌائڻ ۾ خواجہ مجدد الف ثاني جي تمام گهڻي مدد ڪئي. "بادشاهي مدد ڪري هن پنهنجي سلسلي وارن کان سواءِ مسلمانن جي ٻين سڀني فرقن کي ڪافر ۽ ملحد سڏڻ شروع ڪيو. شيخ احمد سرهندي شيعن ۽ سنين جي تنازعہ کي ايتري تہ هوا ڏني، جو برصغير ۾ افراتفري پکڙجي وئي، جنهن ڪري ڪجهہ ڏينهن جهانگير کيس گواليار جي قلعي ۾ نظربند ڪيو. [3] انهيءَ نظربندي جو عرصو سال کن هو ان کان پوءِ هن شيخ صاحب کي آخري وقت تائين پنهنجي زيرنگراني رکيو.

شيخ احمد سرهندي جو حقيقي فڪر ۽ صوفياڻو نظريو وحدت الوجود جو فلسفو هو جنهن ڏکڻ ايشيا ۾ راسخ الاعتقاد مسلم فڪر کي نظرياتي اساس فراهم ڪيو. جڏهن تہ هن ساڳئي نظريي جا ڪجهہ فلسفياڻا نُڪتا ممتاز دانشورن ابن تيميہ، امام غزالي ۽ شيخ شرف الدين يحيٰ منيري جي

خيالن ۾ پڻ ملن ٿا.

شيخ احمد سرهندي انهيءَ نظريي کي باقاعده وسيع پيماني تي مشهور ڪيو. ايستائين جو هن نظريي وحدت الوجود جي مقابلي ۾ تمام گهٽي حيثيت حاصل ڪئي. وحدت الشهود جي نظريي کي شيخ صاحب روحاني تجربن مان حاصل ڪيو. هو پنهنجي روحاني تجربي جي حوالي سان دعويٰ ڪري ٿو ته فرد جي روحاني ارتقا ٽن منزلن مان گذري ٿي. پهرين وحدت الوجود جو تجربو پهرين منزل ۾ ٿيندو آهي، جيڪا سڀ کان هيٺاهين منزل آهي، هن منزل تي سالڪ عالم حق کي سبحانہ جو ظل قرار ڏيڻ جي باوجود هي دعويٰ ڪري ٿو ته هن جو وجود فقط مرتبہ حَس ۾ آهي. نفس الامر ۽ خارج ۾ علم محض آهي، ان قسم جا ماڻهو باري تعاليٰ جي صفات وجيوبيہ ۽ امڪانيہ سان گڏ متصف مڃيندا آهن ۽ مرابت تنزلات ثابت ڪندا آهن ۽ هر مرتبي ۾ انهيءَ ذات احد کي هن مرتبي جي حڪمن سان عوام کي عمل ڪرڻ جو حڪم ڪندا آهن.

روحاني منزل جي انهيءَ ارتقا ۾ هن کان پوءِ ظليت جي منزل ايندي آهي. هيءَ منزل حاصل ڪرڻ وارا ڪائنات کي رب پاڪ جو پاڇو يا سايہ قرار ڏيندا آهن ۽ هي تصور ڪندا آهن ته ڪائنات جو وجود ذات باري تعاليٰ جي وجود سان گڏ آهي.

اهڙي طرح ٿي روحاني ارتقا جي انتهائي عبديت جي منزل هوندي آهي، ان منزل تي پهچي فرد اهو ڄاڻي ٿو ته هن جا گذريل روحاني تجربا حقيقتن کان محروم هئا. انهن تي ڀروسو نٿو ڪري سگهجي. انهي ٿي منزل تي پهچي خدا ۽ اسان جي وچ ۾ فقط خالق ۽ مخلوق جو درجو رهجي ٿو وڃي، باقي سڀ رشتا ازخود ختم ٿي ٿا وڃن." (5)

هن سلسلي تصوف جي ٽن اهم سلسلن چشتي، قادري ۽ سهروردي کان وڌيڪ مغل دؤر واري هندستان ۾ ترقي ڪئي، هن سلسلي ۾ هميشہ اتباع سنت ۽ مذهب اسلام جي خدمت تي زور ڏنو ويندو آهي.

هن سلسلي جو هيٺين يارهن اصولن تي بنياد رکيو ويو آهي.

هوش در دم: هن مان مراد اها آهي ته هر ساهہ کڻڻ وقت بيداري ۽ هوشياري رکي، جيئن ذڪر لساني ۽ قلبي دل جي سچائي سان ٿئي، جيئن هر ساهہ کڻڻ خدا جي ياد ۾ گذري.

نظر بر قدم: هن مان اها مراد آهي ته هلڻ، گهمڻ ۽ ڦرڻ وقت پنيان نہ نهاري، جيئن ڪنهن نامحرم تي نظر نہ پئي ۽ ٻين شين ڏانهن خيال نہ وڃيس.

سفر در وطن: هن مان مراد باطني ۽ روحاني سفر آهي، يعني سالڪ کي کپي تہ صفات بشريہ مثال طور حسد، تڪبر، غيبت ۽ ريا وغيره کان صفات ملڪيہ مثال طور صبر، شڪر، خوف ۽ رجا وغيره ڏانهن ترقي ڪندو رهي.

خلوت در انجمن: يعني سالڪ جي دل الله تعاليٰ جي ياد ۾ اهڙي طرح مشغول رهي، جو هر حالت ۾ ڳالهائڻ وقت، ڳائڻ، پيئڻ، گهمڻ ڦرڻ ۽ سمهڻ جاڳڻ وقت رب پاڪ جو ذڪر ڪندو رهي. الله تعاليٰ جي نالي کان سواءِ ٻيو ڪو ڪم ياد ئي نہ هجيس.

ياد ڪرد: هن مان آهي ذڪر ڪرڻ، خواه لساني هجي يا قلبي، نفي اثبات هجي يا اسم ذات. سالڪ کي کپي تہ جهڙي طرح هو پنهنجي مرشد کان ذڪر جي تلقين حاصل ڪري تہ انهيءَ ۾ ئي مشغول رهي.

بازگشت: هن جو مطلب آهي تہ ڪلمي پڙهڻ سان گڏوگڏ ان کي دل ۾ بہ پڪاريندو رهي.

نگهداشت: هن مان مراد آهي تہ سالڪ نفساني خواهشن ۽ وسوسن کي پنهنجو پاڻ کان دور ڪري ايئن نہ ڪندو تہ نهايت پريشان گذاريندو.

يادداشت: هن مان مراد آهي تہ فقط حق تعاليٰ ڏانهن توجهہ رکي تہ جيئن کيس آگاهي حاصل ٿي وڃي تہ تون جتي بہ هوندين هو تو سان گڏ هوندو.

وقوف زماني: يعني سالڪ هر وقت پنهنجي حالت کان واقف رهي، هر ساعت خيال رکي تہ متان غلطي نہ ٿي وڃي، غفلت جي صورت ۾ استغفار ڪرڻ ۽ آئينده هن جي ڇڏڻ جي همت هئڻ گهرجي.

وقوف عددي: يعني ذڪر نفي اثبات ۾ طاق عدد جي رعايت ڪري.

وقوف قلبي: هن جو مطلب آهي تہ هر وقت قلب ۾ خدا پاڪ جي ياد رکڻ، خاص طرح ذڪر وقت، خواجہ نقشبند. دل ۾ خدا کي ياد ڪرڻ لازم ڪيو آهي. حضرت مجدد الف ثاني کان روايت آهي تہ جنهن شخص جو ذڪر قلبي ذڪر نہ ڪري ان کي ذڪر کان روڪي صرف وقوف قلبي جو حڪم ڏنو وڃي.

هنن يارهن اصولن کان نقشبنديہ سلسلي ۾ ڏهہ لطيف لفظ آهن، جن جي معنيٰ باريڪ يا نازڪ چيز آهي، نقشبنديہ سلسلي ۾ باطن جي صفائي لاءِ ٽي طريقا مقرر آهن. پهريون رابطہ شيخ، ٻيو ذڪر، ٽيون مراقبو.

مٿين ڏهن لفظن جي وضاحت هن طرح ڪئي وئي آهي:

پهريون سبق: لطيفہ قلب: اکيون بند هجن، سر جهڪيل هجي ۽ دل ۾ الله الله جو ذڪر ڪجي.

ٻيو سبق: لطيفہ روح: سيني جي ڪاٻي پاسي ٻن آڱرين جي فاصلي پستان جي هيٺان هن جي جڳهہ آهي.

سبق ٽيون: لطيفہ سر: هن جي جڳهہ ساڄي پستان جي پرسان ٻن آڱرين جي فاصلي تي آهي، هن جڳهہ تي لطيفہ قلب ۾ روحاني ذڪر جي تلقين ڪجي.

سبق چوٿون: لطيفہ خفي: هن جي جڳهہ بہ ساڄي پستان جي پرسان ٻن آڱرين جي مفاصلي تي سيني جي وچ تي آهي.

سبق پنجون: لطيفہ اخفي: هن جي جڳهہ سيني جي وچ ۾ آهي، هن ۾ بہ ساڳي طرح ذڪر جي تلقين ڪجي.

سبق ڇهون: لطيفہ نقش، هن جي جڳهہ ڌُن جي هيٺان ٻن آڱرين جي مفاصلي تي آهي حضرت مجدد الف ثاني جي نزديڪ پيشاني جي وچ تي آهي.

سبق ستون: لطيفہ قالبيہ هن کي سلطان الاذڪار چوندا آهن، هن جي جڳهہ سڄو جسم آهي، يعني بدن جو وار وار ذڪر ڪندو آهي.

سبق اٺون: ذڪر نفي اثبات: مٿين ذڪرن جاري ٿيڻ کان پوءِ اثبات (لاالہ الاالله) جو ذڪر ساهہ روڪي ڪبو آهي. هن جو طريقو اهو آهي تہ ساهہ ڪٽي دن جي هيٺان بند ڪجي، يعني اندر جي طرف ساهہ ڪٽي دن جي جڳهہ وٽ رُڪجي ۽ خيال جي زبان سان علم "لا" کي دن مان ڪڍي پنهنجي دماغ تائين پهچائي ۽ لفظ الاه کي ڪنڌ جي ساڄي پاسي ڪٽي وڃجي ۽ لفظ الاالله کي عالم امر جي پنجين لطائفہ مان گذاري قوت خيالن مان گذاري دل تي شد و مد سان گڏ ضرب هڻي تہ جيئن ذڪر جو اثر سيني جڳهن تي پهچي. اهڙي طرح هر دفعي ساهہ روڪي ڪجهہ وقت ذڪر ڪري پوءِ ساهہ ڪڍڻ وقت محمد رسول زبان سان چئي.

سبق نائون: ڪر تهليل لساني، هن جو طريقو بہ ساڳيو آهي، جيڪو ڪيو ويو آهي، البتہ ڪلمہ طيب جو ذڪر مٿين شرطن سان گڏ زبان سان ڪيو ويندو آهي.

سبق ڏهون: مراقب احديث: زبان و خيال سان هي نيت ڪري تہ "منهنجي لطيفہ قلب تي هن جي ئي وائي ذات و صفات مان فيض اچي رهيو آهي، جو سيني خوبين ۽ ڪمالن جو مرڪز آهي ۽ مڙني عيبن کان پاڪ آهي، هن مراقبي ۾ فيضان الاهي جي انتظار ۾ ويهڻ کپي. (6)

ننڍي کنڊ ۾ نقشبندي سلسلي جي اوسر

هي سلسلو حضرت خواجہ بهاءُالحق والدين محمد شاهہ نقشبنديہ سان منسوب آهي. جيڪو سيد خواجہ امير ڪلان رحمة الله عليه جو خليفو هو جنهن جو سلسلو حضرت جنيد بغدادي تائين پهچي ٿو.

”برصغير پاڪ و هند ۾ هن نقشبندي سلسلي جو فروغ حضرت خواجہ عبدالباقي بالله ۽ حضرت شيخ احمد مجدد الف ثاني رحمة الله عليه کان ٿيو. هندستان ۾ حضرت شاهہ ولي الله، حضرت شاهہ عبدالعزيز، حضرت شاهہ رفيع الدين، حضرت خواجہ خاوند محمد لاهور، حضرت شيخ محمد طاهر قادر نقشبندي، حضرت خواجہ نورمحمد، حضرت غلام محي الدين قصوري ۽ حضرت محمد ابوالمساڪين ٺٽوي وغيره هن سلسلي جا مشهور بزرگ ٿي گذري آهن.“ (7)

هن بزرگن جي ذريعي برصغير پاڪ و هند ۾ هي سلسلو نائين صدي هجري ۾ آيو. هن سلسلي جي اهم بزرگ خواجہ باقي بالله، برصغير پاڪ و هند ۾ نقشبندي سلسلي لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو ۽ هن کي ترقي وٺرائي نقشبندي سلسلي لاءِ تمام گهڻن بزرگن هندستان جي هر علائقي ۾ هن سلسلي لاءِ ڪم ڪيو خاص طرح حضرت باقي بالله بدعتن کي روڪڻ لاءِ تمام گهڻي جدوجهد ڪئي. عوام کي شريعت جو پابند ڪرڻ لاءِ هر وقت تبليغ ڪندو رهيو. تصوف ۾ جيڪي گهرا خيال ۽ نظريا پيدا ٿيا هئا، هن انهن جي پر روز ترديد ڪئي ۽ پنهنجي اعليٰ اخلاق ۽ ڪردار سان عام و خاص ماڻهن جي ذهنن کي سڌي رستي تي وٺي آيو.

حضرت خواجہ باقي بالله ڪابل جو رهڻ وارو هو سندس اصل نالو محمد باقي هو پر پاڻ باقي بالله جي نالي سان مشهور ٿيو. سندس والد صاحب جو نالو عبدالسلام هو باقي بالله جي ڪابل ۾ سن 971هہ (1536ع) ۾ ولادت ٿي. ڪابل ۾ ماورا النهر جي مختلف شهرن ۾ تعليم حاصل ڪئي. ظاهري تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڪجهہ وقت لاهور رهيو ۽ مرشد جي تلاش ۾ پورو هندستان گهميو پر مطمئن نہ ٿيو ۽ وري ماوراءُ النهر جو سفر اختيار ڪيائين، اتي هڪ ننڍي ڳوٺ ”مڪنہ“ جي بزرگ خواجہ محمد خواجگي اڪمنگي جي خدمت ۾ حاضر ٿي، سندس هٿ تي بعيت حاصل ڪري جلدي روحانيت جي بلند مقام حاصل ڪري مرشد جي حڪم تي هندستان جي شهر دهلي ۾ اچي رهيو. اتي هزارين عقيدتمندن ۽ طالبان حق سندس تربيت سان روحانيت جي اعليٰ منصب تي فائز ٿيا. دهلي جي مشهور عالم ۽ فاضل حضرت شيخ عبدالحق محدث دهلوي وفات (1052هہ 1642هہ) پڻ سندس هٿ تي بعيت

ڪري روحاني فيض حاصل ڪيو.

"انهن ڏينهن ۾ حضرت مجدد الف ثاني پنهنجي والد بزرگوار جي وفات بعد حج تي روانو ٿيو. دهلي پهچي چند دوستن کان باقي بالله جي تعريف ٻڌي سندس خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ ان جي صحبت کان متاثر ٿي ڪجھ ڏينهن کان پوءِ سلسلہ نقشبنديہ ۾ حضرت خواجہ باقي بالله جي بعيت حاصل ڪري روحانيت سان سرفراز ٿيو."[8] حضرت باقي بالله چاليهن سالن جي عمر ۾ 26 جمادي الثاني (1012ھ مطابق 1603ع) ۾ دهلي ۾ فوت ٿيو. سندس مريد صوفي محمد صديق هدائي، باقي بالله جي "هادي شريعت بود" مان وفات جي تاريخ ڪڍي آهي.

هن دؤر جي روحاني ۽ مذهبي تحريڪن جو غور سان مطالعو ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ سندس ذات سنت جي سيني تحريڪن جو مرڪز هئي، سندس ڪتابن ۽ ملفوظات مان چاڻ پئي ٿي تہ شريعت جي پابندي تي ڏاڍو زور ڏنو اٿن ۽ اهو ذهن نشين ڪرايو اٿن تہ اسان مسلمانن جي فلاح و بهبود انهيءَ ۾ آهي تہ اسان گمراھ ڪن خيالن ۽ بدعتن کي ڇڏي شريعت جي پابندي ڪيون.

سترهين صدي عيسوي جي ٻن جليل القدر هستين حضرت مجدد الف ثاني ۽ شيخ عبدالحق محدث دهلوي کائنس متاثر ٿي احياءَ سنت جو مڪمل بار کڻي اهم خدمتون سرانجام ڏنيون. حضرت مجدد الف ثاني عهد اڪبري جي فتنن جي وڏي دليري ۽ مجاهداڻي جذبي سان مقابلو ڪري عوام جي صحيح رهنمائي ڪئي. اهڙي طرح هن نقشبنديہ سلسلي ۾ "1962ع ۾ شيخ علامہ نقشبند لکنوي علم نفس ۽ فن تصوف تي تمام گهڻا ڪتاب لکيا. شاهجهان ۽ اورنگزيب کي اسلام سان تمام گهڻي محبت هئي، سلسلہ مجدديہ لاءِ هن کي وڏو احترام هو اورنگزيب خواجہ محمد ۽ امام رباني جي فرزند شيخ سيف الدين کان ڪجھ نقشبندي طبقا سکيا."[9]

هن دؤر ۾ هندستان ۾ ڪيترين ئي گمراهين جنم ورتو. اڪبر جي دين الاهي جي وجود سبب مذهبي بي راھ روي پيدا ٿي. ڪيترائي علماءِ وحدت الوجود جي فڪر کي غلط انداز ۾ پيش ڪري رهيا هئا. ان ڪري عقيده توحيد ۾ فرق اچي ويو هو. اڪبر بادشاھ هندو رعيت جو وڏيڪ خيال رکڻ لڳو هو. ڪيتريون ئي هندو رسمون ڏوم ڌام سان ملهايون وينديون هيون.

انهن حالتن کي ڪيترن اسلامي عالمن ننديو ۽ اڪبر جي خلاف آواز بلند ڪيو. "جون پور جي شيعہ عالم قاضي القضاہ علامہ محمد يزدي سرعام

اعلان ڪري فتويٰ ڏني ته اڪبر بادشاهه مذهب کان منحرف ٿي ويو آهي." ان کان سواءِ ڪيترين ئي برائين کي ختم ڪرڻ لاءِ نقشبندي سلسلي وارن دين اسلام جي بقا لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو ۽ دين ۾ آيل بدعتن کي ختم ڪرڻ لاءِ عملي طرح سرگرم ٿيا. ڪيترائي غيرمذهب اسلام جي دائري ۾ اچڻ لڳا. اورنگزيب عالمگير جي دور حڪومت ۾ شاهه ولي الله جو والد شيخ عبدالرحيم، سترهين صدي جي آخر ۾ هڪ بلند نظر ۽ وسيع المشرب صوفي دانشور هو. تصوف ۾ نقشبندي مڪتب ۽ فقه ۾ حنفي مسلڪ جو حامي هو. پر تنهن هوندي به هن جو نقطه نظر لبرل هو. شيخ ڪجهه عرصي بعد فتاويٰ عالمگيري جي تدوين ۽ ترتيب لاءِ خيال ڪندو رهيو. مگر ڪجهه عرصي بعد عالمگير سان فڪري اختلافن جي بنياد تي الڳ ٿي ويو ۽ درس و تدريس جي ڪم ۾ مشغول ٿي ويو. (10) مطلب ته شيخ صاحب هندستان ۾ پهريون نامور صوفي هو. جنهن طالبان دين جي لاءِ ڪيترائي سونهري ڪم ڪيا، حديث و فقه جي مختلف علمي معلومات جي نازڪ دقيق مسئلن کي دنيا جي سامهون پيش ڪيو. هن جو فيض ۽ علمي ڪارناما مشهور آهن هن دؤر جو سڀ کان وڏيڪ ڪارنامو فتاويٰ عالمگير جي ترتيب ۽ تدوين ٿي. هي مجموعو حنفي فقه جو مجموعو هو. هي اصل ڪتاب عربي ۾ هو. جنهن جو نالو "فتاويٰ هنديه" هو.

شيخ عبدالرحيم کان پوءِ سندس فرزند شاهه ولي الله باقي بالله جي نقشبندي مڪتبه فڪر کي تصوف جي ٻين نظامن کان وڌيڪ ترجيح ڏيندو هو. ڪوثر جو مصنف لکي ٿو ته: "نقشبندي سلسلي وارا شرعي طريقي سان اسلام کي تمام گهڻو قريب آهن، مگر اهي خلق خدا سان محبت ڪرڻ بدران، عبادتن ۾ مشغول رهيا آهن، ان ڪري عام ماڻهو ٻين سلسلن کي هن سلسلي کان وڌيڪ چاهيندا هئا.

عهد اڪبري ۾ شيخ فريد نقشبندي سلسلي وارن کان مدد وٺي هندستان جي مذهبي تاريخ تي گهرو اثر ڇڏيو. هي بزرگ خانقاهن جو سڄو خرچ پاڻ پريندو هو ته جيئن هت اچي نقشبندي بزرگ اسلام جي صحيح نموني تبليغ ڪري سگهن.

هن سلسلي بابت خليق احمد نظامي صاحب "تاريخ مشائخ چشت" ۾ لکي ٿو ته: "سلسلو خواجگان (نقشبنديه) سيني سلسلن کان پراڻو آهي. مگر پاڪ و هند ۾ سيني سلسلن کانپوءِ پهتو" خواجه باقي بالله هن سلسلي کي متعارف ڪرايو. "هن سلسلي جا ڪ ٻيا نالا هوندا هئا، مثلاً سلسله خواجگان،

سلسلہ ذهبيہ ۽ طريقہ رسوليہ صديقيہ وغيره. هي سلسلو پهرين ترڪستان ۾ قائم ٿيو هو.

هن سلسلي جي خصوصيتن بابت لکيل آهي تہ هن سلسلي وارا پنهنجي مٿن جي وارن ۾ ڊگها ڊگها لڪڻ رکندا هئا. هنن جا وار وڏا هوندا هئا، جيڪي هوا ۾ پيا لهرائيندا هئا، هو وڏا وڏا آواز ڪيندا هئا. هو تيزڌار وارن پٿرن تي هلندا هئا، ايستائين جو هنن جا پير زخمي ٿي پوندا هئا ۽ زمين تي ڪري پوندا هئا، هو گهڻو ڪري مٿي تي ڪاري ڪامدار ٽوپي پائيندا هئا، جنهن تي قرآن پاڪ جون آيتون نقش ٿيل هونديون هيون.(11)

سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي جي اوسر:

سنڌ ۾ نقشبندي سلسلو تمام گهڻو تيزي سان آيو ان کان اڳ خاص طرح سنڌ مذهبي حوالي سان پڪا مسلمان ۽ انسان دوست هئا ۽ هو انتهاپسند ڪو نہ هئا.

سنڌ ۾ شاهہ عبداللطيف جي زماني کان ٿورو اڳ انهيءَ سلسلي طريقت جو چڱو اثر ٿيو. مخدوم آدم نٽوي، مخدوم ابوالقاسم، مخدوم محمد زمان لواري وارو سندس خليفو ميان عبدالرحيم گرهوڙي، مخدوم معين نٽوي، سيد محمد بقا لڪياري، ڪن واسطن سان ۽ سرهندي حضرات انهيءَ سلسلي طريقت جا مکيہ بزرگ هئا.(12)

هن طريقي وارن جو هندستان ۽ سنڌ جي سياست تي گهڻو اثر پيو. هندستان ۾ اورنگزيب سياست ۽ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي مذهبي حڪومت تي انهيءَ طريقي جي بانين جي مذهبي خيالن تي گهڻو اثر وڌو. مخدوم محمد هاشم نٽوي، جيڪي مذهبي احڪامن لاءِ فرمان حڪومت کان جاري ڪرايا، سي مذهب مان بدعتن جي دور ڪرڻ، صورت ۽ سيرت شريعت موافق ڏارڻ لاءِ حڪم ٿيل هئا.

”سنڌ ۾ هن سلسلي جو پهريون بزرگ مخدوم آدم نٽوي هو. جيڪو يارهين صدي عيسوي جي شروعات ۾ ٿي گذريو. لاڙ ۾ مخدوم ابوالقاسم رحمۃ اللہ علیہ درس نقشبنديہ ۽ مخدوم آدم رحمۃ اللہ علیہ ۽ اتر ۾ مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ اللہ علیہ پريالوئي، انهن کان سواءِ راشدي بزرگن بہ فيض حاصل ڪيو. مٿين بزرگن کان مخدوم معين رحمۃ اللہ علیہ ۽ لواري شريف وارن بزرگن بہ فيض حاصل ڪيو هو.“(13)

خاص طرح لاڙ جي شهر نٽي ۾ ”خواجہ ابوالقاسم نقشبندي، جيڪو سرهند کان فيض پرائي آيو هو. تنهن نقشبندي طريقي جو فيض ڏيڻ شروع ڪيو. هن

درويش جا سنڌ ۾ ٽيهہ خليفا ٿيا. جن مان اهم نالو سنڌ جو ملا صدرا تصوف ۾ شيخ ابن عربي سڏيو ويجي ٿو وڏاءُ نہ ٿيندو سو بہ هڪ خليفو هين.[14]

هنن نقشبنديہ بزرگن سڄي سنڌ کي عام طرح ۽ ڏکڻ سنڌ کي خاص طرح پنهنجي فيض ۽ ارشادن سان مالامال ڪري ڇڏيو. خواجہ ابوالمساڪين ٺٽوي بہ انهن خليفن مان هڪ هو. جنهن کان خواجہ محمد زمان لواري ڪبير رح فيض حاصل ڪيو. خواجہ صاحب کان وري ٻين هزارين طالبن فيض ورتو جن مان سندس فرزند ارجمند خواجہ گل محمد ۽ مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي شهيد بلند پايہ جا اهل الله ۽ فيض باطني جا صاحب ٿي گذريا آهن. خواجہ گل محمد کان سندس فرزند خواجہ محمد زمان ثاني فيض پرايو ۽ هن بزرگ جي فيض جو درياءُ سنڌ مان ڇوليون ماريندو ڏورانهين اسلامي ملڪن ۾ پهچي ويو. محدث محمد عابد سنڌي مدني جهڙو علامہ بہ سندن خليفو هو. هن سلسلي جي سنڌ ۾ بي انتها اشاعت ٿي ۽ خواجہ محمد سعيد رحمة الله عليه جي دور ۾ پنهنجي عروج ۽ اوج تي وڃي پهتو. خواجہ محمد سعيد رحمة الله عليه نہ رڳو هڪ روحاني فيض جو مالڪ ۽ اڪمل ولي هو پر ظاهري علمن جو بحر بي پايان هو. سندن ئي ڪوشش سان لواري جهڙي ڳوٺ ۾ دنيا جو بينظير ڪتب خانو جمع ٿي ويو. هن لائبريري ۾ ڏکڻ سنڌ جا علماءَ علم جي اُڃ اُجهائڻ لاءِ ايندا هئا. اتر سنڌ جي هن ڇيڙي جو استاد العلماءَ مولانا غلام صديق غوث شهداد ڪوٽي بہ ڪيترا پيرا لواري پهچي خواجہ محمد سعيد سان رهاڻيون ڪري "طلوالع لانور" ۽ ٻين ناياب ڪتابن جو مطالعو ڪندا هئا. ان وچ ۾ نقشبندي جي ٻي شاخ صفي الله جي واسطي هئي. "نقشبندي سلسلي جي ٻي شاخ صفي الله جي واسطي سان بہ سنڌ ۾ پهچي چڪي هئي، ان دور جا وڏا عالم جهڙوڪ نعمان ثاني، مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو پوٽو مخدوم ابراهيم، موليڏني، انهي نقشبندي بزرگ جا خليفا هئا. خواجہ حسن جان سرهندي جي والد خواجہ عبدالرحمان صاحب جڏهن ٽکڙ ۾ سڪونت اختيار ڪئي. (158) تڏهن نقشبندي طريقو جيڪو وسامڻ تي هو ان کي خواجہ صاحب وري زنده ڪيو. مولانا عبدالرحمان سکر وارو بہ سندن خليفو هو جنهن اڳتي هلي اويسي طريقي کي پسند ڪيو.

هن سلسلي جو ذڪر ڳجهو هوندو آهي ۽ تزڪيہ نفس لاءِ شريعت جي سخت پابندي ڳجهو مراقبو ڪرڻ، مذهبي احڪام رائج ڪرڻ لاءِ منظم طريقي سان ڪوشش ڪرڻ اهم اصول آهن.

نقشبندي طريقي يا سلسلي وارن جو چوڻ هو تہ اسلام هڪ نئون مڪمل

عالمگير دين تي آيل آهي. هن جي اچڻ ڪري ٻيا دين رد ٿي چڪا آهن. هن نئين دين جا مکيه ٿنڀا، توحيد، نماز، حج، زڪوات ۽ روزو هئا. انهن مٿن ۽ شريعت کي زوري دنيا ۾ مڙهن مٿان مسلط ڪرڻ کي جهاد جو نالو ڏنائون. ان ذريعي ٻين ملڪن تي چڙهائي ڪري قبضو ڪرڻ، مردن ۽ عورتن کي غلام ڪري وڪڻڻ وغيره وارا پنهنجو پاڻ کي نقشبندي سڏائڻ لڳا. جن اسلام جي نالي تي ماڻهن کي زوري مسلمان ڪرڻ عين عبادت ٿي سمجهي. ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ ۾ انهيءَ قسم جا ڪوڙ سارا واقعا ٿيا هئا. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ مخدوم عبدالرحمان کهڙن وارا انهيءَ مهم جا پيشرو هئا. مگر پوءِ به نقشبندي سلسلي جي بزرگن سان تعلقات تمام سٺا هوندا هئن.

رچرڊ برٽن، سنڌ ۾ هن سلسلي آڻڻ لاءِ لکي ٿو ته: ”سنڌ جي صوفين ۾ وري هڪ نئون طريقو استعمال ڪندا آهن، جيڪڏهن ڪو طالب پڙهيل هوندو آهي ته پير طريقت ڪعبي ڏي منهن ڪري هڪ صاف مصلي تي ويهندو آهي، تنهن کان پوءِ طالب کي سامهون غاليچي تي ويهاري ڪانئس تصور ۾ شيخ اکيون پورائي پنهنجي صورت جو ديدار ڪرائيندو آهي. اٽڪل پنجن منٽن بعد پير صاحب هٿ کڻي دعا گهرندو آهي ته مريد ساڳيا لفظ چوندو ويندو آهي. آخر پير مريد جي ڇاتي تي هٿ رکي ڪجهه پڙهي هن جي طرف شوڪاريندو مريد ان وقت مرشد جي شفقت جو تصور ڪندو، اهڙي طرح داخلا جي رسم ٿي ويندي.“(16)

سنڌ ۾ شيخ محمد عابد سنڌي مدني، خواجه احمد سيوهاڻي، عبدالباقي سرهندي، خواجه فضل الله مجددي ۽ ٻين بزرگن خاص طرح سيوهڻ ۾ پريان لوءِ، ٺٽي جي بزرگن نقشبندي سلسلي کي تمام گهڻي ترقي وٺرائي. هي سلسلو شريعت تي تمام گهڻو زور ڏيندو آهي. ذڪر خفي جائز سمجهندا هئا. سماع جا ڪٽر مخالف هئا. شاھ لطيف مخفي ذڪر ڪرڻ جي سلسلي ۾ سر سريراڳ ۾ چيو آهي:

ايئن چرخو چور، جين پونءِ پٽڪو نه پڌي،
اٿي آڌي رات جو، عجيبن سان وار،
تهان پوءِ تور، ته سون برابر سٽ ٿئي.

مشهور نقشبندي بزرگ

حضرت شيخ بايزيد بسطامي رحمة الله عليه

حضرت شيخ بايزيد بسطامي قدس سره، جن جو اصل نالو مبارڪ طيفور (ابن عيسيٰ بن آدم بن شروسان) ۽ سندن ڪنيت ابو يزيد آهي. سندن لقب سلطان العارفين آهي. حضرت شيخ بايزيد بسطامي جن جا وڏا آتش پرست هئا، جيڪي پوءِ مسلمان ٿيا، پاڻ حضرت امام جعفر صادق رضه جي روحانيت کان اويسي طريقي تي فيض حاصل ڪيائون.

سلطان العارفين حضرت بايزيدبسطامي مادرزاد ولي هئا. ننڍپڻ کان وٺي حضرت جن ۾ حق جي تلاش جي جستجو پيدا ٿي چڪي هئي. تڏهن ته پاڻ محب خدا خليفته الحق ۽ قطب عالم هئا، سندن ڪرامتون ۽ رياضتون گهڻيون آهن. اسرار ۽ حقائق ۾ سندن نظر روشن هئي. پاڻ آتش محبت ۾ غرق هئا، تن ڪي مجاهده ۽ دل ڪي مشاهدي ۾ مشغول رکندا هئا. حديث جي متعلق سندن روايتون نهايت اعليٰ هيون ۽ ايئن چوڻ ۾ وڏاءُ نه ٿيندو ته انهيءَ ڪم ۾ سندن ڪو به مٽ ڪو نه و.

حضرت بايزيد جو پيءُ بسطام شهر جي بزرگن مان هڪ هو. حضرت بايزيد جي ڪرامتن جو ظهور ان وقت کان شروع ٿيو، جڏهن اجا پاڻ پيٽ ۾ هئا، جيئن ته سندن والده ماجده فرمائيندي هئي ته: "جڏهن مان پنهنجي وات ۾ ڪا شيءِ وجهندي هيم، جنهن جي حلال هجڻ ۾ ڪو شڪ هوندو هو ته پاڻ پيٽ ۾ ئي تڙپڻ لڳندا هئا، ايستائين آرام نه ڪندا هئا، جيستائين وات مان اها شيءِ ٻاهر ڪيڏي ڦٽي نه ڪندي هيس."

حضرت بايزيد پاڻ فرمائن ٿا ته جڏهن الله تبارڪ و تعاليٰ مون کي تمام موجودات کان عليحده ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي نور سان منور ڪري پنهنجي عجائب ۽ اسرار جي ويجهو رکي پنهنجي عظمت ۽ هيبت مون تي ظاهر فرمائي، تڏهن مان يقين جي اکين سان حق تعاليٰ کي ڏٺو. حق کي پنهنجي طرف ڏسي پنهنجي صفات تي نظر ڪيم ته معلوم ٿيو ته نورالاهي جي مقابلي ۾ سراسر اونداهي هئي. منهنجي عظمت ان جي عظمت جي مقابلي ۾ سراسر حقارت ۽ عزت جي مقابلي ۾ منهنجي عزت بلڪل نابود هئي. جڏهن مون کي صفائي حاصل ٿي ويئي، تڏهن منهنجي دل خدا جي رضا جي آواز کي ٻڌو ۽ هو مون کان خوش ٿيو.

پاڻ حج تي وڃڻ لاءِ پيادل سفر ڪيو هئائون ۽ ٻارهن سالن کان پوءِ وڃي مڪي شريف پهتا هئا. ان عظيم سفر دوران هر هڪ وک تي ٻه رڪعتون نفل پڙهندا هلندا هئا ۽ حج جي فرض کان آجو ٿي وطن موٽيا ۽ وري ٻيهر وطن کان

مديني شريف روانا ٿيا ۽ فرمايائون تہ: "مديني جي حاضري کي سفر حج جي تابع ڪرڻ ادب جي خلاف آهي."

مطلب تہ حضرت بايزيد بسطامي خدا جا ولي ۽ عارفن جا بادشاهہ رهيا آهن، ڪين خدا جو معراج ماڻڻ جو شرف حاصل هو ۽ پنهنجي ايمان ۽ عقيدي جا پختا ۽ پڪا هوندا هئا. "سندن وفات 15 شعبان 261هہ ۾ بسطام ۾ ٿي ۽ اتي ئي مدفون آهن."[17]

خواجہ بهاؤالدين نقشبندي:

سندس ولادت 278هہ ۾ قصر عارفان ۾ ٿي، جيڪو بخارا کان ٽي ڪلوميٽر پري آهي. ننڍپڻ ۾ ئي نور ۽ ڪرامت جا آثار سندس پيشاني مبارڪ تي عيان هئا. پاڻ خواجگان نقشبنديہ جي سلسلي جا امام آهن ۽ مير سيد ڪلاڪ جا شاگرد ۽ مريد ٿيون، سندس مريدي ۾ رهي، تصوف، شريعت ۽ طريقت جي درسن مان فيض حاصل ڪيائين، سندس شجره نسب امام جعفر صادق سان هن ريت ملي ٿو.

حضرت شاهہ بهاؤالدين بن سعيد محمد بخاري بن جلال الدين بن برهان الدين بن سيد عبدالله بن سيد زين العابدين بن سيد قاسم بن سيد شعبان بن سيد برهان الدين بن سيد محمود بن سيد بلاق بن سيد نقي صوفي خلوتي ابن فخرالدين بن سيد علي اڪبر بن امام حسن عسڪري بن امام علي تقي بن امام محمد تقي بن موسيٰ رضا بن امام موسيٰ ڪاظم بن امام جعفر صادق رضي الله اجمعين. اهڙي طرح سندس شجره نسب حضرت امام جعفر صادق سان ملي ٿو.

سندس تمام گهڻا مريد آهن، ماورالشهر وارا سندس مريد آهن، انهن مان ڪجهہ هي آهن:

1. خواجہ محمد پاسا، 2. خواجہ علاؤالدين عطار، 3. ملا يعقوب چرخي، 4. خواجہ علاؤالدين ڪنجد واتي.

سندس سڄي حياتي رب باري تعاليٰ جي عبادت ۾ گذري، جواني ۾ روزن ۽ مراقبہ ۾ رهيا. حضرت خواجہ فقير هو ۽ سدائين فقيري جي تاڪيد ڪندو رهيو پاڻ فرمائين ٿا تہ: "اسان جيڪو ڪجهہ سکيو آهي، فقيرن جي محبت مان سکيو آهي."

روايت آهي تہ هڪڙي شخص اچي حضرت خواجہ نقشبنده کان ڪرامت طلب ڪئي، پاڻ فرمايائون تہ ڇا هي ڪرامت گهٽ آهي تہ پاڻ ايڏا

گناهه گار هئڻ جي "باوجود به اسين زمين تي گهمون ڦرون ٿا ۽ هيءَ ڌرتي اسان جي گناهن جي بار کان غرق نه ٿي ٿئي."

سندس وفات 3 ربيع الاول 791هه ۾ ٿي. سندس عمر مبارڪ 73 سال هئي. سندن مقبرو بخارا ۾ قصر عارفان ۾ آهي.

رحلت کان اڳ خواجه صاحب وصيت ڪئي هئي ته سندس مڙهه مبارڪ کي مٽيءَ ماءُ حوالي ڪرڻ دوران ڪلمه شهادت ۽ باري تعاليٰ جو ڪلام نه پڙهيو وڃي، ڇاڪاڻ ته اها بي ادبي ٿيندي، پر منهنجي مڙهه سان گڏ هي شعر پڙهيو وڃي.

مفلسا نيم آمده در ڪوئي تو
شيءِ الله از جمال روئي تو
دست بخشا جانب زنبيل ما.
آفرين بردست و بر بازوئي تو.

ترجمو: اسين مسڪين غريب تنهنجي شهر ۾ آيا آهيون. الله جي واسطي توهان پنهنجي جمال جي جهلڪ ڏيکاريو. اسان جي ڪشڪول کي پنهنجي پڪ سان پري ڇڏيو ته جيئن منهنجي زبان منجهان اوهان جي هٿ ۽ ٻانهن جي حق ۾ ڪلمه آفرين نڪري.

حضرت شيخ مجدد الف ثاني رحمة الله عليه

حضرت شيخ مجدد الف ثاني، جن جو نالو احمد هو ۽ سندن لقب بدرالدين ۽ ڪنيت ابوالبرڪات، مجدد الف ثاني ۽ عرف امام رباني محبوب صمداني هو. سندن مذهب حنفي ۽ مسلڪ نقشبندي طريقو هو.

روايت آهي ته حضرت امام رباني محبوب سبحانيؒ مجدد الف ثاني شيخ احمد فاروقي نقشبندي سرهندي جمعو 14 شوال 971هه بمطابق 1564ع سرهند ۾ جنم ورتو ۽ پنهنجي نور سان عالم ۾ سرخرو ٿيو. جنهن دؤر ۾ سندن جنم ٿيو تنهن وقت مغلن جي حڪومت جو دور هو تنهن ۾ پهريون بادشاهه شهنشاهه اڪبر ۽ ٻيو شهنشاهه جهانگير هو.

مجدد الف ثاني جي جنم جي وقت ڪيترائي عجيب واقعا ظهور ۾ آيا. سندن والده ماجده جو چوڻ هو ته: "منهنجي پٽ جي جنم وقت مون تي غشي واري حالت طاري ٿي وئي ۽ ان ۾ مون ڏٺو ته ڪيترائي اولياءُ منهنجي گهر آيا آهن ۽ مون کي مبارڪ ڏين ٿا." سندن والد جو چوڻ هو ته: "ولادت وقت مون تي ڪيف طاري ٿي ويو جنهن ۾ مون ڏٺو ته حضور انور حضرت محمد مصطفيٰ

ﷺ جن آيل آهن ۽ شيخ احمد جي ڪن ۾ بانگ ڏئي رهيا آهن.“

حضرت شيخ مجدد ننڍي ڄمار ۾ ئي قرآن شريف حفظ ڪيو. ابتدائي تعليم پنهنجي پيءُ حضرت شيخ عبدالاحد کان حاصل ڪيائون. ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ بعد سيالڪوٽ موٽي آيا، اتي سندن تربيت ان وقت جي مشهور علماءَ ڪرام مولانا ڪمال الدين ڪشميري ۽ مولانا يعقوب ڪشميري ڪئي ۽ سندن تربيت اهڙي ٿي، جو ڪيس گهڻن علمن ۾ مهارت حاصل ٿي ۽ ڪيترائي وڏا وڏا مسئلا پاڻ ئي حل ڪندا هئا.

36 سالن جي عمر ۾ دهلي روانو ٿيو جتي سندس ملاقات حضرت خواجه باقي باالله سان ٿي، جيڪو نقشبندي سلسلي جو باني هو. شيخ احمد سرهندي خواجه باقي بالله جي هٿ تي بعيت ڪئي ۽ پوءِ اهڙي طرح تمام تيزي سان تصوف جون اعليٰ منزلون طئي ڪيائون.

حضرت شيخ مجدد الف ثاني جي زندگيءَ جا ڪارناما به ذڪر جوڳا آهن. مثلاً جڏهن شهنشاه اڪبر هڪ نئون مذهب قائم ڪيو تڏهن ان وقت پاڻ تعليم حاصل ڪري رهيا هئا. اڪبر جي وفات کان پوءِ جهانگير تخت نشين ٿيو ته ان جي دور حڪومت ۾ شيخ احمد سرهندي پنهنجي اصلاحي ڪوشش جو آغاز ڪيو. مخالفت ڪندڙن پنهنجون سرگرميون تيز ڪري ڇڏيون ۽ انهن شيخ مجدد کي دشمن جي روپ ۾ جهانگير آڏو پيش ڪيو. جنهن تي مجدد کي قيد ڪيو ويو. پر سندس ڪردار اتي موجود قيدين تي تمام سٺو اثر وڌو. انهن کي دين اسلام جون ڳالهيون سمجهائيندي ڪيترن ئي غير مسلمانن کي مسلمان ڪيائون.

جهانگير کي جڏهن صحيح ڳالهه جي خبر پئي ته ڪيس آزاد ڪيائون ۽ پاڻ به سندس حلقي ۾ اچي دين اسلام جون ڳالهيون ٻڌندا هئا.

شيخ مجدد الف ثاني جي اڻٿڪ ڪوشش جو اهو نتيجو نڪتو ته جهانگير پنهنجي پيءُ اڪبر جي قائم ڪيل غيراسلامي طريقين کي ختم ڪري ڇڏيو ۽ اهڙي طرح ماڻهن ۾ دين اسلام لاءِ محبت پيدا ٿي ۽ هو وحدت الشهود جي نظرئي جا قائل ٿي ويا، جيڪو شيخ مجدد الف ثاني پيش ڪيو هو.

”سندن وفات 60 سالن جي عمر ۾ 15 ڊسمبر 1626ع ۾ ٿي ۽ سندن مدفن سرهند شهر ۾ آهي.“[20]

شيخ آدم بنور رحمة الله عليه:

حضرت مجدد الف ثاني جي مريدن ۽ عقيدتمندن جو وڏو ناماچار هو. حضرت شيخ آدم بنوري رحمة الله عليه کي حضرت مجدد الف ثاني سوين مريدن ۾

عقيدتمندن کان وڌيڪ سمجهندو هو. "حضرت آدم بنور جا هئا، جيڪو سرهند کان ويهه ميل پري هڪ ڳوٺڙو آهي، پهريان شاهي لشڪر ۾ ملازم هئا، ڪنهن واقعي کان متاثر ٿيڻ بعد ملازمت ڇڏي ڏنائين ۽ پوءِ پهريان حاجي خضر خان ۽ حضرت محمد جي خدمت ۾ حاضر ٿي باطني نعمت کان فيضياب ٿيا.

ساڻس سدائين هزارن جي انگ ۾ مريد ۽ پنڌڻ گڏ هوندا هئا. پاڻ 1642ع ۾ لاهور آيو اتي به ساڻس وڏي جماعت گڏ هئي. مخالفن شاهجهان کي ٻڌايو ته شيخ صاحب سان ايڏي جماعت گڏ آهي، جيڪڏهن هو چاهي ته حڪومت جو تختو اونڌو ڪري سگهي ٿو.

شاهجهان ان ڳالهه جي تحقيق لاءِ پنهنجي وزيراعظم نواب سعدا لله خان ۽ ملا عبدالحڪيم سيالڪوٽي کي موڪليو هو. جڏهن اتي پهتا ته پاڻ انهن سان بيرخيءَ سان پيش آيو ۽ جيڪا ڳالهه ڪئي سا تلخي سان ڪئي. بادشاهه جي ماڻهن سچو قصو وڃي بادشاهه کي ٻڌايو ۽ چيو ته: "شيخ صاحب سان تمام گهڻا شيخ صاحب گڏ آهن."

بادشاهه حڪم ڏنو ته اوهان حج لاءِ وڃو پاڻ اڳ ۾ ئي حج لاءِ آتا هئا، سو پاڻ حج لاءِ روانا ٿي ويا.

سندن رحلت مديني منوره ۾ اٽڪل 47 ورهين جي ڄمار ۾ 25 ڊسمبر 1663ع تي ٿي. پاڻ هن دنيا مان ته رحلت ڪري ويا، پر سندن علم مان هزارين طالب فيض حاصل ڪرڻ لڳا. سندس خليفن مان لاهور جو شيخ سعدي، جنهن جا ڪئي افغان مريد هئا، ڪوهاٽ ۾ حاجي عبدالله ۽ پشاور ۾ شيخ نورمحمد پشاوري سندس خاص مريد هئا.

اڄ به هزارين ماڻهو سندس مريد ۽ عقيدتمند آهن، پاڻ نقشبنديه سلسلي لاءِ گهڻي جاکوڙ ڪيائون.

حضرت حجت الله خواجه محمد نقشبندي قدس سره:

پاڻ عروة الوثقيٰ قيوم ثاني حضرت خواجه محمد 1034هه جمعي جي ڏهاڙي ولادت ٿي. پاڻ ظاهري ۽ باطني علم پنهنجي والد کان حاصل ڪيائون. سندس والد جو چوڻ هو ته: "مون جڏهن قيوم ثاني کي علم ۽ معارف جا درس ڏنا ته چيائين ته توهان جيڪي علم ۽ معارف سمجهائي رهيا آهيو اهي اسرار حضرت مجدد الف قدس سره مون کي پنهنجي خلوت ۾ بيان ڪيا هئا ۽ ٻي ڏينهن مون کي خلوص ۾ گهرائي قيوميت جي منصب جي بشارت ڏنائين ۽

ارشاد ڪيائين تہ جيڪو تاج مديني منوره مان هلڻ وقت الله جي رسول حضرت محمد ﷺ مون کي ڏنو آهي.“ مون عرض ڪيو تہ اهو قيوميت ۽ محبوبيت جو سينگار آهي.“ پاڻ فرمايائون تہ: ”ها! اهو ئي تاج جيڪو مون کي مليو هو سو هاڻي ... کي ڏئي رهيو آهيان.“[23]

کيس حجة الله جو خطاب الهام ذريعي مليو. سندس ارشاد آهي تہ آئون هڪ ڏهاڙي تهجد جي نماز کان پوءِ ويٺو هئس تہ مون کي الهام ٿيو ”انت محبوب رب العالمين ورحمة الله في العالمين“ ۽ ڪنهن ماڻهو صدا هنئي تہ محمد نقشبندي کي الله تعاليٰ دنيا ۾ پنهنجي صحبت وارو بڻايو ۽ سندس پيءُ ۽ ڏاڏي ان کي اوليا قدس ۾ افضل درجو عطا ڪيو. اي فرشتو! جنو! ۽ انسانو! توهين سڀ ان جي فرمانبرداري ڪيو تہ جيئن قيامت جي ڏهاڙي ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهو. ان کان پوءِ مون ڏٺو تہ فرشتا ۽ اولياء جي امت جا روح مون ڏانهن اچي چون ٿا. السلام عليڪم يا حجت الله ۽ منهنجو منهن چمن ٿا. هيءُ الله جو فضل آهي، جنهن کي چاهي تنهن کي عطا ڪري. الله تعاليٰ صاحب فضل عظيم آهي.

روايت آهي تہ پاڻ هڪ ڏهاڙي مسجدالحرام ۾ ويٺا هئا. جڏهن مراقبو ڪيائون تہ ڏ ٺائون تہ شيطان ذليل ۽ خوار مٿي اُگهاڙو بيدلي سان بيت الله شريف ۾ چورن وانگي لڪي لڪي گهمي رهيو آهي. جڏهن سندس ديد خواجہ صاحب تي ٿي پئي تہ هو خوف وچان پٺي تي ويو. حديث شريف ۾ آهي تہ: ”شيطان عمر رضہ جي پاڇي کان بہ ڀڄي ٿو جيئن تہ پاڻ بہ حضرت عمر رضہ جي اولاد منجهان هئا. تنهن ڪري شيطان کيس ڏسي ڀڄي ويو. پاڻ جڏهن مديني منوره ويا تہ اتي روضہ مطهره جي سامهون بيهي دير تائين لڳاتار لڙڪ لاڙيندا رهيا. تنهن کان پوءِ حجره شريف جي ويجهو ويهي مراقبو ڪيائون ۽ دير تائين هي دعا پڙهندا رهيا. ”يارسول الله! منهنجو جسم، منهنجو روح ۽ منهنجو اولاد اوهان تي قربان هجي.“

پاڻ حضور ﷺ ڪمال، لطف ۽ ڪرم سان کيس نمايان قرار ڏئي پنهنجي امت جو نائب مقرر ڪيائين ۽ فرمايو: ”تون منهنجي امت لاءِ باعث فخر آهين.“

سن وفات 29 محرم الحرام، جمعة المبارڪ جي رات 1114هہ مطابق 1702ع تي 35 ورهين جي ڄمار ۾ ٿي.[24]

حضرت شيخ ابوالحسن خرقاني رحمة الله عليه:

”سندس نالو مبارڪ علي ابن احمد ۽ ڪنيت ابوالحسن آهي. طريقت ۾ سندس رهبر حضرت سلطان العارفين بايزيد بسطاني رحمت الله آهي،

جنهن کان سندس روحاني تربيت ٿي، سندس ولادت حضرت بايزيد جي رحلت کان پوءِ 352هه مطابق 963ع ۾ ٿي.“[25]

پاڻ مشائخ جا سردار ۽ اوتار هئا. پاڻ ڏينهن رات عبادت ۽ حضور و مشاهده ۾ گذاريندا هئا. سندس عبادت، تقويٰ ۽ پرهيزگاري سلوڪ ۽ معرفت جي پيش نظر حضرت شيخ ابوالعباس قصاب رحمة الله عليه فرمايو ته: ”اسان کانپوءِ اسان جو بازار ابوالحسن خرقاني سنڀاليندو.“ ۽ پوءِ واقعي ائين ٿيو. اوائل زندگي ۾ سندس اهو معمول هو ته سُمهڻي جي نماز باجماعت، خرقان ۾ ادا ڪرڻ کان پوءِ حضرت بايزيد جي مزار مبارڪ بنظام ڏانهن زيارت لاءِ روانا ٿي ويندا هئا ۽ اتي پهچي هيءَ دعا گهرندا هئا: ”خدايا! جا خلقت تو بايزيد کي عطا ڪيو آهي، اهو ابوالحسن کي به عطا فرما.“

پوءِ زيارت کان فارغ ٿي واپس خرقان ويندا هئا ۽ سڄي رستي ۾ پنهنجي مرشد انهن پُٺ نه ڪندا هئا. فجر جي نماز سُمهڻي واري وضو سان خرقان ۾ ادا ڪندا هئا. ٻارنهن ورهيه مسلسل حاضري ۽ دعائن کان پوءِ هڪ ڏينهن مزار مبارڪ مان آواز آيو:

”اي ابوالحسن! هاڻي تنهنجي ويهڻ جو وقت اچي ويو آهي، اهو ٻڌي هن عرض ڪيو ته: ”آءٌ اڻ پڙهيل آهيان، شريعت جي رمزن کان اڻڄاڻ آهيان“ آواز آيو تو جيڪو ڪجهه رب کان گهريو سو توکي ملي ويو آهي. سوره فاتحه شروع ڪيو. جڏهن پاڻ خرقان پهتا، ته قرآن پاڪ ختم ڪري چڪا هئا. ظاهري ۽ باطني علم مٿس عيان ٿي ويا.

سندس علم ۽ روحانيت جون ڳالهيون ٻڌي شيخ بوعلي سينا سندس زيارت لاءِ حاضر ٿيو. جڏهن سندس گهر پهتو ته سندس ٻارن لاءِ ڪاٺيون ڪٽڻ جهنگل ڏانهن هئا. سندس گهرواريءَ کان پڇا ڪيائين، جنهن تي سندس گهرواري بي رخي سان وراڻيو ته: ”اهڙي زنديق ڪذاب سان اوهان جو ڪهڙو ڪم آهي؟“ بوعلي سينا جي دل ۾ خيال آيو جنهن جي گهرواري ئي منڪر آهي، ان جو ڪهڙو حال هوندو؟ ۽ زيارت لاءِ جهنگ جو گس ورتائين ته ڪجهه پنڌ کان پوءِ ڏٺائون ته پاڻ جونءَ جو گاهه جي ڀري شينهن تي ڪٽي اچي رهيا هئا. بو علي حيراني منجهان عرض ڪيو ته شيخ صاحب! ڪهڙي ماجرا آهي؟“ پاڻ فرمايائون، جيڪڏهن آءٌ اهڙي بگهڙ (زال جي بد زباني) جو بار نه کڻان ته هيءَ شينهن منهنجو بار ڪيئن کڻندو؟“ ٻنهي ڄڻن گهر پهچي گهڻي دير تائين ڪچهري ڪئي، اهو لقاءُ ڏسي بوعلي سينا جي دل ۾ سندس ادب ۽ احترام ويتر وڌي ويو.

سندس رحلت جو وقت ويجهو آيو تہ پاڻ وصيت ڪيائون تہ منهنجي قبر ٿيهہ گز اونهي کوٽجو تہ جيئن حضرت بايزيد بسطامي جي مزار مبارڪ کان اونچي نہ ٿئي. "سندس رحلت 10 محرم 425هہ 1033ع ۾ ٿي ۽ سندس آخري آرامگاهہ خرقان منجهہ آهي."(27)

حضرت امير ڪلال قدس سره نقشبندي:

"حضرت امير ڪلال رحمة الله عليه سيد آهن. طريقت ۾ سندس مرشد حضرت بابا محمد سماسي قدس سره آهي. سندس ولادت ڳوٺ سوخار (جيڪو سماس کان پندرهن ميل ۽ بخارا کان هڪ ميل پري آهي) ۾ 676هہ مطابق 1278ع ۾ ٿي."

"سائين توهان انهن ماڻهن لاءِ حيران ۽ پريشان آهيو؟ حضرت بابا وراڻيس! جعفر هن ميدان ۾ هڪ اهڙو مرد آهي ۽ شڪارگاهہ ۾ هڪ اهڙو شڪار آهي، جنهن جي صحبت سان هي زمانو فيضياب ٿيندو ۽ چاڪاڻ تہ ان جو پرواز نهايت بلند ۽ بالا آهي. اسين انهيءَ مرد جي لاءِ منتظر آهيون. ڪاش هو اسان جي چار ۾ جڪڙجي وڃي." انهيءَ دوران حضرت امير ڪلاڪ جي ديد حضرت محمد بابا سماسي تي پئي تہ سندس دل جو پکيئڙو بابا رحمة الله عليه جي محبت جي چار منجهہ ڦاسي پيو. حضرت بابا رحمة الله عليه پنهنجي اکين جي ڪشش سان کين پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو ۽ پاڻ انهيءَ مهل بابا سماسيءَ وٽ ڪهي آيو ۽ سندس حجري تي اچي حاضري ڀري بابا کيس پنهنجي مريديءَ ۾ قبول ڪري پنهنجو جانشين مقرر ڪيو.

"سندس رحلت 8 جمادي الاول 772هہ جمعي جي صبح جو ٿي، سندس مزار ڳوٺ سوخار بخارا جي ويجهو آهي.

سندس رحلت کان پوءِ مڪہ مڪرمہ ۽ مديني شريف مان صوفين جي هڪڙي جماعت بخارا پهتي ۽ سوخار جي پڇا ڪيائون ۽ ٻڌايائون تہ هو حضرت سيد امير ڪلال رحمة الله عليه جي زيارت لاءِ آيا آهن. ماڻهن کين ٻڌايو تہ تہ پاڻ رحلت ڪري ويا آهن. پوءِ انهن سندس اولاد سان ملڻ جي خواهش ظاهر ڪئي، اهي سوخار آيا ۽ سندس اولاد سان مليا. ڳالهين دوران سندس ڪمالن جو ذڪر ڪرڻ لڳا تہ ماڻهن چيو تہ: "پاڻ ڪڏهن مديني ويا ئي ڪين تہ اوهين حضرت ڪلال رحمة الله عليه کي ڪيئن سڃاڻو؟" جنهن تي صوفين وراڻيو تہ حرمين شريفين منجهہ سندس گهڻائي مريد آهن، جن مان اسين بہ آهيون، اسين گذريل 32 سالن کان ساڻس حج ڪندا آهيون، هيل ڪو نہ آيو تہ اسان

ڪي سندس اعليٰ اخلاق هيڏانهن اچڻ تي مجبور ڪيو. پر افسوس جو هو پاڻ رحلت ڪري ويا آهن.

انهن صوفين سندس مزار تي حاضري ڀري ۽ حاضري مهل گهوڙا روڪي نہ سگهيا ۽ چوڻ لڳا. ڪيڏي نہ ڏک جي ڳالھ آهي، جو توهان صاحب ڪمال هستي جو قدر ناهي ڪيو. امير رحمة الله عليه جو قدر عرب ۾ اچي ڏسو "خدا حافظ چئي گهوڙا ڀڳائيندا هليا ويا."[29]

سنڌ جا نقشبندي بزرگ

مخدوم ابراهيم نقشبندي لاهري رحمة الله عليه:

هي بزرگ مخدوم آدم نقشبندي جي وڏن خليفن مان صاحب فضيلت ۽ ڪرامت جو ٿي گذريو آهي. مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جو پير ڀائي مريد هو مير قانع لکي ٿو تہ:

"صاحب خوارق کليہ است محاسب خرد و ضابط از عهد شہ آن برنيايد."

(30)

يعني تہ ايڏين وڏين ڪرامتن جو مالڪ آهي، عقل ۽ فهم جو حساب ڪندڙ يا انتظام رکندڙ جنهن جي ڪرامتن جو ٿورو حصو بيان ڪري نہ ٿو سگهي.

هن بزرگ جي وفات ٻارهين صدي ۾ ٿي ۽ پوئٽان بہ فرزند هر هڪ ميان ابوبڪر ۽ مخدوم گل محمد ڇڏي ويو.

مولانا جلال الدين ٺٽوي رحمة الله عليه:

"هي بزرگ اصل ٺٽي جو رهاڪو هو. علم جو وڏو ڄاڻو ۽ عقل جو اڪابر هو ۽ انهيءَ علم ۽ عقل جي ڪري همايون بادشاھ جي دربار تائين رسائي هيس. همايون بادشاھ مولانا صاحب وٽ ڪجھ وقت پڙهيو ۽ هماﻳوني دؤر جي وقت سلطنت جو قاضي القضاه بہ مقرر ٿيو. هي بزرگ سهروردي سلسلي جو اڳواڻ نہ هو. سلطان همايون جو پيو ساٿي مولانا محمد فرغلي نوراني نقشبندي پڻ هو جو ساڻس هميشہ گڏ رهندو هو. هي ٻئي صاحب جڏهن همايون جا استاد هئا ان وقت جا هي ٻئي علماء پڻ هئا. "هڪ دفعي سن 946ع ۾ سلطان نصيرالدين همايون وقت جي وڏي عالم صوفي شيد عبدالقدوس حنفي (متوفي 950ھ) جي ملاقات لاءِ آيو تہ ان وقت بہ مولانا جلال الدين ٺٽوي

۽ مولانا محمد فرغلي ساڻ هئس." [31]

ٻئي دفعي سلطان همايون پنهنجي مرشد شيخ ٻهلول شطاري جي زيارت لاءِ گواليار پهتو تہ هنن ٻنهي بزرگن هلڻ کان نتايو. ڇاڪاڻ جو علام نتوي سهروردي هو ۽ فرغلي نقشبندي، تنهن ڪري هڪ شيطاري بزرگ وٽ هلڻ کان ڪيٻايائون ٿي، پر بادشاھ جي حڪم کان مجبور هئا، جنهن ڪري شيخ ٻهلول جي خدمت ۾ پهتا، اتي بادشاھ جي اشاري سان هنن ٻنهي بزرگن بہ شيخ ٻهلول شطاري جي بعيت ڪئي "تذڪره گلزار ابرار" جو مصنف لکي ٿو تہ "جڏهن شير شاھ سوري همايون کي آگري مان تڙي فتح حاصل ڪئي. تڏهن مولانا جلال الدين، همايون کان ان ڀاڄڙ ۾ جدا ٿي ويو ۽ همايون هنن کان علحد ٿي ويو ان کان پوءِ جلال الدين جو ڪو پتو نہ پيو اهو واقعو سن 947ھ ۾ ٿي گذريو." [32]

مخدوم جلال الدين (کهڙوي) رحمة الله عليه

جلال الدين بن اسدالله عباسي پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ شرع شريف جي مسند تي متمڪن ٿيو. حضرت مخدوم جلال الدين کهڙوي جن ظاهري علم سان گڏ باطني ذوق جو مالڪ ۽ وڏو عابد صاحب حال هو سموري ڄمار شريعت جي مضبوطي ۽ درس، تدريس ۾ گذاري، سن 1027ھ ۾ رحلت فرمايائين.

قطعہ تاريخ:

"جمال زدين حق ترا ڪافي ست،
دپيش حضور نبي شافي ست،
خرد سال آن شيخ عالم تقي،
بگهتا ڪ شيخ زمن هادي ست. 1027ھ" [33]

مخدوم اسدالله کهڙوي رحمة الله عليه:

ولادت: مخدوم اسدالله ولد مخدوم احمد وڏو عالم فاصل، صوفي باصفا بہ هڪڙو ئي هو. شريعت جي حڪمن جاري ڪرڻ ۾ اسم بامسمیٰ هو سندس زماني ۾ همايون بادشاھ جڏهن سنڌ ۾ آيو تہ مخدوم صاحب جي ساڻس ملاقات ٿي.

همايون کانئس دعا گهرائي تہ دهلي جو تخت وري واپس کيس نصيب

ٿئي. همايون جي وفات کان پوءِ جڏهن سندس فرزند جلال الدين محمد اڪبر 14 سالن جي ڄمار ۾ تخت تي ويٺو تہ هن شروع ۾ سموري سلطنت جو انتظام شرعي نموني ۾ تي رکيو ۽ هر هڪ ملڪ ۾ اشتهار موڪليائين تہ شريعت جي حڪمن کي جاري ڪري بدعت ۽ گمراهي جون پاڙون پٽيون وڃن.

ان زماني ۾ سنڌ ۾ مخدوم موصوف تہ اڳ ۾ ئي ان ڪم سان لڳل هو مگر ان زماني ۾ ڪن هندن ٻڌي ڪري بادشاهہ کي عريضو موڪليو تہ "اسد نالي هڪ ماڻهو اسان تي ظلم زبردستي جاري رکيو آهي، هو پنهنجي جادو سحر سان ماڻهن کي غلط رستي هلائي رهيو آهي."

"مخدوم صاحب کي جڏهن اها سڌ پئي، تڏهن هڪ عريضو پنهنجي شرعي خدمت بابت لکي قاصد هٿان بادشاهہ جي دربار ۾ موڪليائين. جڏهن اهو عريضو بادشاهہ جي نظرن مان گذريو ۽ شرعي حڪمن جاري ٿيڻ جو احوال معلوم ڪيائين ۽ هڪ پروانو مخدوم صاحب جي نالي روانو ڪيائين تہ سنڌ جي قضا ۽ فتويٰ سندس وجود سان وابستہ رهي. بيشڪ شرعي حڪم جاري فرمائيندو اچي. ان کان پوءِ پاڻ کهڙن جي لڳ پپري جي شهر ۾ رهيا، اتي هڪ مسجد بہ اڏايائون ۽ اتي ئي وفات فرمايائون، اهو سال 944هہ جو واقعو آهي."(34)

ميان ابوبڪر لاهري نتوي:

ميان ابوبڪر ولد مخدوم ابراهيم نقشبندي عرف نالي چڱو هڪ نامور بزرگ ۽ بلند مقامات جو مالڪ ٿي گذريو آهي. چون ٿا تہ هڪ ڏينهن سندن مسجد ۾ هڪ مست اچي گهڙيو. جماعت ڪيس روڪڻ لڳي، مگر ميان ابوبڪر چيو تہ: "ڇڏي ڏيوس جيڪو بہ مسجد ۾ لنگهي اچي، تنهن کي روڪڻ نہ گهرجي." ان ڪلام ڪري فقير تي اهڙو توجهہ پيو جو مست فقير ان ئي بڻجي اتي ئي هميشہ لاءِ مسجد ۾ ويهي رهيو ۽ سموري زندگي نہ ٻاهر پير پاتائين ان کان سواءِ سندس ٻيون بہ هزارين ڪرامتون بيان ڪيون وينديون آهن.

جڏهن ميان ابوبڪر وفات فرمائي، تڏهن سندس جنازي نمازي عجيب شڪل ۽ عجيب نموني جي آوازن وارن پکين جو ايڏو ميڙ جنازي سان گڏ هلندو رهيو، جو جيترا بہ ڪانڌي جنازي سان هئا. تن تي پکين جي ڇانوَ ڪري اُس جو اولڙو ۽ پکين جو ڪڪر برابر مڪلي جي قبرستان تائين هلندو رهيو جيڪو جنازو دفن ڪرڻ تائين موجود هو. هن بزرگ جي وفات 12

صدي جي وچ ڌاري ٿي.

مخدوم عبدالخالق (کهڙوي):

"عبدالخالق بن بدرالدين انھيءَ خاندان مان جو پيري (تعلقي گمبٽ) مان نقل ڪري کهڙن جي شهر ۾ اچي رهيو هو. جتي اباڻي طريقي سان دين جي تجديد ۽ شريعت کي جاري رکيائين. پاڻ وفات 1062ھ ۾ وفات فرمايائين." (35)

مخدوم محمد عاقل اول:

محمد عاقل ولد عبدالخالق عالم فاضل، زاهد ۽ صوفي عارف هو. سمورو وقت زهد عبادت ۽ شرعي حڪمن جي جاري ڪرڻ ۾ صرف ڪندو رهندو هو. چون ٿا ته هڪ رات ڪيس حضرت رسول الله ﷺ ۽ چئن يارن سڳورن ۽ سيدنا عبدالقادر جيلاني ۽ شيخ عثمان مروندي لعل شهباز سيوهاڻي جي پنهنجي ڳوٺ کُهڙن ۾ خواب يا ڪشف جي حالت ۾ زيارت نصيب ٿي. حضور رسول ڪريم ﷺ جن صاحب کي "مخدوم" جو لقب عطا فرمائي سيدنا ابوبڪر صديق جي معرفت فضيلت جي پڳ ٻڌائي ۽ سندس اولاد ۾ علم ۽ فيض جي بقا لاءِ دعا فرمائي.

"هن بزرگ انهيءَ واقعي کان پوءِ پنهنجي اولاد کي نصيحت فرمائي ته آئنده جڏهن ڪو گادي تي ويهي ته اهو پهريان سيوهڻ وڃي مخدوم لعل شهباز قلندر جي درگاهه تي دستاربندي ڪرائي، ان ڪانپوءِ ڪم ڪار کي لڳي، اها رسم هن وقت انهيءَ خاندان ۾ جاري رهندي اچي. مخدوم محمد عاقل جي وفات 1092ع ۾ ٿي گذري." (36)

حوالا/ حاشيا

1. پاڪستان ۾ صوفيانه تحريڪين، ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، صفحه 455، سنگ ميل پبليڪيشنز لاهور، سال 1994ع.
2. سنڌي ثقافت ۽ شاهه لطيف، ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر، صفحه 231، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه حيدرآباد، سال 1991ع.
3. هندي مسلم تهذيب، قاضي جاويد، صفحه 226، وين گارڊ بڪ لميٽيڊ لاهور، سال 1983ع.
4. ڪتاب ساڳيو صفحه 226.
5. تربة العشاق، ڪيپٽين واحد بخش سيال، صفحه 202، مشهور آفسيٽ پريس ڪراچي سال 1983ع.
6. تربة العشاق، شاهي سيد محمد ذوق، صفحه 16_515، مشهور آفسٽ پريس ڪراچي سال 1985ع.

7. اولياءِ بهاولپور، مسعود حسن شهاب، صفحو 59، اردو اڪيڊمي بهاولپور.
8. پاڪستان ۾ صوفيانه تحريڪين، ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، صفحو 475، سنگ ميل پبليڪيشنز لاهور سال 1994ع.
9. رود ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحو 476، اداره ثقافت اسلاميه لاهور سال 1987ع.
10. هندي مسلم تهذيب، قاضي جاويد، صفحو 79، وين گارڊ بڪس لميٽيڊ لاهور سال 1983ع.
11. رود ڪوثر، شيخ محمد اڪرام، صفحو 177، اداره ثقافت اسلاميه لاهور سال 1987ع.
12. پيغام لطيف، جي ايم سيد، صفحو 44، جي ايم سيد اڪيڊمي ڪراچي سال 1984ع.
13. نئين زندگي 1980ع (مضمون) سنڌ جي صوفي دانشورن جو سنيهو صفحو 14، ڪريم بخش خالد.
14. ٽه ماهي مهراڻ 1987ع "مقالو" جنيد وقت مولانا هاليجوي غلام مصطفيٰ قاسمي صفحو 56، اسنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
15. تاريخ مشائخ چشت، خليفه احمد نظامي صفحو 74.
16. سنڌ ۽ وسنڌڙ تومون، رچرڊ برٽن، مترجم محمد حنيف صديقي صفحو 115، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1982ع
17. تاريخ مشائخ نقشبند، محمد صادق تصوري، صفحو 30، زاويه پبلشر لاهور سال 2003ع
18. ڪتاب ساڳيو صفحو 44.
19. اللمع في التصوف (اردو ترجمو) ابو نصر سراج طوسي صفحو 544، اداره تحقيقات اسلامي اسلام آباد سال 1986ع.
20. مخزن اخلاق ۽ نور، حيدر سومرو صفحو 159، مولوي محمد عظيم ائنڊسنز شڪارپور سال 1990ع.
21. سفينته الاولياء (اردو ترجمو) داراشڪوه صفحو 207، استار بڪ لاهور سال 1980ع.
22. رود ڪوثر، شيخ محمد اڪرام صفحو 222، اداره ثقافت اسلاميه لاهور سال 1987ع.
23. تاريخ مشائخ نقشبند، محمد صادق تصوري، صفحو 355، زاويه پبلشر لاهور سال 2003ع.
24. رود ڪوثر، شيخ محمد اڪرام صفحو 339، اداره ثقافت اسلاميه لاهور سال 1987ع.
25. تاريخ مشائخ نقشبند، محمد صادق تصوري، صفحو 428، زاويه پبلشر لاهور سال 2003ع.
26. ڪتاب ساڳيو صفحو 250.
27. ڪتاب ساڳيو صفحو 150.
28. ڪتاب ساڳيو صفحو 152.
29. ڪتاب ساڳيو صفحو 155.
30. تذڪره مشاهير سنڌ، (ياڱوٽيون) مولانا دين محمد وفائي صفحو 35، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
31. تذڪره مشاهير سنڌ، (ياڱو ٽيون) صفحو 26.
32. تذڪره مشاهير سنڌ، (ياڱو ٻيو) صفحو 152.
33. ساڳيو صفحو 151
34. تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون، دين محمد وفائي صفحو 157، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع
35. تاريخ و تذڪره بزرگان سنڌ، مخدوم الحاج شفيع محمد، صفحو 150 مڪتبه عزيزيه کهڙا، سال 1997ع.
36. تذڪره مشاهير سنڌ، (ياڱو ٻيو)، مولانا دين محمد وفائي، صفحو 154، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سال 1985ع.